BÉKÉS VÁRMEGYE

HAJDANA.

Irta

Haan Lajos,

békés-csabai evang. lelkész, a dorpati tudós társaság levelező és a magyar történelmi társulat igazgató választmányi tagja.

I. KÖTET.

TÖRTÉNELMI RÉSZ.

PEST, 1870.

LAUFFER VILMOS TULAJDONA.

BÉKÉS VÁRMEGYE

HAJDANA.

Irta

Haan Lajos,

békés-csabai evang. lelkész, a dorpati tudós társaság levelező és a magyar történelmi társulat igazgató választmányi tagja.

Pest, 1870.

LAUFFER VILMOS TULAJDONA.

Pest, 1870. Nyomatta Hornyánszky Victor.

TARTALOM.

Lap.

Előszó 1

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK:

I. E táj viszontagságai a legrégibb időtől a magyarok bejöveteléig 7

II. A magyarok bejövetelétől első István királyig . 14

III. Békésmegye első István király idejétől Gyula vára elestéig azaz 1000—1566 eszt. 16

IV. Békés a török uralom alatt 32

V. Békés vármegye a visszakebelezés óta . . . 37

VI. Békésvármegye neve, változó határterülete, határai, fekvése 48

VII. Czimere és pecsétje 51

VIII. Vidéke és éghajlata 52

VIII. Lakosai 56

IX. Védelem és adó 58

X. Egyházi ügy. Reformatió 64

XI. Közmiveltség, ipar, kereskedelem, müvészet, iskolák, irodalom 70

XII. Békés vármegye tisztviselői 103

BÉKÉS VÁRMEGYE EGYES HELYEI, VÁROSOK, FALUK, PUSZTÁK:

Ajtós 110

Alabian 111

Szent-András 112

Apácza 117

Lap.

Apáti 118
Árkicsalán 119
Atka 119
Baboczka 119
Balkány 120
Bánréve 120
Bánya 121
Barnautcza 121
Békés 121
Bélmegyer 130
Szent-Benedek 132
Béregyháza 132
Berény 132
Borosgyán 136
Borsa 136
Bucsa 137
Csaba 138
Csabacsüd 146
Csákó 148
Csarna 149
Csatár 150
Cséfán 151
Csejt 151
Csorvás 153
Csudaballa 154
Dancsháza 156
Dánfok 157
Décse 157
Décsere 159
Diter 159
Doboz 159
Donát 163
Ecseg 164
Ecser 164
Edeles 165
Ege 166
Endrőd 167
Eperjes 170
Fabian-Sebestyén 172
Fancsal 173
Fás 173
Fecskés 175
Fehérem 175
Fehéregyház 176
Félhalom 177

Lap.

Földvár 178
Fövényes 179
Gerendás 181
Gerla 182
Füzes-Gyarmat 185
Gyéres 187
Gyoma 188
Gyula 191
Gyúr 203
Gyürkehely 203
Halásztelek 204
Harang 207
Hegy 208
Hék 208
Hidas 209
Himesegyház 209
Szent-János 210
Ika 210
Káka 211
Kamut 211
Kis-Károly 213
Kászmán 213
Sz.-Katharina 214
Kerekegyháza 214
Kereki 214
Kérsziget 216
Keszi 216
Kétegyháza 217
Ketesd 219
Kigyós 219
Királyság 221
Kolth 223
Komlós 224
Kondoros 227
Konsicz 228
Környe 229
Kőrös-Ladány 229
Lajosszállás 232
Mágor 232
Maráz 233
Marony 234
Megyer 234
Méhes 239
Szent-Miklós 239
Murvahely 242

Lap.

Németi 245
Nyárszeg 245
Öcsöd 246
Ölvöd 251
Orosháza 254
Ösvény 262
Pata 263
Pázmán 263
Peszczerő 264
Pél 265
Piski 266
Póhalom 266
Serkecz 267
Sima 269
Sopron 270
Szarvas 272
Szeghalom 291
Szénás 298
Szokor 299
Szövő 299
Szurdokbene 299
Tartsa 299
Telek 305
Tenkes 306
Tőgye 306
Tolvaj 307
Torda 307
Szent-Tornya 307
Ványa 308
Vári 312
Varsand 314
Verestó 317
Vesze 317
Vésztő 318
Vörösegyház 321

Pótlék 325

ELŐSZÓ.

Midőn Békés vármegye hajdanának megirásához fogtam, két czél lebegett szemem előtt: egyik, hogy némileg leróvjam a hála adóját, melyel e második hazámnak tartozom, mely engem kisdedkoromban kebelébe fogadott, táplált, fölnevelt, hivatallal ellátott; másik: hogy tehetségemhez képest legalább egy pár homokszemmel járuljak hazánk kimerítő, pragmat. történelmének megirásához, meggyőződve lévén arról, hogy ezen czélhoz az egyes vármegyék hajdanának földerítése által készittetik elő a legbiztosabb út.

Töretlen az út, melyre léptem; nehéz a feladát, melyet magam elébe tüztem.

Töretlen az ut: mert kivéve egypár e megyében létező, községek monographiait, minők: Szarvasé Hellebranth Jánostól, Gyuláé Komáromy Miklóstól és id. Mogyorossy Jánostól, Mező-Berényé Jeszenszky Károlytól, Orosházaé Balassa Páltól; kivéve Palugyay Imrének Békés-Csanádvármegyének 1855 eszt. kiadott leirását s Ágoston Jánosnak a Tudományos gyüjteményben találtató rövid értekezéseit, melyek, Mogyoróssyén kivül, egytől egyig nem annyira történelmi, mint inkább statistikai becsüek, senki előttem e vármegye hajdanának földerítésével tüzetesen nem foglalkozott.

Nehéz a feladat: mert mig más vármegyék, még a török járom alatt is, legalább annyira mennyire léteztek; saját kebeleikből választott tisztviselőkkel birtak; gyüléseket — habár más vármegyék területén, — tartottak péld. Csongrád Füleken és Gácson: ellenben Békésvármegye, mint ilyen, 1566—1715 eszt. nem létezett, a XVIII. század elején szerkesztett némely földabroszokon annak helyén Torontálvármegye fordul elő, ugy hogy méltán mondhatta róla Bombardy „post fatalem illam ad Mohács illatam cladem, potiorem succedentibus annis comitatus békéssiensis partem occupante et per plures annos usurpante turca, multi, qui Hungariam, in suas partes distinctam, aut describere, aut in mappis exhibere conati sunt, békéssiensem comitatum e numero caeterorum exmiserunt.“ L. Topographia regni Hung. 563 l.

Midőn más vármegyékben vannak szkvárosok, püspöki székhelyek, káptalanok, conventek, melyeknek történelme az egész vármegye multjára világot vet s falaik közt legalább egy pár okmány daczolhatott az enyészettel: itt ilyenek se nem léteztek, se nem léteznek. Két középtekintélyű mezőváros, nehány csekély község képezte e vármegye contingensét egész a XVIII-ik század közepéig.

Midőn más vármegyében az idő változó viszontagságai meghagyák vagy a vármegyék, vagy legalább az egyes, tetekintélyesebb családok levéltárait: itt a hosszas törökuralom mindent, mi e vármegye hajdanát csak némileg is földeríthetné, elpusztitott, vármegyei levéltárról, vagy legalább annak a török hódoltság előtti maradványairól, töredékeiről szó sincs. Az egyes családok, melyek a török uralom előtt birtokosokul tűnnek fel, a törökvilág alatt innen elköltözvén, nagyrészt kihaltak, netán felmaradt családi okmányaik ki tudja melyik rokoncsaládnál penészednek; az olyanok pedig, melyek még léteznek, péld. a hajdan oly tekintélyes körösladányi Nadányiak a hosszas háborúk alatt elveszték levéltáraikat, sőt maga a köznép is elunva a sok zaklatást, kivándorolt, ugy hogy oly község, mely még a törökuralom

alatt is magát folyvást fenntartotta volna vármegyénkben csak hét van, t. i. Békés, Doboz, Gyula, Csaba Ványa, Gerla és Vári. A többinek lakosai csupa jövevények, kik a XVIII. század elején vándoroltak be.

A neoaquistica commissio itt, ugyszólván, tabula rasat talált. Egyetlen egy birtokos nemes sem találtatott, ki a reincorporátio alkalmával a vármegye területén lakott volna, s ha tartottak is némely családok igényt egy vagy más birtokhoz, de jogigényeiket többnyire kellőleg okadatolni, bebizonyitani képesek nem voltak. Mindent ujonnan kellett kezdeni. A legelső tisztviselőket is más szomszéd vármegyékből szedték összve. Az egyes községek levéltáraiban semmi régibb okmány nincs. A vármegye levéltára szintén csak a reincorporatióval vagyis az 1715 évvel kezdődik. Ábban régibb okmányt hiában fog valaki keresni. Hire járt ugyan, hogy a vármegyei régi levéltár a török közeledésének hirére Károlyfehérvárra, mint biztosabb helyre vitetett volna. Én oda kérdést intézvén, azon választ kaptam: hogy ott csak egy pár, Békésvármegyére vonatkozó okmány van, az sem őriztetik külön, hanem a „cista bihariensis" czimü szekrényben van elhelyezve, s oly községekre vonatkozik, melyek most ugyan Békés vármegye területéhez tartoznak, de hajdan Biharnak hatósága alatt állottak.

Csak két helyen találtam csoportosabban vármegyénkre vonatkozó okleveleket t. i. a kamarai levéltárban Budán és a gróf Károlyiak levéltárában Pesten.

Ami az elsőbbeket illeti, azoknak története ez: a nyughatatlan brandenburgi őrgróf György, II. Lajos királyunknak gyászos emlékű nevelője, ki nejének Frangepán Beatrixnek, Corvin János herczeg özvegyének jogán birta egy ideig a vármegye tetemes részét, nevezetesen annak székhelyét Gyulát és a gyulai várat, s abban lakott is, midőn, neje halála után, innen Németországba takarodott magával vitte hazájába a vármegyei levéltárat is, vagy legalább annak a birtokviszonyokra vonatkozó részét. Ezen becses

okmányok, egész II. Jozsef idejéig Anspachban penészedtek, mig végre e fejedelem hazánkba visszahozatta, s a kamarai levéltárba letétette, a hol jelenleg is külön elhelyezve „anspachi oklevelek“ — diplomata onolzpachiana, — czim alatt őriztetnek.

A mi a gróf Károlyiak levéltárát illeti, ez különösen sok, vármegyénk multjára vonatkozó okleveleket, de csak hiteles másolatban bir felmutatni. A hajdani Harruckern-féle levéltár tudniillik, Gyula városának és a gyulai várkastélynak 1801. eszt. történt leégése után, Gyuláról, mint nem eléggé biztos helyről, elvitetvén, 1808. évben a gróf Károlyi családnak, mint a Harrucker n család egyik örökösének, pesti levéltárába letétetett. A mely oklevel ek tehát itt találtatnak, azok a Harruckerncsalád hajdani levéltárából valók s azokat Harruckern János György és fia Ferencz, III-ik Károly király és Mária Theresia compulsorium mandatumaik következtében kapták különféle h azai káptalanok és conventek levéltáraiból, hitelesitett másolatban, szükségök lévén azokra, minthogy magokat a nekik adományozott birtokokra nézve, sok, igénypöröket támasztott családok ellen, védeniök kellett.

Ily nehézségekkel kelletvén megküzdenem, ha feladatomnak, várakozáshoz képest, meg nem feleltem : a nyájas olvasó fenebbi okoknál fogva , mentse ki munkámnak hiányait.

A mi már magát ezen munkámat illeti, annak czime „Békésvármegye hajdana“ lévén, ezt szem előtt tartva, ne várja tőlem az olvasó a vármegye mostani állapotjának leirását. Én h a j d a n á t kivántam földeriteni; azonban mégis jónak láttam itt ott eltérni ezen czélomtól péld. a XI. szakaszban, nem tartván érdeknélkűlinek, ha a vármegye területén most élő irodalmi férfiakról szólok nehány szót és a XIII. szakaszban, a hol az egyes városok és faluk lakosságának mostani számát igtattam oda. Gondoltam : ez által is munkám érdekesebb lesz és több szolgálatot tehet.

Egyébiránt köszönettel tartozom t. idősb Mogyoróssy

János, Nagy Iván, Pesty Frigyes, Szabó Károly, Imecs Jákó uraknak, mint a kik régibb adatok gyüjtésénél segitségemül voltak azután Bonyhay Beniamin, Bodoky Károly, Salacz József, Kollár János, Keresztessy György, Gonda László, Aszalay József, Harsányi Sándor ugyszintén ágostai és helvéthitvallású lelkésztársaimnak, kik az egyes községek leirásánál, helynevek gyüjtésénél, készségesen kezet nyujtottak; továbbá Nságos Gervay János országos és t. Töltzl János békésvármegyei levéltárnok uraknak, különösen pedig báró Wenkheim Béla, volt békési főispán, most belügyminister és gróf Károlyi György koronaőr Ő Excellentiaiknak, kik kegyesek voltak megengedni, hogy a békésvármegyei és gróf Károlyi levéltárak számomra megnyittassanak. Ez utolsóban tek. Waltherr Géza levéltárnok ur tapasztaltatta velem, valóban hálámra méltó, előzékenységét.

Irtam B.Csabán 1868. December végén.

Haan Lajos.

A. Történeti előzmények.

I. E táj viszontagságai a legrégibb időtől a magyarok bejövetelétig.

Alig van hazánkban vidék, melyen régenten annyi s oly különféle nemzetek felváltva laktak volna, mint azon termékeny sikság, melyen a mostani Békésvármegye fekszik.

A történelem előtti korban Celták lakták azt. Ezek ismeretlen időben jöttek Asiából, nevezetesen, Livius római történetiró bizonyitása szerint, Tarquinius Priscus római király idejében elfoglalták felső Italiát, honnan később éjszakfelé a mostani Francziaországba, sőt Brittanniába, keletfelé Magyarországba terjeszkedtek. Hogy itt is, hol vármegyénk fekszik, kellett lenni gyarmatjaiknak, mutatják az itt kiásatni szokott celta sirok és azokban talált véső alakú bronz szerszámok, pénzül használt bronz karikák és más ily érczneműek, melyek mind e nemzetre és ezen történelem-előtti korra mutatnak.*) A Celták később vagy elvándoroltak innen, vagy más itt tanyázott népekkel összekeveredtek, mert mikor a rómaiak jöttek e vidékre, róluk már említés nincs. Ők nem tartoztak az egészen barbár népek közé, sőt otthonosak voltak némely mesterségekben is, melyeket nagyban űztek, péld. a fazekasságban és kovácsságban. S

*) Legközelebb, a mult évben B.-Csaba városának ugynevezett alsóvégi tizedében, egy ház épitése alkalmával, 10—15 ilyen őskori sirra bukkantunk s azokban különféle bronzneműeket találtunk.

ki ne ismerné a celta költőket vagy az ugynevezett bardokat, kiknek fénye, fejedelme Ossián?

Ismeretesebb kezd lenni e vidék Urunk születése után midőn azt a római légiók, először Domitian, azután Traian császárok alatt kezdék tapodni. A népek, melyeket a rómaiak ezen alföldi sikságon találtak, ezek voltak: Anartok, Teuriskok, Jászok és Geták vagy Dákok. Minthogy pedig ez utolsók voltak a leghatalmasabbak, roluk neveztetett el ezen egész vidék Dacianak.

Plinius hist. natur. IV. 25. és Strabo geogr. VII. azt irják, hogy a Geták és Dákok csak két külömböző név, de valósággal egy nemzet voltak, s ugyanazon egy nyelvet beszélték. Valószinűnek látszik előttem, hogy a szlávfajhoz tartoztak. Innen, — hogy többet ne említsek, — a dák városok neveinél, a szláv „dava" végzet, péld. Ziridawa, Singidawa, Areidawa, melyet feltalálunk a szlávoknál ezen és ezekhez hasonló helynevekben: Orawa, Wltawa, Opawa, Morawa stb.

Ovidius, a római költő, számkivettetésekor öt évig lakott köztük, őket hol Getáknak, hol Dakoknak, hol Sarmataknak vagy Sauromatáknak, sőt még Scytáknak is nevezi. Ő ezen hosszas, köztük való tartózkodása alatt megtanulta nyelvöket, sőt azon egy könyvet vagy költeményt is irt, a mint ezen verséből kitetszik:

Ah pudet, et getico scripsi sermone libellum,
Structaque sunt nostris barbara verba modis.

Az bizonyára szégyen nem volt, egy idegen nyelvet megtanulni: de ránk nézve mindenesetre nagy kár, hogy Ovidiusnak ezen dáknyelven irt költeménye elveszett.

Ugyancsak Ovidius egy helyütt költeményeiben azt mondja a dákokról, vagy, a mint ő nevezi, scythákról:

Gens inculta nimis, vehitur crepitante colossa,
Hoc verbo currum scytha vocare solet.

E szerént a dákok a kocsit colossának hivták. Vesd öszve: kolo, koleso, szlávnyelven annyi, mint kocsikerék.

Hogyha végre megengedjük, mi igen valószinű, hogy a mostani oláhok a dákoknak maradványai s számba veszszük az oláhnyelvben maig is létező számtalan szláv szavakat, melyekből egy egész szótárat lehetne összeszerkeszteni, ez még valószinűbbé teszi azt, hogy a dákok csakugyan szlávfaj voltak.

Legelső római császár, ki a dákok ellen harcolt, volt Domitian.

(Uralkodott 81—96 eszt. Kr. u.) Dácia ekkor a hatalmas Decebalt uralta. Az ok, melyen a rómaiak és a dákok összekaptak az volt, hogy az utóbbiak nem akarák a rómaiakat a Quadok és Markománnok ellen segíteni, sőt, ugylátszik, ezekkel titkon czimboráltak és szövetkeztek. A harcz kimenetele a rómaiakra nézve szerencsétlen volt. Decebal megölette Domitiannak követeit, legioit pedig szétűzte, ugy hogy ez kénytelen volt vele a rómaiakra hátrányos békét kötni. Ez történt 90 eszt. Kr. után. Erélyesebben látott a dologhoz Domitiánnak utódja, Traian. (Uralkodott 98—117 eszt.) Ez roppant készűletek és sok véres harczok után Decebalt végre legyőzte, s Dáciát meghóditotta (102 eszt. Kr. u.) Decebal, nem akarván tulélni hazája romlását, öngyilkossá lett, Dacia pedig, függetlenségét elvesztvén, római járom alá kerűlt. A rómaiak több provinciára osztották a meghóditott országot s proconsulok által igazgatták. Azon táj, melyen a mostani Békésvármegye fekszik, Dacia ripariához tartozott. Azonban nem birhatták azt nyugodtan s hadseregeiknek folyvást fegyver alatt kelle állaniok. Minélfogva Aurelian császár 270 eszt. táján római coloniákat telepitett Daciaba, kik az itt lakott dákokkal összevegyűlvén, a két összevegyűlt nemzetnek maradékai állitólag a mostani oláhok, vagy mint ők magokat nevezni szeretik, románok.

A rómaiak itteni uralkodásának tanubizonyságai azon Békésvármegye területén időről időre talált, számos római pénzek, melyek többnyire Domitian, Nerva, Traian, Hadrian és az Antoninusok korából valók, jeléül annak, hogy a rómaiak leginkább e korban voltak e vidékkel összeköttetésben. Római emlék- vagy utmutató követ, sirt, téglát, hamvvedret, tudtommal vármegyénk területén sehol nem leltek, mi azt mutatja, hogy a romaiak birták ugyan e vidéket, de nem lakták, rajta gyarmatjaik nem voltak. Ez nem is csuda, mert hiszen e vidék akkor még többnyire vagy sürü erdőségekkel volt ellepve, vagy viz alatt állott, úgy hogy egy általában nem áll azoknak véleménye, kik itt római gyarmatokat keresnek, nevezetesen pedig Gyula városának nevét Julius nevű római hadvezértől, a ki azt alapitotta volna, származtatják. Egyetlen iró, ki ellenkezőt állit, Simpliciano Bizozeri. Ez „notitia particolare dello stato passato e presente de regno d'Ungheria" czimű, Bolognában 1686 eszt. kiadott könyvében azt modja: hogy Gyula mel-

lett, a fekete Kőrös balpartján, van Lajosszálás nevű hely, hol még az ő korában is meglátszottak romjai a Ptolemeus által emlitett, Lizicis nevű római gyarmatnak. Igaz, hogy Lajosszálás nevű hely létezett a XVII. században Gyula és Doboz közt, a fekete Kőrös balpartján, a mint az egykorú földabroszok, nevezetesen Vischer Miklósnak 1684 eszt. kiadott földabrosza, mutatják; igaz az is, hogy Lizicis nevű, Daciaban létezett római gyarmatot csakugyan emlit Ptolemeus: de a Bizozeri által kijelelt helyen nem lévén semminek nyoma, mi a rómaiakra emlékeztetne, állitása mit sem bizonyit, annál inkább, minthogy rajta kivűl erről egyetlen egy iró sem tesz emlitést, sőt valószinű, hogy ezen olasz barát e vidéket szemeivel soha sem látta s csak másoknak bemondása után irta a fenebbieket.

A mint a rómaiak hatalma hanyatlásnak indult, tartományaikat lassanként hol egy, hol más barbar nép kezdé elfoglalni. Igy történt, hogy már a IV-ik században bevonultak Daciaba a Vandalok és Gothok, nevezetesen az előbbiek körülbelől azon tájon telepedtek le, hol most vármegyénk fekszik.*) A rómaiak folytonos harcban állottak e barbarokkal s hogy magokat betöréseik ellen biztosithassák, Diocletian császár uralkodása alatt, 280 év táján, készitették azon roppant védsánczokat, melyek Bácsvármegye területén még most is bámulatra ragadják az utast s a nép által római sánczoknak neveztetnek.

A Vandalok nem soká lakták e vidéket, mert a még hatalmasabb Gothok által megtámadtattak. E két barbárnép a Maros mellett ütközött meg egymással s a Vandalok megveretvén, dunántulra vonultak. Igy most már e vidéknek a Gothok lettek uraivá s egész a IV. század közepéig tarták magokat. Végre ők is kénytelenek voltak hátrálni s átengedni a tért egy hatalmasabb nemzetnek, a Hunoknak.

Krisztus urunk születése után 376 eszt. a hatalmas Hunok nyomultak elő Asia belsejéből s előzvén a Gothokat, e sik vidéket ők foglalták el. Igaz, hogy ők szűntelen ide s tova kalandoztak. Majd Olasz-, majd Német-, majd Francziaországban találjuk őket: de tulajdonképeni

*) Eutropius VIII. 2, Jornandes XXIV.

lakhelyök és fészkük, a honnan mindég indultak mégis Dacia volt.

Melyik vidék lehetett az, hol Etele fapalotája állott, s hol e szerént, Priscus rhetor nyomán, e hun király székhelye volt erre nézve igen eltérők a tudósok véleményei. Desericius*) s ezt követve idősb Mogyoróssy János e helyet Gyula városa táján keresi. Lehetne támogatni e véleményt következő érvekkel: először, hogy e sík, hegyetlen, kő nélkül szükölködő vidék egészen megfelel azon képnek melyet Priscus rhetor szemeink elébe állit; másodszor, hogy azon tó, melynek partjain a követséget a Priscus rhetor által emlitett nagy zivatar érte, a Hód-Mező-Vásárhely melletti Hód tava lévén s innen Etele fapalotája még hétnapi járóföldre feküdvén, ez a távolság is Gyula környékére mutat, mint melyet a lóháton menő, málhával rakott követség, mely, hol jó legelőhelyet talált, valószinüleg huzamosb ideig is elidőzött, az akkor épen zápor által elmosott, elrongált uton alig érhetett el elébb, mint a hetedik napon; harmadszor, hogy a vizek**) melyeken a követség átment, mielőtt a fapalotát elérte volna, a Lencsésér, a Bárdosér s más erek és kiöntések lehettek; végre negyedszer, hogy a Gyula tájékán létező helynevek csakugyan Etele korára mutatnak péld. Edeles (Kőrös Tarcsa határában) Gyula, Csaba, Elek, Kereki, Berény. Tudjuk ugyanis, hogy nemcsak őseinknél, hanem a Hunoknál is szokásban volt, azon földet, melyet fegyveres kézzel elfoglaltak, saját neveikről elnevezni, vagy az odatemetett hősök nevét ráruházni (Buda, Etzelburg, Keveháza) Már most miután Etelének fiai voltak Csaba és Ellak, neje Kreka (talán Kereka) fővezérei Gyula és Bere, a fentemlitett helynevek csakugyan Etele korát tűntetik szemeink elébe. De mindezeknek fejtegetése nem tartozik czélunkhoz s több tért kiván, mint mennyit monographiánk szűk köre enged.

Urunk születése után 454 eszt. halt meg Etele, a világnak ezen rémitője, vagy a mint állitólag magát nevezni szokta „Istennek ostora.“ Fiai nem öröklötték az ő nagy lelkét

---

*) De initiis ac maioribus Hungaror. Buda. 1758. l. 173. és 223.

**) A ποταμος szó nemcsak folyóvizet, hanem általában vizet, a tengerétől különböző, iható édes vizet jelent, származván ezen gyökből πίνω iszom és ποτός iható.

s alighogy az apa behunyta szemeit, egymás ellen fogtak fegyvert. Felhasználták ezen testvéri egyenetlenséget a Gepidák s hogy a jármot lerázhassák, ellenük támadtak. Ellak a csatában esett el Nerad folyó mellett, mely valószinüleg a mai Nera vize volt Temes vármegyében. Dengesich vagy Csaba, némelyek szerint egy csapattal visszament Asiába, az ősi hazába, mások szerint a keleti császár elleni harczban veszté életét s levágott feje póznára akasztva, diadaljel gyanánt, körülhordoztatott a konstantinápolyi circusban. Ez történt Marcellinus szerint 469 eszt. Igy enyészett el Etelének roppant világbirodalma s rajta is beteljesedett azon igazság: „concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur" s a költőnek azon szava:

éz ezt visszavonás okozá s testvéri irigység!

Hunok után tehát most már a Gepidákat uralta e sik vidék. Ezek egy egész századig tartották fen magokat. Ekkor ismét, 565 eszt. táján, előnyomult egy hatalmas nemzet, az Avarok, s Baján vezérük alatt elüzték innen a Gepidákat.

Az Avarok, hogy más barbarnépeknek véletlen betörései ellen biztositva legyenek, a hol csak letelepedtek, köralakú nagy sánczokat hánytak, az ugynevezett avarköröket vagy ringeket, s azok közt tanyáztak. Aventinus és a st. galleni chronista szerint, kilencz ily köreik voltak. Egy egy kör harmincz mértföldnyi tért foglalt el. Mindegyik mély árokkal volt körülvéve, az árkon belől két sorban faczölöpökkel megrősitve, melyeknek közei ismét földdel voltak kitömve. Csak egy bejárás volt s ez is igen keskeny. A faluk e körökben csak oly távolságra voltak egymástól, hogy a kiáltás vagy a kürtszó egyikből a másikba áthallott.

Hogy itt, hol Békésvármegye terül, volt e az avaroknak hasonló körük, tudni nem lehet. Látni itt, az igaz most is elég, régi földhányásokat, de azokat a folytonos szántás már annyira elsimitotta, hogy hajdani alakjukat egyáltalában már kivenni nem lehet. Azonban a keleti római császársággal folytonos összeköttetésben állott Avaroknak itteni tartózkodására mutatnak azon, itt koronként a földből kiásatni szokott VII. századbeli görög aranypénzek, minők péld. néhány év előtt Heraclius és Heraclius Constan-

tinus idejéből (610—640 Kr. u.) kiásattak Nemeskerekin, Berény és Tartsa közt.

Egész 791 eszt. uralta az Avarokat e vidék. Ekkor ellenök támadt Nagy Károly császár s a belviszályok következtében a nélkül is elgyöngülteket több véres csatában légyőzte, köreiket fölverte, elpusztitotta, azokban temérdek kincset talált, végre pedig öt évi kegyetlen harcz után birodalmuknak véget vetett. Már 803 eszt. a hajdan oly szélesen kiterjeszkedett nemzet, a Tisza és Maros közére szorult, azután az időközben ide letelepedett Bolgárokkal összvegyűlve, kivált miután ezek Krum vezér alatt a felsőbbséget felettük kivivták, letűnt egészen a történelem szinpadjáról.

Ezen idő olta tehát e vidék, hol vármegyénk fekszik, egész a magyarok bejöveteléig a bolgárokat uralta.

Egyébiránt a kereszténység már a IV. században kezdett terjedni az itteni népek közt s nagy Constantin császár által is megerősitett püspöke e vidéknek Sardicában vagy mostani Sófia városában lakott s egyházi hatósága alá tartozott az itteni Dacia is. E népek téritője volt kiválólag Nicetas, remesianai püspök, ki, hogy őket Jézus vallásának annál könnyebben megnyerhesse, saját nyelveiken hirdeté köztük az evangeliomot. A hol csak templomot épittetett, azt mindig négy capellára osztotta, hogy azokban az itt divott négy (görög, góth, sarmata és bessus) nyelven oktathassa őket. Élt 325 év táján, tehát az első niceai zsinat idejében, melyen jelen volt már a gothoknak egy püspöke, Theophil.

A IV. század derekán már annyira elhatalmasodott itt a keresztyénség, hogy Sardicában 347 eszt. egyházi zsinat tartatott. Theodoret II. 8. azt mondja, hogy azon a két Dacia (valószinűleg mediterranea és ripensis) püspökei is részt vettek. E zsinaton Ursatius, daciai püspök, ki később az egyházban jelentékeny szerepet vitt, mint Ariust követő eretnek az egyházból kirekesztetett.

Gothok közt Fritiger volt a legelső keresztény fejedelem. Ez t. i. fivére, Athanaricus ellen harczolván, Valens keleti császárhoz folyamodott segitségért, s miután ez neki megadatott, ő hálából 350 esztend. kereszténynyé lett.

A IX. században Nagy Károly császár megalázván az Avarokat, III-ik Tudun fejedelem idejében Ingo nevű püs-

pökét meneszté az Avarokhoz, hogy azokat téritse meg. E püspökről azt beszélik, hogy a kik megtértek, azokat maga mellé ültetve arany tálakból etette, arany poharakból itatta; a kik pedig makacsul ragaszkodtak a bálványimádáshoz, azoknak földön ülve fatálakból kellett enniök.

Mindezeknek következtében annyira elterjedt itt a kereszténység, miszerint bizvást lehet állitani, hogy midőn a magyarok e hazát elfoglalták, már e sik vidéken is a kereszt diadalra vergődött volt.

II. A magyarok bejövetelétől első István királyig.

Midőn a magyarok 889 eszt. e hazába léptek, akkor ezen vidéket, melyen vármegyénk fekszik bolgárok, kozárok és oláhok lakták s fejedelmük volt Marót, ki Bihor várában lakott. Birodalma, Béla királynak névtelen jegyzője szerént, Marostol Szamosig, Tiszától Erdélyig terjedt. Árpád követeket küldött hozzá, követelvén, hogy a birtokában lévő földet ősének, Etelének jogán, neki, mint Etele örökösének, azonnal adja által. Ezt Marót megtagadván, Árpád ellene küldötte seregeit Tas és Szabolcs vezérlete alatt, kik azon egész területet, mely Szamosvizétől Kőrösig terjed, csaknem minden vérontás nélkül elfoglalták. Innen Bihorvára felé indultak, a fejedelmet saját fészkében megtámadandók s Szabolcsvármegyén át eljutottak Homosoér (Humusower) nevű folyamig, mely valószinűleg a Tetétlenen keresztűlfolyó ér lesz. Innen Szerepre jöttek, mely most falu Biharvármegye sárréti járásában Nagy-Bajom és Báránd közt. E mocsáros vidéket elhagyván, lekerültek Szeghalomig, itt szándékozván átusztatni a Kőröst, de minthogy Marót katonái a tulpartot erősen védték, egy egész napig a part mentében lovagolván végre a mostani kunsági halmok közt, — iuxta parvos montes, — ütötték fel sátraikat. Innen a Túrvizén vagyis a mostani Berettyón átkelvén, Dorogma mellett, Szabolcs és Borsod vármegyék határán, a Tiszán átusztattak s visszatértek Árpádhoz. Ez történt 895

E szerént ez volt azon nevezetes év, melyben a békésvármegyei sikságot legislegelőször
napkelet ifjainak dobogó paripái tiporták.

Ezen eredménytelen hadjárat után Árpád tanácsot tartott vezéreivel s közmegegyezés folytán Usubu és Velek küldettek Marót ellen. Kövessük őket utjokon, ugy, mint azt Béla királynak névtelen jegyzője előadja. Csepel szigetéből kiindulván hadaikkal s Szentesen fölül a bődi réven átkelvén, eljutottak a kórógyi érig, mely a Szentesi határban Csongrád és Békésvármegyék közt van s elválasztja egymástól a Fabián Sebestyén és Sz.-László pusztákat. Itt sátort ütöttek. Azonban az erdélyországi székelyek, Etelének maradékai, hirét vevén a magyarok bejövetelének, Erdélyből eleibök indultak s ugyancsak a kórógyi érnél hozzájok csatlakoztak mint fajrokonok s ezóta mindig hű pályatársaik maradtak. A kórógyi értől, most már a székelyekkel erősödve, a szénási és kondorosi pusztákon keresztűl a szarvasi halom alatt, — iuxta montem Cervinum — átkeltek a Kőrösön. Túlpartra érvén Csökmő szomszédjában Tekerőér mellett ütöttek sátort s megpihentek fáradalmaiktól, Rövid pihenés után tovább haladván megszállották Belaradot, s azt elfoglalván könnyű szerrel uraivá lettek Bihor várának, melyből akkor már Marót az erdélyi hegységekbe menekült volt. Ezek szerencsésen végződvén, Árpád Velek vezérnek adományozá Zárandnak vidékét, melyhez akkor talán Békés is, vagy legalább annak egy része tartozott. Ez nem igen késett fajrokonait ide telepiteni. Ezen első megszállásból származhatnak Békés, Doboz, Ladány, Szeghalom, s több más a Kőrös mentében fekvő helyek, mint melyekről már első királyaink idejében van említés. Veleknek egyik utóda volt Turda püspök, ki a névtelen jegyző korában élt. Talán ennek emlékezetét tartotta fenn Torda puszta Szeghalom mellett.

III. Békésvármegye első István király idejétől Gyula vára elestéig az az 1000—1566 eszt.

Békés, mint vármegye, előfordul azon vármegyék közt, melyeket első királyunk, István állitott. Hogy lakosai már az árpádkori királyok alatt magyarok voltak, vagy ha léteztek is itt a honfoglalás előtt más nemzetbeliek, — a mint erről kételkednünk nem lehet, — a magyarfaj azokat innen kiszoritotta, ezt bizonyitják az itteni, tiszta magyar helynevek. Ezen magyarfaj még a vezérek korában foglalt itt lakást, még pedig először a Kőrös mentében eső vidékeken. Ez igen természetes. Ugyanis akkor még a vármegye területe merő erdőségekkel, mocsárokkal, nádas rétekkel volt ellepve, s a marhatenyésztéssel foglalkozó népnek nem igen szolgáltatott legelőül alkalmas helyeket. Ellenben a Kőrösmente buja legelőkkel diszelgett, maga a folyó pedig alkalmatos itató vizet szolgáltatott. Nem csuda tehát ha az első magyar telepeket a Kőrösmentén találjuk.

Egy része az itteni birtokoknak már az árpádházi királyok uralkodása alatt a koronáé vólt. Igy péld. I. Geizának a szentbenedeki monostor, — monasterium de iuxta Gron, — részére 1075 eszt. kelt alapitó oklevelében Doboz, a Kőrös mellett, ugy emlittetik, mint a királyi sertéshizlalók lakhelye. E szerént valamint voltak hajdan királyi vadászok, halászok, solymászok, ugy voltak kir. kanászok is és ezeknek tartózkodási helye volt a dobozi erdőség.

A békési vár és annak környéke, melytől az egész vármegye nevét kapta, szintén a korona birtoka volt, még pedig, 1048 eszt. óta, mint az ország harmadához tartozott vidék, a kir. herczegek főhatósága alatt állott, kik itt nemcsak, királyi joggal, a fegyveres nép felett intézkedtek, hanem adományozásokat is tettek. Igy péld. Péter gróf a zástyi apátságnak alapitója, békési birtokait I. Geizától kapta, midőn ez még vezér volt. A körösladányi Nadányiak családi hagyománya azt tartja, hogy békésvármegyei birtokainak egy részét I. László, még vezér korában, adományozta őseinek.

A békési várhoz hozzá voltak kapcsolva több szomszéd faluk. A váradi regestrum kettőnek tartotta fenn emlékezetét: Ikának és Szövőnek. Az utóbbinak már helyét sem tudjuk; az elsőnek nevét fentartotta a békési határban létező Igahalom, honnan azt lehet következtetni, hogy ennek környékén létezhetett valaha Ika falu.

Nem lesz érdektelen e helyt megismerkednünk a váraknak és a vármegyéknek, különösen Békésvárának és vármegyének XIII. századbeli szerkezetével, ugy, a mint azt a nváradi regestrum szerént meghatározni lehet. A várhoz tartozott népek részint várbeli jobbágyok voltak, — castrenses, — kik a vár körül őr és védszolgálatot tartoztak teljesíteni, részint szabadosok, — a castrensibus exemti, — kik szántóföldeket, miveltek a várbeli kir. szarvasmarhának gondját viselték, és a várbeliek számára eleséget szolgáltattak.

Az utóbbiak közé tartoztak az emlitett szövőiek és ikaiak. Ezeknek előljárói precoknak vagy archiprecoknak neveztettek és a vár parancsnokának főfelügyelete alatt állottak. A várnak és az egész vármegyének feje volt a főispán vagy a comes. Ennek távollétében katonai parancsnok volt az ugynevezett princeps, (főnök) ellenben a törvénykezést kezelte az alispán (comes curiae, comes parochianus) és a szolgabiró (bilotus, bilochus). Ilyen főispánokul emlittetnek a nagyváradi regestrumban Békésvármegyében Illyés, Pál és Dömjén, parancsnokúl Caesar, szolgabiróúl Simon, archiprecoul Bosur Ikán, precoul János Szövőn. A princeps alatt állottak a századosok (centurio) s miután a váradi regestrum 1219 eszt. hét ilyen századost emlit (Péter, Bede, Ős, Tiborcz, Lőrincz, Pál és Geiza) innen világos, hogy akkor a békési várőrség legalább is hétszáz főből állott. A törvénykezés körül, mint hites tanuk és ügyvivők működtek az ugynevezett pristaldusok, kik a vármegye különböző, népesebb helyein voltak elhelyezve. Ilyenek voltak ugyancsak a váradi regestrum szerént, Unoka Farkasnak fia Békésen, Gejza Dobozon, István és Beniamin Ladányban, Herman (Urmanus) Györkén, Hektor Hegyen vagy Hékén, Mike Kondoroson, Mátyás (Machia) Méhesen, Hollós Peszczerőn, Pál Kalanda fia Tartsán és Dienes Ompudnak fia Varsándon. A pörös ügyek többnyire a fő vagy alispánok előtt intéztettek el. De ha ezek, elegendő bizonyiték hiányában, az ügyet el-

intézni nem tudták, akkor a perlekedő felek pristaldus kíséretében N.-Váradra küldettek, hogy ott az ügy a tüzesvas és forróvizkezelő törvényszék előtt intéztessék el. Ime ilyen volt vármegyénk szerkezete a XIII. század elején.

A többi békésvármegyei helyhelyek az árpádházi királyok idejében magánosok birtokában voltak. Nevezetesen: Szent-Andrást, Fehéregyházát és Héket birta az Ákos nemzetség; Szőllőst és Fást a Solt nemzetség; Kecsent, Marton Miskának fia: Gyula Varsandot az orodi prepostság Békés, Ladány és Szeghalom egy részét Péter gróf s ennek adományozása folytán a zástyi apátság; Halászteleket Veszét, Piskit, Fejérmet, Ketesdet az egri püspök; Murvahelyt, Gerlát, Kamutot, Hidast a Csákok; Várit Miklós Ugrinnak, esztergomi érseknek öccse. Egyébiránt ezen korszakban sok oly falu létezett Békésben, melynek ma már a neve is elveszett. Alig egy dülő vagy halom tartotta fenn emlékezetét. Ilyenek voltak: Tenkes, Szokor, Szövő, Tolvaj, Szilas. Kecsen, Hidas, Arkicsalán, Fancsal, Pata, Szurdokbene, Ika, Verestó, Vadad. Szólunk ezekről néhány szót alább. Hogy a vármegye a XIII. században meglehetős népességgel birt, mutatja azon körülmény, hogy a XIII. századbeli okmányokból 44 oly községet lehet kivenni, melyek ekkor területén léteztek.

A mi az árpádházi királyok alatti nevezetesebb eseményeit illeti vármegyénknek, alig hogy megalakult, már is végveszély fenyegette. Ugyanis a Kunok 1086. eszt. az országba ütvén, mindent tüzzel vassal elpusztitottak, többek közt Békést is. Ennek hirére László király hatalmas sereggel ellenök indult. Temes vármegyében, Pogányos folyónál, — mely innen őröklötte nevét, — ütközött meg velök s sikerült neki, őket az országból kiüzni és igy az alföldet a végveszélytől megmenteni.

A XII. században vármegyénk, ugylátszik, békességesebb kort élt. De miután ekkor a herczegek által birt országharmadához tartozott, a Salamon király és a herczegek közt folyt háborukban Békés népe is részt vett s a mogyoródi és más testvérharczokban bizonyosan ott véreztek békésvármegyei eleink is.

II. Andrásnak zivataros korában, midőn a szegény népet a zsidók és ismaeliták mindenéből kiszivták, kifosztották, midőn a hatalmas olygarchák mindent tehettek, a mi nekik tetszett, szegény vármegyénk is megérezte ezen szo-

moru állapotnak sulyát. Erőszakos, törvényellenes foglalások történtek itt is, nevezetesen ilyeneket követtek el az Aba és Huntpázmán családok a kir. birtokokon, és Miklós, Ugrin érseknek öccse. Ez utolsónak kezéről Béla herczeg (később IV. Béla király) szedte el a sok, törvénytelenül erőszakkal elragadott birtokot.

De legnagyobb csapás, mely vármegyénket e korszakban érte, vólt az 1241 eszt. tatárjárás. Az egykorú Roger*) Békésvárát nem emliti ugyan azon helyek közt, melyeket a tatár földult, de bizonyos, hogy ez sem kerülte ki a siralmas közsorsot. Ellenben Gyulát, vagy akkori elnevezése szerint, Szigetet (Insula) ugy emliti, mint jól megerősitett, a szomszéd községek harczképes férfiai által védett helyet, mely ennélfogva egyideig tartotta magát, de végre mégis a vad tatár prédájává lett. Képzelhetjük, mely siralmas sorsban részesülhetett ekkor vármegyénk, mennyire elpusztulhatott, ha olvasni fogjuk azt, mit fentemlitett Roger más helyekről mond, a hol a vad tatárcsordák mindent a mi csak élt, vagy kegyetlenül lemészároltak, vagy még a halálnál is siralmasabb sorsra juttattak.

Alig üdült fel e sebéből vármegyénk, midőn a tatárok 1284. eszt. ujra betörtek s Pestig mindent és igy vármegyénket is felprédálták. Nem kevesebbet kellett szenvednie e korszakban vármegyénknek a rakonczátlan kunoktól, kivált, mig azok sátraikban laktak s lassanként keresztény hitre nem téritettek. IV. László király megfordult ugyan vármegyénkben is, 1284 és 1285 években a szarvasi halmon vált felütve királyi sátora. De hiszen tudjuk a történelemből, hogy a királynak jelenléte sem használt semmit, sőt ő maga is velök dőzsölvén, a kunok még annál inkább vérszemre kaptak.

Ezeknek elbeszélése után térjünk át a vegyesházi királyok korára. A mi először is a birtokviszonyokat illeti, azok e korszakban nagyot változtak. A XIV. század elején látjuk feltünni a gerlai Abrahamffyak ősét, gerlai Dénest (Dionysius de Ol Gerla). Ennek fia Ábrahám mester készpénzen sok birtokot összevásárolt a vármegye területén. Róla, mint közszerzőről vették fel utódai az Abrahamffy

*) Rogerius mester váradi kanonok siralmas éneke, forditotta Szabó Károly. Pest. 1861.

nevet. — Más, hatalmas dynastafaj voltak e korszakban a Maróthiak. Első, ki közülök e vármegye területén lábát megveté, volt a macsói bán Maróthy János, szerezvén 1405 eszt. Szeghalmot. Részint ő, részint utodai e birtok mellé időjártával adomány, vétel és csere utján megszerzék még Békést, Gyulát, Apátit, Fövényest, Györkét, Kétegyházát, Murvahelyet, Veszét, Fejérmet, Piskit, Berényt, Gyurt, Detert, Dicserét, Tölgyet, Pélyt, Várit, Benedekházát, Gerendást, Kigyóst, Zelemérest (Királyságot) Ketesdet s más békés és zarándvármegyei birtokokat, minek következtében a leggazdagabb birtokos uraivá lettek vármegyénknek. Jánosnak családja ugyan már a harmadik izben, Lajos és Mátyás unokáiban, férfiágon kihalt, azonban a család épitkezések, adományozások által igyekezett nevét örökiteni. Igy László 1444. eszt. a gyulai várban az apostolok tiszteletére diszes kápolnát emeltetett. Valamivel később Maróthy János özvegye Orsolya és Maróthy László özvegye Borbála szintén Gyulán a bold. szűz Mária tiszteletére parochialis templomot épittettek s a plebános tartására az 1441 eszt 1900 arany forintokon örök áron megvett Apáti falut a templomnak örök időkre ajándékozták. — Ugyszintén e korszakban lett Békésvármegye egy részének birtokosává Corvin János herczeg, Mátyás királynak fia, kinek az országos rendek 1490 esz. adományozták Gyulát, Varsandot s több más ezekhez tartozó helyeket, s ki egy ideig Gyulán lakott is.*)

Fiatalkorban halván el, özvegye Frangepán Beatrix, elég szerencsétlenül férhez ment György, brandenburgi őrgrófhoz, minek folytán a Corvinjószágokat is e nyugtalan, kicsapongó férfiu öröklé. — A nagyobb birtokosok közé tartoztak még a körösladányi Nadányiak, kiknek valószinű ősük volt az első korszakban emlitett Péter gróf, a zástyi apátságnak alapitója. Családi hagyomány szerint Kőrös Ladányt még első foglalási jogon birták, a többi birtokokat részint első László királytól midőn ez még herceg volt, adományképen kapták, részint pénzen, részint örökösödés utján szerzették. A többi birtokosok voltak e korszakban: ajtósi Ajtós, géresi és palotai Czibak, Sztar, Kanya, Csiga, Derencsényi, Haraszthy, Deteri, Csatári, Simay, Hunt-

*) L. Pray epistolae procerum regni Hungariae. I. 378.

Pázmán, Aba, székcsői Herczeg, Héderváry, Edelessy, muroni Veer, Egei, Endrődi, Verbőczy Fehéregyházy, Simonkereki, Erdőhegyi, Siket, gacsalbériG acsal, varsányi Dancz, varsányi Pető, Ósi, Bethlen, Gelvách, gyulai Gál, Hunyady, Harangi, Teleky, Gyulaffy, Kamuthy, Kereki, Mórocz, Nadabi, Királysági, Kónya, Komlóssy, Kölkedi, Keserű, Dánfoki, Muruli vagy Murvahelyi, Orosházi, Czobor, Bakos, lévai Cseh, Macedoniai, Józsa, Berenda, bodoni Torda, Kantler, csatári Lőkös, cs. Bedek, cs. Nagy. cs. Szabó, Csarnai, eperjesi Pathóczy, Upor, Mocsolai, Dóczy, Török, halászteleki Tálas, h. Soldos, h. Tekes, h. Kalmár. h. Soki, h. Alasi, h. Mikes, h. Czigány, h. Accinti, h. Bezos. h. Borsos, h. Szakálos, h. Kőpe, h. Földes, h. Ötvös, h. Csenke, h. Farkas, h. Telek, h. Fodor, h. Sertédy, h. Sárossy, továbbá Hegyi, gyórkei Móré, Csallyai, Telegdi, Kolesi, Szilágyi, Póka, Sipos, ölvödi Chegze. ölvödi Lőrinczy, ölvödi Urasi, simai Lengyel, simai Borbély, Barlassy, Bessenyei, Kubini, zondi Varjas és Hékedy családok. Ezek közül ha létez is még valamelyik, de Békés vármegye területén nem birtokos.

A mi a vármegye beléletét ezen sok zavaroknak kitett korszakban illeti, melyben az ország törvényei a hatalmas olygarchák által lábbal tapodtattak s nem volt, az elharapózott anarchia közepette, a ki őket fékezze, nem csuda, ha Békésben is nem egy hatalmaskodási eset adta magát elő. Elég legyen csak hármat megemliteni. 1450 eszt. táján horogszegi Szilágyi Mihály, nem tudni, mi oknál fogva, megrohanta népével a Maróthyak Zeleméres nevü faluját, azt földig lerontatta, a lakosokat pedig egy oda nem messze fekvő helyre áttelepitette s hogy a Maróthyaknak a dolgot annál inkabb megnehezitse, ha ellene netán idővel törvényes keresetet inditanának, szigoruan meghagyta a lakosoknak, hogy azon helyet többé senki Zeleméresnek nevezni ne merészelje, hanem ezótai neve „Királyság“ legyen. Hasztalanul léptek volna fel akkor a Maróthyak elnyomójuk ellen, midőn még a nagy Hunyadi János is alig volt képes magát fentartani ellenségeinek fondorlatai ellen. De minekutána Szilágyi Konstantinápolyban kivégeztetett és Mátyás, az igazságos, lépett trónra, felszólaltak a Maróthyak s 1461 eszt beadták keresetüket. Mátyás, miután a dolgot a békési alispánok altal kellöen megvisgáltatta és a Maróthyak keresétének igazságáról meggyőződött volna, csakugyan vissza

is adta Zelemérest törvényes urainak. Nevezetes, hogy a Zeleméres név azolta csakugyan semmi okmányban többé elő nem fordul s a helynek, hol allott, mai napig is Királyság a neve. —

Második eset ez volt: Györgynek, a brandenburgi örgrófnak, Gyula vára birtokosának, régen vásott foga a szomszédok szép birtokaira s mint hatalmas kényúr, nem egy törvénytelen foglalást tett. Többek közt, 1510 eszt. erőszakkal elfoglalta Décsét s hogy a dolognak némi törvényes szint adjon, magát abba szokás szerént be is igtattatta, de éjjel és a szomszédokat sem hiván öszve. Hasonló tettet követetette Simándon. A fentebbi helyeknek birtokosai a csanádi káptalan elött támasztottak keresetet s az őrgróf a jógtalanul elfoglalt birtokból ki is szorittatott. Harmadik eset volt az Abrahamffyaké. Maróthy Mátyás, nem tudni, mi oknál fogva, 1469 eszt. Macedoniai János, és lekcsei Sulyok András gyulai várkapitányok, Bycze Gergely várbeli tisztartó, továbbá Szokolyi Gáspár, Kamonyai István, Szokolyi László, pochai Tházó Péter és László, ölvödi Lőrinczy János, Pélyi Pál, Sárossy János, Zegedi Tamás, varsányi Dancz Lőrincz, oláhi Oláh János, Keresztury Fülöp s sok más bűnrészeseivel fölfegyverezvén egyszersmind gyulai, simándi, békesi, berényi, décsei, fabiansebestyéni, veresegyházi, szénasi és kondorosi jobbágyait, rablóképen megrohanta Abrahamfiy Tamásnak Gerendás, Gerla és két Sopron nevü birtokait, azokat, különösen Gerlát kirabolta, az ottani halastavat feldulta, sok jobbágyait megölette, másokat javaiktol megfosztott, marháikat elhajtatta, öket magokat török módra rabszijra füzve fogságba hurczoltatta. Ezen erőszakoskodás megvizsgálásával megbizta Mátyás király az orodi káptalant és a nádori nyolczados törvényszéket. Azonban a pör azzal végződött, hogy Abrahamffy Tamás még ugyanazon évben szélhüdésbe esvén, nem akart ellenségeskedő szivvel távozni a más világra, s mezőmegyeri kastélyában, az ott megjelent orodi káptalani küldöttek elött Maróthynak megbocsátott s az ellene való keresetet megszüntette. Valóban, szomorú állapotban lehetett akkor a haza, mikor ily büntények büntetlenül követtettek el. Pedig ez Mátyás király uralkodása alatt történt.

Ezen korszakban azon szerencse érte vár megyénket, hogy a királyt magát láthatta kebelében. Ugyanis Róbert Károlynak egy 1339 eszt. szent Kozma és Dömjén vértanuk

napján kelt rendelete Szeghalmon kelt, még ugyanazon napon egy más rendelete Ughon, mely oda szintén nem messze esik.

Nagy csapás nehezedett valamint általában a hazára, ugy különösen ezen szántásvetés után élő megyére 1363-4 eszt. a példanelkűli, aszály és az ennek nyomán támadt terméketlenség és éhség következtében. Lajos király megtette ugyan bölcs rendelkezéseit, meghagyta az előljáróknak hogy házról házra menvén irják össze a gabonakészletet, és általában az élelmi szerek mennyiségét. Mindenkinek meghagyatott annyi, mennyi családjának egy évi eltartására szükségesnek látszott, a többit köteles volt kiszabott, piaczi áron eladni. De mindezen bölcs intézkedések az éhhalált sok helyen meg akadályozni nem voltak képesek. Különös hogy e rendkivüli csapás. épen 500 év mulva ismétlődött hazánkban. Értem a szomorú emlékezetü 1863-4 évet.

Más csapás, mely vármegyénket is gyászosan érintette volt az 1541 eszt. pórlázadás. Ehez nemcsak vármegyénk közlákossága, hanem, a mi csudálatos, némely közbirtokosok is csatlakoztak. Nevezetesen a lázadókhoz adták magokat kamsati Varsányi Gergely és kamuti Nagy Demeter, kik e miatt suhütelenségi bünbe esvén, birtokaik elvétettek s a lázadáselnyomása után 1515 eszt. II. Ulásiló király azokat gyulai Gál Istvánnak adományozta. Ezekenkivül papostul a lázadókhoz szegődtek a ványaiak. Ambrus nevü papjuk, —ki Krakóban végezve tanulmányait, ott theologiae baccalaureus lett, — csakhamar, mint eszes, alkálmatos férfiu, Dózsának titkárává lön. Ő áldotta meg és szentelte fel bajnokokul azokát, kik a lázadókhoz állottak. Ő szerkesztette Dózsa nevében a néphez intézett felhivásokat, hogy az urak ellen a keresztes hadhoz csatlakozzanak, tüzzel vassal fenyegetvén azokat, kik ezt nem tennék. Dózsa maga is egyideig Békés vármegye területén tartózkodott. Heves felöl jött, utjában mindent égetve, pusztitva. A békési gyepen állapodott meg elöször s itt ujra felhivta a békésvármegyei köznépet a hozzá való tömeges csatlakozásra s kétséget nem szenved, hogy fölhivása viszhangra talált. Jnnen Gyula felé indult. A gyulai gyepen szemlét tartott seregei felett. Harmincz három ezerre ment rakonczátlan népének száma. Balogh István vezérét két czer emberrel innen Csanád felé inditotta. Nem sokára ö maga is utána ment a többiekkel. Hogy féktelen seregei Békés vármegyében mindent felpré-

dáltak, feldultak, különösen pedig a birtokos nemesség kastélyait felégették, kitetszik Nógrád, Pest, Hont és Heves vármegyék rendeinek Abauj vármegye nemességéhéz közösen intézett leveléből, melyben ezt sürgetöleg arra hivjak föl, hogy hadait minél elébb Hatvannak inditsa s többi közt ezt mondják: „flamma incendii huius nobiles de Bihor, Békés, Zaránd, Orod, Csanád et Temes iam absumpsit. Pro Deo igitur rogamus sat.“ (Lásd Székely Istv. kéziratai az akad. levéltárban XII. 118.) Vármegyénket illető részletesebb adatokkal e lázadást illetöleg nem birunk.

Vessünk most egy pillanatot vármegyénk akkori politikai szinezetére.

A Jagellók uralkodása alatt, a mint tudjuk, az ország két pártra szakadt. Egyik a királlyal tartott; másik volt az ugynevezett nemzeti párt, mely a kormánnyal folytonos ellenségeskedésben állott, nemzeti kiralyt akart s ilyennek Zápolya János erdélyi vajdát szemelte volt ki. A mi vármegyénknek politikai pártszinezetet illeti, kétségtelen, hogy az is ezen nemzeti párthoz tartozott. A rákosmezei 1505 eszt. zajos országgyülésen, melyen Verböczy István azon határozatot vitte ki, hogy trónürülés esetében idegen nemzetbeli királynak választatni nem fog, ott találjuk, mint a békésvármegyei nemesség képviselőit a Zápolyapárti Abrahamffy Sebestyént és Pétert. Alig lehet kételkedni, hogy, mint Zápolyának feltétlen hivei, a hatvani lármás gyülésen is részt vettek. Már mága az hogy épen e ketten küldettek követekül, mutatja a vármegyének akkori politikai szellemét. Midőn 1518 eszt. a bácsi országyülesén, a királyi hatalom ellensúlyozása tekintetéből egy országos tanács választatott a rendek altal, ezen tanácsnak egyik tagjául szintén vármegyénk egyik birtokos ura, Glézsán Miklos csabacsüdi földesur tétetett.

Ily viszálkodó allapotban találta az országot az emlékezetes 1526 év. A király tekintélye egészen aláásva. A nemesség két, egymás ellen elkeseredett harczot folytató, pártra szakadva, a nemzetire és a kormánypártira. Amannak feje a jeles szónok és ügyés agitator Verböczy István, emennek tagjai a kormánybeli föhivatalnokok, kik, hogy a király tekintélyét fentarthassak, az ugynevezett „kalandos társaságot“, allitották. Bölcsen felhasználta e szilált allapotot a török császár s 200 ezernyi seregével átkelt a Dunán, hogy megadja az országnak a végső, halálos döfést. E rém-

hirre az ifiu király II. Lajos leveleket intézett a vármegyékhez, sürgetöleg fölkelésre szólitván fel a nemességet. Ezt meg nem elégelvén, országszerte hirnököket menesztett, tudatván a közelgő vészt. Békés vármegyében Szegedi Deák Gergely, mint országos hirnök, ösi szokás szerént, faluról falura, kastélyról kastélyra hordta a véres kardot, a törvény és a haza nevében fej és birtokvesztéssel fenyegetvén mindenkit, a ki a kirendelt időre a tolnai táborba megjelenni nem fog. Nem lehet tudni, hogy a békésvármegyeiek közül kik vettek részt és kik vérzettek el a gyászos mohácsi ütközetben, de a fenebbiek után itélve, valoszinü, hogy az itteni birtokos nemesség Zápolyához csatlakozott s annak tábórában, Szeged alatt várta a dolgok hová fejlődését.

A mohácsi ütközet következtében az ország megfosztatván királyától, az üresedésbe jött trónra ketten vágytak: I. Ferdinand és Zápolya János. Zápolya hivei Tokajban gyűltek öszve s itt kikialtották öt királynak. Itt találjuk ismét a békésvármegyei nemesek közül Glezsan Miklóst, Bajomi Benedeket, Székely Mártont, gerlai Abrahamffy Pétert, vármegyénknek akkor legtekintélyesebb férfiait, kik mindnyájan feltétlen hivei voltak Zápolyának s kiket azért Zápolya sok kedvezményekben részesitett, nevezetesen Abrahamffy Pétert Budán 1526 eszt. Békés vármegye főispánjának nevezte ki.

Az ő főispánsága alatt a vármegyét ismét uj csapás érte. A mohácsi vész után az országban támadt közzavart tudni illik felhasználta 1527. eszt. egy Jovan máskép Fekete János nevü kalandor. Ez, ki azelött Zápolya lovászmestere volt, azt költötte magáról, hogy ő a serviai fejedelmek utódja s Jovan Czárnak hivatta magát. A népet különféle igéretekkel hitegette, minélfogva kivált sok rácz és oláh csatlakozott hozzá. Ezeket csapotokra osztotta, testöröket álitott, szóval ugy viselte magát, mint egy kis király. Féktelen seregével a Maros-Körösközére ütvén, itt mindent felprédált. Sokat szenvedtek e rakonczátlan néptől különösen vármegyénk községei. Sikerült végre Czibak Imrének sereget Szeged alatt szétüzni, öt magát pedig enyingi Török Bálint elfogta és kivégeztette.

Hogy Abrahamffy Péter csakugyan viselte é a főispáni hivatalt, Békésben? és meddig viselte? mennyire igyekezett azt Zápolyához való hűségbén megtartani? nem lehet tudni. Annyi bizonyos, hogy vármegyénk is ki volt téve

azon viszontagságoknak, melyek a közhazát a két király versengése folytán csaknem véginségre juttatták. Hol a Ferdinand, hol a Zápolyapártbeliek vergődtek itt is hatalomra. Igy már 1527 eszt. körül Gyula várát Perényi Péter erdélyi vajda kapta I. Ferdinandtól hüsége jutalmaul. De már 1537 eszt. a zápolyapárti Czibak Imre kezén találjuk azt, mely alkalommal az erre utazó Zápolya János kiraly is meg fordult Gyula városa falai közt s itt töltött egy éjt. De már akkor Czibak ingadozott a hozzá való hűségben, a mint Szeremi Gy. kéziratából kitetszik. Czibak után eperjesi Pathóczy Ferencz lett Gyulavárának ura és egyszersmind a vármegye főispánja. Ez a körülmények szerént hol Zápolyával, hol Ferdinanddal tartott, minél fogva nem csuda hogy György barát (Martinuzzi) egyszer éjjel csak megrohanta öt seregével Gyulavárában s Tinódi szerént: „fogva elvitte a jó Bihar-Váradba. Végre Pathóczy csakugyan 1552 eszt.a veszprémi püspök közbenjárásával Ferdinand kezére juttatta Gyula várát s azóta Ferdinand pártja mindinkabb megerősödött Békésben.

Ki volt mindjárt eléinte Ferdinandnak gyulai várkapitánya, nem lehet tudni. De utóbb csakugyan emberére talált midőn ide állitotta 1556 eszt. a békésvármegyei születésü derék Mágocsi Gáspárt. Ez mindent megtett, hogy a várat kellö védelmi allapotba helyezze. A vár körül ekkor közmunkát tartoztak teljesiteni következő helységek: Peteli, Bánhegyes, Eperies, Simand Bánkuta, Lökösháza, Fövényes, Alabian, Csierke, Szentbenedek, Somolykeszi, Madzagfalva, Királymezeje, Beretfalva, Karadvér, Tivadar, Belénszeg, Kicsérmed, Vadász, Bánfolmad, Papfalva, Mezogh, Herczegmórocz. De ő ezeken kivül, habár illetéktelenül, még Szentandrást Szenttornyát, Csabát, Csabacsüdöt is rászoritotta erre.

Mágocsinak igen nehéz állása volt Gyulán. Mind a török, mind a zápolyapártiak ellen kellett magát védenie. A török, még Mágocsinak ide jövetele előtt 1550 eszt. kezére keritette a Gyulához Malig két mértföldnyire feküdt Pathóczyféle alsóeperjesi várat. s hogy Gyulát is hatalmába ejthesse, Gyula varsandon, várágocsinak szemeláttára sáncsolni kezdé magát és erödöt kezdett épiteni. Ugylátszik ebben megakadályoztatta őt Gáspár s az ő kapitánykodása alatt a török nem is mert többé alkalmatlankodni. Nem kevésbé nehéz állása volt a Zápolyapártiak ellenében. Ezek a borosjenöi várba fészkelték volt be magokat. A pártnak

fejei voltak Pathóczy Boldizsár zarándi főispán és Radák László borosjenői várkapitány. Sikerült magok részére vonniok több békésvármegyei birtokost, ezek közt ifiu Abrahamffy Imrét, csabai földesurat, a Zápolyákhoz mindvégig hű Abrahámffyak egyik ivadékát. Ez lekötelezé magát, hogy a zápolyapártiakat és az azokkal szövetkezett törököt csabai, várként megerősitett, kőfallal, bástyákkal, sanczokkal ellátott kastélyába beereszti, hogy azután innen a gyulai várat ostrom alá vevén, kezökre kerithessék. A mint erről értesült Mágocsi, be nem várva a támadást, öszevonta minden seregeit s 1556 ezt. Majushóban a mit sem sejtő Abrahamffyt éjjel meglepte s sikerült végre reggel felé az erődöt rohammal bevennie, mely alkalommal a vár ura is életét veszté. A várat azután, valamint a Megyeren létezett s Székely Benedek fiainak birtokában lévő erödöt is minthogy ez is gyanusnak tetszett, földig lerontatta, sanczáikat behuzattta A harmadik várnak, a sarkadinak megkegyelmezett, minthogy ennek ura, Sarkady Farkas, érezvén az őt fenyegető veszélyt s azt megelőzendő, személyesen megjelent Gyulán s Mágocsi kezeibe Ferdinand király részére letette a hűségi esküt. Nem csuda, hogy az ily nyughatatlan életet Mágocsi végre elunta s hozzá járulvan még egy más, alább emlitendő ok (lásd főispánok) 1559 évben lemondván a gyulai várkapitányságról, innen végkép eltávozott.

Utána gyulai várkapitányok voltak először Bornemiszza Benedek, azután törteli Kun Balás, kik azonban alig egypár hónapig viselték e hivatalt. Végre 1560 év végén I. Ferdinand Kérecsényi Lászlót nevezé ki Gyulavára s az egész alföld főparancsnokának.

Kanyaföldi Kerecsényi László zalavármegyei birtokos nemes családból származott. Elébb szigetvári kapitány volt. A mint Gyulát átvette, minthogy a várat meglehetősen rongált allapotban találta, a Jászokat, Kunokat, Debreczen és Szeged városát rákényszeritette, hogy a gyulai várnak szolgáljanak, dézmáljanak, katonát adjanak. Minthogy pedig ezek eddig az emlitett szolgálatokat az egri vár számára tartoztak teljesiteni, Miksa király beleegyezett ugyan Kerecsényi e tettébe, de ugy, hogy az csak addig történjék, mig a gyulai várkellő védelmi allapotba fog helyeztetni.

Midőn Malkocs basa Szatmár felől Temesvárra ment seregével s utjába ejtette Gyulát, László nem nézhette ezt a

nelkül, hogy vele a gyulai gyepen megne mérkőzött volna s megütközött vele.

A 1566 eszt. országgyülésre felmeent volt László is s sürgette Gyula vára számára a segitséget, de kevés sikerrel. Ekkor már t. i. hire járt, hogy a török nagy erővel készül Gyula ellen. Ennélfogva haza érkezvén, minden gondját arra forditotta, hogy a várat védelmi állapotba helyezze. Zápolya Janos Zsigmond, értesülvén a török czéljáról Báthory Kristof követjét küldé Kerecsényihez s kérve kérte hogy miutan a várat a török erő ellen ugy sem tarthatja, azt inkabb neki adja át, de ezt Kerecsényi kereken megtagadta.

A rémhir nem csalt. Pertaf basa cakugyan 1566 eszt. Julius 4 a gyulai várfalak alatt termett, némelyek szerént 30, mások szerént 80, sőt Forgách Ferencz szerént 123 ezer főnyi roppant seregével. A gyulai várőség kétczer magyar, részint gyalog részint lovas és hatszász német katonából állott. Ezen alkalmat felhasználta Zápolya János Zsigmond s ujra főlkérte maga számára a várat, de Kerecsényi ekkor is tagadó választ adott, biztositván Zápolyát, hogy ő a várat utolsó csép vérig védeni kész. Bizott Kerecsényi részint abban, hogy a király, hallván Gyula veszedelmét, segitséget, küldend, részint pedig derék, bátor handnagyaiban. Ezek voltak: Olcsárovics Demeter, Henyei Miklós, Marinics Ferencz, Jász Lukács, Géczi János és Balásdeák Márton. A német katonaság felett: Geriger Farkas és Happarot Vilmos. Azonkivül a várban voltak: Földvári István, Ősi Gáspár, Banrévi Péter, Keledi István, Melith György, Fekete Demeter, Zichi György, és Serényi Miklós, mind bátor vitézek.

Kerecsényi elébe ment Pertafinak s vele, Gyula várához egy órányira, Gyula és Kétegyháza közt megütközött, miután mindenkét részről elegen elhulottak volna, Kerecsényiestve felé a várba visszavonult a törökök pedig közelebb vonulván a várhoz, elkezdték ejjel a sanczokat ásni és agyutelepeiket rendezni. De minthogy az akkori esőzések következtében Gyulát sok mocsár vette körül, nem jőhettek oly közel a várhoz, a mint akartárk s a vár ostroma lassabban haladt, mint Pertaf kivánta volna.

Ezalatt a basa, hogy agyui alkalmasabb helyen legyenek elhelyezve, hat halmot hányatott melyek közül még most is feltünő magassága miatt kettő: á galbácskertbeli és a kalváriai. Azután Jul. 4. megkezdte az ostromot. A várat

és várost folyvást ágyuztatta, minek az lett következése, hogy az őrség, miután látta, hogy a külváros meg nem menthető, azt maga felgyujtotta és a külső várba vonult. A török utána nyomult az őrségnek s a külső vár falait kezdé ostromolni nagy erővel, de a gyulai vitézeknek sikerült a mármár falakra mászókat onnan elverni, minek következtében Pertaf visszavonulót fuvatott és az ostrommal felhagyott. De jóllehet igy a vár most az egyszer a veszélyből megszabadult, mindazonáltal az őrség érzékeny veszteségeket szenvedett az ostrom alatt. A legnagyobb ágyuk közül három, a folytonos lövöldözés következtében darabokra szakadt s sokakat agyonvert, ezek közt Valdecarus nevü ügyes főtüzért. Ezen kivül az ostrom alatt homlokán sebet kapott Olcsarovits Demeter s ennek következtében meghalt. Henyei Miklós hasonlóul szeme felett nyillal megsebesittetvén, életét veszté. Földváry István is sebet kapott, de kigyógyult. Általában ugylátszik, a töröknyilak valami erős méreggel lehettek beeresztve, mert a legkisebb seb is többnyire halálos volt. Ezen első ostrom Pertafnak több mint kétezer meberbe került.

E sikeretlen ostrom után Pertaf követeket küldött Kerecsényihez, a vár feladását kivánván. De Kerecsényi tagadó választ adott. Minélfogva a basa Julius 20 uj ostromhoz fogott. Tizenkilencz napig tartott a folytonos ágyuztatás, minélfogva az őrségnek éjjel nappal ébren kellett lenni. A többszöri roham, mindannyiszor vitézül visszaveretett. A békési kapunál Földváry István és Jász Lukács, a közép kapunál maga Kerecsényi László, továbbá Géczy János, Bánrévy Péter, Serényi Miklós és Keledi István, a kaszaperinél Zichy György és Balásdeák Márton őrködtek és vitézkedtek emhereikkel. Ezek közül Balásdeák Márton az ostrom alatt ágyékon golyó által megsértetve ötödnapra meghalt. E második ostrom alatt a gyulaiak egy éjjel kirohanást intéztek a törőkökre s a mit sem sejtökben nagy kárt tettek, több ágyút beszegeztek, visszavonulás alkalmával háromszögü, hegyes vasszigonyokat szórtak el a gyepen, melyekben azután az ostromlók lovai beleakadván, csaknem őtezer ló harczképtelenné lett és az ismét kirohanó várőrség által sok török leaprittatott. Szintén ezen második ostrom alatt sikerült gyulai Gál Andrásnak, kit Kerecsényi elébb segitségszerzés végett küldött volt ki, a várba beszöknie és a ki-

rálytól azon izenetet hoznia, hogy Kerecsényi ne siessen a vár feladásával.

E másodszori sikeretlen ostrom után Pertaf nehány napi pihenés után harmadik ostromot intézett a vár ellen. A nekibőszült törökség lajtorjákon már-már mászni kezdé a vár falait, de a mieink kénkő, gyánta, szurok, lőpor s más ily gyuanyagokból készült keveréket dobatván közéjők, sikerült az ostromlókat elüzniök. Ezen ostrom alatt végezték be hős pályájukat Össy Gáspár egy igen jeles ifju vitéz és a németőrségnek századosa Happarot Vilmos. Azonkivül a várőrséget bizonyos járvány kezdé pusztitani, melynek különösen a németőrségből sokan lettek áldozatjai, a magyarok közül pedig a vitéz Marinics Eerencz.

Ily aggasztó helyzetben Kerecsényi nyolcznapi fegyverszünetet kért, a mi meg is adatott. Pertaf pedig ismét beküldte egy követét, a vár átadását kivánván. A nyolcznapi fegyverszünet elteltével látván Kerecsényi, hogy segedelem sehonnan sem érkezik, hogy a járvány embereit mindinkább pusztitja, hogy a lő és élelmi szerek is maholnap egészen hiányozni fognak és a vár falai mindinkább romlanak a folytonos ágyuzás következtében, végre komolyan a vár feladatásáról kezdett gondolkozni. Összehivta tehát az őrséget és a dolgot elébök terjeszti. A polgárság és a németőrség sürgette a vár átadását, ellenben a vitéz Földváry István, Zichy György, Keledi István, különösen pedig Géczy János semmi föltétel alatt a várat feladni nem akarták, egyrészt szebbnek találván azt, a vár falai alatt a hazaért hősiesen feláldozni életüket és vérüket, másrészt nem bizván teljességgel abban, hogy a hitetlen török a netán elébe terjesztendő feltételeket megtartja. Bár igy gondolkozott volna a többi is, nevezetesen Kerecsényi László. Akkor Gyula vára is oly pont lenne, melyhez, mint Szigetvárához, még most is kegyelettel zarándokolna a késő ivadék. De Kerecsényinek, ugylátszik, most már inába szált a bátorsága s az, ki elébb Zápolyát pünkösdi királynak nevezte s utólsó csep vérig a várat védeni készült, most maga is rajta volt, hogy a vár feladassék. Az átadási föltételek, Melith György és az aradi bég közbejöttével csak hamar létre jöttek s a következők voltak:

1) három bég vagyis török főtiszt a kivonulandó magyaroknak kezesül adassék,

2) a várbeli őrség és a várba menekült nép vagyoná-

val, házi butoraival, málhájával, lovaival, kézifegyverével, kitárt zászlókkal, ki merre és hova menni akar, szabadon bocsáttassék,

3) a basa adjon négyszáz szekeret a betegek, sebesültek és az őrségnek málhája alá.

Igy az átadási föltételek mindkét részről elfogadtatván, most már, sept. 2. a várbeliek a várból kivonulni kezdtek. De alig mentek ki a vár kapuján, a mint a törökök a rakott szekereket azonnal fosztogatni kezdék és az ellenállókat levágdosták. Ezt látván Kerecsényi hangosan panaszt emelt, ezen hitszegés ellen, de a lippai bég által Pertafhoz utasittatván, a mint oda indult, a jancsárok körülfogták és kezére lábára békót vertek. Ezt látván a többi, eszeveszetten futásnak indult. Nagyrésze az őrségnek már negyedmért, földnyire haladt volt. Ezeket a hitetlen török körülvette s lekaszabolta. Csak kevés menekülhetett meg. Itt esett el többek közt, a németőrségnek vezére is, Reitnau Bernát. Földváry István és Géczy János futással menték meg éltöket. Fekete Demeter, midőn a vár feladatott, bujában, nemcsak maga itta meg a szerencsétlen várnak szomoru áldomását, hanem lova torkába is egy jó ital bort töltött, a mi ennek oly elevenséget adott, hogy a török csordán keresztül szerencsésen átvágtatott. Zichy György és Serényi Miklós a nádasretségekbe vonták magokat. Az éjszaka beálltával mindketten kibujván, Váradfelé indultak, de a sötétben egymást, töröknek tartva, összeverekedtek s ugyancsak jól megvérezék egymást, mire egymásra ismertek. Azután Váradon gyógyittaták sebeiket. Keledi István a martalóczok kezébe került s hevenyében egy erszény aranyat dobván közéjük, szabadon bocsáttatott. Bethlen Farkas csak nagynehezen tudott átverekedni s Gyulához nem messze eső birtokaira menekült. Melith György elfogatott és sanyaru fogságra vitetett. Maga Kerecsényi László is hasonló sorsban részesült s hazáját többé nem látta. Igy veszett el hetven napi ostrom után a gyulai vár s azzal együtt most már ezen egész vidék a török uralma alá került.

VI. Békés a török uralom alatt.

Miután Pertaf kezébe vevé a gyulai várat, első gondja volt, hogy azt kellő védelmi állapotba helyezze, azon esetre, ha a kereszténynek kedvök támadna azt ujra elfoglalni akarni. Ennélfogva a vár megrongált falait kiigazittatá, a vár körül, a vidéki nép által mély sánczokat ásatott s azokba a Körös vizét vezetteté, s a Körös medrét kitisztittatá. A nép közt még mostanáig is fenmaradt annak emlékezete, hogy a török tisztek végig hajózták a folyót, hosszu rudakkal méregették annak mélységét s ha valahol a mederben fatuskóra akadtak, azon a helyen a legközelebbi falu biráját felakasztatták. Meddig volt Gyula Pertaf kezében? ki volt utána a vár parancsnoka? tudni nem lehet. Annyi bizonyos, hogy Gyula a török által ugy tekintetett, mint az alföld egyik védbástyája. Ennélfogva itt minaretek, fürdök épültek, és a vidéknek föparancsnoka is itt lakott. 1593—1594. eszt. Mehemet bég volt parancsnoka a gyulai várnak. Ez azután budai segédparancsnok lett s 1594. máj. 2. a Zagyva és Galga közti csatában vesztette életét. 1594. esz. egy más gyulai bég a facsádi csatában esett el. 1646. eszt. Alibég parancsnokolt Gyulán s Szalánczi Györgyel a foglyokra és más ügyesbajos dolgokra nézve egyességet kötött.*) 1688. eszt. Gyulavárában gondviselő és parancsoló Ali pasa magához rendeli a körösi és kecskeméti előljárókat márcz. 21. és ismét máj. 31.**)

S mi lett azonközben a vármegyéből? A földesurak többnyire a szomszédmegyékbe futottak azon rémhirre, hogy „jön a török“ s többé nem is látták birtokaikat. Mások, mint Földváry és Olcsarovich a gyulai várba menekültek. Az ő példájokat követte a nép. Ennek következtében e virágzó vármegye lassanként nemcsak elpusztult, hanem, mint vármegye, létezni egészen megszünt. Történtek ugyan a török hódoltság ideje alatt is adományozások. péld. III. Ferdinánd Csudaballát 1646. eszt. Aszalay Istvánnak, Miksa Kétegy-

*) Kemény, noticia archivi capituli albensis II. 343.
**) Hornik, Kecskemét városa leirása II. 270.

házát 1572 eszt. Szászy András és Kardos Ben fiainak, sőt Betlen Gáb. épen Gyula városát 1608 eszt. Kozma, Márkus és Mándy csal. adományozták, de az illetők nem a hely szinén, hanem csak, a mint mondani szokás, longa manu, valamely keresztények kezében lévő végvárban, péld. Szendrőn. Egerben, Kállón igtattattak és vezettettek be birtokaikba. A török nem kegyetlenkedett ugyan a föld népén, meghagyta őt isteni tisztelete szabad gyakorlatában, de rendkivül sok szolgálattétellel, fuvarozással, nagy adóval terhelte. Különösen ha megtörtént, hogy valahol valamely török megölve találtatott, oly rendkivül nagy harács vettetett ki a község lakosaira, hogy a lakosok készek voltak inkább esküvel bizonyitani, hogy az a hely, hol a megölt találtatott, nem az ő helységük határához tartozik és igy megválni határuk egy részétől, sem hogy a nagy harács alávessék magokat. A mi a közigazgatást illeti, egyedüli keresztény felsőség volt a falusi biró. A vármegyei szerkezetnek még a szine is eltünt, ugy hogyha valamely földesur itteni birtokairól végrendeletileg vagy másként intézkedni akart, azt csak a szomszéd Szolnok és Biharvármegye tisztviselői előtt tehette, vagy ha az egyes községek közt határpörök támadtak, azokat is a szomszéd vármegyék tisztikara intézte el. Az egyes községek bégeknek adatván, azok földesuri hatalmat gyakoroltak bennök. De van rá példa, hogy némely hely a török bég mellett a keresztény földesur is megmaradt. Igy péld. egy 1637. eszt. okmányban egyidőben emlittetnek. Doboz községe földesuraiul Czáfor bég és Vörös Márton. Hogy ezek mindkét részről szivták a szegény jobbágyot, az bizonyos. Ennélfogva nem csuda, ha a föld népe is, ha lehetett, szökött a szomszéd vármegyékbe és a községek évről évre néptelenebbekké lettek.

A mit a török megkimélt, — mert hiszen neki is szüksége volt olyanokra, kik adózzanak, fuvarozzanak, élelmi czikkeket szolgáltassanak,— azt a XVIII. század elején ide becsapott és egész 1705. eszt. itt garázdálkodott vadráczok juttatták véginségre. Ezen rabló csoportok faluról falura jártak, és minekutána a szegény védtelen népet először mindenéből kifosztották volna, azután rendesen rágyujtották a falut. Igy pusztultak el a ráczok által Bélmegyer, Berény, Csatár, Dánfok Endrőd, Félhalom, Füzesgyarmat, Gyoma, Halásztelek, Kamut, Kétegyháza, Ladány, Mezőmegyer, Öcsöd, Ölvöd, Szeghalom, Varsand, Vesze, Vésztő, Orosháza, Szentandrás, Ege, Harang, Kigyós, Királyság, Szentmiklós,

öszvesen 26 község. Ezek közül némelyek, a ráczok eltávozása után ujra feléledtek hamvaikból, mások soha többé. Megsajnálta-e sokat zaklatott népnek nyomorúságát maga Rákóczy Ferencz is s Károlyi Sándor vezérét küldte a ráczok ellen. Ez 1705. eszt. meg is támadta őket, ágyuikat elvette, őket a Körösön túl, egész Gyula vára faláig kergette s igy a vármegye területét tőlük kitisztitotta, de már ez akkor mind késő volt.

A császári seregek több izben megkisértették Gyulavárának s vele e vidéknek felszabaditását, de sikertelenül. Hogy ezt tehessék, elébb a szomszéd várakat kellett kézre keriteniök. Igy jutottak 1595. eszt. a békési és az eperjesi, 1685. eszt. a szarvasi várak a mieinknek hatalmába s hogy a töröknek menedékül ne szolgálhassanak, földig lerontattak.

1604. eszt. Dampierre és Lippay Balás seregeik szállották meg Gyulát. A vár ostroma Lippayra volt bizva. Kezébe is került Balásnak nemcsak a város, de a külső vár is, de a belső várat a török vitéz ellentállása miatt el nem foglalhatta s a két vezér látván a sikertelen munkát, sok prédával és tiz elfoglalt zászlóval visszament Lippára.

1685. eszt. Szarvasvára a mieink által elfoglaltatván, ezen idő olta a mieink mindinkább kezdék körülkeriteni Gyulát. De jóllehet Castelli tábornok mindig szemmel tartotta a várat, mégis sikerült a töröknek 1690. eszt. abba élelmi szereket becsempésznie. Az 1692. eszt. Januárban Castelli és Molnár ezredes által megkisértett ostrom is sikerhez nem vezetett, sőt ugyanazon évi jun. 5. Várad feladván magát az ottani őrség is Gyula várába vonult és igy a gyulai törökhad 1500 fegyveressel szaporodott.

Végre fölviradt az 1695. év, Gyulavára s vele ezen egész vidék csaknem 130 éves rabságának felszabadulási éve. Még 1694. eszt. a nagyvezér, megértvén, hogy a gyulaiak élelmi szerekben szükséget szenvednek, minden módon proviantirozni kivánta a várat. De a mieink is résen állottak s a Maros mentén őrködött Veterani és a Tiszán átkelt Gronsfeld elkezdtek két oldalról Gyula felé nyomulni. Igy a vár minden oldalról bekerittetvén, abba sehonnan

élelmet bevinni nem lehetett. Ennek következtében az őrség közt a legnagyobb inség állott be. A gyulai parancsnok látván, hogy segitség sehonnan sem érkezik, és hogy a várat ily körülmények közt, bekerittetve a keresztény seregek által, ugy sem tarthatja, alkudozásokba bocsátkozott. Követei, a vár körül táborozott vezérek által, Hauchni József vezérőrnagyhoz utasittattak, Szegedre. Itt végre a föltételek, decz. 11 és 12, utólagos jóváhagyás reményében megköttettek, ilyenképen :

1) a fegyvertár, lőporral és minden hadi szerekkel s a fegyvertárhoz tartozó minden nagyobb és kisebb eszközökkel, hasonlóul minden, a várban és palánkokban találtató ágyukkal, ezek készleteivel és szerszámaival, nemkülönben minden a kir. kincstárt illető bármi néven nevezendő javakkal együtt, abból mitsem titkolván el, átadatnak a szegedi várparancsoknak. Tartoznak egyébként a törökök minden, a föld alatt létezhető titkos aknákat kimutatni, és minden csalárdságon kivüli készségüket mahumeti hitükre fogadni, s azt is, hogy a várbóli kitakarodáskor abban a tűz mindenütt el fog oltatni.

2) tartozik a várőrség minden nála létező foglyot hiven bevallani és életben váltság nélkül kiadni.

3) Minden várbelieknek, akár ottani lakosok, akár idegenek legyenek, felső- és alsófegyvereikkel, ruhaikkal, vagyonaikkal, gyermekeikkel, lovaikkal s egyéb barmaikkal a várból ki, s a Maroson szabadon átköltözni megengedtetik. Söt a költözéshez szükségesekkel ellátva, öt napon át bátorságukra a rendre ügyelő őrök egész Temesvárig adatnak melléjök. A kiköltözéskor azonban sem zászlót vinni, sem dobolni nem szabad, egyedül a jancsároknak engedtetik meg, hogy egy zászlót lobogtassanak. Ugyanigy a várbeli ráczoknak is, akár elköltözni, akár megmaradni szabadságukban hagyatik, azon nyilvános kikötéssel, hogy a lakosságot akár adósság, akár más egyéb tartozásért háborgatniok nem szabad,

4) a kiköltözéshez 350 igás kocsi s 50 nyerges ló fog adatni,

5) a törökök által netán elvitetni nem akart vagyonaiknak eladása megengedtetik,

6) ez egyességeknek legfőbb helyeni jóváhagyása

megérkeztével a várőrségnek az igért szekerekkel s lovakkal együtt azonnal kiindulnia kell.

7) a törökök kezesei mindaddig Szegeden maradnak, miglen a kiköltözéshez adott lovak s szekerek ugyanoda minden hiány nélkül visszaérkezendnek.

8) a kiköltöző várőrség élelmét s egyéb szükségleteit saját pénzén szerzi meg,

9) őket senki sem háboritandja, valamint ők sem méltatlankodnak bárki irányában is,

10) A gyulai várparancsnoktól küldött kezesek megigérik mahumeti hitükre, mind a parancsnok, mind az egész őrség részéről, hogyha e szerződésnek legfelsőbb jóváhagyása vagy nemhagyása leérkezteig időközben nagyobb vagy kisebb segédsereg eleséggel, vagy anélkül érkeznék részükre Gyulára, azt a várba be nem bocsátandják, sem pedig a szerződést meg nem szegik.

Ezen egyesség decz. 25. adatott át Liebenberg kapitány által Bécsben I. Leopoldnak s általa még aznap estve aláiratott s Szegedre visszaküldetett. 1695. eszt. január 9. volt azon emlékezetes nap, melyen a török a várból és ezen egész vidékről eltakarodott. 1500 embere ment a várőrség száma, ezek közt azonban alig kétszáz fegyverfogható.

Igy most már a vármegye a töröktől kitisztulván arra mint uratlan birtokra, a kir. fiskus tette rá kezét. Még ezután egész husz évig kellett csaknem minden felsőség nélkül tengődnie, mert csak 1715. eszt. kebeleztetett vissza a hazába. Ha valami ügyesbajos dolgok fordultak elő, azokat a távol lakó szegedi kamarai prefectura intézte el. Egyébiránt ez nem oly nagy baj volt eleinte, mert hiszen mikor a török innen kivonult, alig pár száz lélekre ment a vármegye összes lakosságának száma. 1700. eszt. csak a következő községek állottak fen: Gyula, Békés, Csaba, Gerla, Doboz, Vári és Ványa; csak lassan lassan kezdtek települni a többiek. Ezen községek lakossága is jó formán nomadéletet élt, hol itt, hol ott lakott, többnyire földalatti kunyhókban vagy ugynevezett putrikban, melyek nem is emberi lakokhoz, hanem inkább állatok oduihoz hasonlitottak. Hogy e néptelenség következtében milyen vad volt ekkor e vidék, mutatja többek közt az akkori kamarai tisztnek, Thau Albertnek egy levele, melyben azt mondja, hogy az itteni la-

kosság többnyire rablókból és tolvajokból áll s oly nagy a vadállatok száma, hogy őt is Gyuláról Szolnokra menett, a kondorosi pusztán, egy egész falka vaddisznó támadta meg. Mennyire változott mindez másfél század alatt!

V. Békésvármegye a visszakebelés óta.

Husz évi tengődés után az 1715. eszt. 92. tcz. mondta ki végre országgyülésileg, hogy Békésvármegye létez. III-ik Károly király még azon évben főispánnak kinevezte báró Lövenburg János Jakab, kir. kamarai tanácsost. Már ekkor növekedett a községeknek és azokkal együtt a lakosságnak száma, nevetesen 1715. eszt. a fenebbi hét községen kivül fenállott Szeghalom, Füzesgyarmat, Öcsöd és Ladány, és igy ezen évben az öszves megyei contingens 11 községből allott.

Lövenburgnak gondja volt, hogy minélelébb a vármegye megalakuljon és a tisztikar megválasztassék. Maga jelen nem lehetvén, Csipkés Komáromy György bihari alispánt kérte fel, hogy nevében az első gyülést tartsa meg. Ezen legelső, alakuló és tisztválasztó gyülés Békésvárosában tartatott, 1715. eszt. jul. 23. Jelen voltak, a nevezett elnökön kivül: Jandes Ferencz aradi várnagy mint báró Cosa Leopold Antal aradi várparancsnok helyettese, Hanzell Antal aradi harminczadigazgató, mint a szegedi kir. kamarai administratio megbizottja, továbbá Rédey László, Nagy András, mint gróf Károlyi Sándor, Nadányi Miklós, mint a körösladányi Nadányicsalád képviselői, keserűi Frater Ferencz, Szőke Mihály, Pécsi István, Jeney Ferencz, Szegi Gáspár, Komjati Zsigmond, Vasváry István, Guthy Sándor, Jeney Sámuel és mások, kik a megyében létező birtokokhoz igényt tartottak, végre a helységek jegyzői, birái és esküttjei. Ez utolsók még ezután is egypár évtizedig a vármegyéi közgyülésekre rendesen meghivattak.

Első, mi e gyülésen elővétetett, volt a vármegye tisz-

tikarának megalakitása s ez következőkép alakult : alispán ifjabb Csipkés Komáromy György, az elnöknek fia, jegyző-Zsembery Sámuel, szolgabiró s egyszermind pénztárnok : Molnár Bölcskey Miklós, esküdtek : Nadányi Miklós és dobozi Kiss Ferencz, ügyész : Tolnay István, táblabirák : Rédey László, Hanzell Antal, keserűi Frater Ferencz és István, Szőke Mihály, Pécsi István, Szegi Gáspár, Pelsőczy Bálint, Jeney Ferencz. Czimzetes táblabirák : Vasváry István, Komjathy Zsigmond, Guthy Sándor, Jeney Sámuel, Szűcs István, Ábrahám György, Becsi István, Csarnai Ferencs, Győry Ferencz, Cséffy Péter. Ezek megtörténvén, a gyülés a közigazgatási tárgyakra ment át. Először is a közlakosok egy évre minden köztehertől fölmentettek, miután pedig a községek igen népteleneknek tüntek fel, a községek biráinak meghagyatott, nyomoznák ki, hová költöztek a ráczok által elpusztitott községek lakosai, hogy azokat visszakövetelni lehessen. Azután a vármegye országgyülési követje Zsembéry Sámuel, beadta hivatalos jelentését. Ez azt mutatja, hogy már e gyülést egy más előzé meg, melyen Zsembery követnek választatott. Végre felszólaltak: Nadányi Miklós, Rédey László s több mások, s a kir. fiskus által illetéktelenül lefoglalt birtokaikat visszakövetelték, kik is mindnyájan a törvénykezés rendes utjára utasitattak.

Az ugyanazon évi nov. 14. Szeghalmon tart gyülésen rendeltetett, hogy a rendkivül elharapódzott rablások meggátlására minden község mellett az akasztófa felállittassék. A község biráinak pedig meghagyatott, hogy miután az tapasztaltatik, hogy az eddigi lakosok is széltire szökdösnek a szomszéd vármegyékbe, a szökni szándékozókat 500 frtnyi büntetés terhe alatt tartóztassák vissza. Különös, hogy ily rendkivül nagy büntetés szabatott a községekre, azon időben, midőn a vármegye öszves jövedelme is csak évi 500 frtot, Csaba összes vagyonának becsára 605, Varié csak 294 frtot tett.

Az 1717. eszt. gyülésen az e végre kinevezett küldöttség beadta a lakosságnak hivatalos öszveirását, mely következőleg találtatott :

Község neve	család	ökör	tehén	ló	buza	árpa	zab	köles	készpénz	juh	sertés	összes becsár
					köböl							
Gyarmat	87	123	149	52	193	296	41	131	242	190	100	6488
Szeghalom	90	210	212	34	417	389	21	31	408	40	102	10037
Vésztő	37	69	80	4	100	8	7	1	40	35	79	2938
Nadány	31	72	78	—	79	65	7	20	140	—	108	3065
Békés	172	307	308	113	346	327	13	62	591	6	614	14,438
Gerla	21	29	35	16	33	14	1	8	11	—	49	1426
Csaba	22	12	20	2	23	12	—	5	12	—	12	605
Gyula	49	63	66	18	196	38	2	—	193	—	181	3546
Vári	8	2	13	7	—	—	—	—	30	—	6	294
Doboz	32	8	32	20	88	21	4	—	88	—	27	1113
Öcsöd	24	43	48	20	88	65	—	37	53	204	63	2570
Összesen	573	938	1041	294	1505	1235	96	335	1808	455	401	46,520

Általában, míg a vármegye a kamarai profecturának gyámsága alatt állott, csak csigalépésekkel ment előre mindenben. Forduló pontot képez beléletében az 1723. év, melyben az III-ik Károly király által vegyesadományképpen Harruckern János Györgynek és örököseinek adományoztatott.

Harruckern János György született Linczben, Aus-

triában 1660 év táján. Ő nem volt pék, a mint a közvélemény tartja, hanem cs. k. hadi élelmezési biztos alezredesi ranggal és egyszersmind udvari kamarai tanácsos.

1719. eszt. III-dik Károly királyhoz benyujtotta folyamodványát, melyben előadja, hogy ő a fels. udvart már harmincz éve hűségesen szolgálja, Magyar-, Olasz- és Németországban 27 hadjáratban részt vett, 18 év óta viseli a cs. k. hadi élelmezési biztosi hivatalt, alezredesi ranggal, sokszor működött, — az élelmezési főbiztos távollétében, — mint ennek helyettese, anélkül, hogy ezért valami jutalomban részesült, vagy fizetése fölemeltetett volna. 1695. eszt. mindőn 23 hadi élelmezési biztos ellen, a cs. k. vagyon hűtelen kezelése miatt, a kereset és vizsgálat megindittatott, egyesegyedül ő volt az, ki teljesen ártatlannak találtatott, és ezen oknál fogva nemcsak hivatalában meghagyatott, de a háboru végeztével 1698. eszt. tanácsossá tétetett, s mint ilyen az aradi vár erődítése körül a felügyelőséget vezette. Az 1701. eszt. olasz hadjárat alkalmával nyolcz évek során ismét mint hadi élelmezési biztos szerepelt s bizvást mondhatja, hogy ezen hosszas szolgálata alatt legalább is egy millionyi hasznot hajtott a kincstárnak s hivatkozhatik e részben Savoyai Eugen fővezérre. Kéri ennélfogva hosszas és hasznos szolgálatai jutalmaul a budai hővizimalmot a hozzá tartozó szőlőkertecskével együtt minden jogaival és szabadságaival maga és örökösei számára, — die in Ofen befindliche warme Wassermühle, nebst dem daran liegenden Weingärtel, mit aller Jurisdiction und Freiheit für sich und seine Descendenten, — vagy, ha ez meg nem történhetik, azon esetben a szegedi kir. kamarai prefecturahoz tartozó békésvármegyei fiskalis jószágokat, névszerint: Gyulát, Dobozt, Gellát, Csabát, Körös-Ladányt, Békést, Gyarmatot, Öcsödöt, Vésztőt, Szentest, Szeghalmot, a hozzájok tartozó pusztákkal együtt.

E folyamodvány véleményadás végett a kir. kamarának kiadatott, mely azt véleményezé, hogy miután a kincstár a folyamatban lévő háború miatt, a budai malmot nem nélkülözheti, Harruckern inkább a fentebbi fiskalis jószágokkal elégitessék ki, Becsültettek pedig e birtokok a szegedi prefectura által 6/100-vel 26,530, 5/100 : 31,648 és 4/100 : 39,299 frtra. Ennek következtében III-dik Károly király 1722. eszt. oct. 5-én kiadta Harruckern részére az adománylevelet, melyszerint neki és örököseinek a békes

csongrád- és zarándmegyei fiskalis jószágok, azon 24 ezer forint árában, melyekkel neki a kincstár tartozik, örökösen, minden jogokkal és szabadságokkal, ide értvén a pallosjogot is, adományoztatnak, ugy hogy a fenebbi öszveghez még 13 ezer forintot ráfizessen. Ezen adománylevél kiadatott törvényes alakban 1723. eszt. máj. 3. s miután abból tévedésből több puszta kimaradt, megujittatott 1736. eszt. jan. 15. Eszerint Harruckernnek a következő mezővárosok, községek és puszták adományoztattak: Gyula, Fövényes, Ölvöd, Apáti, Szent-Benedek, Remeteháza, Béregyháza, Alabian, Gyürkehely, Békés, Berény, Endröd, Gyur, Kamut, Dánfok, Csatár, Tögye, Nyárszeg, Szentes, Szent Fabian, Ecser, Veresegyház, Donát Szent László, Tőke, Héked, Derekegyházának egy része, Bökény, Szeghalom, Fás, Balkány, Torda, Kis-Környe, Öcsöd, Szarvas, Káka, Báboczka, Félegyháza, Tatárszálás, Csaba, N. és K. Podány, Földvár, Borosgyán, Vesze, Gerendás, Kigyós, Eperjes, Kerekegyháza, Szabadka, Gyarmat, Pázmán, Ösvény, Bucsa K. és N., Harang, Gerla, Mezőmegyer, Szent-Miklós K. és N. Decse, Doboz, Csorvás, Körös-Ladány, Méhes, Kis-Károly, Gyoma, Ege, N. Telek, Vésztő, Magor, Tartsa, Edeles, Németi, máskép Nemeskereki, Bélmegyer, Félhalom, Póhalom, Szénás, N. és K. Csákó, Királyság, Kondoros, Murony, Sopron, Halásztelek, Sima, Simasziget, Orosháza, Csejt, Székudvar, Peszczerő, Gyires, Szent-Király, Szent-Márton, Szent-Tamás. Pély és Elek.

Harruckern nem is késett a beigtatással. Bezerédy József királyi és Návay János váradi kánonok, káptalani emberek 1723. eszt. aug. 10. sqkövetk. napjain vezeték őt be a helyszinén terjedelmes birtokaiba. Nem történt ez ellenmondás nélkül azok részéről, kik e birtokok egyikéhez vagy másikához igényt tartottak. Mindjárt ott, a hely szinén ellene mondottak a beigtatásnak gróf Károlyiak a bődi tiszai révre, továbbá Héked, Derekegyháza és Szegvár, Keglevics József és Gábor, Héked, Szent-Péter, Szümeg, Szent-Miklós-Teleke, Szent-Mihály-Teleke, szendrői Török Antal Félhalom, Ladány, Palota, Lele, Orosháza, Szőke János Simára nézve, Nadányi Miklós a körösladányi Nadányiak nevében általánosan, kisrédei Rédey László, Adám Sándor és Ferencz, Öcsöd, Bélmegyer és Cs svényre nézve. Továbbá a a törvényes harmincz nap alatt a n.-váradi káptalan elébe beadák ellenmondásaikat: ványai Szőke Mihály Gyarmat,

Bálkány, Mágor, Kis-Károly és Sima, gróf Gyulay Ferencz Gyula és ahoz tartozó birtokrészek, a n.-váradi káptalan Szeghalomra, Frater István Csejt, Félhalom, Harangos, Szénás és Décsére, Nadányi Miklós K. Ladány, Szeghalom, Gyarmat, Pázmán, Póhalom, Bucsa; Ványa mezővárosa nevében Tóth Gergely és Szitás János Ege és Póhalom, báró Kemény László Szentesre nézve, végre Komjati Pál általánosan a maga és Nadányicsalád nevében. Ennek következtében igénypörök támasztattak a fiskus és ennek adományosa, Harruckern ellen. Némely családok, miután családi okmányaik a hosszas háboruk alatt elvesztek, nem tudván igazolni igényeiket, mindjárt az első forumon kereseteiktől elmozdittattak. Ilyen volt többek közt a Nadányi család. Mások jogigényeiket törvényesen igazolták. Ezeket vagy a fiskus kénytelen volt másutt kielégiteni, vagy pedig Harruckern bizonyos öszvegek lefizetése által kármentesitette. Igy péld. Básti Jánosnak Orosházáért fizetett 1600 frt. Tóth, Hajdú és Hajós családoknak Bálkány, Sima, Simaszigˈet és Egeért 511 frt, 7 kr. Bogárdi Lajosnak mint Bereczkffyörökösnek Szent-Miklósért 1000 frtot. Hogy ezen kiadások Harruckernnek a fenebbi 13 ezer frtba beszámittattak-e nem tudom.

1729. eszt. Harruckern J. Gy. békési főispánnak neveztetett ki, azon esetre, ha a főispáni szék megürül. Ez Lövenburg halála következtében 1732. eszt. történt, minélfogva Harruckern ezen évben főispáni méltóságába nagy ünnepélyességgel beigtattatott.

1736. eszt. megkapván az uj adománylevelet, máj. 15. és követk. napokon Majtényi Antal királyi, és Makay Ferencz váradi kanonok, káptalani emberek által, birtokaiba ujolag beigtattatott, nem hiányozván ismét több család részéről az ellenmondás.

Igy kezeibe vevén terjedelmes birtokait, első gondja volt, azokat benépesiteni. Hogy ezt elérhesse, fölhivást intézett Magyarország lakosaihoz, igérvén annak, ki birtokain letelepedni fog, elegendő földet s egyszersmind biztositván a vallás szabad gyakorlatát. E hirre seregesen tódultak a lakosok Harruckern birtokaira, nemcsak a szomszéd Bihar és Hevesvármegyékből, de a távolabbeső felföldnek különösen oly vidékeiről, hol még az evangelikusok vallásbeli üldöztetéseknek voltak kitéve. De ezáltal uj kellemetlenségekbe keveredett Harruckern. A Jánokyak Csabára, az Ibrányiak Ibrányból Békésre, a Podmaniczkyak Aszódról Szar-

vasra átköltözött jobbágyaikat követelték vissza. Erélyesen védték jogaikat különösen az utóbbiak s a pörnek az lett a vége, hogy Harruckern kénytelen volt Podmaniczky Jánosnak 1738. eszt. tiz jobbágyát visszaadni és még azonfelül 1900 frtot fizetni.

Az előrelátó földesur a telepités körül azon bölcs rendszabályt követte, hogy kikerülendő mindennemü vallásos és nemzetiségi surlódásokat, egy-egy helyre csupa egy nyelvü és egy vallásu jobbágyokat telepitett. Innen lehet magyarázni, hogy Csabának, Szarvasnak lakosai eredetileg csupa ágostai hitv. tótok, Békésnek, Füzesgyarmatnak, Gyomának, Ladánynak, Öcsödnek, Szeghalomnak, Tarcsának, Ványának, Vésztőnek csupa reformatus, Orosházának csupa ág. hitvall. magyarok, Eleknek csupa r. katholikus németek voltak.

Hogy pedig a jövevényeket annálinkább lekösse uj lakhelyeikhez, különféle kedvezményekben részesitette azokat. A malmok, korcsmák és más uri haszonvételek élvezetében meghagyta. Ha az országos adót lefizetni képesek nem voltak, nem egyszer ő előlegezett uradalmi pénztárából kamat nélkül. Ha szántóföldjeiket elboritotta az árviz, akkor a pusztákat birt idegen haszonbérlőknek felmondott és a községnek adta a hozzájok legközelebb eső pusztákat, mérsékelt áron, haszonbérbe. Ily kedvező körülmények közt mindinkább gyarapodni kezdtek számban, jólétben az uj gyarmatok, különösen Csaba, Szarvas, Orosháza. Nem csuda, hogy a köznép még most is áldással emlegeti Harruckernt, vagy a mint a maga nyelve szerint nevezni szokta, Herókot, Meghalt jobbágyainak ezen valóságos atyja Bécsben 1742. eszt. Tejedelmes birtokait örökölték gyermekei: Johanna báró Werdenberg Józsefné, Franciska báró Pechmanné, Cecilia báró Wenkheim Józsefné és egyetlen fia Ferencz, ki utána főispánná lett s kiben a családnak († 1775. nov. 14.) férfi ágon magva szakadt.

Azonban bármint igyekezett is Harruckern jobbágyainak kedvezni és községeik felvirágzását eszközölni, mindamellett közbejöttek némely események, melyek azokat csaknem felbomlással fenyegették. Ilyen volt péld. azon körülmény, hogy az országutba eső községeknek folytonosan nagyszámu katonaságot kellett tartani. Ezen katonák a legnagyobb mértékben rakonczátlanok voltak, folytonos panaszokra szolgáltattak alkalmat, a velök való verekedés szin-

tén napirenden volt. Ezt a lakosság nem türhetvén, 1732. eszt. egyszer csak Csabának öszves népessége felkerekedik s mindenestül itt akarja hagyni Csabát s csak nagynehezen tudta a megye elöljársága visszatartani.

Még sulyosabb csapás volt az 1735. eszt. támadt s leginkább vármegyénk területén dult Peroféle lázadás. Ennek keletkezését, menetelét, végét bőven előadja a Szabó Károly által kiadott: „nagykörösi krónika" és „Pero lázadása" czimü 1865. eszt. kiadott könyv Pap Zsigmondtól. Ennélfogva mi csak azt emlitjük meg, a mi közelebbről vármegyénket érdekli. Bizonyos, hogy a ráczságot egyházi és vallásos szabadságaiknak megsértése inditá a fölkelésre. De másrészről valószinü, hogy Pero politikai jogok és szabadságok visszaszerzésével hitegette a népet, mert különben fel nem fogható, mi oknál fogva szegődtek volna zászlói alá épen a tösgyökeres magyar községek. Valószinüvé teszi ezt azon körülmény is, hogy a lázadók magokat épen ugy, mint a Rákoczyforradalomban kuruczoknak nevezték, Rákóczy Ferencz nevét használták jelszóul, azzal lévén hitegetve, hogy Rákóczy Törökország felől tekintélyes sereggel indul segitségökre, holott akkor már Rákóczy nem is élt.

A békésvármegyeiek közül először is a szentandrásiak csatlakoztak a zendülökhöz. Ezeknek birája, Vértessy Mihály, márc. 27. valaki csak fegyvert foghatott, mindenkit lóra ültettetett. A turiakkal egyesülve két zászlóval indultak ki Szent-Andrásról Szarvas felé. Utközben több, turi vásárra menő kereskedőket és pusztákon lakott örmény haszonbérlőket kirabolták. Igy rabolva, ölve, eljutottak Tartsaig s ott az ellenök indult megyei sereggel öszveütköztek s közülök négyet levágtak. Ezen csata az ösvényi részen történt. A nép még most is mutogatja azon halmot, melyen a zendülők egyik vezérének, a nép által nagyságosnak nevezett Nagy Andrásnak sátora állott. Itt már öt zászlóig szaporodva Békésnek, onnan Csabának tartottak. Csabán a község pénztárát kirabolták, az akkori papot, Burian Sámuelt, ki előlük a templomba menekült, onnan szakálánál fogva kihuzták, megverték, a közlakosságot pedig mindenéből kifosztották. Még ha valakin jó csizmát láttak is, azt is lekellett vetnie. Cserébe ott hagyták hitvány bocskoraikat. Csabáról prédával rakodottan Gyula felé tartottak, a várat körülvették, sőt vezérök Sebestyén János oly vakmerőségre vetemedett, hogy a várát is az akkori alispántól Klosz Má-

tyástól a Kurucz részére fölkérni merte. Gyulán czélt nem érvén tovább mentek s a székudvari mezőn, Erdőhegy mellet ütöttek tanyát. Szerencse, hogy a vármegyének akkor épen egy derék, erélyes alispánja volt, a fentnevezett Klosz Mátyás. Ez a lázadás hirére bejárta a községeket, intette a lakosságot, hogy a lázadókhoz ne csatlakozzék, végre pedig midőn a lázadás mindinkább terjedett, futárokat menesztett Budára, a kunokhoz és a szomszéd vármegyékbe, sürgetőleg segedelemre kérvén fel őket. A segedelem nem is késett. Pálffy János nádor rendeletére Orczi István báró felültette Heves, Podhradszky György a jászság és kunság, Böz János Szolnokvára, Halász Péter Körös és Kecskemét, Beleznay János Pestvármegye fegyerfogható lakosságát s sietve nyomultak a zendülők után. Május 2-án támadták meg Erdőhegynél letelepedett táborukat. A lázadók jóformán mindjárt az első puskalövésre szétszaladtak. Ekkor elkezdődött az üldözés és a mészárlás. A lázadók körülvétettek és a főczinkosok többnyire elfogattak. Ezek felett azután a következő büntetések hajtattak végre: Pero, Sebestyén János, Pásztor András és Szilasi István kerékben törettek, azután testeik megnyuzva és négyfelé vágva Arad, N.-Várad, Sarkad és Szent-András mellett akarsztófára függesztettek. Matula Pál, Barta István, Szabó Péter, Szántó Mihály elébb pallosra, azután keréktörésre, az ezek után következő 72 vádlott közül 12 főbb bűnös, — többnyire szentandrásiak, — akként itéltettek halálra, hogy kir. kegyelemből a vesztőhelyen koczkát vetniök megengedtetvén, csak a legkisebb számot vető négy fejeztetett le, a többi nyolcz, más hatvan bűntársával együtt a budai vártömlöczbe vettetett, azután katonának besoroztatott. Vértessy Mihály szerencsésen megszökött, ugy hogy nyomába nem jöhettek. A szájbeli hagyomány azt tartja, hogy Poroszországba menekült, II. Frigyes király hadjárataiban részt vett s ott tiszti rangra vergődött. A hétéves háboruban, — ezt meséli a nép — midőn az osztrák és a burkus tábor egyszer egymással szemben állott, a burkus táborból kilép egy tiszt s szálkardra hívja ki a mieinket. Nem mert senki a sikra kilépni, hogy megvivjon. Végre egy kapitánynak szentandrási születésü, Vértessy nevü szolgája s közlegény kiállt, hogy a tisztel megviv. Ezt látván a porosz tiszt, ráförmed magyarúl: „te, fattyú, ugymond, ha gyerekségedet nem nézném, majd megemlegettetném veled a szentandrási birónak korbácsát!“ E szóra egy-

másra ismer az apa és a fiu s egymás nyakába borulva elnyargalnak a burkus táborba, s az öreg az osztrákok felé fordulva ezt mondja: „szedtevetették! nem vagytok katonák! egy volt köztetek valamire való, az is az én fiam.“ Többé nem látta őket senki. Egyébiránt ezen lázadásban, a megyei jegyzőkönyv szerint, részt vett szentandrási 37, békési 48, csabai 10, gyarmati 20, szeghalmi 15, ladányi 10, tartsai 13, gyomai 9, berényi 9, fási 19, vésztői 17, dobozi 16, vári 11, öcsödi 9, öszvesen 243 és igy Szarvason, Gyulán, Dobozon kivül kisebb nagyobb mértékben minden község.

Más csapás, mely a vármegyét e korszakban érte, volt az 1738—1740 eszt. dühösködött pestis, vagy, a mint a nép nevezte, gugahalál, minthogy az ember testén guganemü kiütés támadt s nehány óra alatt megfojtotta. Kiütött ezen vész Gyulán 1738. jun. 15. végződött Békésen 1740 Január 15 és igy több mint másfél évig pusztitott. Meghalt e ragály következtében Gyulán 1308, Váriban 186, Szent-Andráson 242, Dobozon 177, Tartsán 345, Ladányban 247, Szarvason csak 18, Vésztön 280, Csabán 169, Gyomán, 485, Öcsödön 442, Berényben 68, Békésen 1185, Endrődön 29, Szeghalmon 625, Gyarmaton 627, Fáson 163, öszvesen 6596 egyén.

Azonkivül sokat szenvedett a vármegye a gyakori árvizektől, a rendkivül elszaporodott farkasoktól, 1748. eszt. a sáskáktól, különösen pedig nagy csapás érte az 1816. eszt. dühöngött fergeteg által. Ennek érdekes leirását lásd tudományos gyüjt. 1818. VI. 572.

A cholera 1831. eszt. több ezeret elsöprött. Ismétlődött ezen csapás 1836, 1849, 1855. és 1866. években.

Az 1848|9 forradalom alatt Békésvármegye oly szerencsés volt, hogy területén egyetlen egy csata sem vivatott s nem esvén lővonalba, egyetlen egy épületét a háboru üszke le nem perzselte, az ágyugolyó le nem rombolta. Csak távolról hallottuk koronként az aradi ágyuztatásokat. Rakonczátlanságok előkerültek ugyan hellyel, de azoknak az erélyes kormány ideje korán elejét vette. Azonban megérzé e vármegye is a belháboru snlyát, mennyiben a hadsereg számára sok élelmi szert kellett szolgáltatnia s azt távoleső helyekre szálitania. A nemzetőrségen kivül mintegy ötezer fegyveressel járult vármegyénk a hadsereg létszámához. Azonkivül Torontál fölhivására két izben három háromezer nemzetőrt menesztett, az alispánok vezérlete alatt, Becskerekre és hatezer főnyi felkelő népet Világos tájára.

Végre az 1863|4 inséges év még sokkal élénkebben él emlékezetünkben, semhogy azt emliteni szükséges volna.

A mi a vármegye politikai életét illeti, ha végig megyünk a régibb jegyzőkönyveken, azt látjuk, hogy a közgyülések 1790 évig mindig csak helyi, közigazgatási dolgokkal vesződtek. A tisztujitás, ha nem is minden három, de legfeljebb őt év alatt mindég megtartatott, kivévén II. József korát, midőn a tisztujitások eltöröltetvén, a hivatalok állandósittattak és az 1812 —1832 időtartamot, a midőn husz évig tisztujitás nem tartatott, az időközben megürült hivatalok többnyire kinevezés utján töltettek be és ennek következtében, kivált miután a főispánok a megyétől távol lakván, azt nagyon ritkán látogatták meg, az akkori első alispán, lehet mondani, korlátlan kényurnak nőtte ki magát.

1790. év olta a vármegyék sürübben kezdvén egymással levelezni az ország közügyi kérdéseire nézve, Békésben is az élet valamivel pezsgőbbé lett, de a vármegye egész 1832. esztendeig következetesen megtartá kormánypárti, conservativ jellemét. Ekkor végre az október 24. tisztválasztó gyülésen sikerült a conservativ tisztviselőket megbuktatni és a megye élére ellenzékieket állitani, s ezolta Békésvármegye a szabadelvü vármegyék soraiba tartozik.

Lövenburg főispán halála óta nevezetesebb gyülések voltak:

1736. eszt. Ezen a gyülésen a pipázók, — természetesen csak a nemnemesek, — adó alá vettettek. A pénz a megyei börtönök fölépitésére volt forditandó.

1741. eszt. melyen a vármegye a minden oldalról fenyegetett birodalom megvédésére 121 gyalog és 22 lovas katonát ajánlott fel.

1786. eszt. dec. 16., melyen a megyei jegyzőkönyv, bizonyos e czélra kiszabott rubrikák szerint német nyelven kezdett vezettetni napló alakban, ily czim alatt: „Tagebuch deren vereinigten Bekés-, Csanád- und Csongrader-Comitaten.“ Képzelhetni, minő németség volt az. Előfordulnak benne ily passusok: Berichtet der Herr Stuhlrichter, das in seinem bezűrck vom 7. März an d. J. keine erledigten Pfarreteien zu finden gewesen wären, dient zur Wissenschaft. Ezen német napló csak egy hónapról szól. A többi valoszinüleg József király halála után elégettetett.

1790. apr. 26. egész dec. 4. a jegyzőkönyv latin nyelven vezettetett, azontul mindig magyarul.

1809. eszt. a vármegye a franczia háboruhoz 690 katonát szavazott meg, azonkivül felajánlotta a nemes fölkelő sereget, melynek fővezéreül választatott báró Wenckheim József.

1811. marc. 15. Ezen, ő felsége által tartatni rendelt közgyülésen jelenti az elnöklő alispán, hogy folyó hó 8-án éjjel sebes futár által hozzá Ő Felségétől hivatalos levél érkezett, azon meghagyással, hogy az csak a márc. 15. tartando közgyülésen bontassék és olvastassék fel. A mi is a gyülés szine előtt megtörténvén, a levél az ismert devalvatiót tartalmazta, melyszerint az egyforintos bankjegyek 12 krra. a két forintosak 24 krra, az 5 forintosok 1 frtra, a harmincz krajczáros rézpénzek 6 krra, a tizenöt krajczárosak háromra, a három krajczárosak $^3/_5$ és az egy krajczárosak $^1/_5$ krra leszállittattak s meghagyatott, hogy ez megyeszerte rögtön hirdettessék ki. Ugyanekkor hasonló tartalmu leveket kaptak a többi vármegyék alispánjai is.

1832. okt. 24. Ezen egyszersmind tisztválasztó gyülés, nevezetes arról, hogy azon a szabadelvü ellenzék a conservativ párton végre diadalt aratott s az eddigi conservativ-jellemü tisztviselőket megbuktatta.

VI. Békésvármegy neve, változó határterülete, határai, fekvése.

Valamint minden vármegye hasonnevü vártól kapta nevét, s onnan neveztetett vármegyének: ugy Békés is. Békés vármegyének e nevet adta a békési vár, melynek már első István király korában kellett léteznie, mert már akkor létezett. Békésvármegye és igy léteznie kellett a vármegyének nevet adott várnak is.

E kérdésre: hogy honnan vette a békési vár ezen nevet? különbözők a vélemények. Vannak, kik azt valami békekötéstől származtatják, mely hajdan e vidéken létesült volna. De ilyen itt létesült békekötésről hazánk történelmében sehol emlékezet nem lévén, ezen véleményt nem vehetjük egyébnek, mint puszta állitásnak, melyet semmi történeti tény nem támogat. Kis Bálint, kéziratban maradt egyik munkájában s utána ifj. Palugyay Imre Békésvrámegye le-

irásában, a fenebbi véleményt szintén elfogadták s hogy annak valószinűséget kölcsönözzenek, azt állitják, hogy a mostani Békés városa helyén csatlakoztak a székelyek magyar fajrokonaikhoz s miután jó és balsorsban egymásnak hűséget fogadtak volna, ugyancsak Békésvárosa helyén usztatták át a Körösi s most már együtt indultak Marót ellen s hogy ezen szövetségről neveztetett volna el azon hely Békésnek. De egy az, hogy a székelyek soha magyaroknak ellenségei nem voltak, és igy nem is volt okuk azokkal békét kötniök. Miért nevezték volna tehát azon helyet, hol hozzájuk csatlakoztak Békésnek? miért nem inkább szövetkezés vagy csatlakozás helyének? Más az, hogy a székelyek, Béla király névtelen jegyzője szerint, nem is Békés városa helyén, hanem Csongrádban a kórógyi érnél csatlakoztak a magyarokhoz, s nem is itt, hanem a szarvasi halomnál usztatták át a Körösi. A névteten jegyző ezeket bizonyosan, valamely, még az ő korában fenállott szájbeli hagyomány után irta, holott Kis Bálint véleménye még ilyen által sem támogattatik.

Legvalószinübb, hogy Békés hasonnevü birtokosától kapta nevét. Ez a származtatás leginkább megegyez őseinknek szokásával. Ugyanis az a szokás divott köztük, hogy a mely vidéket fegyveres kézzel elfoglalták, azt saját nevükről nevezék el. Igy kapta nevét Szabolcs Zabolcstól, Borsod Borstól, hogy sok másokat ne emlitsek és per analogiam állithatjuk, hogy Békésvára Békés nevü első birtokosától, épitőjétől. Már most az a kérdés, hogy találunk-e a vezérek korában Békés nevü vitézt? nem! De ez nem is csuda, miután ezen korból okmányaink nincsenek. De hogy kellett ily nevü vitéznek élnie, a ki épen e tájon volt birtokos, azt valószinüvé sőt igen hihetővé teszi azon körülmény, hogy még a XVI. század derekán is Békés vármegye nagy részét a Békéssy család birta, mely ősi nevét még ezen legelső elfoglalótól vehette. Ugyanis Földváry István 1561. eszt. öszveirásában előfordul Pejkes Péter, mint olyan, ki Csorváson, Fáson, Gerendáson, Kigyóson, Mágoron Mezőmegyeren, Peszczerőn, Sopronon, Szarvason volt birtokos. Ez a név: Pejkes, csak hibásan olvastatott Pejkesnek Földváry öszveirásának későbbi másolói által, mert Bél Mátyásnak, a nemzeti muzeumban lévő kéziratában mindenütt Békés vagy Békéssy név fordul elő annak helyén. Ezen megyénkben létezett ős birtokos családból származott többek

közt a hires kornyáti Békéssy Gáspár, ki Buday Ferencz neve alatt megjelent polgári lexicon szerint Békésvárosában született s nemes Békéssy Lászlónak fia volt. Mindezeket tekintetbe véve legvalószinübb Békésnek nevét Békés nevü első birtokosától származtatnunk.

A mi a Vármegye kiterjedését illeti, az országban talán egy vármegyének sem változtak annyira időről időre határai, mint Békésnek. Igy péld. az 1561. eszt. öszveirásban Gyulavarsand és Kétegyháza ugy emlittetnek, mint Zarándban fekvő helyek, Szarvas, Zsigmond király korában a Jászághoz, Csipán, Kis-Károly, Keszi, Kolt, Ösvény, Szeghalom, Torda 1552. eszt. Biharhoz, Csejt 1449. eszt. előtt külső Szolnokhoz, Orosháza a XVII. században, hol Csongrádhoz, hol Csanádhoz, Komlós egész a XVIII. század közepeig Csanádhoz tartoztak, ugy hogy a XVI. században vármegyénk területe sokkal kisebb volt mint most.

II. József uralkodása alatt Békés Csanáddal és Csongráddal egyesittetett. Halála után azonban önállóságát viszszanyerte.

Az 1848/9. eszt. forradalom után az ország négy kerületre osztatván, Békésvármegye a nagyváradihoz artozott s Csanáddal és Csongráddal egy csász. kir. kormánybiztos által igazgattatott, de még ugyanazon (1849) évben önállóságát visszakapta. 1850. eszt. Csanáddal egyesittetett, de már 1851. eszt. önállóvá lett.

Forradalom előtt a vármegyének két járása volt: a békési és csabai. Forradalom alatt felállittatott a harmadik: a középponti vagy gyulai. Most van hat szolgabirói járása um. békési, csabai, gyulai, orosházi, szarvasi és szeghalmi.

Kiterjedése a vármegyének 62 □ földraji mértföld.

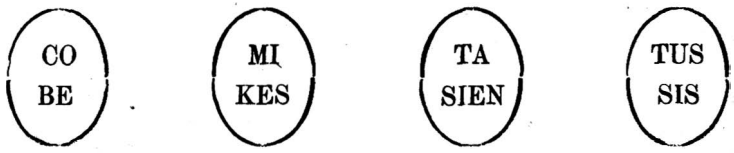
Határai: éjszakról Nagy-Kunság, Szabolcsmegyének egy kis csucsa és Biharvármegye; keletről: Bihar és Arad; délről: Arad, Csanád, Csongrád; nyugotról: Csongrád, Nagy-Kunság és Heves.

Fekszik a keleti hosszuságnak 46° 29′ 59″ és 47° 15, 0′ és az éjszaki szélességnek 14° 57′ 36″ és 19° 7′ 15″ pontjai közt.

VII. Czimere és pecsétje.

Békésvármegyének czimere függőlegesen kétfelé osztott paizs. Ennek jobbik felében, kék mezőn s hármas zöld halmon hátulsó lábaira ágaskodó arany oroszlány áll, vörös nyelvét kitartva, kétfelé osztott farkát magasra emelve, mely jobb lábában hegyén koronával ékeskedő kardot, baljában három buza kalászt tart. A paizs balfelében zöld mezőben három ezüst szalag, mely a vármegyét keresztülfolyó három Köröst (fehér, fekete, sebes,) jelenti. Magát a paizst nyilt arany korona fedi. Foszladék mindkét oldalról arany. Az oroszlányt első főispánjának Lövenburgnak czimeréből vette át a vármegye.

A mi pecsétjét illeti, valamint más vármegyéknek, ugy Békésnek sem volt hajdan külön vármegyei pecsétje, hanem a hivatalos iratokra, akkori szokás szerint, a négy szolgabiró ütötte rá pecsétjét, ugy hogy a négy pecsétnek csak együttesen volt értelme, igy :

Ilyen négy szolgabirói pecsétnek nyoma világosan meglátszik azon hivatalos bizonyitványon, melyet Berenda Márton főispán közgyülésileg kiadott 1329. eszt. Barlassy Tamás részére, melyet t. Waltherr Géza ur magán oklevélgyüjteményében láttam.

Az 1550. eszt. országgyülési 62 t. cz. azt rendelvén, hogy minden vármegye külön hivatalos pecsétet készittessen, hogy Békés ezen törvénynek eleget tett e, nem tudom, legalább sehol annak lenyomatát a XVI. századbeli okmányokon nem láttam.

A fentebbi czimert vármegyénk 1724. eszt. III-ik Károly királytól nyerte. Ennek folytán még azon évben készittetett latin köriratu pecsétet, melyel egész 1836 évig élt, a

mikor is V-ik Ferdinand király Január 7. kelt leiratában a czimert megerősitvén, a körirat magyaritását megengedte.

A vármegyének gyülései a legrégibb időben rendesen Békésen tartattak. De 1370. eszt. László nádor és oppelni vezér Nadány mellett tartott közgyülést a békési és zarándi nemességgel. A XVI. század elején Kamut volt a vármegyei gyülések székhelye. Magocsi Gásp. ideje óta ugylátszik vármegyénknek sem rendes tisztikara nem volt, sem gyülések nem tartattak, hanem a gyulai várkapitányok teljhatalmilag intézkedtek mindenben. A visszakebelezés óta felváltva, hol Békésen, hol Szeghalmon, gyültek öszve a vármegye karai és rendei, mig végre 1730 körül a vármegyei gyülések rendes székhelye Gyulavárosa lett, még pedig eleinte a vár, később a mostani vármegye háza.

Vidéke s éghajlata.

Békésvármegyének vidéke csupa sikság, melyet csak ittott váltanak fel némely magaslatok vagy ugynevezett halmok.*) E halmok némelyein világosan meglátszik, hogy emberi kezek által rakattak : másokat maga a természet szülte s neptunicus eredetüek. Hogy az elsők temetkezési helyek voltak, azt bebizonyitották jeles tudósunknak Érdy Jánosnak e részben tett kutatásai. Nem áll ennélfogva az, mit Timon Sam. imágo veteris Hung. I. 13. mond : hogy e halmok a hajdan itt tanyázott barbárnépek által őrhelyekül rakattak. Mert habár némelyikét a nép még most is Strázsahalomnak nevezi, de bizonyos, hogy ez az elnevezés csak a török hódoltság korából való. Legmagasabb halmok vármegyénkben : Strázsahalom Szarvason, Csarnahelyi és vásártéri halom Békés, Kérhalom Tartsa, Egeihalom Gyoma és Gödényhalom Szent-András határában.

---

*) Azok, kik azt állitják, hogy a halmok magyar előidőben őrhelyekül voltak rakva, onnan eredeztetik a halom nevet, hogy, mikor az ellenség jött, az egyik őr azt tudtára adván a másiknak, emez azt felelé vissza : hallom ! s innen eredt volna a halom név. Én a halom nevet egy gyökünek tartom ezekkel : halál, halni, hullani, hulla stb. Vesdöszve : ὅλη görögül annyi mint holttest , és mohyla , lengyelül annyi mint ravatal, sirdomb.

Hogy Békésvármegye hajdan sokkal több erdőségekkel volt boritva, mint most, bizonyos. A másfél század óta folyvást mivelés alatt álló szántóföldeken, kivált azoknak árkain, még most is sokszor kibuvik a töviscserje, a hajdani őserdőknek ezen maradványa. Kétséget nem szenved az sem, hogy hajdan sokkal több erek huzódtak végig a vármegyén, sokkal több állóvizek, mocsárok, nádasrétek, kiöntések boritották annak felületét, mint jelenleg. Ilyenek voltak: Törzsökösér, Maróér, Kosdere, Fancsalfoka, Adere, Büngösd, Csikósér, Lencsésér, Fásere, Himesér, Jámborér, Kölcsér, Laposér, Ludadér, Macskásér, Szilasér, Szélesér, Viczaér, Zsidóér a csabai, dobozi és békési, Bárdos, Bugyér, Szabatkaiér, Tavaszrét, Pejrét, Sórét, Monostorere, Lebcn, Potykás, Czigány, Itczés, Sentpálér a gyulai, Borbélyere, Boronásér, Feketegyörgyér, Háziér, Kisjuhosér, konyhaköziér, hölgyere, a gyomai, Vesszősér, Tikos, Nádasér, Édesér, Dióér, a ladányi, Csökönyér, Kontraér, Atrácsér, Horgasér, Vekerér, Büdösér, Kiritóér, Hékér, Csoncsányéraz öcsödi, Bikkere, Gács, Ósvény, Küküllő, Nagyér, Kisér, Holtér a tartsai, Bikaér, Bocskorér a vésztői, Nagyér, Gyilkosér, Keresztér, Nagyfok. Kisfok, Határér, Kákafok, Bogdánér, Macsér, Sirató és több más erek a szarvasi határban, melyek hajdan mindmeg annyi csatornai voltak a Körösnek, s melyeken ez vizeivel e sikságot sokszor ugy elárasztotta, hogy alig két évtized előtt tavaszszal Csabáról Gyulaig és Békésig tengernyi sásos rétség terült s a közlekedés e helyekkel csak csolnakon volt lehetséges. A hol akkor rákok, halak, piocák, temérdek, vizimadarak, millionyi békák **) tanyáztak s emberek fultak a vizbe, most, a vizek szabályoztatván, a legszebb tanyák diszlenek, a legbujább gabona terem s a szántás következtében a hajdani ereknek alig lehet találni nyomát.

A föld felülete ezen roppant elváltozásának természetesen nagy befolyása volt a természeti, egésségügyi és éghajlati viszonyokra is. A vizek lecsapoltatván és a vizálló helyek szántás alá kerülvén, a hajdan itt tenyészett szunyogok, békák, vizimadarak miriádjai mind eltüntek. A váltó

**) Innen eredt némelyeknek azon furcsa állitása. hogy a végtelen rétség egyik partján lakott tótság elnevezte a maga lakóhelyét Zabának (béka) a tulparton lakó magyarság meg a magáét Békásnak s innen eredt volna Csaba és Békés neve.

lázak, melyekben azelőtt, különösen tavaszszal, jóformán minden tizedik ember szenvedett, az undok pokolvarak, a rendkivül sok nehéznyavalyák, mind meg annyi következményei az álló, büdösvizek kigőzölgéseinek, nagyrészt megszüntek s a szárazabb clima beálltával inkább a tüdőbajok kezdenek lábra kapni, különösen a tüdőgümőkor.

Az erdők kiirtásának, a vizek lecsapoltatásának lehet tulajdonitani azt is, hogy most már az éghajlat sokkal szelidebb, mint volt hajdan. Nevezetes, mit a régi irók e tekintetben Dacia ripensis, vagyis a dunamelléki Daciaról, mondanak. Herodot IV, Strabo, VII. és Ovidius de Ponto III. 1. Tristium III. 10. ugy irják le azon vidéket, mint felette hideget. Herodot szerint, ott nyolcz hónapig türhetlen hideg uralkodik s minden megfagy, ugy hogyha az emberek sarat akarnak késziteni, azt nem vizet a földre öntve, hanem csak a földet tűzzel fölemelegitve tehetik. Strabo szerint ott a lakosok szamarat és öszvért nem tartanak, mert ezek az ottani hideget kiállani képesek nem volnának. A tehenek is, a nagy hideg következtében törpék és vagy szarvatlanok, vagy igen kisszarvuak. Ovidius pedig e vidék climáját igy festi :

Tu neque ver sentis, cinctum florente corona,
Tu neque messorum corpora nuda vides.
Nec tibi pampineas autumnus porrigit uvas,
Cuncta sed immodicum tempora frigus habet.

Ha már a Dunamelléke Ovidius idejében oly hideg volt, mennyivel hidegebb lehetett még ezen, sokkal inkább éjszaknak fekvő vidék! Most vidékünk levegője mérséklett. Emberemlékezet óta leghidegebb tél volt az 1829—30. eszt. legforróbb nyár az 1841. eszt. Nevezetesen 1830. jan. 4-én 20 foknyi rendkivüli hideg, 1841. eszt. jul. 18. pedig 31 foknyi iszonyu forróság volt.

Ezen természeti változások nagy befolyással voltak e vidék állattani viszonyaira is. Csak 80—90 év előtt annyi volt itt a farkas, hogy télen az ember élete, ha a pusztaságokon utazott, azoktól bátorságban nem volt. Bél Mátyás kéziratában erről ez áll : „ha hidegebb tél van, annyi e vármegyében a farkas, hogy a lakosok százanként fegyverre kelnek, mintha ellenség közelednék, hogy azokat falvaiktól, istállóiktól elüzzék.“ Az itt tanyázni szokott darvak milliomjairól pedig : „oly sok itt a daru, hogy nemcsak a zöld, de

a már érett vetést is annyira elpusztitják, hogy a lakosoknak sokszor miattuk aratásuk sincs.“ Nagyon sok volt itt továbbá régenten a szarvas, a mit azon körülmény is bizonyit, hogy csabai pap Szalay János, (1725) szeliditett szarvasokat fogott a hámba s rendesen azokon járt Csabáról szarvasi tiszttársaihoz. Még 1775. eszt. is a lakosok 27 ezer varjufejet, 88 ezer verébfejet és 36 farkasfejet köteleztettek beszolgáltatni. Most itt darvat látni nagy ritkaság, farkas, szarvas épen nincs.

Érdekesen irja le e vidék természeti és éghajlati viszonyait Markovicz Mátyás szarvasi pap okmánytárunkban lévő munkájában.

De mindamellett, hogy vármegyénknek hajdan olyanok voltak természeti és éghajlati viszonyai, az itteni lakosoknak élete fonala jó hosszura szokott terjedni. Hogy csak Csabát emlitsem, itt: 1728—1866. eszt. tehát 137 év alatt ötven egyén élt 90 évet, három 91, tizenhét 92, tiz 93, kilencz 94, tizenkettő 95, nyolcz 96, hét 97, kilencz 98, négy 99, tizenöt 100, nyolcz 101, hét 102, nyolcz 103, négy 105, hat 106, kettő 109, kettő 110, egy 113, egy 115, egy 120 és egy épen 135 évet.

Pedig az egészségügyi személyzet csak egy század előtt is nagyon gyenge lábon állott nálunk. 1749. eszt. a helytartótanács azon kérdésére: hány orvos van a vármegyében? a vármegye azt válaszolja: hogy Gyulán három sebész, Csabán és Békésen egyegy, de ezek legfeljebb is az érvágáshoz értenek. 1768. eszt. azt rendeli a helytartótanács, hogy a vármegye gondoskodjék rendes vármegyei orvosi állomások létesitéséről. Mire a vármegye azt felelé: hogy 16 év olta tart egy vármegyei sebészt, de ez is alig képes megélni, mert szolgálatját az urakon és néhány gyulai németen kivül senki igénybe nem veszi. Kéri ennélfogva a helytartótanácsot, hogy ezen felesleges kiadással a szegény adózó népet ne kivánja terhelni. De ezen fölterjesztés mit sem használt. A vármegye csakugyan kénytelen volt 1770. eszt. felállitani a rendes vármegyei orvosi állomást. Első vármegyei orvos volt Vizinger Károly, kit az akkori föispán 1771. eszt. Bécsből küldött le. Ugyanazon évben létesült Gyulán a legelső gyógyszertár, Poshard Jánosé.

VIII. Lakosai.

Békésvármegyének lakosai nyelvükre nézve; magyarok, szlávok (tótok, rusznyákok vagy oroszok és szerbek) németek, oláhok, örmények, zsidók, czigányok.

A magyarfaj még a vezérek korában települt le. Ilyen, a vezérek korából származó községek: Békés, Ladány, Szeghalom és Doboz. Első királyaink korában települtek: Csaba, Gyarmat, Gyoma, Gyula, Tartsa, Vári, Varsand, Vésztő, Öcsöd és a már elenyészettek közül: Décse, Fehéregyház, Gerla, Halásztelek, Gyur, Györkehely, Hék, Pázmán, Sima, Kondoros, Méhes, Peszczerő, Cséfán, Csudaballa, Fás, Kereki, Kolt, Murony, Megyer, Sopron, Torda, Kázmán, Murvahely, Piski (azelőtt Püspöki) Arkicsalán, Fancsal, Hidas, Kecseny, Pata, Szőlős, Szókor, Szővő, Szurdokbenc, Tenkes, Tolvaj, Verestó, Ika, Előri mind csupa magyar községek, melyek már a XIII. században előfordulnak. Ezek közül csupán csak Békés és Doboz állottak fen a vezérek korától fogva szakadatlanul mind e mai napig. E szerint e kettő a legtörzsökösebb magyar helye vármegyénknek. A többiek, az idő változó viszonyaiban, hol léteztek, hol ismét elenyésztek.

Békésnek népessége idővel szaporodott az ibrányiakkal, Szabolcsból, kik Harruckern J. Gy. idejében jöttek. Azért azon városrészt, hol letelepedtek még most is Ibránynak nevezik. A szentandrásiak leginkább Kabáról jöttek (Bihar) 1719. eszt. táján, a berényiek Dobozról és Sarkadról, az endrődiek leginkább az 1718. év táján elpusztult Nemeskerekiből, a gyarmatiak, gyomaiak, ladányiak, szeghalmiak, Biharból, a gyulaiak az 1736. eszt. elpusztult Gerlaról, az öcsödiek Újvárosról (Bihar) és Felső-Dobszáról (Abauj) az Orosháziak Zombáról (Tolna) a tarcsaiak a szomszéd békésvármegyei helyekről, leginkább Nemeskerekiből és Fásról, a vésztöiek Bakonyszegből és Fásról. A ványaiak, ugylátszik, szintén ős, törzsökös lakosai Ványának.

A mi a tótokat illeti, ezek 1718. eszt. kezdtek ezen alföldi rónákra leszálingózni. Először is telepitették Csabát, azután Szarvast és Berényt. A csabaiak Pest, Nógrád, Hont-

vármegyeiek. A szarvasiak leginkább nyitraiak és Aszódiak. Endrődnek fele a mult században még tót volt (Detváról, Zsaluzsanból, Csabáról) de időjártával egészen megmagyarosodtak. A tótok nyelvrokonai a rusznyákok vagy oroszok leginkább két évtizedek óta árasztották el e vidéket s Galliziából és Sárosmegyéből származnak. Szerb vagy rácz a vármegyében kevés van. Legtöbb Gyulán.

A németek részint az osztrák örökös tartományokból, részint dunántúli vármegyékből és Würtembergből származnak. Amazok (a gyulaiak) rómaikatholikusok, emezek (Berény-Gyoma) ágostai hitvallásuak.

Az oláhok vagy románok leginkább a szomszéd Aradvármegyéből jöttek. De sokan Erdélyből is származnak, a mit bizonyit köztük sűrűn előforduló Argyelan (erdélyi) név. Lakják leginkább Gyulát, Kétegyházát, Békést, Csabát, de a' két utóbbiak már anyanyelvüket is elfelejtették.

Örmény azelőtt sok lakta vármegyénket. A kincstári pusztákat a mult században, leginkább ők tartották haszonbérben, s nem annyira szántás vetéssel, mint inkább marhatenyésztéssel foglalkoztak. Most már a vármegye legtekintélyesebb családai közé tartoznak, de anyai nyelvüket elfelejtették s tiszta magyarok.

Czigány találkozik minden faluban. De a mi czigányaink nem amolyan „a falu végére teremtett czigányok," sőt vannak a falukban bent rendes lakházaik, péld. Csabán, sőt szántóföldjeik is.

A mi végré a zsidókat illeti, azoknak száma a forradalom, de leginkább a tiszai vaspálya létrejötte olta rendkivül megszaporodott. 1735. eszt. a helytartótanács elrendelvén a zsidók öszveirását, a megye erre azt válaszolta, hogy az egész vármegyében csak egyetlen egy zsidó van, Hirschl Mózes Gyulán. Még 1786. eszt. is, az akkori öszveirás szerint, csak Váriban, Kétegyházán és Szent-Andráson találtattak letelepedett zsidók. Ez nem csuda, miután még 1743. eszt. vármegyei közgyülés, az itteni boltos görögök folyamodványára, eltiltotta a zsidókat a bejöveteltől, és a vármegye területén való kereskedéstől.

Nem lesz érdektelen e helyt a különféle időben történt öszveirások szerint előterjeszteni a lakosok létszámát időszakonként:

1717. eszt. a lakosság létszáma volt 2.600
1780. „ „ „ „ 54.620
1805. „ „ „ „ 92.209
1827. „ „ „ „ 138.909
1837. „ „ „ „ 141.863

Most — az utolsó népöszveirásokat és a különféle vallásu egyházi névtárakat combinálva, — a lakosság létszáma igy áll:

I. Nemzetiségre nézve:

magyar	114.055
szláv	60.259
oláh	7.372
német	6.151
zsidó	3.216
Öszv.	191.053 lélek.

II. Vallásra nézve:

ágostai hitvallásu . . .	72.536
helvét hitvallásu . . .	72.225
római katholikus . . .	36.204
nemegyesült keleti . .	6.190
zsidó	3.216
görög katholikus . . .	.682
Öszv.	191.053 lélek.

IX. Védelem és adó.

Hajdan, midőn még, a lőpor feltalálása előtt, az országok főereje a várak voltak, Békés is rakva volt kisebb, nagyobb gyengébb vagy erősebb várakkal. Fő és legerősebb vára a vármegyének volt a békési, mely a két Körös összefolyásánál állott s helyét a békési nép még most is kastélynak nevezi. Hogy ki és mikor épitette e várat? mikor és hány ostromot állott ki? azt bizonyossággal, adatok hiányá-

ban, meghatározni nemlehet. AXIII. században, a mint feljebb láttuk, legalább is 700 főnyi őrséggel volt megrakva Gyulavára bevétele után ez is a török kezére került. 1595. eszt. azonban Rudolf király és Báthory Zsigmónd egyesült seregei visszavették és hogy a töröknek menekülési helyül ne szolgálhasson, földig lerombolták.

Hunyadiak korában kezdett fölibe emelkedni a gyulai vár. Fenállott már a tatárjáráskor (1241, eszt.) s az egykoru Roger által ugy iratik le, mint bástyákkal, kapukkal jól megerösitett hely. Nemcsak a kapuk és bátyák védték, pedig, hanem maga a természet is, részint a Körös vize, részint a mértföldekre terjedett sarkadi tó, ugy hogy a vizek közepette szigeten állván, csakugyan Roger alral Szigetnek is neveztetett.

E két váron kivül voltak még a vármegyében több apróbb várak vagy várként megerősitett kastélyok. Ilyenek voltak : a szőlősi (Békés és Ladány közt) a csabai (Abrahámffyaké) a ladányi (Nadányiaké) megyeri (Székelyeké) tartsai (Veereké) eperjesi (Pathóczyaké) és szarvasi. Továbbá oda mutatnak a nevek, hogy még következő helyeken vagy várak, vagy legalább erődítmények léteztek : Földvár és Kamativár a békési, Várdomb a vésztői, Óvár, Várköz, Sámsonvára a dobozi, Várhely a szeghalmi határban; ugy hogy védelmi tekintetben a vármegye, mindamellett hogy magas, megmászhatatlan bérczek nem védik, meglehetősen ellátva volt.

De nemcsak bent a vármegye kebelében vitézkedtek a békésiek, hanem ha kellett, a vármegyén kivül is védték a közhazát. Ott találjuk péld. a Dózsalázadás alkalmával Glezsan Miklóst és Bajomi Benedeket N.-Váradnál békési harczosaikkal, Székely Mártont Kisarnál, a hol török fogságba is került, Nagy Balást és Zterzenkovics Mátyást, Dobó Istvan oldala mellett Egerben, hogy több másokat ne emlitsünk.

Zsigmond király rendelete szerint azon vármegyék közé soroztatott Békés, melyek Erdély felől tartoztak védeni a hazát. Az 1435. eszt. országos végzés szerint 200 katonát állitott. Később ezen rendeletek változást szenvedtek, mennyiben minden porta után, — mely akkor egy jobbágytelleknek számittatott, — kötelesek voltak a vármégyék egy lovas kotonát kiállitani, kivételt képezvén némely alföldi

vármegyék, azok közt Békés, melyben minden 24 porta után egy fegyveres huszár számittatott.

I. Ferdinand óta kiváló gond fordittatott a gyulai várra. E vár lehetőleg megerősittetett s sok körülfekvő helységek oda kényszerittettek, hogy, mint e várnak appertinentiai, amellett közszolgálatot tegyenek, sőt hogy a vidék strategiai szempontból annál erősebb legyen, I. Ferdinánd jónak látta a gyulai várkapitányokra ruházni a főispánságot s azoknak kezébe tenni le mind a közigatást, mind a védelmi ügyet. Azonban, a mint láttuk, mind ezen intézkedések nem voltak képesek megmenteni vármegyénket attól, hogy a török hatalmába ne essék.

A mi az adóügyet illeti, a legrégibb adó, melynek vármegyénk területén nyomára akadunk, volt a római Pápa számára 1330—1335. évek közt szedett segély, melynek azonban egy része, Róbert Károly által kötött egyezség szerint, a kir. kincstárba folyt be. Raimundus de Bonofato és Jacobus Berengarius nevü olasz papok szedték be az adót csupán csak a papoktól. A köznép vele terhelve nem volt.

1523. eszt. országos adó szabályoztatván, vármegyénkre országgyülésileg 1260 frt. vettetett ki. Hogy vármegyénk ekkor a legvirágzóbbak közé tartozott, mutatja azon körülmény, hogy azon 26 vármegyék közt, melyek a reájok vetett adót valósággal le is fizették, találjuk Békést; ugyszintén az, hogy midőn Torontál csak 301, Pozsony 300, Nógrád 85, Zólyom 40 frtot fizetett, Békés 1260 fortot volt képes letenni. 1561. eszt. Földváry István volt kinevezve Békés és más szomszéd vármegyék területére, hogy a porták számát összeirja és megadóztassa. Ekkor minden porta után 1 frt 10-den. adó fizettetett, kivévén a fiskalis jószágokat és az igen elpusztult állapotban lévő portákat. Volt pedig akkor a vármegyében 1678 adó alá eső porta, melyek után a szerint csaknem kétezer frt adó fizettetett.

A visszakebelezés után mindjárt a legelső 1715. eszt. gyülés kivetette a vármegye szükségleteire fizetendő házi adót. Fizetett pedig Békés 120. Gyula 40, Doboz 44, Gerla 23, Ladány 44, Szeghalom 100, Gyarmat 50, Öcsöd 35, Vésztő 44 frtot. E szerint akkor a vármegyének öszves évi közigazgatási kiadásai 500 frtot tettek. Ezek következő tisztviselői fizetésekre fordittattak: alispán fizetése 240 frt, jegyzőé 72, szolgabiróé 72, ügyészé 40, alszolgabiróé 36, esküdté 25, öszvesen 485 frt. Pénztármaradvány 15 frt.

Ezen adó nagyobbodott a szerint, a mint a népesség növekedett, ugy hogy már 1747. eszt. következőleg fizettetett.

	hadi adó			házi adó	
	frt.	kr.		frt.	kr.
Szarvas . .	1146	38	—	364	4
Öcsöd . . .	644	15	—	204	22
Szent-András	333	47	—	105	59
Endröd . .	267	9	—	84	48
Gyoma . .	708	36	—	224	43
Tartsa . .	374	28	—	120	—
Ladány . .	454	52	—	144	26
Szeghalom .	919	51	—	291	34
Gyarmat . .	837	21	—	265	44
Vésztő . .	282	53	—	89	58
Fás . . .	211	54	—	67	15
Békés. . .	1557	51	—	493	37
Csaba . .	2122	35	—	676	23
Berény . .	847	14	—	268	39
Kétegyháza.	752	21	—	239	36
Vári . . .	157	44	—	49	51
Gyula . .	1813	92	—	343	30
Doboz . .	106	31	—	33	38
Orosháza. .	398	55	—	121	53
Öszv.	13.209	27	—	4190	—

Különös volt még az 1736. eszt. dohányzókra kivetett adó. A dohányzók dohányzási engedélyt voltak kötelesek váltani a megyei pénztárnál, melyért évenként egy máriás fizettetett. A ki ezt nem tette és a dohányzáson rajta kapatott, 3 frt büntetést fizetett. Nincs nyoma egyébiránt a vármegyei jegyzőkönyvben, hogy ezen adó be is hajtatott volna. Valószinüleg csak a papiron maradt.

A hadi adó porták után fizettetett. Nevezetesen Békésvármegyében számittatott 1694—1720. eszt. 8, 1720—1722. eszt. 12½, 1722—1729. eszt. 20, 1729—1745 , eszt. 22, 1745—1751. eszt. 29 porta. 1751. eszt. azonban a vármegye, akkori követje által, kérelmet intézett az országgyüléshez, hogy a porták száma reducaltassék 22-re. Indokolta pedig kérelmét ezen érvekkel :

1. hogy a községek az árvizek által sokat szenvedvén, nem képesek ily nagy adót fizetni. Három község um. Fás, Nemeskereki és Gerla az árviz következtében már valósággal feloszlott, maradt tehát csak 19.

2. hogy a községek mind csekélyek, kivevén Szarvast és Csabát, mely utolsó legnépesebb lévén 350 házból áll.

3. hogy félni lehet, ha az adó lejjebb nem szállittatik, a többi községek lakosai is elszélednek.

4. hogy az itteni lakosság különben is sok kényelmetlenségnek van alávetve. Itt sem kézmüves, sem kereskedő nincs, ennélfogva, ha a lakosság ruházatját s más szükségleteit akarja beszerezni, minden csekélységért Aradra vagy Szolnokra kell fáradnia.

5. a gyászos Peroféle lázadás is mintegy ezer embert fölemésztett. Azonban az országgyülés nem teljesitette a vármegye kérését. 1802. eszt. már 50 porta után fizettetett 43,839 frt. 1847. eszt. 58,963 frt. 24 kr. 1851—52. eszt. az egyenes és pótlékadó tett 381,745 frt. 29 krt.

De legterhesebb volt mégis a jobbágyságra nézve a földesuri robot és dézma adó. Ettől az áldott 1848. eszt. törvények örökre fölmentették a jobbágyságot s maholnap a maradék azt sem fogja tudni, mi sok zaklatásnak, kellemetlenségnek, huzavonának voltak kitéve apaik, mig a jobbágyság járma alatt nyögtek. Ennélfogva nem tartjuk érdektelennek közleni a dézsmaszedés körüli eljárást, ugy a mint azt a maga korából (1734—1762) leirja Markovicz Mátyás szarvasi pap. „Mielőtt, ugymond, magához a munkához fogna az urad. tisztség, minden jobbágy a városházán megeskettetik, hány vontatója van? Ezután kimenvén a szántóföldekre a rekkenő forróságban tanyáról tanyára mennek s megolvassák a vontatókat s ha valakinél több találtatik, mint mennyit a városházán bevallott, azt mind, Contrabant czim alatt, az uradalom részére lefoglalják. Ez bevégeztetvén, próba tétetik, a mi ugy történik, hogy egypár vontató kinyomattatik, felszóratik, a mag fölméretik az uradalmi tisztség jelenlétében, s igy azután kivettetik, mennyi magot fog adni azon gazda öszves vontatóinak mennyisége? a mi, természetesen, sokszor csal s a gazda megrövidittetik, miután egy vontató több magot adhat, mint más. Mind ez a községnek sok költségébe kerül, mert ezen munka alatt, mely hetekig eltart, a városnak kell szállással, étellel, itallal ellátnia mind az illető uradalmi tiszteket, mind a hozzájok

tartozó hajdukat. És minthogy a munka ugyanazon egy időben nem történhetik meg, mert péld. más időben kell dézmálni az őszi, másban a tavaszi vetést, másban a baranyokat, méheket, zöldséget, stb. képzelhetni, hogy a város jóformán egész éven át ily kellemetlenségnek és költségeknek van kitéve. Ehez járul még az is, hogy szénagyüjtéskor (mert ez tized alá nem esik) minden gazda minden szénagyüjtő fia és szolgája után egyegy mariást s minden napszámos után egyegy petákot fizet, a tizedelést megelőző öszveirásért pedig, pennaticum czim alatt, minden gazda egyegy garast." Ha még ehez hozzá teszszük azt, hogy a jobbágynak részint gyalog, részint vonómarhával kellett szolgálnia az uraságot, ugy hogy jóformán csak az uradalmi munka elvégzésére külön szolgát és fogatot kellett tartania s sokszor a maga legszorgosabb dolgából kellett kifogni marháját, hogy az uraságnak dolgozzón vagy távoleső vidékekre fuvarozzon, valóban örök hálára érdemes a magyar birtokos osztály, mely önként lemondva jogairól, kész volt a jobbágyságot e nyomasztó teher alul felszabaditani.

Nem tartjuk érdektelennek e helyt ideigtatni, Markovicz szerint, Szarvas városának 1756. eszt. városi kiadásait. Fizetett pedig:

1. Országos közadó	2227 ft	30⅜ kr.
2. Városi költség fejében	440 ft	39⅜ kr.
3. A Körösön lévő rév haszonbérbe . .	200	
4. Korcsma, mészárszék, malom, halászat stb. haszonbért	1405	
5. Bánrév puszta ⅛ részének haszonbére	150	
6. Káka pusztának haszonbére	240	
7. Nagydécse	300	
8. Kisdécse	400	
9. N.-Kondoros puszta felének haszonbére	400	
10. Dézma váltság	1170	
11, Szénaváltság	354	10
Öszv.	7316 ft	20⅛ kr.

X. Egyházi ügy. Reformatió.

Hogy a török hódoltság előtti időben, jóllehet apróbb, de sokkal több egyházak voltak vármegyénkben, mint most, kétséget nem szenved. Az 1330—1340. eszt. pápai tizedbeszedési jegyzéknek töredékében következő egyházak emlittetnek Békésben: Békés, Gyarmat, Edeles, Gyula, Csaba, Szeghalom, Sima, Nadány, Ványa, Iregd, (most Eperjes) Tola, (valószinüleg Csolt) Czukló (talán Czökmő) Pázmán, Gyoma, Cséfán. Kár, hogy ezen öszveirásnak csupán csak töredéke maradt fen. Ekkor legtekintélyesebb egyházak voltak a békési és szeghalmi, minélfogva a vármegye is egyházi tekintetben két esperességre volt osztva: békésire és szeghalmira. Ezen egyházakat a XV. században a gyulai tulszárnyalni kezdé s ugylátszik ekkor alakult a hasonnevü harmadik esperesség is.

Az 1561. eszt. öszveirás vármegyénkben 61 községet talált, melyek ugyanannyi egyházak voltak. Az 1733. eszt. pusztáról pusztára járt vármegyei küldöttség még sok dült templomoknak vagy templomok fundamentomainak nyomára talált, a mint azt az egyes helyeknél megemliteni fogjuk.

Magasabb egyházi hivatal a vármegyében volt csupán csak egy: ti a csoltói apátság, mely máskép kulcsinak is neveztetett, Pázmán Péter jegyzetei szerint létezett 1217. eszt., de a pápai tizedbeszedési jegyzék szerint fenállott még 1340. eszt. is s akkori apátja, kit azonban a jegyzék névszerint nem emlit, fizetett a Pápa számára 15 garas segélyt. Czimleg még most is létez. Ki és mikor alapitotta? mikor szünt meg valósággal létezni? miféle rendi volt? tudni nem lehet. Az 1561. eszt. öszveirásban rola már emlités nincs, és igy megszünt az 1340—1561. évek közt. Diszes, kéttornyu templomának puszta falai fenálottak még 1786. eszt. Vésztő mellett a mágori dombon. Ekkor egyik tornya öszveomolván, a körülfekvő helyek lakosai az épitményt szétbontották, a téglákat széthordták, ugy hogy már az épületnek nyoma sincs.

Mogyorossy János „Gyulavárosa leirásában“ még ezen

kivül két főegyházi hivatalt emlit vármegyénkben t. i. a biczerei apátságot és a gyulai prépostságot. A mi az elsőt illeti, hogy ez nem a mi vármegyénkben, nem is a váradi püspökségben, hanem Orodban és a csanádi püspökségben állott fen, azt eléggé bebizonyitotta Fabian Gábor „Aradvármegye leirásában," okmányilag mutatván ki, hogy az a csicséri szigeten feküdt. Ez ellen tehát kétség nem lehet. A mi pedig a gyulai állitólagos prépostságot illeti, Mogyorossy, hogy ennek léteztét bebizonyittsa, két okmányt közől, egyiket 1397. eszt., a hol „Stephanus praopositus gyulensis" emlittetik; másikat 1728. eszt., melyen Helcher Felix igy irta magát alá: „praepositus de Gyula." Én, megvallom, eleitól fogva kételkedtem a gyulai prépostság léteztéről. Ennélfogva utána néztem a nevezett okmányoknak s ime az elsőn azt találtam: „Stephanus praepositus tytulensis," a másikon pedig „Felix Helcher praepositus de Gruba." Csudálom, hogyan olvashatta Mogyoróssy a tytulensist gyulensisnek és Grubát Gyulának? A tituli vagy titeli prépostság most is létez, valamint a grubai is, amaz a kalocsai, emez az esztergomi megyében. Nagyon sajnálom, hogy ekkép Gyulavárosát meg kell fosztanom azon dicsőségétől, hogy falai közt valaha prépostság létezett volna.

Most zárda a vármegye területén nincs egyetlen egy sem. Hajdan volt a következő három:

1. a gyulai. Birták az ugynevezett szürke barátok — sancti Francisci strictioris observantiae. — Létezett már a XV. században, mert 1452 eszt. P. Bulchu Mihály emlittetik, mint zárda főnök. Az előtt a bosznyák országi főnökök hatósága alatt volt, de a XV. sz. elején attól elszakadt. Valószinüleg akkor tult el, mikor a reformatio nagyobb mérvben kezdett erjedni Gyulán. Az 1560. eszt. öszveirásban már nem emlittetik, de Bél Mátyás korában még düledékei fenállottak „Haeret adhuc in ruderibus" mondja Bél. Aligha tévedek, midőn aztállitom, hogy mikor Gyulavárosa tanácsa által 1530. eszt. a protestans főiskola felállittatott, ezen czélra e klastromnak helyiségei fordittattak s e klastrom jövedelmeiből tartatott fen ezen tanintézet.

2. a bartaházai. Bartaháza XVI. században Gyulavárosának külvárosa volt. Ebben létezett egy apácza klastrom. Micsoda rendü apáczák lakták, azt nem lehet tudni: de hogy Bartaházán birtokuk is volt, azt igazolják az 1560. eszt. öszveirásnak ezen szavai: „portio monialiumin vico Bartaháza.

3. gerlai, szintén a szentferenczrendi szerzetesek birták. Pázmán Péter szerint alapitotta 1533. eszt. az Ábrahámffy család. Alapfalai, melyekből az épület fekvését kivenni lehetett, az ugynevezett monostori szigetben fenállottak a legközelebbi időkig. Én a helyet szorgalommal vizsgáltam s a már földben talált ablak, ajtó és oszlopékességek némi maradványaiból azt vettem ki, hogy az épület a XVI. századnál korábbi lehetett. Az Ábrahamffy család 1533. eszt. talán nem annyira alapitotta, mint inkább a már fenállottat uj birtokokkal látta el. Mikor pusztult el, nem lehet tudni. Az 1561. eszt. öszveirásban már nem emlittetik. Diszes épület lehetett s tornya, Bél Mátyás szerint, legmagasabb épitmény volt e vidéken.*)

Azonkivül a szent Jánosrendü margitszigeti apáczáknak terjedelmes birtokuk volt Donáton és Királyságon a XVI. században: de hogy zárdájuk is lett vona e helyek valamelyikén, azt az erre vonatkozó okmány nem emliti.

Végre volt hajdan Gyulán, Szentiványi Márton miscellaneai szerint híres bucsujáró hely is, a hol az oda seregleni szokott bucsujárók által szűz Máriának „de arundine" czimű csudatevő képe tiszteltetett.

A XV. század végén és a XVI-nak elején kétségen kivül legfényesebb egyház volt vármegyénkben a gyulai. Volt benne a fentemlitett két zárdán és bucsujáró helyen kivül, a mint Gyulavárosának XVI. századbeli rajza is mutatja, két kápolna, egyik Maróthy László által a 12 apostolok, másik Deák István által a menybemenetel tiszteletére alapitva, és két templom, melyek közül gazdag volt különösen a Maróthy Borbála és Orsolya által alapitott és Apáti faluval megajándékoztatott szűz Mária tiszteletére emelt parochialis templom. Ennek ruházatjai, ékszerei 1559. év táján az akkor már luthe ránussá lett polgárság által 1100 forinton adattak el Kassán.

A mi már a XVI. század elején történt ama nevezetes változást, a reformatiót illeti, kétségtelen, hogy ez korán elterjedett vármegyénkben. Lampe historia ecclesiae reformatae in Hung. 58 l. azt mondja: hogy a hires 1523 eszt. 54 t. czikk, melyszerint Luther követői halállal és javaik elkobzásával büntettetni határoztattak, leginkább Ozorai Imre békési

*) „Gerla. Olim coenobio claruit amplo et formae augustae, cui turris inaedificata fuit ista regione altitudinis inusitatae. Nunc praeter rudus nihil observes." Bél M. kézirata a nemz. muzeumban.

pap és annak pártfogói Massay Imre és Nadányi István ellen volt intézve. De más körülmények is kétségtelenül odamutatnak, hogy Ozorai csakugyan már a XVI. század második tizedében hatalmasan terjesztette e vidéken Luther tanitását. Hogy mimódon ismerkedett meg e békési pap ily korán Luther tanaival, bizonytalan: de ha tekintetbe veszszük, mit Parispápay „rudus redivivum" és Haner „historia ecclesiae transsylv" czimü munkáikban mondanak, hogy t. i. Erdélybe a lipcsei vásárról hazatérő nagyszebeni és brassai kereskedők által, kik Luther könyveit magokkal hozták és elterjesztették, szivárgott a reformatio, ugy Ozoraira nézve is némi világosságot nyerünk. Miután t. i. Lipcséről, illetőleg Pestről Békésen keresztül vezet N.-Szebenbe és Brassóra a legegyenesebb és legrövidebb országut, valószinű, hogy a fentnevezett kereskedők is ez uton menvén hazafelé, Békésen, mint e vidék egyik főhelyén, megállapodtak, időztek, Ozoraival, helybeli pappal megismerkedtek, neki a Wittenbergben történt vallásos mozgalmat elbeszélték, vele Luthernek magokkal hozott könyveit közölték. Az ő lelkében ezek folytán megfogamzott a meggyőződés Luther tanitásának igazságáról s nemcsak maga lett Luthernek hive, hanem, a mint a történetirók egyezőleg mondják, a szomszéd földesurakat is, nevezetesen a gazdag Massay Imrét, a nagybirtoku Nadányi Istvánt és Gyárfást s több másokat megtéritett.

Ozorai Imre neve után itélve, dunántuli, Ozorai születésü volt. 1530. évig volt Békésvárosának papja. Ekkor odahagyván papi állomását, a tudomány és az igazságesméretének kivánsága által ösztönöztetve Wittenbergbe ment s ott két évig volt Luthernek és Melanchtonnak tanitványa. Hazamenett meglátogatta a krakói egyetemet, a hol is, az 1533. eszt. magyar matrikulában neve előfordul. Hazájába visszatérvén elfoglalta elébbeni állomását Békésen s itt működött egész halálaig, mely 1553. év táján érte utól, mert már ezen évben szegedi Kis István működött Békésen, mint pap.

Ozorait követték e vidék reformálása müvében többen. Ilyenek voltak: Litterati Lukács, kit születése helyéről Túri Lukácsnak is hivnak s ki Ozorainak Wittenbergben tanulótársa volt. Továbbá: Sztárai Mihály, ki Wittenbergből hazakerülvén, először Baranyában működött s vidékünkre csak 1554. eszt. jött. Jeles egyházi költő lévén, a

helvét hitv. testvérek énekes könyvében több ének találtatik tőle. Az ő idejében annyira megszaporodott már Luther követőinek száma, hogy „tractus baroviensis“ czim alatt külön Superintendentiát létesitettek, melynek első Superintendense csakugyan Sztáray, akkor tolnai pap, volt. 1554. eszt. Tolnát elhagyván, Gyulára jött s itt mind a templomban, mind az akkor már virágzott főiskolában működött. Emlitendő továbbá Gálszécsi István, ki 1526. eszt. Krakóban 1532. eszt. Wittenbergben tanult s hazájába visszaérkezvén a Körösmarosközén tanitott. Ide tartozik még Szibolthy Demeter, ki tanulmányait 1559. eszt. Wittenbergben befejezvén, először Massay Imre gyermekeinek nevelője, azután Gyulán főiskolai tanár, végre nagyszombati, majd győri pap s ottani superintendens volt. Nemkülönben Szegedi Lőrincz, ki 1562. eszt. Wittenbergben tanult s hazakerülvén békési pappá lett, 1569. eszt. pedig e vidék esperese volt. Ő a szerzője ezen, a bártfai régi énekeskönyvben találtató éneknek: „Számkivetésbe Dávid megyen vala,“ mert a versek kezdőbetüiből az ő neve jő ki. De valamennyi közt, kik e vidéken mint reformatorok működtek, legnevezetesebb Szegedi Kis István. Élete viszontagságait elbeszéljük rövideden alább. Itt csak annyit: hogy 1543—1545. eszt. működött Gyulán, mint főiskolai tanár, 1553. eszt. pedig Békésvárosának volt rövid ideig papja.

A világiak közül, kik mindjárt eleinte a reformatióhoz adták magokat, megemlitendőknek tartjuk ezeket. György brandenburgi őrgrófot, Gyulának és vidékének birtokosát, Nadányi Istvánt és Gyárfást, Massay Imrét, kikről azt mondják történetkönyveink, hogy nagy részök volt a gyulai protest. főiskola felállitásában és fentartásában, Mágocsi Gáspár és Kerecsényi László gyulai várkapitányokat. Amaz Massay Imrének lévén veje, *) nemcsak hatalmasan pártfogolta a gyulai főiskolát, hanem sok ifjakat maga költségén menesztett Wittenbergbe, a mint kitetszik Kapossy Györgynek: „commendatio christianae

*) Neje volt Massay Eulalia. Ennek ajánlotta horhi Juhász Péter debreczeni predikator egy nyomtatásban kijött könyvét, melynek előbeszédében azon furcsa igéret fordul elő: „hogy azon földi jók helyett, melyekkel Eulalia az istenfélőket táplálja, Krisztus arannyal prémezett szoknyát ad neki egekben.“ Tóth Eerencz magyar és erd. prot. históriája.

pietatis" czimü, 1585. eszt. Wittenbergben nyomtatott költeményének Gáspárra vonatkozó eme szavaiból :

sensit opem coetus Christo quoque rite dicatus
Illius, atque piis studiis intenta iuventus.
Huc etiam multos, largo pietatis amore
Adductus, iuvenes, studiis ut rite vacarent
Sumtibus ornatos misit.

Buzgó protestans voltát bizonyitja a helvét hitvallásuak énekes könyvében lévő 95-ik dicséret, melynek ő a szerzője, miután annak első 12 verseiből az ő neve jő ki, valamint az is, hogy midőn a gyulai templomból Kassára vitt és ott eladott edények és ruhák tárgyában ő is, a pozsonyi káptalan elébe tanuvallomásra hivatott, megjelent ugyan, de inkább lefizette a 16 márknyi büntetést, semhogy lelkiismérete ellen katholikus módon a szokott esküt letegye.

Mindezen férfiak buzgó működésének következése az volt, hogy XVI-ik század derekán, lehet mondani, az egész vármegye protestans volt, a mint azt részint történetkönyveink, részint a fenmaradott egyházi gyülési jegyzőkönyvek bizonyitják, még pedig eleinte Luther tanitását követték s csak az 1567. eszt. febr. 24. Debreczenben tart. zsinaton irta alá e vidék papsága (tractus makoiensis inter Chrysium et Marusium situatus) a genfi hitvallást. Nagy előnyére szolgáltak az itteni protestánsoknak különösen a békési és gyulai gymnasiumok, melyekről azonban alább tüzetesebben szólandunk.

A mi a török hódoltság alatti időt illeti, miután a török, ha a keresztények a rendes adót lefizették, nem igen avatkozott vallásos és egyházi ügyeikbe, azt lehet feltenni, hogy a felmaradott csekély községek szabadon gyakorolhaták isteni tiszteletüket s rendezheték egyházi ügyeiket, a mit bizonyitanak az 1567. febr. 24. debreczenben, az 1569. eszt. N.-Váradon, tart. egyházi gyülések, melyeken vármegyénk papjai is részt vettek.

Nagy csapás érte az egyházat a XVII. század végén és a XVIII. elején, a mikor is, a mint feljebb emlitettük, a ráczok mindent felprédáltak és sok virágzó egyház részint ideiglenesen, részint örökre elpusztult.

A visszakebelezés alkalmával tiz (Békés, Gyarmat, Szeghalom, Vésztő, Ladány, Gerla, Csaba, Vári, Doboz, Öcsöd,) részint anya, részint fiók reformált vallásu, és csak

egyetlen egy (Gyula) róm. kath. vallásu egyház találtatott vármegyénk területén. A legelső vármegyei tisztikar is csupa protestansokból volt összeállitva. Később, főleg Mária Theresia uralkodása alatt, a protestansok nem üldöztettek ugyan, de sok kellemetlenségeknek, elnyomásnak voltak kitéve, különösen pedig valóban bámulandó kitartással nyomoztattak a vármegye által a vegyes házasságokból eredett gyermekek és paptól paphoz hurczoltattak, mint olyanok, kikhez a r. kath. egyház jogot tartott, a mint ezt a várm. közgyülések jegyzőkönyvei mutatják. Továbbá egész II. József koráig uj templomot vagy csak uj haranglábat is épiteni csak nagy nehezen engedtetett meg, tornyot pedig épen nem, sőt Berényben, Orosházán, Komlóson oly esetek is fordultak elő, hogy az épittetni kezdett templomok a szolgabiró és esküdt által lepecsételtettek és tovább épittetésök betiltatott. Végre a mostani felvilágosodott század meghozta azon áldást, hogy most már a különféle vallás felekezetek békén megférnek egymás mellett, szabadon rendezhetik belügyeiket és nem annyira azt kérdjük, hogy ki micsodás valláson van? mint inkább azt, hogy a hazának hű polgára-é?

XI. Közmiveltség, ipar, kereskedelem, művészet, iskolák, irodalom

Vármegyénk közmiveltségének mikénti állásáról a hajdankort, különösen az árpádházi királyok korát illetőleg, adatok hiányában, igen keveset mondhatunk. Ha már általában a hazában e korban igen alacsony fokon állott a miveltség, ugy bizonyosan bizvást ellehet azt mondanunk különösen e vidékről. Hogyan is lehetett volna itt miveltségről szó, hol sem püspöki székhely, sem káptalan, sem szabad kir. város, sem valamire való zárda, — iskolát nem is emlitve, — mind meg annyi tényezői azon korban a miveltségnek, nem léteztek? Azonban, hogy már első kiralyaink alatt sem volt e vidék merő vadon, mutatja azon körülmény, hogy már 1067 eszt. a zástyi apátság alapitó oklevele szerint találunk Szeghalmon szőlőmiveseket. Jollehet pedig az itteni lakosság a hajdankorban leginkább marhatenyésztéssel foglalkozott, de

hogy már maga ezen áldott kanaani föld idcje korán rávezette a földmivelésre és ennek következtében csinosabb, erősebb lakok épitésére is, méltán következtethetjük. II-ik Andrásnak kora már valamivel több miveltséget hagy gyanittatni. A nváradi regestrum 11 vármegyénk különféle községeiben lakott pristaldust, az az törvényszéki ügyvivőt emlit, kiknél föltételezhétjük, hogy hivatásukhoz képest, kellett némi tudománnyal, közügyekbeni, törvényekbeni jártassággal birniok. Azután ott találjuk már akkor vármegyénk sárréti járásában a csoltoi apátságot, másutt a papokkal ellátott s mindinkább szaporodó egyházakat, kiknek kellett némi befolyást gyakorolniok a lakosság olyan a milyen mivelődésére is. Jóval előbbre ment a vármegye a vegyesházi királyok, különösen a Hunyadiak korában. Ekkor kezdett mindinkább emelkedni Gyula, kivált az által, hogy a hatalmas Maróthyak, utánok Corvin János, majd György brandenburgi őrgróf, a gazdag Czibak Imre és Pathóczy Ferencz választák azt lakhelyükül. Ily hatalmas dynastáknak Gyulán való lakása bizonyosan nagy befolyást gyakorolt, nemcsak magának a városnak hanem általában a vármegyének szellemi és anyagi emelkedésére is. Templomok, kápolnák épültek, oltárokkal, képekkel, arany ezüst ékszerekkel és a müvészetnek más tárgyaival felékesittettek. a mint azt bizonyitják az 1559 eszt. Kassára elvitt és ott 1100 forinton eladott gyulai főtemplomi kelyhek, feszületek, ereklyék, arannyal és gyöngyökkel himzett misemondó ruhák. A gazdag urak Gyulán való lakásának természetes következése volt, hogy lassankint iparosok, művészek kezdtek letelepedni Gyulán. A XV. század közepe táján már aranyművest is találunk ott. Nevét a feledés homálya fedi, de még is oly befolyást gyakorolt Gyulán való lakása a vidékre, hogy Száraz Antal, ajtósi közlakos, az ekeszarvától Gyulára ment aranyművességet tanulni s ott kiképezvén magát, szintén e mesterséget folytatta Gyulán. Már a hol egy aranyműves elélhetett, ott a lakosságnak a vagyonosság és miveltség meglehetős fokán kellett állania. Ezen Száraz Antalnak fia Albrecht egy ideig mint aranyműves szintén Gyulán dólgozott atyja mellett, azután Németországot és Németalföldet bejárván ezen utolsó helyen letelepedett, megnősült, s atyjává lett a nevét Szárazról Dűrerre átváltoztatott ifjabb Albrecht hires festésznek, ugy hogy Dűrer Albrecht. festészt méltán békésvármegyei ivadéknak mondhatjuk.

Hogy ezen korban kellett már némi jobb iskolának léteznie e vidéken, különösen Gyulán, azt onnan lehet gyanitani, hogy a krakói egyetemi anyakönyvben sok oly békésvármegyei, nevezetesen gyulai ifjakat találunk bejegyezve, kik 1493—1531 évek közt ezen egyetemen végzék tanulmányaikat. Ilyenek voltak: Gyulai János, Gyulai Mihály, Gyulai Ambrus, Gyulai Gergely, Gyulai László, Gyulai Dávid, más Gyulai László, Gyulai Péter, Gyulai Albert, Gyulai Gábor, Gyulai István, Ladányi Péter, Vári András, Békési Levanti Lachus, Békési Máté, gerlai Abrahamffy János főesperes, Orosházi Tobias, Antal Gyulai kanonok, Ozorai Imre. Ezek kétségen kivül itthon izlelék meg a tudományt s az azutáni szomjtól indittatva mentek ki a krakói egyetemre. Hogy visszatérvén, hol müködtek, nem lehet tudni, de némelyikről tudjuk, hogy szülőföldén Békésben kamatoztatta azon szellemi kincseket. melyeket Krakóban gyüjtött. Ilyenek voltak: gerlai Abrahamffy János később gyulai pap és nagyváradi kánonok s Ozorai Imre békési pap. És aligha tévedek, ha azt állitom, hogy az azon anyakönyvben 1493 évben bejegyzett. Turkevi Ambrus ugyanazon egyén volt, ki később mint ványai pap egyházastul Dózsához szegödött s Dózsának titkárjává lett. Ez annál bizonyosabb, mert Szerémi György egykorú iró is azt mondja, hogy a nevezett ványai pap a krakói egyetemen tanult.

De legnagyobb befolyással volt e vidék közmivelődésére a reformatió és az annak következtében támadt szellemi mozgalom. A mint Luther Márton Wittenbergben meggyujtotta a világosság fáklyáját, e vidék fiai is már nem Krakóba, hanem a tudományok ezen uj Athenejébe siettek. A vittenbergai egyetem anyakönyve ezeket emliti: 1530 eszt. Ozorai Imre, 1554 Casparus ex Gyula. 1585 Matthias Buza gyulanus ungarus, 1588. Georgius Sartoris békessiensis, 1596 Joannes Gellai békessinus. Azonkivül a gyulai főiskolában kezdék s Vittenbergben végzék tanulmányaikat: szegedi Kis István, balzaráti Vitus János *), Gyulai János és szikszói Fabricius Demeter. **)

---

*) Balzaráti Vitus János született Dombegyházán 1529 eszt. Atyja Lukács Jaxithék várnagya volt Nagylakon. Midőn a török Dombegyházát kirabolta és felgyujtotta, a mi Jánosunk mint három hónapos gyermek s már akkor valószinüleg árva a langba borult falu utczáján

A mi már az emlitett gyulai protestans főiskolát illeti, hagyd szóljunk arról e helyen nehány szót. Toldy a magyar irodalom történetében, Buday Ferencz polgári lexiconában, csak épen azt emlitik hogy létezett. Valamivel többet ir róla Tóth Ferencz a prot. ckkles. historiájában. Wallaszky (respubl. litterar. 176 lap) gymnasinm illustrenek nevezi. Lampe, Rezik még nevéről sem esmerik. Pedig a XVI. század derekán a magyar alföld mivelődésének egyik hatalmas tényezője épen ez az iskola volt. Fenállott körülbelől 1530—1566. Ekkor a török elfoglalván Gyula várát, e főiskola is elenyészett. Alapitotta a gyulai városi tanács, de azonkivűl hatalmas pártfogói voltak Massay Imre, Nadányi István, Mágocsi

---

elmaradt. Nagybátyja Fodor Ferencz vette magához s Balzarát nevü faluban magánál neveltette. Innen ragadt rá a Balzaráti név. Egykori földes asszonya Anna Jaxith Péter özvegye tanitatta öt Gyulán, Erdődön, Beszterczebányán, Nagybányán és Patakon. 1549 meglátogattata a' wittenbergi egyetemet, hol az orvosi tudományokat halgatta és a bölcsészet mesterévé lett. 1556 eszt. Melanchton Fülöp tanácsára meglátogatta Bolognát és Paviat, hol négy évig tannlt. Rómában, mint végzett orvos hat hónapot töltött. 1560 eszt. visszatérvén Perényi Gábor házi orvosává lett. Mint orvos oly hirre vergödött. hogy Miksa király ebbeli érdemeiért nemesi rangra emelte. Ő egyébiránt részint mint pap, részint mint orvos működött. 1570 eszt. liszkai papbol sárospataki tanárrá lett. Mint ilyen meghalt 1575 eszt. Apr. 7. Nyomtatásban megjelentek következő munkái:

A kereszténi vallás ágazatinak rövid sumája 1571.

De remediis pestis prophylacticis. 1564.

Magyar chirurgia a sebgyógyitás mesterségéről irt négy könyvek.

**) Szikszai Fabricius Demeter született Szikszón Abaujban. Tanulmányait végezte Gyulán 1558—1561 esze. Mint tanuló a tanács megbizásából egyszersmind a kisebb osztályokban tanitott. Jutalmul a tanács és a Gyulán lakott nemesség ellátta őt költséggel a külföldi egyetemekre. Gyuláról Wittenbergbe ment s 1561 eszt. Jul. 5. vétetett fel a tanulók sorába. 1563 eszt. visszatérvén gyulai tanárrá lett. Az iskola feloszlásakor testvérbátyjahoz Vasulhoz, kipatakí tanár volt költőzött Patakra s itt élt s halt meg, semmi nyilvános hivatalt nem viselve. Wittenbergből visszatértekor megénekelte a gyulai főiskolát, ily czimü versezetében: „Carmen apobaterion simul et epibaterion s at.“ Witteb. 1563. Megvan a debreczeni főiskolában a Sinaiféle miscellák közt. Emlékül közöljük Gyulára vonatkozó részét az okmánytárban.

Gáspár, Kerecsényi László, kik a tanulókat pénzel, élelemmel ellátták, sőt a jobbakat a magok költségén iskoláztatták a külföldi egyetemeken. Aligha tévedek, midőn azt hiszem, hogy miután a XVI. század első tizedeiben egész Gyula városa protestansá lett, az itt létezett ferenczrendi zárda eltöröltetvén, annak helyísége szolgált e főiskola helyiségeül. Hogy e gymnasiumban a felsőbb tudományok, nevezetesen a theologia is tanittatott és Wallaszky nem ok nélkül ruházta reá a „gymnasium illustre" czimet, bizonyitja azt az itt tanult növendékeknek érettebb kora. Igy péld. az 1505 eszt. született Szegedi Kis István harmincz éves volt, midőn itt tanulmányait befejezte. Mutatja azt továbbá azon körülmény, hogy többen egyenesen e gymnasiumból mentek a külföldi egyetemekre, nevezetesen szikszai Fabricius Demeter és Szegedi Kis István. Felmaradt végre mai napig a békési reform. köznépnél azon szájbeli hagyomány, hogy Békésre hajdan nem Debreczenből, de Gyuláról jártak tanulók ugynevezett ünnepi legatiokra. A tanárok közül ezeket ismerjük: 1546 szegedi Kis István. 1554 Sztárai Mihály. 1562 Sziboltby Demeter. 1563 Szikszói Fabricius Demeter. A gyuláin kivül ugyanazon időben létezett még gymnasium Békésen. Erről csak annyit tudunk, hogy 1553 eszt. Szegedi Kis István volt tanára. Hogy ezen két gymnasium nagy befolyással volt az egész vármegye szellemi mivelődésére, kétséget nem szenved. A többi községekről keveset szolhatunk: de Gyula városa ekkor a virágzásnak tetőpontján állott. Szikszai Fabricius Demeter dicsverseiben magasztalja lakosságát, mint műveltet, kitünő szorgalmut, vallásost, szélesen terjedő kereskedést üzöt, emliti a várost környező áldott szőlőhalmokat, gyönyörü virágos kerteket, a városban lakott főnemességnek palotáit, az izléssel épitett, diszes előcsarnokokkal ellátott templomokat s ennek folytán Gyulát többször dives Gyulának nevezi.

Mindennek véget vetett Gyula várának a török általi elfoglaltatása. Mint mikor egy virágos kerten keresztül megy a zivatar, a termö fáknak gallyait öszvetőri, a csemetéket gyökerestől kitépi, az utakat, a virágos ágyakat elmossa, a mulató házak fedeleit lerántja, csak a puszta falak, a száraz tönkök maradnak fen éktelenül: ilyen szomoru látványt nyujt vármegyénk a török hódoltság alatt. A gazdag nemesség, mint a szél által hajtott polyva, egyszerre eltünt a vármegye területéről, a köznépnek nagy része a szomszéd vár-

megyékbe menekült, a pusztán hagyott templomok egyideig ott állottak elhagyottan, mig végre anyagjuk a török által elhordatott és istálók, fürdők épitésére fordittatott. Csak az maradt itt, a kinek semmi veszteni valója nem volt. Midőn a kir. kamarai praefectura a török kiüzetése után végigjárta a vármegyét, csak Gyulát, Békést, Vésztőt, Gyomát, Gerlát, Ladányt, Csabát, Gyarmatot, Várit, Dobozt, Szeghalmot találta benépesitve, de ezeknek lakosai is kivévén a két elsőt, többnyire nyomorult, földalatti kunyhókban laktak. Nem csuda, hogy midőn Harruckern vagy a budai vizimalmot, vagy Békésmegyét kérte, a kormány kész volt inkább ezen több mint 60 □ mfdnyi puszta, elhagyatott birtokot adományozni, mint egy malmot.

Csak lassan, lassan kezdett vármegyénk ipar, kereskedelem, miveltség tekintetében uj életre ébredni lethargicus almából. Az 1717 eszt. öszveirás az egész vármegyében — Gyulát kivéve *) — csak öt kézmüvest talált, kereskedőt egyetlen egyet sem. 1745 eszt. a csabai egyháznak deszkaért, léczért Pestre. ásoért, léczszegekért és más vasnemüekért Gyöngyösre, ablakokért Szegedre kellett fáradnia. Itt a vidéken az sehol kapható nem volt. Az 1752 eszt. országgyülés elébe terjesztett kérelem is azt panaszolja, hogy itt sem kézmüves, sem kereskédö nincs s a népnek, ha gazdasági szerszámait, ruhaneműit ákarja beszerezni, Szolnokra vagy Aradra kell fáradnia. Midőn Harruckern Ferencz 1772 eszt. meghalt s a vármegye a halotti tort megtartotta, czitromot, kávét, füszerszámot Aradról kellett hozatni. A gyulai boltokban ilyesmi nem volt. Mária Theresia uralkodásának végesztendei és II József kora e részben igen jó hatással volt. Ekkor mindinkább s észrevehetőleg kezdett emelkedni vármegyénk, ipar, kereskedelem, gazdászat tekintetében.

A mi az utolsót illeti, erre nézve halhatlan érdemeket szerzett magának Szarvasnak jeles evang. papja Thessedik Samuel. Helyén találjuk, hogy itt az általa felállított, szarvasi gazdasági intézetről szóljunk nehány szót, vezérfonalul használva leginkább kéziratban maradt s általa 181⅞ eszt. szerkesztett: „Önélet leirását“ Thessedik Samuel kiképeztetve

*) Gyulán a török időben is voltak mesteremberek. Az ottani csizmadia czéh szabadalmait II. Rákóczy Györgytől kapta.

a pozsonyi főiskolában, külföldön pedig az erlangeni egyetemen, miután Németországnak nagy részét beutazta, 1769 eszt. lett szarvasi pappá. Itt látva az anyagi nyomort, melynek e termékeny föld daczára a népnek nagy része kitéve van s eltelve a külföldön látott példánygazdászati intézetek eszméivel, azon vágy ébredt kebelében, a gondjaira bizott népet nem csak szellemileg emelni, hanem anyagilag is jobblétre segiteni s neki az okszerübb, jövedelmezőbb gazdászatra utat mutatni. Az első lépés, melyet e czélból tett volt az, hogy a szarvasi uradalomtól hat holdnyi székeses, terméketlen föld darabot kért magának kiméretni, melyen példánygazdászatát elkezdhesse, a mit az uradalom 1780 eszt. máj. 8. meg is tett. Thessedik azt csakhamar termövé tette, azon a maga költségén iskolát, kertet állitott, az iskolát könyvekkel, gazdasági szerszámokkal, sőt némi czéljához szolgáló gépekkel ellátta s az e czélra megnyert érettebb korú ifjuságot okszerübb gazdálkodásra négy évig fáradhatlanul tanitotta. A hat holdnyi, terméketlennek tartott székeses föld, a töldnemek czélszer vegyitése altal oda vitetett, hogy azon már a második évben 53 részint bel, részint külföldi hasznos növény diszlett. Tanitotta pedig Thessedik ez iskolában az ifjuságot mindenre, mi az okszerü gazdászathoz tartozik: a czélszerü földmivelésre, a mesterséges rétek, az élő sövények készitésére, a gyömölcsfák nemesitésére, a földnemek mikénti vegyitésére, a zöldség termesztésére a szőlő mikénti kezelésére, a méhészetre, szövésre, különösen pedig gondját forditotta a lóherére és a selyemkészitésre. Csak hamar látta is igyekezetének gyümölcsét. Nehány év alatt 10—12 ezer magból kelt csemetét ültetett ki és nemesittetett; kedvezvén az időjárás rétjét egy évben hétszer kaszáltatta, lóheréséről egy évben 90 mázsa magot gyüjtött, hat év alatt tizenegy mázsa selyemgubót birt elömutatni, ezeket saját költségén vett gépeken legombolyittatván és felszövetvén, megmutatta, hogy az ő selyme bármely külföldivel kiállja a versenyt.

Ezen példás igyekezet nem kerülte ki a minden jőt megfigyelt II. Jozsefnek figyelmét. 1782 eszt. sept. 2-ra esett vasárnapon történt, hogy a nyilvános isteni tisztelet alatt a vármegye első alispánja Angyal József több urak kiséretében a templomba lép s miután rövid beszédben megjelenésének czélját kifejtette volna, az épen oltár előtt állott Thessediket egy a király által küldött vörös szalagon függő 25

aranyat nyomó érdeméremmel, azután templomban lévő nejét, fáradozásainak hű társát is egy hasonlóval a király nevében feldisziti. Ezzel meg nem elégedett a fejedelem, hanem Thessediket a helytartóság utján is a további kitartásra buzditotta.

Ez hatott annyira, hogy a következő évben Thessedik tanitványainak száma már kilencz százra növekedett. Ily tekintélyes számnak befogadására már nem lévén elégséges az eddigi helyiség, sikerült rávennie az egyházat, hogy egy emeletes házat — a mostani főgymnasiumot, — épittetett 13 ezer forintnyi költséggel, Megjegyzendő, hogy erre sem a városon kivül segély nem szedetett, sem az egyesek repartitio által nem terheltettek. Ezen épületet ugy rendezte el Thessedik, hogy az emeleten három tanitó kapott lakást, a földszint pedig tanteremekül és raktárakul szolgált. Mig az egyik osztály a tanteremben tanult, addig a többi a dolgozó házban és a raktárakban volt elfoglalva. A folyosó a nagyobb zajjal járó munkák véghez viseletére péld. esztergályozásra, gyapju körüli munkálatokra használtatott. A tanitás már nagyobb mérvben ment itt, mint az elébbeni kisebbszerü helyiségben. Három tanitó müködött az intézetben. Tantárgyak voltak: olvasás az e czélra kiadott olvasókönyvből, földleirás, természettan, természettudomány, embertan, egésségtan, polgári épitészet, kézmütan, gazdaságtan, vegytan, neveléstan, tudnivalók a rendőrségtanból pénzügyből, kereskedelmi tanbol, számvetés. És ezt mind Thessedik saját erejéből tette, a nélkül, hogy vagy az egyház vagy a magánosak segélyét igénybe vette volna.

De a mint minden jó igyekezetnek vannak irigyei: ugy történt az itt is. Nem akarjuk itt elősorolni mindazon bántalmakat, melyekkel a nép, az előljárók, a tiszttársak részéről illettetett, elmondani azon gunyneveket, melyeket nem egyszer hallania kellett, részletezui azon okokat, melyeknél fogva az esperesség és a kerület előtt bevádoltatott. Elpanaszolja ő ezeket maga 1798 eszt. nyomtatásban kiadott ily czimü röpiratában: „An das ungarische, besonders protestantische Públicum, detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten practiseh-oconomischen Industrial-Instituts zu Szarvasch.“ Elég az hozzá, hogy elunván a sok bántalmakat, felhagyott az egésszel és az intézet 1798 eszt. elenyészett,

De a mint az irás mondja: „nem holt meg a leányzó,

hanem csak aludt." Ferencz császár értesülvén a hasznos intézet elenyésztéről, először is 26 arany értékü érdempénzel jutalmazta Thessediknek eddigi érdemeit. Azután 1798 eszt. Jul. 2. kelt intézményében elrendelte, hogy addig is, mig e részben az egyetemnél tehet intézkedéseket, Thessedik kir. pártfogás alatt folytassa az elkezdett munkát. Megparancsolta, hogy évenként minden kerületből egy egy tanitvány küldessék Szarvasra, kiket azután a kormánynak egy, idővel általa felállitandó gazdasági intézetnél tanárokul felhasználni lehessen. Az intézet felügyelőjeül magát Thessediket nevezte ki s neki a tanalapból 400 ft. évi fizetést. azonkivül a melléje adandó tanárnak 300, a tanitványok mindegyikének tartására 120 ftot rendelt. E méltánylás ujra fölébresztette a derék Thessedik tetterejét, s az intézet ismét felevelenült. Tanitványok sereglettek az ország minden vidékéről. A jeles tanárok: Jozeffy Pál, Bredeczky Samuel, Skolka András, Bretschneider Gáspár, Brodszky Samuel az intézetet nagyobb virágzásba hozták, mint volt valaha. A segélypénz a kormánytól hét esztendeig folyt. Ekkor a franczia háboruk és az ennek következtében támadt pénzviszonyok ziláltsága miatt a segély kimaradt és az intézet 1806 eszt. végkép elenyészett. Ez a szarvasi gazdasági intézetnek, vagy a mint azt Thessedik nevezte: practico-oeconomicum institutumnak rövid története.

Ha már most azt kérdezzük: volt e valami maradandó, szembetünő hatással Thessediknek fáradhatlan igyekezete a vármegye, különösen pedig Szarvas városa lakosságára? őszintén be kell vallanunk, hogy nagyon kevéssel. Az intézet a nép részéről felállitása óta elenyészteig mindig némi idegenkedéssel találkozott. Szarvasról alig lehet mondani, hogy ott akár szebb kertek, akár több nemesitett gyümölcsök, akár rendezettebb gazdaságok volnának, mint vármegyénk más helyein, s ha igen, az bizonyára nem Thessedik müködésének következménye. Az ő müködésének nyomait annyira elmosta az idő, hogy á szarvasiak most már a helyet sem tudják megmutatni, hol állott Thessediknek példány gazdászata. Legmaradandóbb érdeme Thessediknek az, hogy ő hozta be a most oly jövedelmező lóhert.

De sokkal nagyobb hatással volt Thessediknek igyekezete a vármegye határain kivül Nem egy birtokos kérte ki az ő tanácsát különféle gazdászati ügyekben. Levelezései kiterjedtek nemcsak a hazára, hanem a külföldre, Német és

Oroszországra, melyeknek kertészeti, gazdasági társulataival folytonos közlekedésben állott s lapjaikat számos jeles értekezéssel gazdagitotta. Az ő utmutatása s tanácsadása szerint keletkeztek a nagy-szentmiklósi — csak rövid ideig fenállott, — az óvári és keszthelyi gazdasági intézetek.

Sokkal nagyobb befolyással vólt és van vármegyénk közmiveltségének emelésére egy más intézet, mely szintén egy szarvasi evang. papnak köszöni létezését. Ez a békési evang. esperességi gymnasium. Az 1802 eszt máj. 19 tart. esperességi gyülésen történt. hogy Boczkó Dániel szarvasi ev. pap felszólalt egy esper. gymnasium felállitása ügyében s egyszersmind irásban benyujtotta tervét, annak honnan és miként történhető felállitására és szervezésére nézve. Az eszme közhelyesléssel fogadtatott, a gymuasium felállitása még ugyanazon gyülésen határozatba ment, helyiségeül pedig M-Berény jelöltetett ki azon oknál fogva, hogy ott magyarok, tótok, németek lakván, az ifjuság mindjárt e három hazai nyelvet megtanulhatja. Egyszersmind a jelenlévő egyesek és egyházak évenkinti adakozásra kötelezték magokat s a dolog ugy a mberényi földesuraságnak, mint a kerületnek és a m. kir. helytartó tanácsnak bejelentetni határoztatott.

Tanárúl választatott Skolka András. Nem is lehetett volna jobb kezekre bizni az intézetet, Ő a mint a hivatalt átvette, mindjárt utnak indult Pozsonyba, a szó teljes értelmében tanulókat toborzani. Fáradozásait meglehetős siker koronázta. Már az első (1803) évben a tanulók száma 62 főre rugott, ezek közt tiz philosophiai osztályú Pozsonyból, minek folytán az esperesség elhatározta a gymnasiumnak grammaticalis intézetből philosophiaivá emeltetését. Skolka elmenete után (1808) az intézet hanyatlott, mig azután Benka Adám (1816—1829) Jankovich János, később Tomaèk Pál (1829—1834) Molitoris Adolf, Benka György jobb hirbe hozták. De mindamellett anyagilag csak tengődött, miután egy szárazmalmi jövedelmen, az egyházak. lelkészek és tanitók s némely egyes világiak évi adakozásain és a csekély tandijon kivül más jövedelmi forrása nem volt. Forduló pontot képez életében az 1834 év. Ekkor t. i. a szarvasi lelkes közbirtokosság 325 hold földet, egy több holdat tevő kertet a város alatt, nyolcz házhelyet, egy száraz malmot ajánlott fel az esperességnek, ha az intézet Szarvasra fog áthelyeztetni. Az esperesség megragadta

a kedvező alkalmat s még ugyanazon évben a gymniusúmot Szarvasra áttette s helyiségeül a Thessedik alatt épült practico –oeconomicum intézetnek szolgált emeletes házat a szarvasi egyháztól megvette. Most a nyolcz osztálya főgymnasium, melyhez tanitóképezde is van csatolva, a jeles igazgató tanáron Tatay Istvánon kivül, 12 rendes, és 7 rendkivüli tanárral van ellátva, jólrendezett muzeummal, hétezer kötetet tartalmazó könyvtárral,tápintézettel, gymnasticával, több nemü ösztöndijakkal bir. Tanulók száma az utolsó évben volt 468. Innen látható, hogy e főiskola hazánk legvirágzóbb tanintézeteinek egyike. Természetes, hogy kivált ezen intézet 65 éves fenállásá ota vármegyénk tudományos, és közmiveltségi állapotának emelésére a legnagyobb befolyással volt. A mostäni protestans vallásu közhivatalnokok, mind az egyházi, mind a világi téren, kevés kivétellel ezen főiskolának növendékei.

A szarvasin kivül van még a reformatusoknak Békésen hat és az agost. hitvallásuaknak Csabán négyosztályú gymnasiumok.

Azonkivül nagy befolyással vannak a közmiveltség, ipar, szorgalom emelésére az 1840 év után majdnem minden nagyobb községben létesült casinok, olvasókörök, a békésvármegyei gazdasági egyesület, a gyulai, csabai, szarvasi takarékpénztárak, ugy hogy bizvást mondhatjuk, hogy vármegyénk 150 évi fenállása alatt óriás léptekkel haladt előre s ipar, művészet terén uem egy országos hirű egyéniséggel büszkélkedhetik. Ilyenek:

az épitészetben: Czigler Antal ki e vidéken 26 templomot épitett, ezek közt a nagyszerü bcsabai evang. uj templomot.

a zeneművészetben: Erkel Ferencz, gyulai fi, a m. nemzeti szinház karmestere az europai hirű „Hunyady László“ dalmű zenéjének szerzője. Szemian B. Pál csabai tanitó, ki jeles „templomi proludiumokat“ adott ki. Szemian Pál és Tormássy Janos, több sikerült zenedaraboknak szerzői.

a képzőművészetben: Haan Antal, Orlay Petrics Soma Jankó János, Szakáll Albert, festészek; Czetter rézmetsző, orosházi fi, ki többek közt, Dugonicsnak arczképét rézre metszette.

mint iparos kitünt Beregszászy, zongorakészitőnek Pesten.

A mi végre az irodalmat illeti, már e század elején

Boczkó Dániel szarvasi pap azon gondolattal foglálkozott, Gyulán nyomdát felállitani s az előleges lépéseket e czélra meg is tette volt, de ebbéli törekvéseiben megakadályoztatta őt a halál. Még négy évtizednek kellett lefolyni, mig vármegyénk területén az első nyomda létesült. Felállitotta azt Réthy Lipót Szarvason 1846 eszt. honnan később Gyulára tette át. Midőn ő innen Aradra költözött, helyét elfoglalta Dobay Jánosnak Gyulán jelenleg is müködő nyomdája. — Ebben jelen meg Greiner Antal felelős szerkesztése mellett 1869. január elsejétől a „Békésmegyei értesitő" czimü hetilap.

Helyén lesz itt megemlitenünk azon békésvármegyei férfiakat, kik az irodalom terén, több vagy kevesebb sikerrel müködtek. Ezeket két osztályba sorozzuk. Az elsőbe tartoznak azok, kik vármegyénk területén születve, őket vármegyénk fiainak nevezhetni. A másodikba azok, kik a vármegye területén kivül születve, vármegyénkben laktak s itt viseltek közhivatalokat.

Lássuk az első osztályt, ide tartoznak:

Bonyhay Benjámin. Szül. 1805 oct. 11. Füzesgyarmaton, hol atyja reform. lelkész volt. Debreczenben végezvén gymnas. és a jogi tanfolyamot, a törvényes gyakorlatot a megyénél folytatta. Kora ifjuságában községi hivatalba lépvén, azon idő alatt letette az ügyvédi vizsgát, azután több főbb, vármegyei hivatalt viselt, egyszersmind hitrokonai által iskolai körügyelő és tractualis tanácsbirónak választatván. Kedvencz irod. szaka a népirodalom. Ily nemü jeles dolgozatai megjelentek a Vasárn. Ujságban, a prot. naptárban, a prot. népkönyvtárban és néptanitók könyvében. „A falu birája," czimü pályamunkája a népkönyvkiadó egyesülettől első jutalmat nyert. Egy más „a ki mint vet ugy arat" czimű népies költői beszélye a Vasárn. Ujságban mint dicséretet nyert pályamű adatott ki. „Népiskolai jutalomkönyv" czimű önálló munkája három rendbeli kiadást ért s több ezer példányban forog a nép kezén. Hajlott kora s 40 évi hivatalos kodása még most sem törték meg lelki erejét. Nevezetesen most a népnyelvén forgó s a szótárakban föl nem lelhető tájszavak gyüjtésével foglalkozik. Isten segitse érdemes barátunkat ebbeli törekvéseiben!

Gyulai István. Született Gyulán a XVI. század elején. Tanulmányait végezte Krakkóban 1531 eszt. Onnan visz-

szatérvén kolozsvári pappá lett. Mint ilyen Heltai Gáspárt a szentirás fordításában segitette.

Kis Bálint. Született Vésztőn 1772. eszt. dec. 9. Debreczenben végezvén iskolai pályáját, meglátogatta a külföldet is, nevezetesen a jenai egyetemet 1798. eszt. Visszakerülvén szentesi lelkésszé lett, a hol, mint ilyen 1799—1853 tehát 54 évig hivataloskodott. Soká volt a békési tractus esperese. Irodalmi érdemeiért a m. tudós társ. levelező tagjául választatott. Meghalt 1853. mart. 25. A tudományos gyüjteménybe számos tudományos, Pethe mezei gazdájába pedig gazdászati értekezéseket irt. Kéziratban maradt tőle: a szentesi helvét hitvall. egyház története 2 köt. és a békésbánáti helv. hitv. tractus története 4 köt. Nyomtatásban kiadta ezeket:

Magyar régiségek. Pest. 1839.
Olvasásra való könyv. Pest. 1845.
Női tan. Pest. 1847.
Falusi földmivelők oktatója. Pest, 1847.

Major Pál, született Mező Berényben 1818. eszt.. hol atyja akkor uradalmi tiszt s egyszersmind az ottani gymnasiumnak gondnoka volt. Tanult ugyanott, azután Sopronban és az óvári gazds. intézetben. Letévén az ügyvédi vizsgát, mint ügyvéd Óvárott telepedett le. Élénk részt vett a vármegye közügyeiben s mindig a szabadelvü ellenzék soraiban küzdött. Az alkotmány visszaállitása alkalmával 1866. Mosonvármegye első alispánjává választatott, a Felség által kir. tanácsosi czimmel diszittetett. Tőle van: Mosonmegye államrajza. M. Óvár, 1868.

Mogyoróssy János. Született Gyulán, 1805. eszt. Végezvén iskolai pályáját, ugyancsak Gyulán lett uradalmi tisztté, a hol jelenleg is kiérdemlett nyugalomban él. Hivatalos elfoglaltatásaiból üresen maradt óráit becsülésre méltó szorgalommal a történelemnek, nevezetesen Gyulavárosa és Békésvármegye hajdana felderitésének szentelte, és szenteli most is. Ebbeli kutatásainak gyümölcsei:

Gyula hajdan és most, történeti és statistikai vázlatokban. Gyula, 1858. több képpel.

Wenckheimi Hund család eredete és ivadékai Magyarhonban. Gyula, 1864. több képpel.

Molitoris Adolf. Született Szarvason 1801. Októb. 22. Első tudományo iképeztetését a mezőberényi gymnasiumban nyerte. Innen Selmeczre, azután a pozsonyi lyce-

umba ment, végre Bécsben a prot. theol. intézetben tanulmányait befejezte. 1828. évben a mezőberényi gymnasium tanárává lett. Mint ilyen a gymnasiummal ő is Szarvasra költözött, a hol 1855. eszt. aug. 5. meghalt. Mint gymnasialis alsóosztályu tanár ritkitotta párját. Sárossy Gyula, Major Pál s több más jeles fők neki köszönik első tudományos képeztetésöket. Tanitványai számára kiadta ezeket:

Syntaxis latina. Partes duae. Szarvas, 1847.

Földleirás. Pest, 1847.

Nadányi János. Született Kőrös Ladányban 1640 körül. Atyja volt Mihály, ki 1659. eszt. mint Barcsai Ákos hive lefejeztetett. János a papi pályára adván magát, miután a külföldi egyetemeken, nevezetesen Leidenben tanulmányait befejezte, először nagyenyedi tanárrá, azután nagybajomi lelkésszé lett. Mint ilyen meghalt 1770. eszt. táján. Irodalmi munkája:

Florus hungaricus siverterum hungaricarum ab ipso exordio ad Ignat. Leopoldum deductarum compendium. Amsterdam 1663.

Pálfy Albert. Szül. Gyulán 1821. eszt. Tanult Debr. Nagybányán, Aradon, azután a papi pályára akarván adni magát, a szathmári seminariumban. Szándékát csakhamar megváltoztatván N. Váradra ment s az ottani akademián végezte a jogot. Letévén az ügyvédi vizsgát, Pesten telepedett le. Itt eleinte a szépirodalmi lapokba irogatott. Első önálló müve volt az 1845. eszt. világot látott „magyar millionair", mely azonban nem igen kedvezőleg fogadtatott. Sokkal kedvezőbb hatással volt az 1846. eszt. kiadott „fekete könyv" regény a Hóravilág idejéből. — A forradalom előtt Pálfy azon tiz irók egyike volt, kik elhatározták, hogy többé szépirodalmi lapokba nem irnak, s egy általok alapitandó lapban fogják kiadni müveiket. E vállalat azonban csakhamar hajótörést szenvedett. — A forradalom Pesten találta Pálfyt. Ő szerkesztette a hires „márczius tizenötödikét", mely hogy az ő és Csernátony közreműködése folytán mi hatást gyakorolt, mindnyájan tudjuk, kik a forradalmat átéltük.

Ezért a forradalom végeztével Budveisba internáltatott. 1850. jelent meg tőle egy novella gyüjtemény: „egy földönfutónak hátrahagyott novellái" czim alatt, melyek a magyar irodalom figyelemreméltóbb termékei közé tartoznak. Későbbi regényei: „a fejedelem keresztleánya" és „az atyai

ház". Most a Politikai Ujdonságoknak főmunkatársa és az „Esti Lapok" szerkesztője.

Réthy Pál. Született Szarvason 1809. eszt. A gymnasialis tanfolyamot végezte M. Berényben, a bölcseletit Pozsonyban. Innen Pestre ment, hol az orvosi tanfolyamot végezvén s tudori oklevelet nyervén 1836. eszt. B. Csabára hivatott meg városi főorvosnak, hol eddig is áldásdusan működik, nevezetesen az ő buzgalmának gyümölcse a nehány év előtt felállitott városi kórház és a f. é. fölépitett szegények ápoló háza. Az orvosi irodalmat sok jeles értekezéssel gazdagitotta, melyek leginkább a Natur- und Heilkunde czimü lapban jelentek meg. Legközelebb a békési orvosok gyülésén tartott érdekes értekezése közkivánatra sajtó alá megy: „az öntermődésről vagyis a növények, állatok és emberek őseredeti keletkezéséről."

Sal Ferencz. Tehetséges ifjabb költőink egyike. Született Gyulán 1835. eszt. Egyideig a Divatcsarnok, aztán a Hölgyfutár szépirodalmi lapok segédszerkesztője volt, hol több sikerült költeményei vannak.

Szabó Károly. Ezen tudós hazánkfia, történetbuváraink legjelesbjeinek egyike, szül. 1824. eszt. Kőrös Tartsán, hol atyja reform. lelkész és alesperes volt. Iskolai pályáját végzé Debreczenben. Az irodalom terén görög műforditásai és őstörténeti kutatásai méltán tekintéllyé emelték. Mint gróf Teleky József titkára, ő rendezte sajtó alá „Hunyadiak korát." Tőle várjuk még a hátralevő köteteket is. Jelenleg az erdélyi nemzeti muzeumnak könyvtárnoka s a m. akad. lev. tagja. Irodalmi müvei:

A magyarok hadszerkezetéről Arpád korában. Uj m. muzeum 1851/2.

Előd vajda. Ugyanott.

A 888. eszt. bolgár-magyar háboru. Ugyanott.

A hét magyar nemzetségről. Uott.

A X. századi bessenyőkről. Uott 1853.

A régi Mikovárról. Uott 1854.

Az 1533. eszt. székely kronika hitelességének védelme.

Euripides válogatott szinmüvei: Ifigenia Aulisban és Ifigenia Taurisban (Hellen könyvtár V. VI. füzet).

Mutatvány Tucididesből. Uj m. muzeum 1850.

A magyar helynevekről. Uott.

Priscos Rhetor élete és történetirati töredéke. Uott.

Atilla, Thierry Amadé után. Pest, 1855.

Nagykőrösi krónika. Két kötet. Kecskemét 1856 és Pest 1861.

Magyarország történelmének forrásai (Roger siralmas éneke, Spalatoi Tamás historia salonitana, nagy Magyarország dolgai) Pest, 1861.

Béla kir. névtelen jegyzője, jegyzetekkel. Pest, 1862. A m. vezérek kora 1869. sat.

Szakáll Lajos. Hazánk ezen kedvelt népdalköltője, kinek nem egy sikerült népdala hangzik már a köznép szájáról, a minél szebb jutalma egy népdalköltőnek nem lehet, mert ez mutatja, hogy elleste a nép érzelmeit, gondolatmenetét, nyelvét,— született K. Tartsán 1816. eszt. Iskoláit Eperjesen és Debreczenben végezvén, s ügyvédi oklevelet nyervén Gyulán telepedett le, hol fokonként több vármegyei hivatalokat viselt 1848. eszt. főjegyzővé lett, sőt nem csak e válságos időben, hanem valahányszor jobbra fordult a haza sorsa, a jegyzői toll mindannyiszor reá bizatott 186 $^{1}/_{8}$ eszt. Békés városának országgyülési képviselője volt. Bővebb életrajzát lásd Vasárnapi Ujság 1868. nov. Népdalai különféle lapokban jelentek meg, melyeket azután „Czimbalom" czim alatt 1843. eszt. egy gyüjteményben kiadott. 1868 eszt. több oldalról való felszólitás következtében második bővitett kiadást rendezvén sajtó alá, ez nehány hét alatt több mint háromezer példányban elkelt.

Székács József. Született Orosházán 1809. febr. 2. Tanult Mező Berényben és Sopronban, hol Kis János püspöknek kedvencze volt. Ezután meglátogatta a külföldi egyetemeket s ott a bölcselk. tudorává lett. 1837. eszt. az akkor keletkezett pesti magyar egyház lelkészeül választatott. Nem sokára ker. főjegyzővé lett. Mint ilyen 1840. eszt. kiadta a bányakerület névtárát, mely történeti becsel bir. 1860. eszt. csaknem közakarattal bányakerületi püspökké választattott. 1863 eszt. a jénai egyetem theol. doktori oklevéllel tisztelte meg. 1867. ő Felsége a Leopoldrend keresztjével diszitette. A protestans egyházi és iskolai lapnak Török Pállal és Ballagi Mórral ő volt szerkesztője egész 1848-ig, úgy szintén „a lelki kincstárnak" is. Több értekezései, költeményei, görög antologiából forditott epigrammai különféle lapokban és almanachokban jelentek meg. Mint országos hirü egyházi szónok közkivánatra több jeles egyházi beszédet kiadott, melyek közt megemlitendő különösen Berzsenyi Dán. emlékének leleplezése alkalmával mondott

remek beszéde. Ohajtandó volna, bár még életében rendezne sajtó alá beszédeiből egy egész gyüjteményt. Megemlitjük még, hogy kiadta Gödör Józsefnek „Urunk Jézus végóráit" és maklári Pap Lajosnak az egyházi irodalomban hézagot pótló: bibliai egyezményes szótárát. Az 186⅝ eszt. országgyülésen szülővárosát Orosházát képviselte. Irodalmi érdemiért a m. tudós és a Kisfaludy társaság által rendes tagul választatott. Önálló munkái:

Szerb dalok és hősregék. Pest. 1836.

Imádságok és buzgólkodások. 5-ik kiadás. Pest. 1868.

Keresztény katechismus, Ziegenbein nyomán. Pest 1844.

Plutarch életirásai és párhuzamai.

Szikszay György. Született Békésen, hol hasonnevü atyja reform. lelkész volt. Tanulmányai végeztével először makai, azután debreczeni lelkésszé lett. Ő a szerzője ezeknek:

Keresztyén tanitások és imádságok. 1785.

Keresztyén prédikácziók. Pozsony 1787.

Közönséges lelki áldozatok. Pozsony 1795.

A természeti és a keresztyén vallás. Pest. 1799.

Martyrok oszlopa. Pozsony 1789.

Thessedik Ferencz. Sámuelnek, a hires szarvasi papnak fia, szül. Szarvason 1790., † 1844. Budán. Több költeményei megjelentek az Aurorában, értekezései különféle hazai lapokban, péld. az ócsai és demsusi régi egyházakról (m. t. társ. évkönyv II. köt.) Önálló müve: Utazás Franczia-ország déli részeiben. Pest 1831, mely őt a m. t. társ. levelező tagjává tette.

Tezarovics Gábor. Született Gyulán. Papi pályára adván magát, nagyváradi lelkésszé, utóbb kanonokká lett. Meghalt N.-Váradon mint nyolczvanas agg. Nyomtatásban megjelent munkái:

Magyar homiliák v. ünnepekre való beszédek. Pest. 1807.

A magában tünekedő protestans. Uott.

Philosophia talpköve. Pest. 1828.

Böjti predikácziók. Pest. 1857.

Magyar homiliák v. vasárnapokra való sz. beszédek 2. köt. Pest. 1838.

Logika, németből forditva. N.-Várad 1820.

Melchisedech salemi király és a felséges Isten papja, ünnepi predikációkban. 2 köt. N.-Várad 1834.

16. Zsilinszky Mihály. Született B. Csabán 1838. Elemi tanulmányait szülőhelyén és Orosházán, a gymnas. Szarvason, a theologiát Pesten és a külföldön, a hallei és berlini egyetemeken végezte. 1861. a békési ev. esperesség által tanárul hivatott meg a szarvasi főtanodához, hol jelenleg is működik, mint a történelem és magyar irodalom tanára. Eddig megjelent dolgozatai: Az egyetemes történelem főbb eseményei életirati vázlatokban. 2 köt. Pest 186.[illegible] Azután: A m. költészet és szónoklat kézikönyve. A költői és prózai irály elméletének rövid vázlata, a magyar irodalom remekeinek műnemek és fajok szerint rendezett válogatott példáival s az irók rövid életirattal. Pest, 1868. E mellett ujra szerkeszté a több kiadást ért Diernerféle Magyarország történelmét; közrebocsátotta és bevezetéssel ellátta Vajda Péternek „Buda halála" cz. hátrahagyott szomorujátékát; összegyüjtötte a „Kossuth dalokat"; közlött: egyháztörténelmi emlékeket a Sárospataki füzetek 1866-ki folyamában Zürich városi könyvtárból, valmint több apróbb czikkeket különféle hazai lapokban.

Második osztályba tartoznak azok, kik Békésvármegyében nem születve, mindazonáltal itt viseltek vagy viselnek nyilvános hivatalokat. Ezek következők:

Ágoston János. Szül. N.-Károlyban 1787. eszt. 1811—1816 gyulai rkath. káplán, 1816—1832 szentandrási lelkész volt. Ekkor gyengélkedése miatt nyugalomba helyeztetvén, halálaig Pesten lakott. Több alkalmi költeményeket irt. Értekezései a különféle hazai folyóiratokban jelentek meg, nevezetesen: Spiegel Ignácz nvár. kanonok életrajza (Tudom. gyüjt. 1820). A n.-váradi püspöki megye ismertetése. (Uott 1823). Balassy Pál baranyai főorvos életrajza. (Uott. 1824.) Utazási töredékek. (Hasznos mulats. 1837). Reánk békésiekre különösen érdekkel birnak monographiái. Ilyenek: Szentandrás historiai statist. és topographiai leirása (Tud. gyüjt. 1823.) Endrőd és Csaba leirása (Uott. 1826). Önálló műve: Megbővitett magnes vagy felfejtése azon tisztaságoknak, melyek indokul szolgálhatnak minden keresztyén felekezetü magyaroknak arra, hogy az igaz katholika religióba egyesüljenek Pest, 1823.

Balassa Pál. Szül. Szentlőrinczen, Tolna várm. 1812. Orosházi ev. lelkész volt 1838—1849. Meghalt 1852.

Irodalmi műve: Orosháza multja és jelenének rövid vázlata a község százados ünnepe alkalmával kiadva. Arad 1844.

Ballagi Mór. A protestans egyház ezen jeles előbajnoka szül. 1816. eszt. Tárnokán, Zemplén v. m. izraelita szülőktől. A bölcsészeti tudományokat tanulta Pápán, azután a külföldet utazta be, miközben elhagyva ősei hitét, evang. vallásra tért. 1843—1848 szarvasi tanár s Vajda halála után a főiskola igazgatója volt. Jelenleg a pesti helv. hitv. főiskolában a theol. tanára. A forradalomig Székácsal és Török Pállal szerkesztette az egyházi és isk. prot. lapot. 1854. eszt. ezen öt évig szünetelt lapot ujra fölélesztette s azóta maga szerkeszti. Irodalmi érdemeinél fogva a m. t. társ. rendes tagjául választá. Sok tudományos értekezéseken kivül kiadta ezeket:

A zsidókról. 1840.

Mózes öt könyve, jegyzetekkel. 1840—1843.

Kimeritő magyar-német és német-magyar zsebszótár Pest, 1843—1844.

Ausführliche theoretisch-prakt. Grammatik des ungar. Sprache. Pest, 1846.

Magyar példabeszédek gyüjteménye és magyarázata. 1850.

Bende Károly előbb segéd, később 1829—1844 rendes ev. lelkész Tótkomlóson. Békésvármegye megbizásából „magyar nyelvvezér" czim alatt kiadott egy magyar olvasó könyvet, tót iskolák számára, mely az elemi tót iskolákban soká használtatott kézikönyvül.

Boczkó Dániel. Szül. Deménfalván Liptó vm. 1751. Evang. lelkész volt Szarvason 1786—1803. Meghalt 1809. Tőle vannak:

Ručnj kancionál 600 pjsnj obsahugjcj K. Gratz. 1783.

Pjsničky ku každodennjm ne pornjm poctam cjrkwe ev. sarwašské. Selmecz 1789.

Nauka k blahoslawenstwj podle učenj Krystowa. Posony 1790.

Swadebnj winše pro obcy ev. dolnozemské. Posony 1804.

Slabykár. Vácz 1801. mely azóta számtalan kiadást ért.

Boszy Mihály 1816—1818 b-csabai ev. pap. Tőle van: Denkmal der Frau Caroline Thessedik gebornen v.

Lissovényi Pest. 1820. Schakespeare több szinműveinek tót fordítása kéziratban maradt.

Blaskovics József békésvármegyei selyemtenyésztési biztos. Az ő munkája: A selyemtenyésztésnek módjáról és hasznáról való beszélgetés. N-Várad 1793. Németül Budán 1796.

Csepcsányi Tamás, hites ügyvéd, uradalmi tiszt s Békésvármegye országgyülési képviselője 1832. Nyomtatásban megjelent tőle: Extractus iuris hungarici summarius pro usibus juratorum iud tabulae indiciariae, qui censuram advocatialem subire parant. Pest. 1829.

Dallos Gyula 1853 volt szarvasi tanár. Az angol irodalom termékeiből több müvet magyarra forditott s angol nyelvtant és szótárat adott ki.

Dorner József a m. kir. természettudományi s a m. tud. akademia tagja, s jelenleg pesti gymnas. tanár, 1853—1860. Szarvason müködött mint gymn. tanár. Tankönyvei: „Ásványtan az algymn. számára." „Ásványtan a felgymn. számára" továbbá: Emlősök, gerinctelenek, madarak, halak, hüllök, Növénytan, munkái a gymnasiumokban kézikönyvekül használtatnak. Vegytani kézikönyve még kéziratban van. Több szaktudományi értekezései az akad. évkönyveiben és értesitőjében jelentek meg. A szarvasi gymnas. értesitőben pedig következő jeles értekezései olvashatók: a természettudomány studiumáról; — a phanerogamák termékenyitése és embryo képződés; — a czukorról s keményitőről; — a magyar alföld, természetirati vázlat. Neve, mint magyar vegyészeti és természetrajzi szaktanáré általánosan ismeretes. A szarvasi főiskolában a muzeum rendezésével maradandó emléket hagyott maga után.

Dlhányi Zsigmond. Szül. Csőváron 1825. hol atyja ev. lelkész volt. Selymeczen, Pozsonyban, Jénában végezte tanulását. Azután Osgyanban, és Rimaszombaton volt tanár, 1856 év óta hason minőségben Szarvason működik. Munkája: Olvasókönyv gymnasiumi és reáltanodai I. és II. osztály szamára. Pest. 1865.

Gálszécsi István a hitujitás hajnalán a Kőrösmaros közének reformatora. Ő a szerzője ezen könyvnek: „a keresztény tudományról való rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szereztetett. Krakkó 1538."

Göndöcs Benedek. Szül. 1824 jul. 23. Tanulmányait N.-Váradon végezvén 1847. lelkésszé szenteltetett, s ő

Kigyóson elébb segéd, 1852 udvari káplán volt, jelenleg rendes lelkész és 1868 óta zeermonostori apát. Nyomtatásban kiadta ezeket:

Isten az én örömem. Oktató imakönyv növendékek számára.

Németországban szokásos ünnepi szertartás az eretnekségből v. szakadárságból a rk. szentegyház kebelébe visszatértek fölvételénél.

Sirvirágok Pest. 1868.

Gonda László békési helv. hitv. gymnasialis tanár Szül. Liszkán Zemplén vm. 1831. jan. 17 Tanult S-Patakon, Miskolczon, Debreczenben, hol két évig köztanitó is volt. Végezvén iskoláit segédlelkész volt Debreczenben, azután segédlelkész, később helyettes lelkész és vallástanár M. Szigeten, majd rendes lelkész Tisza-Kereszturban honnan végre Békésre hivatott 1861 az akkor keletkezett gymnasium igazgató tanáraul. Több tudományos értekezései jelentek meg a „prot. Népkönyvtárban." és a Sárospataki füzetekben, melyeknek „külföld" rovatát ő szerkeszti. Önálló munkái: Kalászok az ó szövetségi szent költészet mezőin. Herder után. Pest 1861. és Szent hagyomány a m. szigeti helv. hitv. szent gyülekezet 1817 és 1856 eszt. emlék ünnepeiről. M. Sziget 1858. Gróf Széchényi István napjaink történelmében. Pest. 1868. Most Schwartz Gyula közremunkálása mellett az évnegyedes Szemlét szerkeszti, s békési orsz. képviselő.

Gregus Ágost, (irodalmi néven Gerő Akos) a jeles bölcsész Gregus Mihály eperjesi és posonyi tanárnak fia, szül. Posonyban 1825 eszt. Tanulmányait befejezvén a hazai és a németországi tanintézeteken 1846—1849. szarvasi főiskolai tanár volt. E szerint nálunk kezdette nyilvános hivataloskodását. A forradalom után Pestre tette át lakását, hol jelenleg is, mint a magyar t. társ. rendes tagja, a Kisfaludy társ. igazgatója, több politikai és szépirod. lapoknak részint szerkesztője, részint munkatársa az irodalomnak él. Mint alapos biráló irodalmi tekintély. Még tanár korában kiadott Edzdalokat, Futárt, mely azonban az első füzetnél tovább nem ment. Későbbi munkái:

A szépészet alapvonalai Pest. 1849.
Villanykák. (epigrammok). Lipcse 1847.
Magyar verstan. Pest 1854.
Lángész. Száz aranyat nyert vigjáték. Pest, 1860.
A levél Szinmű. Pest, 1861.

A balladáról, koszoruzott pályamű. Pest. 1862.

Győry Vilmos. Szül. Győrött 1838. eszt. Tanult Pesten részint az ev. részint a r. kath. gymnasiumban. A theologiát a pesti prot. tanintézetben végezte, azután a külhoni egyetemeket látogatta meg. Hazakerülvén superint, segédlelkésszé választatott főtiszt. Székács József püspök ur mellé, 1862 eszt. pedig Orosházi lelkésszé lett. Versei, elbeszélései több hazai lapokban elszórvák. Néhány jeles egyházi beszéde közkivánatra megjelent. Legközebb a Frithjoff monda forditása által jutalmat nyert és ennek következtében a Kisfaludy társaság tagjaul választatott. Önálló munkái:

Balassa János. Ifjuságí elbeszélés 20 aranyat nyert pályamü. Pest. 1858.

Képek a missió történetéből.

Emlékkönyv a confirmatióhoz készülő protest. hajadonok számára Pest, 1867.

Haan János. Szül. Abelován Nógrád vm. 1779. eszt. B-Csabai ev. lelkész volt 1818—1855. Szerencsés latin költő lévén, több sikerült, latin alkalmi költeményt adott ki. Azonkivül tőle van: O užitečnom sadenj dohana rozmluwánj pre lud čabiansky. Szarvas 1845.

Haan Lajos, elébbinek fia. Született Sámsonházán 1818. Aug. 13. Tanulmányait a hazai és külföldi tanodákon bevégezvén 1849—1855 nagylaki, 1855 óta bcsabai ev. lelkész. Kiadta a következőket:

B. Csaba m. városa leirása. Második kiadás magyarnl és tótúl. Pest, 1866.

Énekeskönyv a b-csabai ev. egyház külön használatára. 2-ik kiadás. Arad 1860.

Ó és uj Nagylaknak történetei emlegették Zajacz D. és Haan L. Szarvas 1853.

Jena hungarica, sive memoria hungarorum a tribus proximis saeculis academiae ienensi adscriptorum. Gyula. 1858.

Időszaki tábla a magyarhoni evangelikus egyház történeteihez. Pest, 1859. 2-ik kiadás Pest 1860. magyarul és németül.

Időszaki tábla Magyarország történeteihez. Pest, 1866.

Keresztény egyház története, algymnasiumok számára Pest, 1866.

Békésvármegye hajdana. Pest. 1869.

Haberern Jonathan. Szül. Felkán Szepes vm. 1818 eszt. Tanult Miskolczon és Késmárkon, azután Jenában és Berlinben. Visszatérvén több uri családoknál volt nevelői állomáson, 1852 eszt. kezdve pedig a szarvasi főiskolában részint rendes, részint igazgató tanár. Innen Pestre hivatott tanárnak a prot. theol. tanintézetre, mely állomásról később leköszönvén, mint magánzó az irodalomnak él s a m. t. társ. levelező tagja. Sajtó alul kikerült munkái több értekezésen kivül:

Melanchton Fülöp élete Pest, 1860.

Stagirai Aristoteles három könyve a lélekről. Pest, 1865.

Hamaliar Márton. Szül. Báton 1750. nov. 11. Miután mind a hazai, mind a külföldi tanodákon bevégezte volna tanulmányait először 1775—1781. tanár volt Selymeczen, azután lelkész N.-Kürtösön 1781—1784, Selymeczen 1784—1803, Szarvason 1803—1812, a hol szélhüdésbe esvén bevégezte munkás élete pályáját. 1796 eszt. bányakerületi Superintendensé választatván, az egyházra nézve kitünő érdemeket szerzett. Két munkája került a közönség elébe u. m.

Materialien zum öffentlichen Unterricht in Kirchen und Schulen. Selmecz 1790.

De gradibus consanguinitatis et affinitatis. Neosolü 1803.

Azonkivül többek közremüködésével kiadta a mindeddig használatban lévő s legujabban Szeberényi Gusztáv által bővitve kiadott ágost. hitv. tót agendát Selymeczen, 1798.

Hellebranth János, hites ügyvéd ésszarvasi jegyző. A hazai folyóiratokban elszórt több értekezésen kivül, tőle van: Szarvas városáról és az ottani várról, a város százados ünnépe alkalmával. Pest. 1822.

Jancsovics István. Szül. Albertin Pest. vm. Miután M-Berényben, Pozsonyban és a bécsi prot. theol. tanintézeten tanulmányait bevégezte, először Gál József oldala mellett segédlelkész volt, 1836 eszt. pedig Gálnak halála után szarvasi rendes lelkésszé választatott. Több tudományos értekezéseken és egyházi beszédeken kivül nyomtatásban megjelent munkái:

Magyartót és tótmagyar szótár. Szarvas 1848.

Magyar és tót nyelvtan. Ugyanott.

Sarwaš gako suobodné odkúpené byti magjej mesto. Szarvas 1845.

Utazás Istambolba. Diszkiadás képekkel. Pest. 1863.

Jeszenszky Károly. Szül. Lalityon Bács vm. 1815. Iskolai pályáját kezdette M.-Berényben, folytatta Pozsonyban, bevégezte a jenai egyetemen. Hazájába visszakerülvén elébb segéd volt M.-Berényben, 1843 ugyanott rendes lelkész. Tőle van: Osada Mező Berény a gegj cirkew evangelická a. w. slowenská. Arad 1861.

Komáromy Miklós, gyulai városi jegyző. Munkája: Gyula városáról és a hajdani gyulai várról. N-Várad. 1834.

Kosztolányi Sándor szent ferenczrendi szerzetes és számos évig körösladányi rkath. lelkész: kiadta egyházi beszédeit ily czimek alatt:

Egész esztendőbeli vasárnapokra intéztetett sz. beszédek. 2 köt. Pozsony, 1794.

Négy esztendőbeli bőjti napokra rendeltetett szent beszédek. 4 köt. Pozsony 1794.

Három szakaszokra osztott szentbeszédek. Pest, 1800.

Launer István igen éles eszü ifju tudós. Mint szarvasi. tanitó élete virágában halt meg 1849. eszt. Tőle van:

Powaha slowanstwa Lipcse 1847.

Slowo k národu swemu Pest. 1847.

Magda Pál, Szül. Rosnyón 1770. eszt. Minekutána tanulmányait mind a hazai, mind a külföldi egyetemeken bevégezte, tanár volt Csetneken, S. Gömörön, Lőcsén, Beszterczebányán, Sopronban, S.-Patakon, Karloviczon, végre 1834—1839 Szarvason. Meghalt Nyiregyházán 1840. A felső magyarországi Minervában és más hazai tudományos folyóiratokban elzórt értekezéseken kivül ezek vallják őt szerzőül:

Magyarország és a határőrző katonaság vidékének statistikai és geographiai leirása. Pest. 1819.

A mezei gazdaság philosophiájának szabályai szerént okoskodó és munkálkodó gazda. S.- Patak 1833.

Neueste stat. geographische Beschreibung des Kön. Ungarn, Croatien, Slavonien und der ung. Militärgränze Leipz. 1834.

Marialaky Károly. Elvégezvén iskolai tanulmányait, letette az ügyvédi vizsgát. Azután a megyei hivata-

loskodásra adván magát, fokozatosan több hivatalokban nyert alkalmazást, mig végre Békésvármegyének főjegyzőjévé lett. Most belügyministeriumi első titkár. Mint vármegyei hivatalnok ezeket adta ki:

Jegyzetek a büntettek, vétségek és kihágások viszonylatairól. Arad. 1860.

Községi tanácsadó vagyis rövid ismertetése némely hasznos községi intézeteknek. Gyula. 1863.

Markovicz Mátyás. Szül. Dobronán 1707. eszt. Pozsonyban és Jenában végezte a theol. tanulmányokat. Onnan hazájába visszatérvén 1734. eszt. Szarvasra szenteltetett papnak, a hol meg is halt 1762 eszt. Korának legjelesebb lelkészei közé tartozott s mint ilyen superintendensi hivatalra is volt kijelölve. Latin versekben leirta korának, különösen e vidéknek történeteit, mely munka a szarvasi egyház levéltárában öriztetik. Azonkivül sok munkája kéziratban maradt. péld. Animadversiones ad A. F. Lampe historiam ecclesiae ev. in Hungaria; továbbá: Brevis relatio de natura et indole regionis campestris, quam nobil. duo Dacoram amnes, Marusius puta et Chrysius celebrem reddunt; ugy szintén: Ex pollice cyclops aneb ručnj katechysmus, w kteremž pro ti, ktery neznagj litery umenj pod obrazem prstu na ruky lidské ukazugj se články wjry krestanské. Nyomtatásban ezeket birjuk tőle:

Dissertatio de discrimine lucis atque tenebrarum, vitae et mort is. Jena. 1733.

Meletemata de necessitate visitandarum per pastores domuum. 1747.

Wyklad modlitby Páné.

Slaup ohniwy, nabožné izraelity na cesté sprowazegjej. Pest. 1752.

Oertl Zachariás Németországban születvén 1785 eszt. M-Berénybe német lelkésznek meghivatott, hol 51 évig hivataloskodván 1836 eszt. halt meg. Nehány alkalmi beszéden kivül kiadott egy vallástant hivei számára „christlich evangelischer Katechismus“ czim alatt.

Ozorai Imre. Életleirását lásd feljebb. Dévai Biró Mátyással szent Pál leveleit magyarra forditotta. Azon kivül tőle van: De Christo et eius ecclesia item de Antichristo eiusque ecclesia auctore Emerico Ozorai pastore bekesiensi. Krakó 1540. 2-ik kiadás ugyanott 1546.

Pecz Gyula. Szül. Győrött. Tanulmányait itt kezdette, Sopronban folytatta, a németországi egyetemeken bevegezte. 1848—1853 szarvasi főiskolai tanár volt, ezen év ólta pedig mezőberényi ev. német lelkész. Számos, különösen történeti szakba vágó értekezései a prot. egyházi lapban a váczi almanachban és más folyóiratokban jelentek meg. Kéziratban van: a magyarországi prot. egyház története, melynek mielőbb való megjelenését óhajtva várjuk.

Placsko István. Szül. Bakabányán 1806 eszt. Iskoláit végezte Selmeczen, Pozsonyban és a bécsi prot. theol. tanintézeten. Ezek végeztével először Szeberényi János bányaker. püspök oldala mellett volt segéd, azután Drényón és 1849—1855. Szarvason rendes lelkész. Jeles egyházi szónok lévén, több beszéde a hivek által, némelyike magyar nyelvre is leforditva, kiadatott. Munkái több kiadást értek s maig is használtatnak. Ezek:

Krestansko evang. Katechysmus. Pest. 1846.

Prjprawa ev. mládeži ku konfirmacii. Szarvas 1848.

Reöck István. Szül. 1818. Monokon Zemplén vm. Eperjesen és Pesten lakván, az 1848. eszt. mozgalmakban élénk részt vett. Később B-Csabára tette át lakását, hol jelenleg is él. A békési gazdasági egyesületnek alelnöke. Legujabban megjelent tőle: Utmutatás a dohánytermesztésre. Pest. 1868. „Az állattenyésztésről." 1869.

Rimler Károly. Szül. N.-Lévárdon Pozsony várm. 1824. Tanulmányait Bazinban és Posonyban végezte. Azután több úri háznál volt nevelő, honnan B.-Csabára hivatott meg elemi tanitónak, később pedig a polgári osztályba tétetett át s egyszersmind magyar egyházi szónokká választatott. 1861. eszt. nagyváradi lelkésszé lett, hol mindekkoráig áldással müködik. Több értekezésen kivül, melyek a Néptanitók könyvében jelentek meg, kiadott Olvasó könyvet ágost. hitv. ev. iskolák számára. Pest. 1860.

Sárossy Gyula, Legjelesebb költőink egyike. Született Boros Sebesen Arad várm. 1816. Febr. 12. Neveltetett Békésvármegyében Füzesgyarmaton, hová édes anyja másodszor ment volt férjhez. Iskoláit végezte M-Berényben és Eperjesen, hol az akkor keletkezett magyar társaságnak titoknoka volt. Alig hogy tanulmányait befejezte, ékes tolla sáros vármegyei első aljegyzői hivatalra juttatta. Később az aradi váltótörvényszék ülnökévé lévén, további pályáját megszakitotta az 1848 eszt. forradalom. 1849. eszt. irta a

hiressé vált: Ponyvára került arany trombitát, melyért Josefstadtba internáltatott. Visszakerülvén, „Az én albumom“ czimü almanachot rendezte sajtó alá. Költeményei kijöttek ily czim alatt: Költemények Sárossy Gyulától. Pest, 1858. Azonkivül még tanuló korában kiadott egy nyelvészeti munkát: Kis nyelvészke czim alatt Kassán 1838, mely figyelmet ébresztett. Meghalt Pesten 1861 nov. 17.

Simonides János. Miután mind a hazai mind a jénai tanintézeten iskolai pályáját végezte, először sajógömöri azután 1783. eszt. orosházi lelkésszé lett, hol 1822. mint a békési esperesség legelső esperese bevégezte földi életét. Iskolák számára kiadta: a keresztény hitnek és erkölcsi tudománynak rövid summáját Pesten 1793, mely munka azóta több kiadásban is megjelent.

Sipos József. Szül. Kecskeméten 1775. eszt. Debreczenben végezte iskolait, honnan egy évre Göttingába ment. Haza jövén Szoboszlón volt ideiglenes lelkész, azután 1805. évtől kezdve tanár Szentesen. Az ő idejében s közremüködésével emeltetett ezen iskola 6 osztályu gymnasiummá. Innen 1818. eszt. Békésre hivatott meg lelkésznek. Mint ilyen meghalt 1840. sept. 5. A tudományos gyüjteményben több értekezései maradtak fen. Élénk részt vett a Kazinczy Ferencz által megindított nyelvujitási vitákban, mely alkalommal Kazinczy védelmeül kiadta az ó és uj magyart Pest, 1816. Többi munkái: Oskolatanitók tárháza. Pest. 1817. Három furcsa történet. Ugyanott.

Skolka András. Szül. Bazinban. Tanulmányait Pozsonyban bevégezvén, Németországot látogatta meg és Saltzmann hires nevelő intézetében mint tanár müködött Glacz Jakabbal. Azután a göttingai egyetemen töltött egy évet, ahonnan hazakerülvén Thessedik gazdasági intézetében nyert alkalmazást.

Midőn 1803. eszt. a-mberényi gymnasium megalapittatott, Skolka választatott tanárrá, de már 1808. eszt. verbászi lelkésszé választatván, elhagyá vidékünket. Sok, különösen e vidéket érdeklő értekezései láttak világot Schedius Zeitschrift v. und für Ungarn czimü folyóiratában. Ilyenek: Beitrag zur Physiographie der untern Theissgegend (1803. XIV) Ueber das Gestüt zu Mezőhegyes (1802). Beitrag zur Geographie des Békéscher Comitats. (1803. IV).

Szathmáry Károly, szül. H. M.-Vásárhelyen 1824. Iskolái végeztével az 1848. eszt. közgazdasági ministerium-

ban volt fogalmazó. Forradalom után mint ügyvéd Békésen élt, 1860 eszt. pedig Békésvármegye főjegyzőjévé választatott, azután 1863 Pestre tette át lakását, hol jelenleg is él. A mi irói munkasságát illeti, már ifiu korában irt a Regélőbe és Életképekbe beszélyeket. A forradalom után adta ki az „ó conservativek és uj Magyarország" czimü művét, német nyelven. Azután szerkesztette a „Magyarország" czimü politikai lapot. Ő dolgozta ki az alföldet Fiuméval összekötendő vasut tervét, miért a fiumeiak arany tollal ajándékozták meg. Bövebb életleirását lásd: „Családi kör" 1867. 8-dik szám.

Szeberényi Andor. Szül. Maglódon 1818 eszt. hol atyja András ev. lelkész volt. Tanult Selmeczen és Pozsonyban. A forradalom alatt testvérét Lajost a „Priatel ludu" cz. néplap szerkesztése mellett segitette. Forradalom után először B-Csabán volt segéd, azután Makón rendes lelkész, honnan 1855 eszt. Nagylakra ment át. Értekezésein kivül, melyek különféle lapokban jelentek meg, 1853 eszt. kiadta az „Oskola és egyház" czimü almanachot többek közreműködésével. „Az 1791 eszt. zsinat történetei" czimü munkája most van sajtó alatt.

Szeberényi Gusztáv, Dr. Szeberényi János bányakerületi püspöknek fia, szül. 1816 oct. 14. Kochanóczon Nyitra vm. Tanult Selmeczen, Posonyban, végre a külföldön Jenában. Visszatérvén először édes atyja mellett segéd, 1843 egyházasmaróthi, 1853 bcsabai rendes lelkésszé lett, hol eddig is, egyuttal mint békési esperes és egyházkerületi jegyző áldással müködik. Számos értekezésen kivül, melyek az egyh. és iskolai lapban és a protest. Jahrbücherekben jelentek meg, ő szerkesztette és nagyobbára dolgozta a használatban lévő tót ABC és olvasó könyvet; bövitett és javitott kiadásban a kerület megbizásából kiadta a Hamaliarféle tót agendát. Azonkivül édes atyjának „Wyučowánj konfirmandu" czimü kézirata általa bövitve sajtó alul kikerült. Ugy szintén az általa kiadott tótt helyesirás (Prawopis) az ev. iskolákban országszerte kézikönyvül használtatik.

Szeberényi Lajos. Szül. Maglódon Pest vm. 1820 Aug. 15. Tanult Selmeczen 1830—1839, midőn Posonyba ment s itt a theologiát, Pápán 1844 a jogot bevégezte s 1846 eszt. Pesten letette az ügyvédi visgát. A jog gyakorlat mellett az irodalomra adván magát az Életképekbe és a Pesti hirlapba dolgozott. 1848 a Kossuth hirlapjához jutott s a

mellett a „Priatel ludu“ társszerkesztője volt. E lappal Debreczenbe, majd Pestre, Szegedre, Aradra zarándokolt. A fegyverletétel után H. M. Vásárhelyen müködött mint tanitó és papsegéd. 1851 besabai magyar iskolai tanárrá, 1857 makai, 1860 szegedi lelkésszé lett, honnan 1864 Pozsonyba hivatott a theol. tanáraul s egyszersmind magyartót lelkészül, hol jelenleg is dicséretesen müködik. Első önálló irodalmi munkája volt egy 1848 eszt. megjelent: „Olvasó könyv tót ifjuság számára.“ Ugyanazon évben kiadta verseit „Buvirágok Jenőfitől“ czim alatt; továbbá a „polgári szónoklattant.“ 1857 az „ifjuság képesarnokát“ 1861 „gyámintézeti évkönyvet“ és „nehány évet Petőfi életéből“ kinek Selymeczen és Pápán iskolatársa, barátja volt. 1865 tót népdalokat magyar forditásban. Kiváló érdemei közé tartozik, hogy ő volt az 1855—1857 és 1860. „Néptanitók könyvének“ szerkesztője, mely havi füzetekben jelent meg, valamint „a protest. népkönyvtárnak“ is, mely 1857 eszt. hat füzetben látott világot s melyeket nemcsak alapos értekezéseivel birálataival gazdagitott, de négy év folytán anyagi áldotaival is fentartott. Most a nem sokára kiadandó protest. irók életrajzaihoz gyüjti az adatokat, s eddig már m. e. 1200 életrajzot elkészitett. Egyébiránt egyszersmind ker. jegyző, gyámintézeti elnök és 1867 óta Kisfaludytársasági belső tag.

Szegedi Kis István. Szül. Szegeden 1505 eszt. Tanult Lippán és Gyulán. 1543 eszt. Wittenbergbe ment. Innen visszatérvén 1545 eszt. gyulai főiskolai tanár volt. Gyuláról Czeglédre hivatott lelkésznek, innen Petrovics Péter az általa állitott temesvári főiskolába tanárnak hivta meg, hol 1548 —1551 eszt. mind az iskolában, mind a templomban müködött. Petrovics után Losonczi István tétetvén temesvári parancsnokul, mind ettől mind Martinuzzi váradi püspöktől sokat szenvedett. Könyvei elvétettek, sőt még testileg is bántalmaztatott. Ennélfogva Temesvárt elhagyván, Mezőturra ment papnak, azután 1553 eszt. Békés városa papjává lett, hol egyszersmind az iskolában is tanitott. Itt a császári tábornok, Martinuzzi püspöknek meghagyására elfogatta, de az őrt álló katona által, ki valaha tanitványa volt, megismertetvén, szabadon bocsáttatott. Élete veszélyeztetésével átuszván a Kőrösi, Tolnába menekült, hol 1554 eszt. Táskói pappá s Superintendensé lett. Később Kálmán,

csehiben, végre pedig Ráczkeviben lelkészkedett, hol 1572 eszt. meghalt. Ezen nevezetes férfiunak nyomtatásban megjelent munkái:

Tabulae analyticae in prophetas Davidem, Esaiam, Danielem, Ezechielem et Jeremiam. Schafhausen 1592.

Tabula analytica evang. Matthaei et Joannis item actorum apostol. epistolar. paulinarum et apocalypseos. Basel. 1598 és 1610.

Confessio verae fidei de ss. trinitate contra quorundam deliramenta in quibusdam Hungariae partibus. Genf. 1573.

Speculum pontificum romanorum. 1602 eszt.

Loci communes theologiae sincerae de Deo et homine cum confessione de trinitate. Basel. 1608. Ezen utolsó munkáját kiadta tanitványa Skaricza Máté s az előbeszédben leirja a szerzőnek viszontagságos életét.

Szegedi Lőrincz. Neve után itélve, ez is Szegeden született. Tanult 1562 eszt. Wittenbergben. Innen visszatérvén 1569 eszt. Békésvárosának volt papja és egyszersmind e vidék esperese Tőle van Theophania, az az isteni megjelenés. Uj és igen szép comoedia a mi első atyáinknak állapotjáról és az emberi tiszteknek rendeléséről. Debreczen 1575.

Szibolti Demeter. Elébb Massay Imre gyermekeinek nevelője volt Gyulán, azután gyulai főiskolai tanár. Meghalt mint győri pap és Superintendens 1590 év táján. Hivei számára kiadta ezen könyvet: lelki harcz az az a bünös embernek felette igen nehéz kisértetekkel való vetekedése és azoknak Isten igéjéből való meggyőzése. 1584 esztendőben.

Sztáray Mihály. Rövid életrajzát adtuk fentebb. Itt csak az általa kiadott ily czimü munkát emlitjük: Historia de vita beati Athanasii Alexandriae episcopi fidelissimi. Debreczen. 1557.

Sztraka Károly. Szül. Apostagon 1803 eszt. B.-Csabai ev. tanitó volt 1825—1863. Több alkalmi költeményen kivül sikerült meséket adott ki, ily czim alatt: Puwodnj bajky. Pest. 1853.

Tatay István a békési a. h. evang. esperesség főiskolájánál tanár s ez időszerént igazgató, szül. 1821 mart. 7. Tolnamegye Hidegkut nevü falujában, hol atyja 1825 év végeig lelkészkedett. Atyja Imre még az elzálogositott ősi birtokon Kis Tatán született és Sopron s Jena növendéke,

különben Kis János iró s püspöknek tanulótársa s mindvégig jó barátja volt. István elemi tanulmányait atyja következő állomásán Lajos komáromban kezdette, a többieket, egész a hitjelöltségig Sopronban végezte, különösen Kis János által gyámolittatva, ki 1840 a külföldre induló ifiut oly utasitással bocsátotta el, hogy kizárólag a soproni lyceumot szemmel tartva, készülödését ott kün a tanári pályára irányozza. Egyetemi tanulmányokra Halléban és képző utazásokra öszvesen 3 évet szentelt. Visszatérvén, pár évig Pesten nevelősködött: 1845 azonban, az ev. egyház akkori tekintélye, Schedius Lajos által felhivatva három szakférfival öszeállván az ág. ev. pesti gymnasium kapcsában egy bölcsészeti tanfolyamot inditott meg, 1846 elején Szarvason, Vajda Péter meghalálozván helyére a békési esperességnek ő lett ajánlva. Azonban az itteni választást megelőzte Sopron egy felsőbb tanszékre való meghivással. Az ifjui hévvel müködő tanárt, mint sok mással is történt, az 1849 mozgalmak leszoritották e térről. Az 1848 eszt. megyegyülésen Sopronban kérdés tétetvén, hogy mi történjék a cs. táborból a hivatalokhoz menesztett kiáltványokkal, Tatay vésztörvény alkalmazását inditványozta a hirdetők s terjesztők ellen. Kevéssel utóbb a felsőbb osztályok különben is szünetelvén elfogadott egy határbiztosságot B. Pállal, Kismárton környékén. Innen a császáriak betörése után menekülési kényszerüség s távollétben b. Hauer nevü cs. biztos általi elmozdittatás következett. A háboru szüntével 1855-ig Aradon nevelősködött.

Ekkor a békési esper. kimondván főgymnasiuma ujonszervezését, többi közt őt is meghivta tanárul, s itt azóta a legáldásosabban müködik s a főiskolát, különösen mint tapintatos igazgató a virágzás oly fokára emelte, minőn az fenállása óta soha nem állott. 1846 eszt. tanártársai fölhivására közrebocsátotta: „a költészet és szónoklat remekeit nemek s fajok szerint osztályzással, s elméleti megvilágositással“ azután: „Olvasó könyvét nyelvtani osztályok számára“ és „elemi tanodai olvasó könyvét“ Szarvason müködése óta öszvesen 12 évi értesitő jelent meg szerkesztése mellett s az azokban foglalt értekezések többnyire az ő tollából folytak. Számos iskolai érdekü javaslatai s jelentései kéziratban maradtak. Különféle alkalmakkor mondott jeles beszédei közül még egyet sem engedett sajtó alá bocsáttatni. Kivánatos, hogy ne csak élő szóval hasson oly áldással, mint

eddig, de ékes tollával tovább is gyarapitsa a hazai irodalmat.

Thessedik Sámuel. Szül. Puchón 1710 eszt. Tanult Trencsinben, Győrött, Körmöczön, Pozsonyban, 1732 eszt. pedig Jenában. Visszatérvén, pappá lett 1737 Tót györkön, 1740 Albertiben, 1744 B.-Csabán, hol 1749. Apr. meghalt. Kiadta ezeket:

Commentatio historico theologica de scripturae sacrae atque antiquitatis ecclesiasticae in theol. usu et auctoritate. Jena. 1733.

Nábožné kázánj pri poswecenj chramu ev. čabanského r. P. 1745. Pest, 1745.

Via regia ad promovendam veram cognitionem Christi secundum Actor. XX. 17—21. Pest. 1746.

Thessedik Sámuel, elébbinek fia. Szül. Albertiben 1742 eszt. April 20. Tanult Posonyban, Erlangenben. Azután beutazván Németországot s hazájába visszatérvén Surányban, 1769—1821 pedig Szarvason volt ev. pap. Itteni müködéséről megemlékeztünk feljebb. Számtalan gazdasági, helyirati munkái kéziratban maradtak s fájdalom, mind elvesztek. Commeniusnak általa ujonnan kiadott értekezésén (de cultura ingenii et pellenda scholis ignavia. Pest. 1791) egy, iskolája számára irt olvasókönyven, hazai és külföldi lapokban elszórt becses értekezéseken kivül, nevezetes munkája: Der Landmann in Ungarn, wie er ist und wie er sein sollte. Pest. 1784. melyet Kónyi János gr. Széchényi Ferencz költségén magyarra forditott és kiadott Pécsett 1786.

Vallaszky Pál tótkomlósi ev. lelkész 1769. 1780. Innen Jol: svára ment, hol megis halt. Hiressé lett következő jeles munkája által conspectus republicae litterariae in Hungaria. 2-ik kiad. Pest. 1808.

Vajda Péter Született Vanyolán Veszprém vm. 1808 Jan. 20. A gymnas. tanulmányokat Sopronban, a bölcseletieket Győrött, az orvosiakat Pesten végezte, s itt letelepedvén, az irodalomnak élt. 1843 eszt. Szarvasra hivatott a philo. tanszékre, hol virágzó ferfikorában meghalt 1846. Febr. 10. Korán az irodalomra adta magát. Első kisérletei a Koszorúban és a Hasznos mulatságokban jelentek meg, mely utolsónak egyideig szerkesztője is volt. Wigand Otto által 1832 Lipcsébe hivatván ott kezdte kiadni a Garasostár czimü képes lapot s leforditá Voigt orvosi tanácsadóját. Kéz-

iratban maradt szinmüvét: Buda halálát, legujabban Zsilinszky M. adta ki. Többi munkái:

A legszebb leány. Pest. 1834.
A nap szakaszai. Pest. 1834.
Tapasztalt méhészgazda, Kassa. 1835.
Természethistoria Raff után. } Kassa 1835.
A férfiasság. }
A szépités mestersége. }
Magyar nyelvtúdomány. }
Pesti levelek 2 füz. Kassa és Pest 1835.
Joguz dráma öt felv. } Pest. 1836
Növény tudomány. }
Tarcsai Bende regény 3 köt. }
Ifju Robinson Campe után. }
Anacreon dalai Taubnerrel Pest. 1839.
Magyar nyelvtan. 2 füz. Pest, 1840.
Magyar német olvasó tár 2 füz. Pest, 1849.
Nemzeti képes ABC. Pest, 1842.
Dalhon, 4 füz. Pest. 1838—44.
Az állatország, Cuvier után 1. köt. Buda, 1848:
Éj és korány, regény Bulverből 3 k. Pest. 1843:

Wilim János. szül. Bisztricskán Thurócz vm. 1800. jan. 19. Tanult Osgyánban, Lőcsén és Eperjesen. Tanitó volt először N.-Károlyban, azután M.-Berényben. 1842 óta hason minőségben és áldással müködik Csabán. A gyümölcsfa tenyésztésnek és nemesitésnek nagy barátja lévén, e részben is kitünő érdemeket szerzett magának tanitványai körül. Ezeknek számára kiadta gyümölcsfa nemesitésre tanitó kézi könyvet „Ovocinárstvo“ czim alatt Pest, 1869.

Vörös Mátyás, szeghalmi urad. tiszttartó. Több versei és értekezései megjelentek a Hasznos mulatságokban.

Kéziratban maradt: Belgrád felszabaditása Hunyadi J. által, czimü hősköltemény.

Ezeken kivül még báró Eötvös Józsefet és Trefort Ágostont, kik ugyan sem Békésvármegyében nem születtek, sem itt nyilvános hivatalokat nem viseltek, de békésvármegyei birtokosok, némi részben méltán s büszkeséggel fiai közé számitja Vármegyénk. Életleirásaikat l. az ujabbkori ismeretek tárában.

XII. Békésvármegye tisztviselői.

A Főispánok.

Alig van vármegye, melynek főispánjait oly bajos volna szakadatlan rendben kimutatni, mint Békésnek, azon oknál fogva mert Békésnek régibb levéltára nincs. Menynyire azonban a czélomhoz vezető kútfőkből kipuhatolhattam, vármegyénkben következő férfiak viselték a főispáni hivatalt:

1067 eszt. Péter gróf, a zastyi apátság alapitója. Az alapitó oklevélben Comesnek azaz főispánnak neveztetik s miután ugyanazon oklevél szerént Békést, Szeghalmot és Ladányt birta, valószinü, hogy nem más vármegyének, hanem Békésnek volt főispánja. Ugyanazon Péter lehetett, ez, kiről Thuróczy Chron. 52 fejez. azt irja: hogy mint Gejza és László vezérek hive a testvérharczban Bátor Opos által párviadalban megöletett. Hogy miféle családból származott, azt bizonyossággal állitani nem merem. De haáll az, mit Nagy Iván Magyarorsz. családai X. 6. a Nadányiakcsaládi közlése szerént emlit, hogy t. i. a Nadányiak Kőrös Ladányt első foglalás jogán birták, innen azt lehet következtetni, hogy ezen Péter gróf, mint Kőrös Ladánynak 1067. eszt. birtokosa a Biharban maig virágzó és Békésből odaszakadt Kőrösladányi Nadányiaknak volt törzsökatyja.

1206 eszt. Illyés, mint Békésvármegyei főispán emlittetik a nagyváradi regestrumban.

1208. eszt. Dömjén (Damianus) ugyanott emlittetik.

1210. Pál Ugyanott fordul elő.

1222 eszt. Botez vagy Botyz, egyszersmind, országbiró.

Előfordul II. András királynak 1222 eszt. kelt azon adomány levelében, melyben ez bizonyos birtokokat adományoz a veszprémi egyháznak, kárpótlásul Gizella királyné koronájából azon időben kiszedett és neki átadott drága kövekért, midőn a Szentföldre indult. Előjő még mint békésvármegyei főispán több helyütt Fehér Codex diplomatikusában, névszerint III. r. 285. IV. 3. 186. 293. V. I. 48. V. 2. 238. V. 3. 402. Ugyanezen Botez, Márknak fia, Nagy Iván.

és Ruday Ferencz szerént, a Máriassy családnak volt őse. Lehoczky hibásan teszi őt főispánnak 1224 évre.

1223 eszt. Miklós, egyszersmind a királyné udvarbirája. Mint békési főispán Lehoczky Stemmatographiájában fordul elő.

1329 eszt. Berenda Márton. Jeles vitéz volt Robert Károly király korában. A Bazarád elleni szerencsétlen háboruban ő menté meg a király életét, az által, hogy testét paizsával befedte. Ezen és más hűséges szolgálatainak jutalmául kapta Károlytól 1341 eszt. Vossyant Békésvármegyében, mely most Gyulavarsandnak neveztetik. Meddig viselte vármegyénkben a főispánságot, bizonytalan. Elnöklete alatt tartatott Békésen azon gyülés, (1329 eszt.) melyen Barlassy Tamás a birtokán elkövetett törvényellenes foglalásnak ellene mondott. Lásd az okmányok közt.

1396. eszt. zsidói Csáky Miklós, Istvánnak fia. Zsigmond király korában több háboruban kitünteté magát. Békésén kivül még Biharnak, Temesnek és Szolnoknak volt főispánja. azután Kunok birája és 1403—1426 erdélyi vajda. Meghalt 1426 eszt. Miklós ősei után békési ivadék volt. Elei a XIII. században birták Murult vagy mostani neve szerint Murvahelyet. Nem ennek atyja, hanem már a XIII. század közepe táján élt őse Adorján irta magát Zsidóról vagy az akkori elnevezés szerént Sédtőről. (V. ö. okmánytárunkat és Nagy Iván M O. családai III. 71.)

1420 eszt. Somlai András. Ezt, mint békési főispánt, Lehoczky emliti.

1490 eszt. Corvin János herczeg, Mátyás király fia. Az országos rendek 1490 eszt. végzése folytán kapta Gyulavarsandot, Gyulát és az ehez kapcsolt birtokokat s Gyulán egyideig lakott is. Mint ilyen valószinüleg ő viselte a főispánságot is, valámint

1515—1522 eszt. György, brandenburgi őrgróf, ki nőül vevén az előbbinek özvegyét, Frangepán Beatrixet, ennek jogán Corvin jószágait is kézre keritette. Nyugtalan ember lévén, nejével is roszul bánt, a vármegyében is nem egy törvényellenes foglalást tett, sőt midőn innen eltakarodott, a vármegye levéltárának egy részét is magával vitte.

1526. eszt. gerlai Ábrahámffy Péter várme-

gyénk nagy részét birt, de már kihalt Abrahamffy családnak tagja, Zápolya Jánosnak tekintélyes és kitartó hive. Ladányi Lászlóval és gerlai Ambrahámffy Sebestyénnel ő képviselte a vármegyét az 1505 eszt. rákosi országgyülésen. Jelen volt a tokaji gyülésen is, hol Zápolya királynak kikiáltatott. Még azon évben (1526) a budai gyülésen kinevezte őt Zápolya békési főispánnak. Meddig viselte Péter e hivatalt, vagy hogy viselte e bizonytalan. Egy 1528 eszt. okmány szerint ekkor még élt, de ezen oklevélben nem czimeztetik főispánnak, a honnan azt lehet következtetni, hogy az akkori zavaros időben nem is jutott valósággal a főispánsághoz.

1543. eszt. eperjesi Pathóczy Ferencz, békésvármegyei fi. Született Alsó Eperjesen, mely most Kigyós szomszédságában fekvő puszta s hol családjának a XVI. században várkint megerősitett kastélya volt. A belháborukban Ferencz hol Zápolyák, hol Ferdinánd pártjára hajolt. Ez volt oka, hogy Martinuzzi György Gyula várában elfogatta és N-Váradra vitette, honnan azonban csakhamar kiszabadult s a gyulai várőrséggel 1551 eszt. részt vett Lippa ostromában. Már a következő évben Gyula vára átadása iránt alkudozásokba bocsátkozott Ferdinandal s azt valósággal át is adta. De mint ingatag ember csakhamar elvesztő Ferdinand kegyét, minélfogva ez őt 1556 eszt. jószágvesztéssel büntette. Forgács Ferencz ugy emlékezik róla, mint dusgazdag urról. Ez lehetett is, miután Ferdinand csak Gyula váraért, — melyet Ferencz már előbb Bathorynak akart eladni, — 15 ezer forintot igért neki, Ferencz ellenben 8 ezer ftot kért és azonfelül a boldogkői várat. Menynyiben egyeztek meg, nem lehet tudni. Az ő idejében volt a gyulai várnak kapitánya Kálnássy Ferencz. Élt még Pathóczy 1560 eszt. Leányában Sofiában, Bebek György nejében, Szádvár lelkes védőjében a család kihalt.

1556—1559 eszt. Mágocsi Gáspár. Ezen nevezetes férfiunak családi neve volt Porkoláb. Mágocsi nevét kapta Mágocstól, mely most Orosháza mellett fekvő puszta s hol az 1560 eszt. öszveirás szerint 30 kapuból álló birtoka volt. Hogy vármegyénknek volt fia, bizonyitja ezenkivül Wranchichnak 1558 eszt. April, 18 kelt levele, melyben ez, miután arról értesült, hogy Gáspár a gyulai várkapitányságról lemondani készül, csudálkozását fejezi ki a felett:

miképen unhatta meg Gáspár szülőföldjét ? Téved ennélfogva Nagy Iván, midőn az ő nevét a baranyai Mágocs községtől származtatja, Gáspár, a mint már feljebb emlitettük, kitartó hive volt Ferdinandnak s nagy pártfogója a reformationak. Ugy látszik ezen utolsó volt annak oka és nem a töröktöli félelem, hogy a gyulai várkapitányságról lemondott. Ugyanis az ő idejében Gyula városa már egészen protestans lévén, némely gyulai lakosok jónak találták, meglehet magának Mágocsinak is tudtával vagy beleegyezésével a kath. cultusról felmaradt templomi edényeket, kelyheket, ereklyéket eladni és azoknak árán lőszert venni és igy a várat védelmi helyezetbe tenni. Ferdinand, Forgács Ferencz váradi püspök közbenjárására a dolog megvizsgálásával a pozsonyi káptalant bizta meg. Ez maga elébe idézte tanuvallomásra Mágocsit is s kivánta tőle az eskünek kath. egyház szokása szerinti letételét. Ezt Mágocsi, mint protestans meg nem tette s kész volt inkább letenni a tanuskodni nem akarókra szabott 16 ezüst márknyi büntetést s nem sokára azután a gyulai várkapitányságról is lemondott. Az ő korában kezdé magát itt befészkelni a török. Már 1557 eszt. felszólitotta őt Ali budai parancsnok, hogy Gyulavárát bizonyos föltételek alatt adja át. Erre ő nemmel válaszolt. Innen való elmenetele által e vidék elveszté főtámaszát. Utána várkapitányok és főispánok voltak:

1559. eszt. Bornemissza Benedek.
1560. eszt. Törteli Kun Balás.
1560. 1466. Kanyaföldi Kerecsényi László, ki a várat a töröknek 1566 eszt. Sept. 1 feladta s azzal az egész vármegyét ennek kezére juttatta.

Visszakebelezés óta a vármegyének ezek voltak főispánjai.

1715—1732 eszt. gr. Lövenburg János Jakab, kamarai tanácsos. Hivataloskodása alatt a vármegyét egyetlen egyszer sem látogatta meg, minek következtében ugy a számadásokban, mint a közigazgatásban a legnagyobb rendetlenség harapózott el.

1732—1756 báró Harruckern János György Még 1729 eszt. neveztetett ki főispánnak, azón esetre ha a főispánság megürül.

1757—1775 báró Harruckern Ferencz, az eléb-

binek fia. E kettőnek főispánsága alatt, Klósz és Hrabovszky erélyes alispánok bölcs ügykezelése mellett, a várm. mindinkább gyarapodott.

1776—1777. siklói Andrássy István, administrator, elébb, az urbér behozatala alkalmával a vármegye területére kinevezett kir. biztos.

1777—1782. Gróf Zichy Ferencz administrator.

1782. Gróf Teleky József, administrator. Csak öt hónapig.

1782—1783. Gróf Zichy Károly administrator.

1783—1785. Skerlecz Ferencz, administrator.

1785—1790. Gróf Teleky Sámuel. II. József által az ország tiz kerületre osztatván, a nagyváradinak főnöke, bihári főispán Békés, Csanád, Csongrád, Arad és Szabolcsvármegyei administrator nevezett gr. Teleky Sámuel lett. Még ugyanazon (1785) évben Békés, Csanád és Csongrádvármegyék egyesittettek, a két elsőnek hivatalos pecsétje megsemmisittetett, levéltáraik szegvárra, az egyesült vármegyék ezutáni székhelyére vitettek, a tisztujitások betiltattak, a csanádi és csongrádi alispánok hivatalaikból elbocsáttatván, békési alispán sikabányi Angyal József a három egyesitett vármegye alispánjává tétetett, 1786 eszt. Decz. 16 kezdve pedig a jegyzőkönyv is napló alakban németül vezettetett.

1790. Gróf Károlyi József administrator.

1790—1791 Báró Orczy József administrator.

1791—1802. Ötvenesi Lovász Zsigmond főispán.

1802—1809. Szentgyörgyi Horváth Zsigmond. Főispánsága alatt látogatta meg a vármegyét I. Ferencz császár Luiza leányával s 1807. jun. 11 a vármegyeházán megháltak. Az ezt örökitett márványtábla a ház falából 1849 eszt. eltávolittatott.

1809—1825. Báró Bedekovich Ferencz főispán. Hivataloskodása alatt egész 1832 eszt. tisztujitás nem tartatott s a vármegye az akkori, csaknem mindenható alispán nyomása alatt annyira kormánypártivá lett, hogy midőn 1822 eszt. valamennyi vármegyék erélyesen tiltakoztak azon törvényellenes kir. patens ellen, mely szerént a hadi adó országgyülésen kivül váltóról pengőre emeltetett: egyes

egyedül Békés volt az, mely ezen rendeletet nem csak elfogadta, de azon reményben, hogy igy a hivatalnokok fizetései is pengőre fognak emeltetni, még hálafeliratot is intézett Bécsbe.

1825—1836. Lánczi Lánczy József, főispán. Föispánsága alatt lassanként sorakozni kezdett a szabadelvü ellenzék s elveinek először az 1832 eszt. Oct. 24 tart. tisztválasztó gyülésen a conservativek megbuktatása által adott kifejezést.

1836—1842. Borosjenői A c z é l A n t a l, administrator. Kormánypárti lévén a már tömörült ellenzékkel folytonos surlódásai voltak.

1842—1848. Gróf K á r o l y i| G y ö r g y főispán.
1848—1849. Báró W e n c k h e i m B é l a főispán. Ismét 1860—1861 és 1865—1867 eszt.

1867. T o m c s á n y i J ó z s e f.
Provisorium alatt a vármegyét kormányozták:
1849. Gyulai Gál Eduard, cs. kir. biztos.
1850—1851. Sztachó János kormánybiztos.
1851—1855. Bonyhádi Gyula főnök. Ismét 1864-1865.
1855—1860. Torkos Kálmán főnök.
1862—1864. Kis János, főispáni helyettes.

b.) Alispánok.

1461. Ölvödi Mihály és Györkei János.
1533. Simay Mátyás.
1560. Horváth István.
1715—1722. Csipkés Komáromy György.
1722—1725. Ujfaludy Márton.
1725—1729. Bakay József.
1729—1734. Almássy Márton.
1734—1755. Klosz Mátyás.
1755—1781. Hrabovszky László.
1785—1793. Sikabányi Angyal József.
1793—1812. Csupor László.
1812—1832. Vidovich György.

1832—1835. Szentkatolnai Cseh Ferencz és szentgyörgyi Horváth Antal.

1835—1838. Novák Antal és báró Wenckheim Béla.

1838—1841. Novák Antal és gróf Wenckheim József.

1841—1844. Simay Kajetán és Németh Antal.

1844—1847. Szombathelyi Antal és Tomcsányi József.

1848—1849. Sipos Sándor es Terényi Lajos.

1861. Omazta Zsigmond és Ursziny Andor, utóbb Karassiay István.

1862—1867. Weinzierl Zsigmond és Herbert Antal (provisorium alatt).

1867. Karassiay István és Jancsovics Pál.

d) Országgyülési követek 1848 esztendeig.

1447. Jankai Tamás, Ölvödi Barna, Harasztos Domokos.

1565. Ladányi László, Abrahamffy Sebestyén és Péter.

1715. Zsembery Samuel.

1717. Csipkés Komáromy György és Dobozy Mihály.

1722. Ujfaludy Márton és Almássy Márton.

1728. Bakay József és Tolnay István.

1734. Várady Ferencz.

1737. Klosz Mátyás.

1741. Klosz Mátyás és Takács Imre.

1751. Klosz Mátyás és Lehoczky Dániel.

1790. Angyal József és Domokos Lőrincz.

1792. Ugyanazok.

1796. Csupor László és Beliczay József.

1802. Csupor László es Domokos Lőrincz.

1805. Báró Wenckheim József és Vidovich György.

1807. Csupor László és Almássy Alajos.

1808. Csupor László és szentgyörgyi Horváth János.
1811. Báró Wenckheim József és Rosty Albert.
1825. Horváth János és Vidovich György
1830. Báró Rudnanszky Mihály és Novák Antal.
1832—1836. Ugyanazok. Utóbb Csepcsányi Tamás.
1839—1840. Báró Wenckheim Béla és Szombathelyi Antal.
1844. Szombathelyi Antal és Tomcsányi József.
1847. Tomcsányi József és Tormássy János.

Békésvármegyének egyes helyei: városok, faluk, puszták.

Ajtós.

Fekszik a hajdani fehér Kőrös jobb partján s a gyuai tanyáktól Veszeig terjed. Most puszta gyulai gróf Wenckheim József birtokában.

Különös, hogy Békésben és annak szomszéd vármegyéiben sok oly hely fordul elő, mely valamely épületnek alakjáról vette nevét, péld. Gerendás, Pitvaros, Ötvenablak, Kamarás. Ilyen név Ajtós is. Ezen nevek bizonyosan még azon időből valók, midőn az első birtokosok itt letelepedvén a legelső lakházakat kezdették épiteni s az egyik pitvarral, másik sok ablakkal, harmadik kapun kivül ajtóval is ellátva volt. E nevek tehát még az első település korára mutatnak.

Ajtós hajdan falu s a hasonnevü nemes családnak nem csak birtoka, de lakhelye is volt. Csabának 1525 eszt. határjárásában emlittetnek az ajtósi Ajtósiak, mint kiknek birtoka egy oldalról a brandenburgi őrgrófnak gyulai, más oldalról Abrahamffy Péternek csabai birtokával volt határos. Előkerülnek e határjárásban Ajtós határában több oly nevek, melyek ma már nem léteznek, péld. Potyma nevü hely templommal, azután Szilvás, Buzás, Ördögárka sat. *)

*) E név: Ördögárka, az alföldön több helyütt fordul elő. A nép oly mélységük miatt feltünő árkokat ért alatta, melyek nem természet által lettek, hanem a hajdan itt tanyászott népek péld. rómaiak, avarok által védelmi okból ásattak.

Az Ajtósi nemes családból okmányaink csak kettőnek tartották fen emlékezetét ti. Miklósnak és Ferenczneк, kik 1518 eszt. nemes Oláh Jánosnak hű szolgálatiért két jobbágytelket adományoztak, egyet Ajtóson, másikat Kigyóson. Ezeknek nővére volt Katalin, ki 1518 eszt. a budai káptalan előtt Ajtóson és Kigyóson lévő birtokait. mint hajadon, kétszáz arany forintért elzálogositotta testvérének Ferenczneк.

A fenebbiekből látszik, hogy az Ajtósiak Kigyóson is birtokoltak.

Ugy látszik az Ajtós családnak a XVI. század elején, talán épen a nevezett Miklósban és Ferenczben magvaszakadt s a falu is elpusztult. Legalább az 1561 eszt. öszveirásban neve már elő nem fordul.

Nevezetes e puszta arról, hogy a XV. században ez volt születéshelye Száraz Antalnak, az Ajtósiak jobbágyának, ki később az eke szarvát elhagyván, Gyulán az aranymüvességet kitanulta s nagyatyja volt a nevét németesitett Dürer Albrecht hires festésznek.

Alabian.

A gyulai határhoz tartozó puszta, a hajdani fehér Kőrös jobb partján, Gyula és Vesze közt.

A váradi regestrumban 1216 évnél emlittetik Hlap (talán helyesebben Alap) nevü falu. Bizonyossággal nem mondhatom, de ugy hiszem, hogy e név alatt Alabiánt kell érteni, mert hasonnevü más hely a váradi püspöki megye területén nem találtatik. Ha ez áll, akkor Alabián már a XIII. században falu lett volna. A XV. századbani fenállását kétségtelenné teszi Zsigmond királynak 1412 eszt. adománylevele, melyben ez Alabiánt több más birtokkal fövényesi Siketh Eleknek, Demeter fiának, adományozza. Siketh még ugyanazon évben az orodi káptalan által a birtokba bevezettetett (L. anspachi levelek a m. kir. kamarai levélt. fasc. XVI. nro 24.) Az okmányban Alabían ugy emlittetik, mint Zarándvármegyei hely.

Mint falu fenállott még 1561 eszt. s Gyula várának lévén appertinentiája ennek részére a közmunkát teljesiteni tartozott. Ezután e név többé elő nem fordul okmányainkban. Valószinüleg a falu a török világ alatt pusztult el.

Szent András.

Magyar falu, fekszik Szarvashoz egy órányira, az egyesült hármas Kőrös mellett, mely a falut félhold formában körül folyja.

Helynevek: Hék (a XIII. században Heem) Szent Andrástól éjszakra, Kőrösön tul, Mesterszálás mellett fekvő puszta. Pálinkafok. Pityegát. Dellöhát. Furugyhalom, nevét onnan vette, hogy a lakosok sokat turták furták az ott talált sok vas és réznemüek miatt. Nádashalom. Fekete rét. Feketehalom. Gödényhalom, feltünőleg magas s e tekintetben az alföldön ritkitja párját. Dinnyéshalom. Mógyoros. Kenderzug. Harcsás. Markos.

Régibb épületeknek nyomai. A reform. lelkészi szántó földön meglátszanak egy romnak alapjai. Az épületnek hosszsza-széle m. e. 20 lépés lehetett. A nép kolostornak nevezi. Tégláit széthordta a lakosság.

Egy a falutól jó távol eső dombon, mely azonban mivelés következtében csaknem egészen elvesztette már dombalakját, szintén régi épületnek nyomai láthatók. E helyen sok embercsont és temérdek lapos, jól égetett tégla ásatik ki.

Szent András községe ezen nevét egy a XIII. században itt fenállott és szent András apostol tiszteletére emelt templomtól vette. Ezt igazolja okmánytárunkban lévő 1297 eszt. kelt adománylevél.

Ezen okmány szerént 3-ik András király a Kőrös mellett fekvő Fehéregyháza és Heem *) pusztákat, melyeken három elhagyatott templom létezett, egyik Szent Miklósnak, másik Szent Andrásnak szentelve, (a harmadik védszent nevét az okmány nem emliti) Akus mesternek **) Akus nemzetségbeli Mihály fiának adományozta.

E szerént tehát ott, hol most Szent András községe áll, 1297 év előtt két falu állott: Heem és Fehéregyház. Az utóbbi mindekkoráig fentartotta nevét s most puszta; az előbbinek neve időjárával Hékre változott. Hogy mikor pusz-

---

*) Sz, András mellett van Hék puszta. Ugy látszik, hogy csak Fehér György vagy annak valamely másolója irta azt le az eredetiből hibásan Heemnek.

**) Talán ezen Ákos mesternek nevét örökiti a Szent András közelében fekvő Mesterszálás nevü puszta.

tultak el e faluk, azt okmányok hiányában megmutatni nem tudjuk: de valószinü, hogy az 1241 eszt. tatárjárás pusztitotta el, mint oly sok mást.

Midőn Akus mester átvette a birtokot, akkor az lakatlan pusztaság volt, csak a három templom állott fen romokban, disztelenül. A három közt legépebb állapotban lehetett a Szent András apostol tiszteletére emelt templom, minélfogva az Akus mester által ide telepitett lakosság e körül kezdett csoportosulni. Igy támadt a két korábban elpusztult falu helyén egy uj, mely a szent András tiszteletére emelt és általa kijavitott s használatba vett templomtól Szent András nevet vett föl.

Meddig volt Szt. András az Ákos nembeliek kezén, nem tudom: vagy talán az Ákosnemből származhatott időjártával a Bessenyey család. Elég az hozzá, hogy már 1433 eszt. Szent Andrást a Bessenyeyek birták. Ekkor éltek e családból László és István, Miklósnak fiai, Lőrincznek unokái és más László, Lászlónak fia s szintén a fentnevezett Lőrincznek unokája, kik Szt. András, Tárcskereke (valószinüleg a Tarcsa mellett ma is létező Nemeskereki) és Ösvény nevü békés s némely biharvármegyei birtokaikat egymásközt három egyenlő részre osztották.

Bessenyeyekről a Hunyadi családra szálott Szent András. A XV. század végén birta azt Hunyadi Mátyás királynak fia, Corvin János herczeg. Volt e herczegnek egy ravasz, Dámffy Márton nevü udvaroncza, ki az ifju gyengeségét felhasználva, kicsalta tőle e birtokot, midőn az még kiskoru és igy adománykép telen volt. Érettebb korában szerette volna János herczeg visszavonni adományát s az 1498 eszt. II. Ulaszló királyhoz felterjesztett folyamodványában kérte is a királyt, hogy Szent Andrást neki itélje vissza, de ugy látszik, hogy e lépése sikeretlen volt a mi onnan is kitünik, hogy egy 1512 eszt. szóló okmány szerint Dámffy Mártonnak özvegye tiltakozott az ellen, ha netán a férje után reá szálott Szent András, Szent Tornya, Ötvenablak és Csaba csüd nevü birtokok másnak adományoztatni czéloztatnának. E tiltakozó levélből az is kitünik, hogy Dámffy egyesitette a fentnevezett Szent Andrást, Szent Tornyát, Ötvenablakot és Csabacsüdöt egy uradalommá, s azok azután három századig mindég egy uradalom is maradtak s még 1731 eszt. is igy együttesen adományoztattak Száraz Györgynek.

Dámffy Mártonnak nem maradt fiörököse. Ennélfogva

Szent András az özvegy halála után a koronára szállott. Idő jártával vagy adomány, vagy vétel utján több nemes családok kezére került e birtok. Egy részét a hatalmas Abrahamffy család szerezte meg. 1557 eszt. kecskeméti Pathóczy Margit, elébb Abrahamffy István, utóbb Kocsfy György özvegye emlittetik mint Szent Andrásnak birtokosa. Miután Mágocsi Gáspár gyulai várkapitány az ő szentandrási jobbágyait is arra kényszeritette, hogy a gyulai vár körül közmunkát teljesitsenek, az özvegy az ellen a pozsonyi káptalan elébe adta be tiltakozását. Más részét Szent Andrásnak I. Ferdinand király 1560 eszt. Bethlen Annának, Mándi Kelemen özvegyének adományozta. Az 1561 eszt. összeirás szerént pedig Szent Andrásnak ezek voltak birtokosai:

Glesán Miklós birt portát	1.	fizetett adót	1 ft.	10 den,
Paksi Kristóf —	7.	—	7 ft.	70 —
Paksi Lajos —	15.	—	17 ft.	50 —
Ujlaky Sebest. *) —	24.	—	26 ft.	40 —

Ezeken kivül még az 1560 eszt. összeirás emliti a jentnevezett Mándy Kelemennét, a ki egy, és Litterati máskép Ujlaky György özvegyét, a ki három portát birt, ugy hogy Szent András, mint a mely 49 kapuból állott, ekkor valóban tekintélyes falu lehetett. Mint a Körös partjan az ő korában fenállott tekintélyes egyházat, emliti Oláh Miklós esztergomi érsek is Hungariájában.

A XVII. században az erdélyi fejedelmek már egész idaig kiterjeszték hatalmukat. Nevezetesen 1608 eszt. Báthory Gábor fejedelem Szentandrássy György borosjenői lovas hadnagynak adományozza, azon szolgálatai jutalmaul, melyeket ez fejedelmi elődjeinek különösen akkor tett, mikor a borosjenői vár a töröktől az erdélyi fejedelmek részére visszafoglaltatott. Azt mondja ezen okmány, hogy Szentandrássy már elébb is birta e birtokot, de arról adomány levele nem volt, minek folytán Szent András, részére uj adományképen adományoztatik. Hogy Szentandrássy törvényesen bevezettetett e ezen adományozott birtokba, vagy sem, nem tudjuk, de kételkedünk róla, mert e család ezután sehol

*) Ujlaky Sebestyén jeles vitéz volt I. Ferdinand király korában. Horváth Márkal 1552 eszt. vitézül oltalmazta Szigetvárt s gyakori kirohanásaival a töröknek sok kárt okozott.

az okmányokban elő nem fordul, mint olyan, mely Szent Andráson birtokos lett volna.

A mi már Szent Andrásnak nevezetesebb eseményeit illeti, a régi falu ott állott, hol most a szőlőskertek vannak. De itt a lakosság a Kőrös folytonos kiáradásai által károsittatván, a XVII. század elején a falut mostani helyére áttelepitette.

Nem lévén megerősitett hely, a török hódoltság idejében, mint a szarvasi vár közelében lévő falu, bizonyosan ennek sorsában osztozott s ennélfogva hol a törököt, hol a magyart uralta.

Szent András mindjárt a XVI. század első tizedeiben elfogadta a reformatiot. Az 1569. eszt. N.-Váradon tartatott zsinaton jelen volt Baky György szentandrási pap s a zsinati végzéseknek nevét aláirta. 1666 eszt. Szent Andrásnak reform. vallásu papja volt Szokolai János, kit a szathmárnémeti gyülés rendelt ide papnak.

Ezen reformált vallásu magyarokhoz a XVII. század elején valami cseh jövevények csatlakoztak, kik számosan lehettek, mert mindjárt hozzá láttak a templomépitéshez is. Igy lassan lassan erősödve, uj gyarmatosokkal szaporodva, a falu virágzásnak kezdett indulni, midőn egy csapás a községet végkép elenyésztette.

Ugyanis a XVIII. század elején a Rákóczy ellen a bécsi camarilla által felbujtogatott ráczság Kiba és Tökölyi vezérlete alatt e vidékre csapott, itt a községeket sorba járván, azokat mindenéből kifosztotta, feldulta, felégette, a lakosságot pedig kegyetlenül lemészárolta, mig végre 1705 eszt. Rákóczy Ferencz vezérének Károlyi Sándornak sikerült a magyarnép e dühös ellenségét e vidékről elűzni. E rémidőben a lakosság ott hagyta tüzhelyét s a ki hova tudott menekülni, menekült. Igy pusztult el, sok más Békésvármegyei faluval együtt Szent András is. A lakosság a szomszéd Biharvármegyébe futott. Csupán csak a csehek által épitett diszeitől megfosztott templom maradt itt elhagyatva, romokban a Kőrös partján.

Ily állapotban hevert Szent András egész 1719 esztendeig. Ekkor a szathmári béke létre jöttével a hazára békességesebb idők derülvén, némely kabai reformált vallásu lakosok kezdtek a feldult község helyén letelepedni s a csehek által épitett templomot kijavitván, isteni tisztelet tartásra elfoglalták.

1740 eszt. táján e magyarokhoz rkatholikus, azután nem sokára evang. tót gyarmatosok csatlakoztak. Azonban e három felekezet sehogy sem tudott egymás mellett megférni. Ugyanazért jónak látta Szent Andrásnak akkori földesura Rudnanszky József, szarvasi papnak Markovicz Mátyásnak tanácsára, az evang. tótokat papostul, tanitóstul Komlós nevü pusztájára áttelepiteni. Igy támadt 1746 eszt. a mostani Tót Komlós. A r. kath. vallású tótók megmaradtak Szent András on s most már egészen megmagyarosodtak.

De még ekkor sem szűnt meg a viszály a két felmaradt felekezet közt, mely onnan eredt, hogy a r. katholikusok, a csehek által épitett, a reformátusok birtokába átment, eredetileg katholikus templomot a r. kath. egyház számára visszakövetelték. E viszálynak végre a vármegye vetett véget, oda utasitván a reformatusokat, hogy a templomot a katholikusoknak adják, ők pedig az evang. tótok által épitett templomot vegyék által. A mi meg is történt s azóta Szent András on szent a béke.

A török kiüzetése után, Szent Andrásnak nem lévén földesura, azt a kir. fiskus foglalta el. 1731 eszt. 3-dik Károly király Szent Andrást, Szent Tornyát, Ötvenablakot, Komlóst és Csabacsüdöt Száraz György kir. tanácsosnak és személynöknek adományozta. Ennek egyetlen fia Tamás korán elhalván, a birtok Julia, Erzsébet és Katalin leányai jogán a Rudnanszky, Ujváry, Fischer és Brenner családokra szállott.

Egyéb iránt a község ujabb települése óta nevezetesebb eseményei közé számitja a következőket:

1722 megalakult a helvét hitvallásu egyház. Legelső lelkésze volt Liszkay János (1722—1727).

1735 a község nagy részt vett a Peroféle lázadásban Békésvármegyében Szent András on volt ennek fő fészke. A helység akkori birája Vértessy Mihály volt a lázadóknak egyik vezére. A lázadás elnyomása után sok szentandrási lakos keményen bünhödött.

1740 eszt. alakult a rkath. egyház. Első lelkésze volt Matkovics Márton (1740—1761).

1774. a szentandrási határ fölméretett s ezen fölmérés a helytartó tanács által is helyben hagyatott.

1786 báró Rudnanszky Józsefné szül. Száraz Julia föl-

épitteté a mostani rkath. tornyot s azt később órával is földiszitteté.

1803. épittetni kezdett a mostani reform. templom s ugyanaz 1805 eszt. fölszenteltetett.

1856. megtörtént a legelő elkülönzés, ugy hogy a község a legelőnek felét kapta s még a választás is a községnek engedtetett.

Az utolsó összeirás szerint van Szent Andráson.

római katholikus	3828.
helvét hitvallású	1195.
nem egyesült ó hitü	10.
ágostai hitvallásu	80.
zsidó — —	240.
Öszv.	5343. lélek.

Apácza.

Azelőtt Békés, most Csanád megyéhez tartozó népesitett puszta. Fekszik a csaba-komlósi országut mellett, körülbelől egyforma távolságra Csabához és Komlóshoz. Neve mutatja, hogy hajdan apáczák vagy lakták, vagy birták. A falutól mintegy ötszáz ölnyire a közlegelő éjszaknyugati részén egy emelkedettebb helyen még most is észrevehetök valami nagyobb épitménynek, templomnak vagy zárdának fundamentomai.

Bél Mátyás kézirata szerint Apáczát hajdan a Békéssy család birta.

1525 eszt. Orosházát, Komlóst, Teleket, Apáczát II. Lajos kir. adományozta Komlossy Ferencznek. A birtok azután fiára Kálmánra, erről fiaira Ferenczre és Antalra szállott, kikben 1590 év táján a Komlóssy családnak magvaszakadt. Azonban, Komlóssy csak egy részét kapta e terjedelmes pusztának, mert az 1561 eszt. összeirásban ezek emlittetnek Apácza birtokosaiul:

Nagy Balás	birt portát	4.	fizetett adót	4 ft. 40. den.
Székely Márton	—	2.	—	2 ft. 20. den.
Székely Miklós	—	7.	—	7 ft. 60. den.
Zterzenkovics Máty.	—	7.	—	7 ft. 70. den.
Abrahamffy István.	—	4.	—	4 ft. 40. den.
Abrahamffy Boldi.	—	1.	—	1 ft. 10. den.

Az 1560 eszt. összeirás még Pejkes vagy Békéssy Pétert is emliti, mint apáczai birtokost.

Ezen összeirásból kettőt lehet következtetni: először, hogy Apácza a XVI. században 25 portából álló test lévén, meglehetős falu lehetett. Másodszor: hogy miután földesurai ugyanazok voltak, kik Csabának, Csabával egy uradalmatt tett.

Elpusztult a falu a török hódoltság alatt. Mint pusztát birta 1728 eszt. a modenai herczeg. Ez azonban 1740 eszt. felségsértési bünbe esvén, minden magyarországi jószágait elvesztette s Apácza is a koronára szálván, a körülfekvő kir. kamarai pusztákkal együtt haszonbérbe szokott kiadatni. Igy birta e század elején Apáczát haszonbérben Hengelmüller Mihály, ki e pusztára dohánykertészeket telepitvén, megengedé, hogy magokat tanitóval ellássák. Ezekből lassanként egy kis falucska keletkezett. Midőn 1843 eszt. a haszonbéri idő letelt, a kincstár pártfogása alá vevén az időközben támadt falut, azzal szerződést kötött. Ennek következtében a csupa rkath. vallásu magyarokból álló falu annyira megerősödött, hogy most már 1500 lélekből áll. Csinos, toronnyal ellátott temploma, 1858 eszt. épült.

Apáti.

Kigyóshoz egy órányira fekvő s ugyancsak ennek határához tartozó puszta. Határos vele a szentbenedeki puszta. E két nevet összevetve, azt lehet következtetni, hogy mind az egyik, mind a másik valaha benedek rendiek birtoka volt, nevezetesen Apátit birhatta maga az apát. Okmányaink, melyek ezt kellő világosságba állitanák, nincsenek.

Apáti valaha falu volt. Temploma még a XVII. század végén fenállott. Ezt igazolja az 1733 eszt. megyei jegyzőkönyv, melyben ez áll: „Apáti. E megye éltesebb lakosai emlékeznek arra, hogy itt templom létezett s azt mondják, hogy annak anyagát a török Gyulára behordatta.“

A mi Apátinak régibb birtokosait illeti, a XIV. században birták azt a Sztar és a Czibak családok. Adásvétel utján később Maróthyak kezére került, nevezetesen Sztar Imre és Bálint és palotai Czibak László és Mihály, László fiai, Mihály unokái 1420 eszt. elzálogositották e birtokukat 1500 arany forintokért Maróthy János macsói bánnak s örököseinek s ez még ugyanazon évben az orodi káptalan által

e birtokba be is vezettetett. Ezen öszveghez 1451 eszt. Maróthy János özvegye Orsolya és Maróthy László özvegye Borbála még 400 arany forintokat hozzá fizetvén, a csak zálogba birt birtokot örök áron megvették s azt mindjárt az adásvételi szerződésben rá iratták az általok Gyulán, bold. szüz Mária tiszteletére emelt parochialis templomra, illetőleg annak akkori és jövendőbeli plébanusaira. És igy ezolta Apáti a gyulai plebaniának volt birtoka s az 1561 eszt. öszveirásban is, mint ilyen fordul elő.

Azonban egy részét Apátinak birta a XVI. században az Abrahamffy nemzetség, nevezetesen 1508 eszt. Abrahamffy Ferencz fia János, Apátit, több más birtokaival együtt zálogba adta Haraszty Györgynek 8000 arany forintokért.

A falu a török hódoltság alatt pusztult el.

Arkicsalán.

Mint békésmegyei falu előfordul egy 1299 eszt. okmányban. Már a helyet sem tudjuk, hol feküdt. (Jerney m. nyelvkincsek).

Atka.

Vésztő határához tartozó, egészen Biharmegye szélén fekvő puszta. Régibb történeteiből semmit sem tudunk. Valószinüleg mindég puszta volt.

Báboazka.

Öcsöd közelében Heves várm. szélén fekvő puszta. A N-váradi regestrumban az 1216 évnél előjő Bábod nevű falu, Miután pedig a n. váradi megyében más ehez hasonló nevü hely nem létez, hihető, hogy Bábod alatt a mostani Bábocskát kell érteni. Ez annál valószinübb, mert több okmányok szerint Baboczka a XVI. században csakugyan falu volt, nevezetesen 1559 eszt. Bornemissza Benedek gyulai várkapitány a bábocskaiakat is alávetette annak. hogy a gyulai vár részére adózzanak. Ekkor a terjedelmes pusztán két Bálka nevezetű falu létezett; egyik Békésvármegye hatósága alá tartozott s annak birtokos urai voltak 1560 Nagy Balás

és Ocsásovich Demeter; másik a szabad kunoké volt. Ez utolsó fizetett 1555 eszt. kir. adót 1 frtot.

A békési boczkát később a Mágocsiak birák s ezeknek jogán szállott az ecsedi Báthoryakra. Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1612 eszt. több más jószágokkal együtt sövényházi Móricz Mártonnak adományozta. Valószinü, hogy Móricz a hazai zavarok közepette nem juthatott annak birtokába. mert I. Leopold, már mint Csongrád megyéhez tartozó pusztát, a liber regius szerént Keglevich Miklósnak adományozta 1666 eszt. Még akkor fen állotta volt falu helyéu a régi elhagyatott templom, melynek tégláit azonban a török Szarvasra hordatta el s azokból ott fürdőt épittetett, a mint az 1733 eszt. vármegyei jegyzőkönyv, tanuvallomások után mondja.

Balkány.

Szeghalom határához tartozó puszta. A XVI. században népes falu volt, s 34 portát számlált. Nevezetesen az 1552. eszt. összeirás szerint birtokos urai voltak :

Bornemissza Miklós özv. birt portát		6½
Bocskay György	— — —	10
Székely Péter özvegye	— —	5½
Bajomi Ferencz	— — —	14

Deák Benedek özv. Pázmán Péterné 2.

Ekkor Balkány Biharvármegyéhez tartozott. Létezett mint falu egész a törők hódoltság idejeig. Ekkor elpusztult. Az erdélyi fejedelmek egész idaig kiterjesztették hatalmukat, nevezetesen Báthory Sigmond 1590 eszt. a balkányi részjószágot Bocskay Istvánnak adományozta uj adomány képen, mint a melyet ősei már elébb birtak volt. Azonkivül birtak Balkányon a kereki Gyániak nevezetesen 1647 eszt. kereki Gyáni István özvegye, született Eötvös Katalin Balkányon egy nemesi telket zálogba adott a váradi káptalan előtt Tóth Gergelynek és Mihálynak 40 magyar forintokért.

Bánréve.

Az 1728 eszt. öszveirásban mint békésvármegyei puszta fordul elő, melyet akkor a turiak birtak.

Bánya.

Hogy ilynevü falu létezett valaha Békésmegye területén, azt régi okmányok bizonyitják: de hogy hol, azt most már meghatározni nem lehet. Még egy halom vagy dülő sem tartotta fel emlékezetét. Annyit mond egy okirat róla, hogy a Kőrös mellett feküdt. Nevezetesen: a liber regius szerint 1655 eszt. Bányafalut Békésmegyében III. Ferdinand király adományozta Krechich György, Nagy Balás és Somogyi János fiainak. Vesselényi Miklós nádor pedig 1657. eszt. meghagyja az egri káptalannak, hogy Krechich György és Tanturich István nádori adomány folytán kapott Legencz, Morász, Bánya, Szent Miklós, Királyság és Kovácslaponyag nevü békésmegyei a Kőrös mellett fekvő birtokokba bevezettessenek.

Barnautcza.

Ezen hely, mint oly falu emlittetik az 1561 eszt. öszveirásban, melyben Horváth János birt 9 portát s fizetett utána 9 ft. 90 den. adót. Előfordul, mint puszta, még az 1728 eszt. öszveirásban is. Most ily nevű hely megyénkben nincs. Miután az 1561 eszt. öszveirásban Barnautcza Sima és Káka után emlittetik, valószinü, hogy ezen név alatt a mostani Bánréve nevü pusztát kell érteni, mely csakugyan Sima és Káka közelében fekszik.

Békés.

Békésmegyének legrégibb és a hajdankorban kétségen kivül legtekintélyesebb helye, mint melytől az egész megye nevét kapta. Keresztül folyta a legközelebbi időkig a fehér és a fekete Kőrös, melyek azonban csatornára fogatván most már mindinkább beiszapolódni kezdenek.

Helynevek: Almásrét, Adere, Alsózug, Andrásfoka, Békazug, Békanyál, Bolondsziget, Borosgyán, Bódinéhalma, mely arról nevezetes, mert ezen égettek el a mult század elején egy Bódiné nevü boszorkányt. Buzgóárok,

Berke, Bánut, Büngösd, Bodzászug, Békás, Bőfok, Belenczéres, Balaton, Csatár, hajdan falu, most halom s körülötte szőlőskertek, Cserepes, Csikér, Csecsemfok, Csarnahely, hol egy magas domb, Csikosér, Dámfok valószinüleg Békés egykori birtokosától Dámffytól kapta nevét. Dókasziget, Darusziget, Dellő, Déterér és domb. Décsere, Ercsizug, Égetőhalom, Felső, Fásere, Fásmelléke, Fábiánfoka. Itt állott a XV. században a gerlai Abrahamffyak halastava. Földvár hajdan falu. Füskerék, Földszoba, Fehérhát, Golumbácsi derék, Gömörő, Gereblyés, Görögzug, Gyöngyös, Gyur, hajdan falu. Halasztóderék, Határzug. Hosszusziget, Hegyeszug, Hollószug, Horutózug, Hujjantó, Himesér, Hangyássziget, Hármassziget, Hidashát, Itatózug, Jégvermikert, Jámborér, Ivarnyak, Igahalom, Kögyes, Kászmán, hajdan Szent Kozma faluja. Kallósfok, Kosdere, Tápiokengyel, Kereknyáras, Kocsorzug, Kecskeméti telek, Kamati vár, Koplalórét, Kolbász sziget, Kanyaró, Koponyaszíget, Kölesér, Karácsonbokor, Kastélyzug, Kolduszug, Kondoros völgy, Koczkásné tisztása, Keledsziget, Laposdomb, Ludad hajdan falu. Lövőzug, Lencséshalom, Medves, Maró, Magsár, Mogyoroszug, Mályvás, Mikedomb, Máléhalom, Macskásér, Murvahely hajdan falu, Nyárfászug, Nádaszug, Német fenék, Nagypéterderék, Oláhsziget, Petrezsán, Pálsziget Póvádér, zug és domb. Rekettyéshát, Roszerdő, Recze, Retekhalom. Szomoru sziget, Somfászug, Sós zug, Székes, Szőkesziget, Szilasér, Szélesér, Szigonyfok, Széchényikert, Sováryhát, Szélsziget, Söréshalom. Töviseshát, Törzsökös, Nagytelek, Takácsvágás, Tarhos, Tordas, Templomhalom, Tótnyak, Törökszíget, Törödomb, Tarafő, Vashalom. Itt hajdan egy nagy ágyut találtak. Vadalmás, Verebes, hajdan falu. Vinczesziget, Vaskapu, Végtő, Vénasszonykert, Viczaér nevét vevé a benne viczkándozni szokott sok apró haltól. Vagyonhalom, Vaslábas, Zuhatag, Zsidóér.

Városrészek: I. Malomvég. Ennek részei: nagyut, kisut, hajnal-, drága-, grőf Teleky-, Szécsényi-, Tokafokautcza. Isten földje, Ujülés, Töviseshati temető. Malomvégnek neveztetik a ház sorok végén a fehér Körösön fenállott vizi malmokról. II. Bánhida. Részei: bánhidai utcza Libazug vagy Velenczc, Uri utcza, Bánát, Póvádi temető. III. Ibrány, Részei: Székudvar, Kastély, Áldozó gát, Püspöki gát. Jégvermi temető. IV. Hatház, Részei: Vásártér, Babilon, Páris. Szélmalmi ujülés, Bikaakolér. Puskaporos-

ház, V. Ujváros, Részei: Zsibongó, Rettegő, Szent Pál (hajdan temető) Ujülés. VI. Rőzsatér. VII. Szent Miklóstér.

Békésnek hajdan jól megerősitett vára volt. Feküdt ez a két Körös öszefolyásánál s e szerint már a természet által is jól megvédett helyen. Növelték biztonságát a közelében feküdt más apróbb várak és erödök, minök voltak: a kamati vár, földvár, Sámsonvára Békés és Doboz határában. A várnak ma már nyoma sincs, de a helyet, ahol valaha feküdt a nép még most is kastélynak nevezi. Hogy mikor épült, azt, okmányokkal bebizonyitani nem lehet. A magyarok bejövetelekor még nem létezett, mert Béla király névtelen jegyzője nem említi azon várak közt, melyek a magyarok bejövetelekor már fenállottak. Ellenben midőn I. István király az országot vármegyékre osztotta, már kellett léteznie, mert hiszen épen e vártól kapta nevét Békésvármegye. Innen már azt lehet következtetni, hogy a vár a vezérek korában és igy a X-dik században épülhetett. Bizonyosan még ezen időből származnak a pogányságra mutató égetőhalom és áldozo gát nevek.

Maga a belső vár öszveköttetésben volt egy elővárral, mely a mostani békési erdőben feküdt s némi nyomait még most is lehet észrevenni. Ezen elövárból a tulajdonképeni várba, a Kosderén keresztül egy még most is meglehetős karban lévö gát vagy tőltés vezetett. E gátat a lakosság bánutjának nevezi s végződik az ugynevezett Vaskapuval a Bánhida nevü városrészben. Mindezen nevek a XIII. és XIV. századra mutatnak, midőn a békési vár fénykorát élte.

Maga a vár a legrégibb időkben a korona birtoka volt s jó védelmi állapotban tartatott. Láttuk feljebb, hogy II. András király korában a várőrség hétszáz főből állott, parancsnoka, századosai, hadnagyai voltak s több falukkal birt, melyek a várba az eleséget és a szarvasmarhát szolgáltatták.

A mi viszontagságait illeti azokról igen keveset tudunk. Ugy látszik, hogy a XVI. század közepeig, kivéven az 1241 eszt. tatárjárást, ostromot nem látott. 1514 eszt. Dózsa György megállapodott ugyan rakonczátlan seregével a békési gyepen, de hogy a várat hatalmába keritette vagy csak annak bevételét is megkisértette volna, nem hihető, mert alig két napig időzvén Békésen Gyula alá sietett táborával.

A Hunyadiak korában a békési várat mindinkább tulszárnyalni kezdte a gyulai kivált miután Corvin János herczeg, a brandenburgi őrgróf, utána Czibak Imre, a hatalmas Maróthyak Gyulán foglaltak lakást, minek következtében Békésvára a vármegye másodrendü erősségévé lett, s védelmi tekintetben is mindinkább hanyatlott. Vesztett fényében már csak azon oknál fogva is, hogy Jagellók kora óta a főispánok Gyulán lakván, a vármegyei gyülések is rendesen Gyulán tartattak. Mikor a török 1566 eszt. a gyulai várat elfoglalta, könnyü szerrel keritette hatalmába a békésit is. Csaknem harmincz esztendeig uralta a törököt Békés. Végre 1595 eszt. Oct. 14. Rudolf király és Báthory Zsigmond egyesült serege a várat elfoglalta. s hogy az ellenségnek többé menedékül ne szolgálhasson, földig lerombolta. Hogy igen gyenge védelmi állapotban tartotta a török a várat, kitetszik onnan is, hogy a keresztény seregek jövetelének hirére éjjel ott hagyta azt, be sem várva az ostromot.

A vár körül már a legrégibb időkben létezett falu is. Ennek lakosai részint a várbeli földeket mivelték s a várnak eleséget szolgáltattak, részint a vár körül őrszolgálatot tettek.

Salamon király idejében, az e részeken mint herczegi országharmadon uralkodott Gejza herczeg, — később I. Gejza név alatt király — némely földeket a várföldektől elszakitott s azokat hivének, Péter grófnak, — lásd a főispánok közt, — adományozta. Péter gróf ezen uj szerzeményt az általa alapitott zástyi *) apátságra ru-

*) Hol feküdt ez a zástyi apátság, ez még eldöntve nincs. Legvalószin bb fötiszt. Ipolyi Arnold ur véleménye, ki hozzám szóló levelében igy vélekedik: „A Zásty név eddig ismert okleveleinkben csak egy helyütt fordul elő, ti. Fehér codex dipl. IV Béla azon oklevelében, melyben ez (1261 40) az egri püspökséget birokaiban megerősiti s hol ez all: „item Tisza Püspöky cum clausura Tycie Zeege vocata piscinis et clausuris quam plurimis in vicinitate nobilium de Zaszty et Bala.“ Ezen Zászty tehát az okmány szavai után indulva Uj száz körül volna keresendő, Pestvármegye azon végső határán, hol ez Szolnokon felül Hevesvármegyével határos. Itt találjuk ugyanis Ujszász mellett Besenyszöghöt, az az okmányunk Zeege nevü helyét, azután Tiszapüspökyt, és Balát, mely most puszta és T. Sz. Miklósnak fiók helye. Mindezek a Tisza két felén allván. itt lehetett az okmányban emlitett piscinaknak clausuraknak helye.“

házta. Közöljük okmánytárunkban az érdekes oklevelet kivonatban. Az oklevél szavai szerint ezen birtoknak határai igy mentek: kezdődött a határ keletfelől Zakaria nevü helyen s ment a Somogy halomig. Innen három völgyön keresztül Sz. Kozma faluja felé kanyarodott. A falutól a sósviz felé ment, ettől pedig a nagyhalomig, melynek közelében volt egy kisebb halom. Innen azután az országut mentén a határ visszakanyarodott Zakaria felé. Az okmányban előforduló Sz. Kozma faluja volt a mostani Kászmán. A Somogyhalom nevét fentartotta maig a Somfászug, a sósvizét a Sószug. A nagyhalom a mostani vásártéri feltűnő magasságu halom volt mely mellett csakugyan fenáll egy kisebb halom s alatta vezet el a békésgyulai országut. A Zakaria nevet a békési határban ma már hiában keressük. Azonban a XIII. századbeli váradi regestrumban előfordul Békésvárosa határterületén Szokor helynév. Valószinüleg a Zakaria vagy Zachariás név változott időjártával Szokorrá, épen ugy, mint Sz. Kozma Kászmánná.

Hajdan Békésvármegye közgyűléseit mindég Békésen tartotta. Három ily közgyűlésnek emlékezetét tartották fen a birtokunkban lévő okmányok. Az egyik 1329 eszt. tartatott Berenda Márton főispán, a másik 1412 eszt. Garai Miklós nádor a harmadik 1461 eszt. Olvödi Mihály alispán elnöklete alatt. A két első okmányban Békés még falunak, — villa, — neveztetik. Ellenben a XVI. században már mezőváros, — oppidum, — név alatt fordul elő. Innen világos, hogy városi előjogait a XV. században nyerte, valószinüleg Mátyás királytól.

Békés egész a XV. század elejéig a korona birtoka s vára királyi vár volt. Ennélfogva lakosai mint ilyenek, némi kiváltságokkal birtak. A XV. század elején, valószinüleg adomány utján mind a vár, mind a város a hatalmas Maróthyak birtokába jutott. Ezeknek magva szakadtával ismét a koronára szállott. Később Corvin János herczeggé lett. De az 1561 eszt. összeirás ismét ugy emliti, mint a kir. Felség birtokát. Ennélfogva a lakosság hol némi szabadságot élvezett, hol ismét uri hatóság alá került. Innen a békési nép közt azon szájról szájra maradt hagyomány, mely szerént még most is szeretik emlegetni: hogy ők valaha szabad város voltak. 1640 eszt. keresték is Rákóczy György fejedelemnél Pikó Tamás birósága alatt, ezen állitólagos szabad-

ságukat, de sikertelenül. Sőt még a mi időnkben is találkoztak, kik a népet azzal hitegették, hogy ők mint hajdani szabad város nem tartoznak sem urbért szolgálni, sem dézmát adni az uradalomnak. Pecsétje és némi kiváltságos levelei a városnak csakugyan elsikkasztattak a XVII. század elején a város akkori jegyzője András deak által, ki, miután némi czivódások következtében kénytelen volt hivataláról lemondani, elég hűtelen volt azokat N.-Váradra vinni és ott eladni a mint az okmánytárunkban közlött 1620 eszt. határjárási tanuvallomásokból kitetszik. Azonban ezen elsikkasztott okmányok alig foglaltak magokban mást, mint talán Békésnek mezővárosi és vásártartási kiváltságait.

Corvin János herczeg idejében a várnak és az ahoz tartozott birtokoknak gondviselője volt Damffy Márton, ki azonban nem a leghűségesebben kezelte a herczeg ezen birtokát, a mint azt a herczeg 1498 eszt II. Ulászló királyhoz benyujtott folyamodványában panaszolja.

Hogy Békés még a XVI. században is a vármegyének legtekintélyesebb helye volt Gyula után, mutatja az 1561 eszt. öszveirás, mely itt 256 kaput talált s azokra 263 ft. 20 den. adót vetett. A vár még akkor is ugy kezeltetett, mint kir. vár, a mi kitetszik onnan, hogy I. Ferdinand 1562 eszt. egy háztelket a kir. várbeli birtokból kiszakitva, Lábas Sebestyénnek adományozta hü szolgálatiért.

Ennyit Békésről, a mi a törökvilág előtti időket illeti.

A mi illeti az egyházügyet, bizonyos, hogy Békésnek, mint hajdan a vármegye székhelyének, már a legrégibb időkben virágzó plebániája volt. Ezt mutatja azon körülmény is, hogy a váradi püspökség egyik főesperessége már a legrégibb időben békésinek neveztetett. Az egyház mikénti állásáról azonban e régi időből nagyon keveset tudunk. Csak nehány békési plebanusnak nevét tartották fen a birtokunkban lévő okmányok.

Igy péld. 1232 eszt. a békési egyház plebanusa volt István. Történt, hogy ezt valami rabló éjjel a paplakon megtámadta. A pap is fegyverhez nyult s védelem közben megölte a rablót. Jóllehet pedig ez a pap részéről csak önvédelem volt, mégis, miután kezeit embervérrel beszenyezte, akkori váradi püspök Benedek, letette öt hivatalából. István Rómába felebbezte ügyét s IX. Gergely pápa a dolog meg-

vizsgálásával az egresi apátot bizta meg. Vissza nem helyeztetett ugyan a pap hivatalába, de a pápa 1236 esztendőben még is megengedte, hogy a zsoltáréneklésnél részt vehessen.

1330 eszt. midőn Robert Károly kir. beleegyezésével a pápa számára országszerte segélypénz szedetett, a békési főesperes volt Miklós, békési pap pedig István. Ez utóbbi a Pápa számára 15 garas adót fizetett.

1393 eszt. egy kolosmonostori okmányban emlittetik Békésnek plebanusa, mint ki az akkori váradi püspökhelyettes által bizonyos pörösügy megvizsgálásával volt megbizva. Mindezek a békési plebánianak akkori virágzó állapotját mutatják.

A XVI. század elején nevezetes papja volt Békésnek Ozorai Imre, e vidéken a reformationak legelső és legbuzgóbb terjesztője. Lelkészkedett itt, — kivéve az 1530 évet, melyet Wittenbergben és az 1531 melyet Krakóban töltött, — körülbelöl 1520—1552 eszt. Ő nemcsak egész Békésvárosát, de a körülfekvő helyek birtokos urait is, nevezetesen a Nadányiakat és a gazdag Massay Imrét megnyerte a reformationak. Az ő papsága alatt a békésiek még Luther tanait követték s csak az 1567 eszt. debreczeni zsinaton irták alá és fogadták el ünnepélyesen a helvét hitvallást.

Ozorait a papságban követte 1553 eszt. Szegedi Kis István, ki azonban csak rövid ideig müködött Békésen, ezt a rövid időt is csupa keserüség közepette tölté s végre is innen ellenségei elől menekülnie kellett a mint feljebb láttuk.

Utána pappá lett Szegedi Lőrincz, ki mint békési pap és e vidék esperese, irta alá nevét az 1569 eszt. N.-Váradon tartott zsinat végzéseinek. Ekkor már Socinus tanai Zápolya Zsigmond János pártfogása alatt széltiben kezdtek terjedni nemcsak Erdélyben, de a tiszántuli vármegyékben is. Egy ilyen, Balás István nevü szentháromságtagadó 1570 eszt. elvetődött Békésre is s ugyancsak hatalmasan kezdé a békési népet Socinius tanaihoz csábitani. A mint ennek hirét vették a szomszéd reformált vallásu papok, mind ide gyülekeztek, élükön Melius vagy Juhász Péter hires debreczeni pap s sikerült is ez utóbbinak a mármár tévutra indult egyházat megtériteni és Balás Istvánt Békésről „kipirongatni.“ Szegedi után Ember Pál Nagymihályi Lukácsot emliti mint

olyat, ki 1638 eszt. békési pap és e vidék esperese lettvolna 1673 eszt. Bölcskey Mihály akademikus rendeltetett Békésre papnak, de már 1675 eszt. zsinatilag felfüggesztetett a keresztség kiszolgáltatásánál tett némi változtatások miatt, s csak miután magát irásban kötelezte volna, hogy ezután a genfi hitvalláshoz szorosan fog ragaszkodni e részben, helyeztetett vissza. Bölcskey után következett Békéssy Andras, azután Kabay Samuel, stb ugy hogy Békés azon kevés reform. vallasú egyházak közé tartozik, melyeknek papjait a reformatiotól kezdve mostanig csaknem szakadatlan rendben kimutatni lehet.

A mi a tanügyet illeti, már a reformatio előtt kellett Békésen is, virágzó iskolának lenni. Oda mutat azon körülmény, hogy még Luther előtt egy némely békési fi a külföldi egyetemeken, nevezetesen Krakóban végezte tanulmányait. Ilyenek voltak a krakói egyetemi anyakönyv szerént, Ozorain kivül, 1510 eszt. békési Lwanti Lachus és 1511. eszt. Békéssy Máté, Ezek bizonyosan még hazájokban izlelték meg a tudományt s az azutáni szomjtól vezettetve siettek a krakói egyetemre további kiképeztetésük végett. Miután a reformatio következtében a wittenbergi egyetem vergödött hirre, a békési ifiak is ezt kezdék látogatni. Ilyen volt 1588 eszt. a wittenbergi anyakönyv szerént békési Sartorius (Szabó) György. Hogy ezek, hazájokba visszatérve, hol müködtek, nem tudjuk. Egyébiránt, a szájbeli hagyomány szerént, a gyulaival egyidejüleg Békésnek is volt gymnasiuma. Ez hihetö azon oknál fogva, mert Békés e vidéken a legtekintélyesebb reform. vallású egyház volt s tudjuk azt történetkőnyveinkből, hogy ahol csak a reformatio hajnalán valami tekintélyesebb egyház alakult, azzal együtt egyszersmind gymnasium is keletkezett. Talán a gymnasiumokat annyi helyütt létesitett és igazgatott Szegedi Kis István alapitotta azt. Hogy meddig virágzott, mikor enyészett el, azt homály fedi.

1566. eszt. Békés török kézre került ugyan, de a reform. egyház ezután is folyvást fenállott. Mert hiszen a török nem igen háborgatta, különösen a protestansokat, vallásuk gyakorlásában, hacsak az évi adót rendesen megfizették.

A török időből Békés városáról igen keveset tudunk. A város levéltárában ezen időbol sem okmány, sem jegyző-

könyv nem találtatik, mely világosságot szolgáltatna. Azt tudjuk, hogy a határ miatt a doboziakkal sok pöreik voltak. Egy ily határjárási okmányt (1620 eszt.) közlünk levéltárunkban, a hol az a furcsaság jő elő, hogy a békési biró a dobozival egy bizonyos darab földért „erősen megbirkokozának és az dobozi tátus birja vala meg az békési tátust," és hogy az akkori szokás szerint, egy suhanczot a határdombon jól elverének, miszerint emlékeznék meg, meddig terjed a békési s meddig a dobozi határ.

Habár a török megkivánta is a rendes adót, mindazonáltal voltak Békésnek a török hódoltság alatt is magyar földesurai. 1581 eszt. Békésnek egy harmadát Széky Pál egri hadnagynak kezén találjuk. Ez kitetszik egy a jászói Convent levéltárában lévő okiratból, melyben Széky ünnepélyesen tiltakozik az ellen, hogy őt Kolonics Bertalan egri kapitány e birtokból kivetette. Hogy Széky visszahelyeztetett volna birtokába, nem valószinü, mert már 1609 eszt. Betlen Gábor fejedelem Békésnek felét dobozi Veres Mihálynak, másik felét pedig 1619 eszt. Teleky Mihálynak és borosjenei várkapitány Nádudvary Jánosnak adományozta kik tettleg be is léptek e birtokba.

Nádudvarynak István fiában magva szakadván, Rákoczy György fejedelem 1649. eszt. a Nádudvary részt ezer magyar forintért Bornemissza Annának, Teleky János özvegyének zálogositotta el.

Hogy mi módon estek ki e családok ezen birtokból, nem tudjuk. De bizonyos, hogy mikor 1715 eszt. a vármegye visszakebeleztetett, akkor már Békésnek ura nem volt s mint uratlan birtokot a kir. fiskus foglalta el, később pedig Harruckernnek adományoztatván, ez minden ellenmondás nélkül e birtokba bevezettetett. Ekkor Békésnek lakossága 170 családból állott. Ezekhez 1730 év táján némely ibrányi (Szabolcs vm.) jövevények csatlakoztak, kikről azon város rész, a hová letelepedtek maig is Ibránynak neveztetik s kik miatt az Ibrányiak Harruckernt pörbe is fogták, visszakövetelvén jobbágyaikat.

Békés még ekkor is a vármegyének legtekintélyesebb, legnépesebb helye volt, minélfogva az első, alakuló és tisztválasztó vármegyei gyülés is nem Gyulán, de Békésen tartatott 1715 eszt. jul. 23.

Ezolta a városnak nevezetesebb eseményei ezek;

$173^{8}/_{9}$ a pestis nagy pusztitást tett.

1770. fölméretett a békési határ.

1772. behozatott az urbér.

1773. virágvasárnapon nagy fergeteg, mely nem csak baromban, épületekben, de emberben is sok kárt okozott.

177⁵/₆. épittetett a mostani reform templom.

1782. kezdtek Békésen letelepedni római kath. vallásuak.

1784. épittetett a reform. torony. Alakult a görög nem egyesült egyház. Létesült a rkath. egyház s bevezettetett az első lelkész.

1792. kiosztattak a Szécsényi szőlőskertek.

1794. épült a mostani rkath. templom.

1814. nagy árviz.

1816. a fergeteg sok kárt tett.

1831. a cholerában 1902 egyén meghalt.

1834. Oct. 15. nagy földrengés.

1844. a középponti emeletes iskola alapköve letétetett.

1845. megköttetett az uradalommal a legelő elkülönzési egyesség.

Békés városának lakosai csupa magyarok kevés óhitüeket kivéve, kik azonban már szintén jobbára megmagyarosodtak. Számuk az utolsó öszveirás szerént igy áll:

helvét hitvallásuak	—	18,408
rkatholikusok	—	1690
ágostai hitvall.	—	43
görög nem egyesültek	—	552
görög egyesültek	—	40
zsidók.	—	354
Ösz.		23,087 lélek.

Bélmegyer.

Békés városa határához tartozó puszta. Hajdan ezen melléknév: Bél különösen oly helyekre ruháztatott, melyek valamely rejtettebb helyen péld. erdők, mocsárok 'közt feküdtek s a szem elől elrejtve voltak épen ugy, mint a hasban a bél. Igy kapta nevét a bihari erdőségek között fekvő

Bihar Bél és a bakonyi erdőségben lévő Bakonybél. Igy ragadhatott Megyerre is ez a név Bélmegyer, minthogy a Sebeskörös és a büngösdi ér erdőlepte vidékén az utas szeme elől elrejtve feküdt.

Bélmegyer hajdan falu volt. A mint az 1733 eszt. megyei jegyzőkönyv mondja, még ekkor meglátszottak itt valamely régibb épületnek fundamentomai, de már nem lehetett kivenni, templom volt e az vagy uri lak?

A XIV. században Bélmegyer a bélmegyeri Kanya és Beke családé volt 1373 eszt. a nagyváradi káptalan Lajos király meghagyására atyafiságos osztályt eszközölt Bélmegyeren egy részről bélmegyeri Kanya Mihály másrészről bélmegyeri Beke Mihály, Mátyás és András közt. Ezen egyesség levélben sok oly helynév fordul elő, mely ma már Bélmegyer környékén nem létez példd. Sikefafiatőve, Nádas, Bucsukert, Horgaserdő, Középelőkert, Terhát Belhidi, s at.

1433 eszt. ugyanazon káptalan ujolag barátságos egyességet eszközölt bélmegyeri Kanya Péter és osztályos atyafiai Mezőgyáni György és Mihály és Bélmegyeri Imre és Domokos közt, kik mindnyájan, még pedig Kanya Péter fiágon, a többiek pedig bélmegyeri Kanya László leánya Erzsébet után nőágon igényt tartottak Bélmegyerre. Igy most már Bélmegyer nem maradt tisztán Kanyajószág, hanem egy részt átment a Mezőgyáni családra.

1530 eszt. Marczalházi Thanka János pap békésmegyei bélmegyeri részjószágát attól távol lakván és igy azt kellőleg kezelni nem birván osztályos rokonának ikladi Fodor Istvánnak kezelésére bizza.

1461 eszt. a Maróthyak Királyság miatti pörében emlittetnek mint tanuk: Bélmegyeri András Bertalan fia, Bélmegyeri Kanya Imre és bélmegyeri Csiga Bertalan.

Bélmegyer a XVII. században reformált vallásu falu volt. 1675 eszt. a Debreczen városában tartatott gyülésen Pércsi Pál rendeltetett ide papnak. Nem sokára azután bekövetkezett Bélmegyernek végenyészete. A 18. század elején itt garázdálkodott rácz és tatár csoportok ezt is egészen elpusztitottak, minek következtében a lakosok elszéledvén Bélmegyer többé nem is éledt fel. Midőn a török innen kiüzetett és a megye visszaállittatott, Vasváry János szólalt fel a megyei gyülésen Bélmegyert, mint családjának tulajdonát visszakövetelvén, de nem tudván bebizonyitani ehez

való jogát Bélmegyer és a többi birtokokkal együtt később Harruckern János Györgynek adományoztatott.

Szent Benedek.

A gyulai határhoz tartozó puszta. Birja jelenleg gyulai gr. Wenckheim Antal. Mogyorossy János, nevéről vonva következtetést, azt hiszi, hogy valaha a Benczéseké volt, mit azonban semmi okmányokkal bebizonyitani nem lehet. Hivatott máskép Benedek egyházának v. Kerék egyháznak is. E néven előfordul 1418 eszt. Ugyanis ez évben annak birtokosai Maróthy János és fia László tiltakoztak az ellen, hogy némely körül fekvő helyek birtokosai benedekegyházi és más joszágaikon erőszakoskodást követtek el.

A Maróthyak magvaszakadtával szent Benedek valószinüleg kir. adomány folytán az eperjesi Pathóczy családra szállott 1556 eszt. kecskeméti Pathóczy Margit a pozsonyi káptalan előtt ellene mondott annak, hogy Magócsi Gáspár gyulai várkapitány szent benedeki birtokára rátette kezét s azt arra kényszeriti, hogy a gyulai vár számára közmunkát teljesitsen. Ugy látszik czélt nem ért, mert Szent Benedek az 1561 eszt. is ugy fordul elő, mint a gyulai várnak appertinentiája.

Talán ez inditotta a fentnevezett Pathóczy Margitot arra, hogy 1561 eszt. Szent Benedeket, I. Ferdinand kir. beleegyezésével 600 aranyokért elzálogositotta Kanyaföldi Kerecsényi László gyulai várkapitánynak egy, a jászói levéltárban levő okmány szerént.

Hogy valaha templommal ellátott falu lehetett, azt neve bizonyitja. Mikor pusztult el, tudni nem lehet.

Béregyháza

Előfordul, mint puszta Harruckern J. György 1736 eszt. adomány levelében.

Berény

Népes magyar-német-tot falu, a fehér Kőrőstől egy órányira, áldott, termékeny határral. Ékesíti három tem-

plom, egy evang. tót. egy evang. német és egy reform. magyar, melyeknél ugyanannyi lelkész szolgál.

Helynevek : Nemeskereki lásd alább e czim alatt. Belenczéres, vizjárta föld a fehér Kőrős mellett, nevében az „ér" onnan, mert e helyet a Kőrős több éren át előnteni szokta. Nagyzug, Sószug, Lászlózug. Kérhalom. Félhalom, az előtt falu; lásd alább e név alatt. Keselyüs. Belentahát, Belenta nevü családtól vette nevét, mely Békés városában maig létez. Rókáshalom. Lapos. Boldishát, nevét vette a Berényben maig is létező Boldis családtól. Baricza, igy neveztetik a falu körül fekvő vizjarta föld. Tót eredetű név s annyit jelent, mint mocsáros hely.

A falu neve iratott hajdan Kőrős Berénynek, Birinnek, Birinkének. Most más hasonnevü helyektőli megkülömböztetés végett Mező Berénynek neveztetik. Hogy honnan vehette ezen nevét, szabad legyen e részben véleményemet, következőkben kifejtenem : az any, eny végzetet a magyar nyelvben többnyire oly helyneveknél találjuk, melyeket valami személy vagy családnévről lehet származtatni s ilyenkor az any, eny, annyit jelent, mint : birtok, péld. Abany, Oszlány, Balkány azaz Aba, Oszl, Balk családnak birtoka. Igy eredhetett Berény neve is e személynévtől : Bere Priscus rhetor emliti Berét Atilla fővezérét, ki az asztalnál előlült s róla azt mondja : hogy gazdag ur volt s Atilla birodalmában sok falukat birt. Lehet hogy még ezen Berétől, mint birtokosától, kapta Berény a maga nevét. Ez nem példátlan. Béla Király névtelen jegyzője szerint, Buda, Tárnok, Keveháza szintén oly helynevek, melyek még a hunkorból maradtak fel s magokat mind ekkoráig fentartották.

A mi már Berénynek multját illeti a XV. század elején birta azt sok más békésmegyei jószágokkal együtt a hatalmas Maróthy család.

Ennek magvaszakadtával a fiskusra szállott s mint Gyulavárának appertinentiája e körül a közmunkákat teljesiteni tartozott.

1490 eszt. az országos rendek Gyulavárával együtt Corvin János herczegnek adományozták Berényt. Azonban a herczeg már 1496 eszt. elszakitván azt a gyulai vártól Derencsényi Péternek adományozta hű szolgálatiért. A Derencsényiek vagy nem jutottak Berénynek birtokába, vagy onnan később kizavartattak, vagy női ágon a Kantlereknek engedték, mert már 1506 eszt. Kantler Ágoston budai polgár

mint Berény birtokosa tünt fel, de midőn magát e birtokba a budai káptalan által bevezettetni akarta, a herczeg özvegye ezen beigtatásnak ellene mondott, azonban ellenmondása okadatolására felidéztetvén meg nem jelent. Mind azon által ugy látszik, az ellenmondás jogos volt, mert Kantler csak ugyan Berénybe be nem igtattatott s az özvegy elhunytával egy ideig birta azt ennek második férje brandenburgi őrgróf, György, de ez azután Magyarországot végkép elhagyván. Berény ujra a kir. fiskusra szállott. Az 1561 eszt. öszveirás is a kir. fiskus kezén találta Berényt. Állott ez ekkor 50 nádori kapuból és igy tekintélyes hely lehetett.

1584 eszt. földesurat cserélt Berény. Ugyan is ezen évben Berény és Gyur falukat Rudolf király Balásdeák István, Sárközy Mihály és Kövesdy Bertalannak adományozta hű szolgálataikért,

1662 eszt. Berény és Doboz falukat és Gyur pusztát, Wesselényi Eerencz nádor és kir. helytartó váradi Inczédy Mátyásnak, Galaczi Miklósnak, Marussy Istvánnak és Gombos Györgynek adományozta, s a jászói conventnek meghagyta, hogy ezeket a fentnevezett birtokokba bevezesse. Azonban hogy ez, valószinüleg az előbbi birtokosok ellen mondása következtében meg nem történt, onnan világos, hogy Berényt 1627 esztendőtől fogva egész a Rákoczy zendüléseig a Károlyiak kezén találjuk. Ugyan is fenebbi évben Berényt és Gyurt Károlyi Mihálynak özvegye született Zsegnyey Borbála 400 magyar forintokon örök áron megvette Kövesdi Páltól, a fenebbi Kövesdy Bertalannak fiától s midőn 1715 eszt. a török kiüzetése után a megye vissza állittatott, a nagy károlyi Károlyi grófi család, nevezetesen annak akkori feje Sándor ellene mondott annak, hogy a kir. fiskus Berényre és Gyurra kezét rátette, holott ezen jószágokat mind a Rákóczy forradalom előtt, mind azután az ő családja békével birta.

Ezen első Berény reformált vallásu hely volt, s 1675 évi papját Várkonyi Mihálynak hivták. Fenállott egész a XVIII. század elejéig a mikor is a ráczság végkép elpusztitotta és lakosai elszéledtek. Igy hevert düledékeiben Berény egész 1702 esztendeig.

Ekkor az elszéledt lakosok visszaszálingozni kezdtek s egyházat állitottak, mely azonban csak 26 párból állott. Lelkészül meghivták Dájjai Jánost. Következő évben már

harangot is öntettek, ily körülirással: „a mezőberényi szent ekklésisia öntette 1703 Békés vármegyében.“ De csak hamar kiütvén a Rákóczy zendülés s a ráczság ujra beütvén a lakosok ujra szétfutottak, a harangot egy kutba vezették azon reményben, hogyha majd Isten jobb időket enged, a falut ujra telepítik és a harangot kiveszik.

Ez volt a második Berény.

Sikeresebb a harmadik és utolsó település. Ugyanis még 1716 eszt. letelepedett a régi Berény helyén néhány tót család. Miután azonban később a megye Harrucker Györgynek adományoztatott, magokat biztositandók, folyamodvánnyal járultak a földes uradalomhoz 1722 eszt. Juliusban Mattheides Lőrincz és Grenercius János vezérlete alatt, kérvén hogy e helyen mint rendes lakosok megmaradhassanak. Ezen folyamodványra ugyan azon évi Jul. 23. kelt a kedvező válasz, ugy a mint az e munka okmánytárában közöltetik.

Ezen harmadik vagyis mostani Berénynek első lakosai tehát tótok voltak. A mint a szerződés kezeikben volt, azonnal hozzá láttak a község rendezéséhez. Épitettek községházat, iskolát, hivtak rendes tanitót, öntettek harangot, melynek ez volt felirata: „Johann Butterer gosmich in Ofen 1723 Keresch Berin evang.“ s mely 1862 eszt. átöntetett.

Már 1725 eszt. a tótok mellé némely bádeni, würtembergi, később harkai és vadkerti németek települtek, kik szintén ágostai hitvallásuak lévén, a tótokkal ugyanazon egy templomban ugyanazon egy lelkész vezetése alatt szolgáltak Istennek. Végre 1727 eszt. visszajöttek Dobozról és Sarkadról a szétüzött magyarok is és a fentemlitett harangot a kutból szerencsésen kihuzván, azt mai napig is használják. Ezen mostani harmadik Berény nevezetesebb eseményei, települése óta következők:

1740 eszt. az ágostai hitvallásuak, — miután az első vesszőből öszefont templom felmonda a szolgálatot, — uj templomot kezdtek épiteni a megye engedélye nélkül. Ez a templom vályogból épült, náddal volt befedve, hossza 13 lépés, szélessége 8 lépés, magassága $1^3/_4$ öl. A megye erre a szolgabirót és az esküdtet küldé ki s a további épitkezést betiltá. De később még is megengedtetett az épités. Szolgált ez a templom egész 1768 esztendeig.

1745 eszt. a német egyház a tóttól elvált.

1755. sok mezőberényi, csabai, szarvasi család kivándorolt Nyiregyházára s az ottani egyházat álapitottak.

1768. épült a második tót templom.

1792. Kezdett épittetni a mostani tót templom s fölépült 1797 eszt. Advent első vasárnapján szenteltetvénfel.

1789. épült a mostani német templom.

1801—1803 épült a mostani magyar templom.

1802. a békési evang. esperesség M-Berényben fögymnasiumot állitott mely azonban 1834 eszt. Szarvasra áttétetett.

1847. megtörtént a legelő elkülönzés.

Borosgyán

Vagy a mint most közönségesen neveztetik: Gyán. Puszta Békés és Csaba közt, melyen a békésieknek, a legelő elkülönzés következtében nyert szántó földjeik vannak. Már a XIII. században falu volt s Borosnak neveztetett. E név alatt előfordul a váradi regestrum 1216 eszt. 164 §. Valószinüleg a török hódoltság alatt pusztult el. 1656 eszt. Wesselényi Ferencz Nádor már mint pusztát adományozta Gergellaky Jánosnak, Török Bálintnak és Bekffy Bálintnak több más békésmegyei helyekkel együtt.

Borsa

A régibb okmányokban „külső és belső Borsa vagy Barsa“ név alatt fordul elő. Valahol Szeghalom és Ladány közt kellett léteznie, de sem ennek, sem amannak helynevei közt nem találom. Bél Mátyás Brochia név alatt emliti, mint békés megyei pusztát. A Harruckern féle adománylevélben nem fordul elő azon helyek közt, melyek Harruckernek adományoztattak, pedig akkor még léteznie kellett e névnek, mert az 1715 eszt. megyegyülésen Nadányi Miklós visszakövetelte külső és belső Borsát, mint a mely családját illeti. Van a gyarmati határban egy Borsalaponyag nevü hely. Valószinü, hogy ennek helyén állott valaha Borsa falu. A XV. században Borsa falu volt. De volt mellette egy hasonnevü puszta is. Valószinüleg amaz hivatott belső, emez pedig külső Borsának. Birta pedig Borsát Gyarmattal és más körül fekvő helyekkel együtt a XV. század előtt a Kismáriai család. 1479 eszt. Borsa és más körülfekvő helyek miatt a

Kismáriaiak és az ezekkel rokon Torda családbeliek, más részről pedig Nadányi Mihály közt, a leánynegyedet illetőleg Báthory István országbiró előtt barátságos egyesség létesült, melynek következtében két Gyarmat és Borsa Nadányi Mihálynak és Lászlónak jutott.

Bucsa.

Most puszta Füzesgyarmat szomszédságában. Hajdan falu volt s a körösladányi Nadányiak birták. Nevezetesen midőn 1412 eszt. Garai Miklós nádor Békés falu mellett a szokott nyolczados törvényszéket tartotta, a megye tisztikara egyező nyilatkozata szerint Bucsa falu és az ahoz tartozó Keszegestó, Szőlős sziget, Apavára Nadányi László ősi birtokául elismertetett s Lászlónak erről a hivatalos elismerés gyülésileg kiadatott. Az 1446 eszt. ecsegi határjárásban Bucsa szintén ugy fordul elő, mint a Nadányiak faluja. 1479 eszt. már Bucsat a Kismariai család kezén találjuk, nevezetesen birta azt Kismariai Kis Lukács fia Lukács *) de az ez évben Bathory István országbiró urai előtt kötött egyeség levélből kitetszik, hogy a Nadányiakat és közösen illette az a Kismariaiakkal együtt. 1561 eszt. Bucsának földesurai voltak :

Nadányi Mihály birt 9 portát fizetett 9 ft 90 den. adót
Bánrévy Péter**) — 10 — — 11 ft. — —

Hogy mikor pusztult el Bucsa, azt homály fedi. A régi falunak nyomait mutatják azon régi, mély kutak, melyek szárazság idején a Berettyó medrében még most is meglátszanak s melyek még Bucsának ős lakosai által ásattak. Rá akadtak e kutakra a füzesgyarmatiak, midőn az $179^{4}/_{5}$ eszt. nagy szárazság idején magok is a Berettyó medrében kutakat kezdtek ásni s ezen régi, bedölt kutakból hordódarabokat, vas fazékakat, abroncsokat húzgáltak ki.

---

*) Ugyanazon Kismariai Lukács lehetett ez, ki 1514. eszt. a Dózsa elleni háboruban Temesvár alatt Zápolya János seregének jobb szárnyát vezérlette.

**) Banrévi Péter Gyula várában volt hadnagy Kerecsényi László idejében s ugyanott, a vár vivása közben, a betörni akaró török által megsebesittetett, de ezen sebéből csakhamar felgyógyult.

Csaba.

B Csaba helyiratát 1866 évben adtam ki, már második kiadásban. Álljon itt abból egy rövid kivonat. B Csaba, azelőtt Európában legnagyobb falu, 1840 év óta mezőváros, fekszik a szolnokaradi vagyis tiszai vaspálya mellett. A másik, szegedváradi vasut vonal, mely Csabát átszegni fogja, nagyban készül s reméljük, hogy legfeljebb egy év alatt a közlekedésnek átadatni fog. Már csak ezen oknál fogva is, — nem emlitve nagy, 6 □ mfdre terjedő termékeny határterületét s lakosságának példátlan munkaszeretetét, szorgalmát, — Csabára nagy jövő vár.

A város öt tizedre oszlik. Ezek : alsó és felső, tabáni és trhani tized. Tabán hajdan annyit jelenthetett, mint : mező, gyep. Ezt onnan lehet következtetni, hogy e név különféle helyeken oly területekre ruháztatott, melyek hajdan a községek gyepe voltak. A trhani tized magában foglalja a mostani piaczot s e tót szóból eredt: trh azaz vásár. Ennek postántúli része : bogárházi résznek hivatik, azért, mert pár év előtt ott még csak földalatti kunyhók állottak, melyek nemis emberlakokhoz, hanem inkabb bogárházakhoz hasonlitottak. Az alsóvégnek egy része kastélynak neveztetik, mert ott állott hajdan az alább emlitendő Abrahamffyféle kastély.

Csabának ötödik tizede az ugynevezett jaminai vagy gödrököntuli szőlők, melyek 1769 eszt. hasittattak ki s most már egész falut képeznek, ház ház mellett all, lakja me. háromezer lélek, van külön papjuk, iskolájuk, imaházuk, de mind egyházi, mind polgári tekintetben a városi előjáróságtól függenek. Többi helynevek Csaba területén: Fővényes, Gerla, Mezőmegyer, Vesze, Sz. Miklós, Kondoros Csákó. Csorvás, Sopron, Gerendás, Kerekegyháza, melyek hajdan falúk voltak. L. azokat az illető rovat alatt. Továbbá: Vandhát, eredetileg talán Vonthát. Egy kézzel csinált hosszu hátnak vagy gátnak, mely a Kőrös kiöntései ellen készülhetett, nyomai most is látszanak Vandháton. Furis, melyen a csabai legrégibb szántóföldek vannak. Neve eredetileg Fürjes lehetett, a gabonában fészkelt temérdek fürjtől. Telek, a város közelében, hajdan legelőhely. Nevét a rajta legelt szám-

talan marha által eihulajtott trágyától vagy, a mint az alföldi magyar nevezi, telektől vette. Sviniarka, valaha sertéslegelő. Peres, neve onnan eredt hogy az 1845 eszt. tagositás után a lakosság soká perelt egymás közt a felett, hogy szántás alá vétessék-e, vagy közlegelőül hagyassék meg.

A határban létező halmok közt emlitésre méltók: a kigyósi határmelletti Kápolnahalom. Körülötte sok keskeny középkori tégla ásatik ki; és a kamuti ut melletti hármas halom, melyek körül jól kivehetők a hármas halmot bekeritett sánczok. Régi sanczoknak nyomai látszanak még az alsó, felső és kastélyi részen. Ez utolsón egy csekély magaslat mutatja a helyet, hol a feljebb emlitett kastély állott.

Csaba határán sok helyütt tünnek elő régi emlékek. A római pénzek, melyek csak kezemen megfordultak. ezer számra mennek. Birtokomban van több őskori, jól megőrzött fazék, bögre, ugynevezett celt, pálstab, bronzkarika. A rétben találtak egy XIII. századbeli bronz feszületet, hasonlót a fehérvári kir. sirban kiásotthoz (most főtiszt. Ipolyi A. ur birtokában.) Mult évben magában a városban kiástak me. 10—15 őskori sirt, egymás mellett, a csontvázak mellett bronz gyürüket, fülbevalókat, kigyófejü karpereczeket. Találtak még a határban itt ott vörös fehér zöld gyöngyökkel ékesitett csontvázakat. Kőkori emlék eddig, tudtommal elő nem fordult. Lelhelyek leginkább: Csaba városa területe és környezete, különösen hajdani erek és laposok melletti partosabb helyek, azután: Vandhát, Megyer, Kerekegyháza, különösen pedig Gerla.

Csaba e nevét valószinüleg hajdani hasonnevü birtokossától kapta. Valószinüvé teszi ezt már az is, hogy hajdan ezen egész vidék Csaba mezejének hivatott. (Jerney m. nyelvkincsek 22. l.) Csaba név kétségtelenül asiai eredetü. Hunoknál személynév volt. Etelének egyik fiát is Csabának hivták. A magyaroknál család névvé lett. Csaba család azoknak volt egyike, melyek még Árpáddal jöttek be. (Horváth Istv. M. O. gyökeres régi nemzets. 50 l.) Kihalt e birtokos család vagy a XIII század végén vagy a XIV.-nek elején. Utolsó ivadéka, kiről okmányaink emlékeznek, volt Csaba gróf Terytus (talán Téritős) fia, 1291 eszt. a szent Miklósról nevezett zárda kegyura. E Csabák valamelyikétől kapta nevét Csabánk, épen ugy, mint Borsod Borstól, Szabolcs Zabolcs vezértől.

A mi Csaba hajdanát illeti, azt három főkorszakra lehet osztani.

Első korszak legrégibb időtől a török berontásaig (1566 eszt.) E korszakban Csaba mint falu emlittetik 1235 év körül a nváradi regestrumban. Az okmány szavai szerint Zod és Benő csabai lakosok Guda által lopással vádoltatva a nvárádi izzó vaskezelő bíróság által megitéltettek, de ártatlanoknak találtattak. Hogy Csabának már a XIII. században fenállania kellett, bizonyitják az itt sürün előforduló IV Bélaféle ismeretes rézpénzek. Ki birta? okmányok hiányában földeriteni nem tudjuk.

A XIV. században Csabát már a gerlai Abrahamffyak kezén találjuk. E család egyik őse gerlai Abrahám mester, gerlai Dénesnek fia, 1350 év tájánsok birtoknak szerzője volt. Valószinüleg ő szerezte meg családjának Csabát is.

1383 eszt. a család a nváradi káptalan előtt atyafiságos osztályra lépett. Csabát négy részre osztották. Három rész jutott osztatlannl Lászlónak, Eleknek és Dénesnek, a negyedik rész, mely Ferencz nevű jobbágynak házától a templommal átellenben lakott Tamás jobbágynak házaig terjedt, Miklósé lett. Innen kitetszik, hogy Csaba már akkor templommal ellátott parochia volt. Mint ilyenről emlités van az 1334 eszt. pápai tizedbeszédési jegyzékben is. Akkori papja Pál a Pápa számára hat garas segélyt fizetett.

1450. eszt. Csaba ismét előjő mint falu. Ez évben t. i. a kalandor életü Fekete György Csabán helyezvén el hadseregét, Gyulára tört, azt bevette, de onnan csakhamar Hunyadi János által kiszorittatván, a csatában életét veszté (Szerémi Gy. naplója 239 l.)

1518 eszt. gerlai Abrahamfi Sebestyén és Péter Csabán három puszta telket, melyeken Buza János, Kői György és Szabó Jakab laktak, örökösen adományoznak Radák Balásnak *) hű szolgálatiért s ez adományt II. Ulászló király is megerősiti. Balázs ki az okmányban Csabainak nevezte-

---

*) Radák Balázs, emlitett 4 testvérével, 1514 eszt. kapta a czimeres nemeslevelet II. Ulászlótól. A négy közül nem tudni melyiknek, fia volt György, kit Nagy Iván a család első ismert törzseül emlit. Ennek fia volt László, borosjenői kapitány, ki 1557 eszt. táján költözött Erdélybe s ott a maig virágzó báró Radák családnak alapitójává lett. A család, mintiláttuk, egy ideig de Csaba irta magát. Most előneve: bényei.

tik még ugyanazon évben egyet ezek közül cserébe adja Edelessy Gergelynek Edelesen lévő nemesi udvarházaért.

1528 eszt. az Abrahamffyak Tamástól származott ágának két ivadéka élt, VI. István és II. Péter, I. Péternek, a főispánnak fiai. Amaz Csabán, emez Gerlán lakott. Vagy ezen István, vagy I. Péter épitteté a csabai kastélyt. VI. Istvánnak fia III. Péter is e kastélyban lakott. Ennek fia alatt, ki Imrének neveztetett s még nőtelen volt, romboltatott szét a kastély, a mint mindjárt látandjuk.

Az 1561 eszt. kir. öszveirás szerint Csabát már a következő birtokosok birták: Székely Miklós és Márton *) Abrahamffy Boldizsár és István, Zterzenkovics Mátyás özvegye **) Tursi István és Nagy Balás ***) Ezek valószinüleg beházasodtak az Abrahámffy családba, s ugy jutottak Csaba egy részének birtokába. Vagy igen szegények, vagy igen hanyagok lehettek. Mert midőn a vármegye többi birtokosai pontosan lefizették az adót, ellenben Csaba mellett ott áll :

---

*) Székely Márton jeles vitéz volt I. Ferdinándnak korában s Géczi Jánossal együtt hagynagyoskodván, Kisarnál, a Szamos mellett, török rabságba került. Később kiszabadulván, Gyulán Kerecsényi László alvezérévé lett. 1562 eszt. ötszáz válogatott vitézzel Balassa Menyhértnek és Zay Ferencznek segitségére ment Szathmárra, miről a török hírt vevén, felhagyott Szathmár ostromával.

**) Zterzenkovics Mátyás, Dobó István hadseregében szolgált Egerben, mint hadnagy, 1552 eszt. Száz huszár volt reá bizva. Azután Nyári Lőrincz alatt szolgált Szolnokon s itt gyalázatot vont nevére. Midőn az őrség a várat gyáván feladta s szökésben keresett menedéket, e csuf tettben nagy része volt Zterzenkovicsnak, ki, hogy a többieket is szökésre buzditsa, a vitéz Nyári ellenmondása daczára, oda ment a várkapuhoz, a lakatokat csákányával leverte s első volt, a ki szökött. Fessler hibásan nevezi Krezenkovicsnak. 1561 eszt. már nem élt, mert az ekkori öszveirásban neje mindenütt mint özvegy fordul elő,

***) Nagy Balázs, az alsószopori Nagyok őse, Péternek fia. Balázs szerezte meg családjának Csabát, Csorvást, Mezőmegyert sat. ő felvette a „mezőmegyeri" előnevet. Dobó oldalán vitézkedett 1552 eszt. Egerben. Midőn D.obó a vár lerongált falait homokkal és földel töltött zsákokkal és hordókkal betömette, Nagy Balázsra volt bizva e védelmi munka, ki azonban ott egy ágyugolyó által leterittetvén, életét veszté.

Choba omnia restat. Sőt még a porták száma sincs bejegyezve.

Szóljunk már nehány szót a csabai kastélyról. A XVI. század közepén birtokosa volt ifju Abrahamffy Imre. Ez a Zápolyákhoz mindig hű Abrahamffy családnak egyik ivadéka, 1556 eszt. titkon szövetségre lépett a borosjenei várban magokat befészkelt Zápolya pártbeliekkel, nevezetesen pedig azoknak akkori fő embereivel eperjesi Pathóczy Boldizsár főispánnal és Radák Lászlóval, s nekik azon igéretet tette, hogy valamint őket, ugy a velők szövetkezett törökséreget is csabai kástélyába be ereszti, hogy e kastélyt kellő védelmi állatpotba helyezvén, innen Gyula várát megrohanhassák és a Zápolyapaitbeliek hatalmába ejthessék. A mint erről értesült a gyulai erélyes várkapitány Mágocsi Gáspár, be nem várva a támadást, öszveszedte minden seregeit s a fentnevezett 1556 eszt. Junius hóban a csabai kastélyt ostrom alá vette, egész éjjel vivta, végre azt rohammal bevette, földig lerontotta és a sánczokat behuzatta, mely alkalommal maga a vár ura is életét veszté. Imre magtalanul halván el, csabai birtokát István és Boldizsár nagy bátyai örökölték, kik mint ilyenek az 1561 eszt. öszveirásban is előfordulnak.

Hogy ezen korszakban Csaba reformált vallású hely volt, kétséget nem szenved. Ember Pál „historia ecclesiae reformatae“ czimü munkájában is ugy emlékezik róla, mint hajdani reformált vallású egyházról, de mely már az ő korában, — a XVII. század végén — elpusztult volt.

Egyébiránt ezen első Csaba nem azon helyen feküdt, hol most, hanem az ugynevezett kastélyi részen, ez a rész pedig, hol most a piacz és templomok állanak, akkor még gyep volt.

Csabának második korszaka kezdődik a török berontásával vagyis az 1566 évvel s tart a török kiüzetéseig. Csaba a török uralom alatt is folyvást fenállott, de lakosai folytonos zaklatásnak lévén kitéve a török részéről, nem csuda, hogy számuk apadt. Midőn 1580 eszt. Biharmegye tisztikara előtt az Abrahamffy családbeliek ősi jószágaikon osztozkodtak Csaba Abrahamffy Jánosnak és Farkasnak jutott s csak következő 14 családok lakták: Békéssy Ferencz, Angya Mihály, Halasi Pál, Barácsy Gáspár, Begyesi Imre, Halász Bálint, Zábos János, György Tamás, Biró Gáspár, Szücs Ferencz, Kőtö Fabian, Farkas János, Halász Péter

és Kis Farkas János. Neveik is mutatják, hogy magyarok voltak. Ugy látszik ezen lakosok időközben innen máshová költöztek, mert az 1716 eszt. öszveirás egészen más nevüeket talált itt. Ezeknek nevei voltak: Banszky, Kőkény, Veres, Tóth, Mészáros, Behan, Both, Bende, Kálmán, Fazekas, Lévai, Vas, Móré, Török, Nagy, Molnár, Tőke, Juhász, Varga, Cser, Szabó, Szabó. Neveik után itélve, szintén magyarok voltak, kivévén kettőt: Banszkyt és Behant, mely két családok máig is léteznek Csabán. Hogy mily csekély falu lehetett ekkor Csaba, mutatja azon körülmény, hogy a szájbeli hagyomány szerint csupa földalatti putrikban laktak, részint a mostani kath. részint az ev. paplakok során s készpénzük az akkori öszveirás szerint csak 12 ft. volt, ingó és ingatlan vagyonaiknak becsára pedig 605 ftra. ment.

A következő 1717 évvel kezdődik Csabának harmadik korszaka. Ezen évben tudniilik három felföldi, vallásért üldöztetett családfő, u. m. Duna Mitnáról, Szekerka Hradistyeről és Valent Csallról, értesülvén az itteni vidék pusztavoltáról, lejöttek az alföldre s magokat a szegedi kir. kamarai igazgatónál jelentvén, engedélyt kértek, hogy mind ők, mind a még utánok leérkezendő faj és vallásrokonaik Csabán letelepedhessenek. A kamarának ez épen inyére volt, mert a puszta vidéket anélkül is népesiteni s népesités által jövedelmezőbbé tenni szándékozott. Ennélfogva az igazgatóság kapva kapott az alkalmon s nemcsak a településhetési engedélyt megadta, de a települni ohajtóknak a vallás szabad gyakorlatát is biztositotta. Ez örömhirrel a fentnevezettek, — kik a többiek csak megbizottai, küldöttei voltak, — visszamentek a felföldre s a jövő tavaszon, mint a raj, ugy jött le mindenoldalról az evang. tótság. Hol most az ő városháza van, ott akkor még erdő volt. Ennek tövében letelepedtek, azután a kamarai mérnők által házhelyeik kimérettek. Megvették az itt lakott magyarok putrűt ís s azoknak helyére szebb, erősebb házakat épitettek. A magyarok eladván ekkép putrükat, fajrokonaikhoz költöztek Dobozra, Gerlára és Békésre. Igy épült az1718 év tavaszán a mostani, már harmadik Csaba. Egyébiránt ezen épitkezés bizony csak ugy ment, hogy miután e helyek nagy része akkor még igen vizenyős volt, s csak itt ott tűnt ki a vizből egy egy szárazabb hát, a lakházak a szárazabb hátakra épittettek, a vizenyősebb hely pedig udvarnak hagyatott. Innen lehet

magyarázni azt, hogy az utczák még most is többnyire rendetlenek, görbék, és az egyik ház sok helyütt kijebb, a másik beljebb van épitve.

Midőn Harrukern János György 1722 esz. egész Békésmegyét kapta, a csabaikat nemcsak megerősitette lakhelyükön, de szabad vallásgyakorlatukat is ujra biztositotta. Hogy micsoda főltételeket szabott elébük, mit voltak kötelesek adóul fizetni, azt tudni nem lehet, mert a vele kötött szerződés már nincs meg.

Az uj telepnek első gondja volt magát egyházilag szervezni. Ugyanazért vesszőből összefontak s sárral kitapasztottak egy épületecskét mely öt évig szolgált nekik imaházul s a mostani ó templomnak helyén állott, s még ugyanazon év végén rendes lelkipásztort kaptak. A község csupa ágostai hitvallásuakból állott s csak 1750 év táján jöttek a mostani katholikusok, kiknek azután az uradalom külön házhelyeket és szántóföldeket méretett ki. Onnan van, hogy a rkatholikusok most is külön, a felsővégen egy csomóban laknak s szántóföldjeik is együtt vannak a soproni pusztán. A nem egyesült óhitüeket az 1817 eszt. drágaság és éhség hajtotta ide Erdélyből és a szomszéd Arad és Bihar vármegyékből. A zsidók különösen azóta szaporodnak, mióta a tiszai vaspálya jött létre. Az egyesült keletiek vagy ugynevezett rusznyákok, Galliciából és Sárosmegyéből különösen a forradalom utáni években áraszto tták el e vidéket.

De térjünk vissza a települési évekhez. Ámbár az itteni lakosság ez áldott kanaani földön semmiben hiányt nem szenvedett, az uraság vele a legkegyelmesebben bánt, vallásgyakorlatukban őket senki nem háboritotta, a megye is atyai szeretetét érezteté velők, még is, nem tudni micsoda oknál indittatva, 1732 eszt. Süveg János birósága alatt, egyszerre csak az egész lakosság jószágostól, felkerekedett s itt akarta hagyni Csabát, Száraz György septemvir jószágaira átmenendő. De a megye csakugyan erélyesen fogván a dolgot, eszőkre téritette és reversalis adásra szoritotta, melyben lekötvén minden vagyonaikat, egyik a másikért jót állva, arra kötelezik magokat, hogy maradnak.

Ezen uj telepűlés óta Csaba nevezetessebb eseményei közé sorozza a következőket:

1720. Csaba, mint község, ünnepélyesen a megyébe kebeleztetett s pecsétet nyert, melyben hátulsó lábaira ágas-

kodó, első felemelt lábában három buzakalász tartó oroszlány szemlélhető. Az oroszlány alatt viz, melyben egy hal uszkál.

1723. Az első templomnak helyén vályogból uj templom épült.

1735 eszt. Majus 1-én a Pero vezérlete alatt felzendűlt ráczság Csabát mindenéből kifosztotta. Burian Samuel papot, ki előlük a templomba menekült volt, onnan hajánál fogva kihuzta és megverte, a mint ezt verseiben emliti Markovicz Mátyás szarvasi pap. Burian Samuel pedig erről igy emlékezik az akkori anyakönyvben: 1735. Maius miserabilis et lamentabilis. Die namque prima irrupit rascianus in Csabam magna cum crudelitate homines quam plurimos vulneravit, vix aliquem sine diris verberibus dimisit, omnibus bonis communitatem exspoliavit et sic onustus praeda redüt. Sequenti mox die (exercitus noster) cum latronibus congregatis feliciter conflixit ad Crysium circa Szegudvar." A csabaiak közül a lázadókhoz adták magokat tizen, nevezetesen Psotka János, Ruman György, Franyo Mátyás, Behan György, kik később kegyelmet nyertek és Begyo Pál, Lepény Pál, Sztrehovszky Lukács, Horvát János, Gulyás János és Szovay Ferencz, kik sulyosabban lévén terhelve megbüntettettek.

1738. kettős csapás érte Csabát. Ugyanis Apr. 14. tűz támadt, mely 22 házat elhamvasztott; Juniusban pedig pestis dühösködött, melynek 65 személy esett áldozatúl.

1745 Apr. 26. a mostani ó templomnak alapkőve letétetvén, ugyanaz Nov. 10 fölszenteltetett.

1748 sok csabai, szarvasi, berényi Mokrára költözött s az ottani egyházat megalakitották.

1751. megalakult a helybeli rkath. egyház s megszűnt a templom körüli temetőbe való temetkezés.

1753. nyolczszáz csabai, szarvasi és berényi család, csabai pap, Vandlik Márton vezérlete alatt Szabolcsba költözött s ott a nyiregyházi egyházat alapitották. Első papjuk volt a fentnevezett Vandlik.

1755. Apr. 25 nagy tűz, mely az egész alsó véget, a mostani nagy vendégfogadótól kezdve, elhamvasztotta.

1765. Kimérettek a felsővégi legrégibb szőlők, melyek most már a várossal vannak összvekapcsolva.

1769. fölépült a rkath. templom s kihasittattak az ugyvezett jamínai szőlők.

1773. az ó templomhoz a két oldalszárny hozzá épittetett, mi által ez keresztalakot nyert.

1775. az urbér behozatván, a szántóföldek szabályoztattak.

178 épült az ó torony.

1807. az uj nagy templomnak alapkőve letétetett, mely sok viszontagságok után végre fölépülvén 1824. Jun. 29. fölszenteltetett.

1816. iszonyú fergeteg, mely az egész alföldön s Csabán is, nagy pusztitást tett.

1817. oly drágaság, hogy a buzának kőble száz forinton kelt. Az erdélyi, aradi és bihari oláhság, éhségtől ide hajtatva, az utczákon éhen halt.

1821. megalakult a görög nem egyesült egyház.

1829 nagy hó és iszonyú hideg.

1831. a cholera dühösködött Csabán s áldozatául esett 1651 evang. 306 rkath. 51 óhitü, 11 zsidó, összesen 2019 egyén.

1834. földindulás, mely a nagy templomot tetemesen megrongálta.

1840. Csaba mezővárossá lett.

1841. fölépült a görögkeletiek temploma.

1845. dec. 31. déli 12 órakor, megköttetett az uradalommal az örökváltsági egyesség. A váltsági öszveg 802 ezer p. ft

1849. cholera, melyben 900 egyén halt el. Ugyanezen csapás ismétlődött 1855 és 1866 eszt-

1863. rendkivüli aszály és inség. A gymnasium szerveztetett.

Csabacsűd.

Most puszta Csaba és Szarvas közt, Szarvashoz kétórányira Csűd, csőd, — mely ragaszték több helynév mellett is előfordul, — hajdan őrhelyet, előőrshelyet, az az oly helyet jelenthetett, hová veszély idejében a derékhad szokott összecsődülni valamely várból. Származhatott ezen szótól: cső, minthogy az előőrs csővel biró kürtel hivta öszve társait. Csabacsűd vagy máskép Csabacsőd a csabai várnak lehetett valaha ilyen előőrsi helye.

Csabacsűd hajdan Szentandrással, Szenttornyával, Csabával egy uradalmat képezett, s népes falu volt. Bírta azt a XV. században Corvin János herczeg, Mátyás királynak fia. Ez Damffy Márton tanácsosának adományozta Csabacsűdöt,

még ifiu korában, midőn még adományképes sem volt. Később ezen elhamarkodott tettét megbánva, kérte magának Csabacsüdöt visszaadatni, II. Ulászlóhoz 1498 eszt. benyujtott kérőlevelében. De hogy Damffy csakugyan megmaradt Csabacsüd birtokában mutatja azon körülmény, hogy még özvegye is birta Csabacsüdöt s 1512 eszt. benyujtotta a protestatioját arranézve, ha vagy a király Cabacsüdötmásnak adományozná, vagy azt valaki illetéktelenül elfoglalni fogná.

A Damffy családnak Mártonban magva szakadt, s I. Ferdinand ezen rész jószágot 1560 esz. Mandi Kelemen özvegyének, Betlen Annának adományozta. Ezen Mándi birtok az 1560 eszt. öszveirás szerint 13 portát tett.

Csabacsűdnek másik részét 1561 eszt. az akkori országos öszveirás szerint a következö családok birták :

Glesán Miklós*) birt	20	portát	fizetett	22 ft. adot.
Ujlaky Sebestyén—	21	—	—	23—10 den.
Ujlaky György**)—	11	—	—	12—10 den.
Paksi Lajos	— 16	—	—	17—60 —

Azonkivül az 1560 eszt. öszveirás szerint birt még Zay Ferencz is 7 portát.

Hogy Csabacsüd ekkor virágzó állapotban lévő falu lehetett, mutatja egyrészt a porták száma, másrészt pedig azon körülmény, hogy ámbár a többi békésmegyei porták után egy forint szedetett adóul, a csabacsűdi portákra egy forintnál több volt kivetve.

Harmadik része Csabacsüdnek az Abrahamffy családé volt s Vésztő, Mágor, Csaba, Gerla Gerendás, Szenttornya, Megyer Sopronnal együtt a XVI században általánosan „Abrahamffy jószágnak“ neveztetett köznéven. Ezen részét Csabacsüdnek 1593 eszt. Pipaly Anna, Pipaly Jánosnak és gerlai Abrahamffy Sofiának leánya ugy látszik, utolsó ivadé-

*) Gleszan Miklós ifjabb korában jeles vitéz volt. Tevékeny részt vett az 1514 esz. fellázadt parasztság elleni háboruban s azokat Perényi Ferencz, Czibak Imre, Aitandi Pál és Bajomi Benedek társaságában NVárad közelében szétverte. Jelen volt 1526 eszt. a tokaji gyülésen, hol Zápolya királynak kikialtatott. Mint Zápolyának egyk kapitánya Dózsa ellen vezérlett egy csapatot Temesvárnál. 1518 eszt. a bácsi gyülésen a kir. hatalom ellensulyozására ő is a rendek által az országos tanács tagjává választatott.

**) Ujlaki György az 1560 eszt. öszveirásban Georgius Litteratusnak neveztetik.

ka a hajdan hatalmas Abrahamffy családnak, férjének Váradi Pálffy Máténak s fiának Istvánnak és Katalin nevű leányának zálogképen beválloita.

Még aXVIII. század elején fenállottak ezen régi Csaba csüdnek némi, omladékai. Az 1733 eszt. a hely szinén jelen volt megyei küldöttség még látta azokat, de egyszersmind azon tanubizonyságot kapta a lakosoktól, hogy a téglák nagy részét a török Szarvasra hordatta s azokból épitteté az ottani fürdőt.

1731 eszt. végre Száraz György personalis kapta adományképen Szentandrással együtt Csabacsüdöt, mely halála után leányági utodaira szállott.

A fenebiekből kitetszik, hogy Csabacsüd a török időben pusztult el.

Csákó.

Egy része Szarvashoz, más része Csabához tartozik. Hajdan Eördőngősnek neveztetett, most máskép Csákóhegyesnek. Különös, hogy az alföldi paraszt a páros, jármos ökrök egyikét hivja Csákónak, másikát Hegyesnek. Vajjon miféle öszefüggés lehet ezen elnevezés és a csákóhegyesi pusztának neve közt ?

A mi hajdani birtokosait illeti : Csákó is azon helyek közé tartozik, melyeknek egy részét birta a XVI. század elején gerlai Abrahamffy Ferencznek fia János, gyulai esperes és nváradi kanonk s más többbékés és aradmegyei birtokaival együtt 1508 eszt. nyolczezer arany forintért elzálogositotta Haraszthy Györgynek s utódainak az akkor élt Abrahamffy családbeliek ellenmondása daczára.

1561 eszt. Csákónak birtokos urai voltak:

Nagy Balás birt 2 portát, fizetett 2 ft. 20 den. adót.
Abrahamffy István 5 — — — 5 ft. 50 — —
Székely Miklós — 9 — — — — — —

Azonkivül birtokosok voltak még ekkor Csákón: Székely Márton, Sterzenkovics Mátyás, Békéssy Péter özvegye és Abrahamffy Tamás özvegye és Abrahamffy Boldizsár, kiknek neveinél azonban sem a porták száma, sem az utánok kivetett adómennyiség bejegyezve nincs, valószinüleg azért, minthogy a birtok oly elpusztult állapotban volt, hogy az után adót kivetni méltányosnak nem látszott.

A XVI. század végén ezt is Pipaly Anna,Pipaly Jánosnak és Abrahamffy Sofiának leánya — valószinűleg a nagy Abrahamffycsalád utolsó sarjadéka, birta s 1593 eszt. férjének, váradi Palffy Máténak s gyermekeinek zálogképen bevallotta.

Csákó, ugylátszik, ekkor már nem volt falu. Legalább egész Csákón sem most semmiféle régib épületeknek nyoma nem látszik, sem az 1733 eszt. megyei bizottmány ilyeneket észre nem vett. Valószinü, hogy ezt is a törökjárás pusztitotta el.

1851 eszt. ólta ismeretesebbé tette Csákót a csákói vadásztársulat. Ez évben tudniillik a lovagiás báró, jelenleg belügyminister. Wenckheim Béla ur Ő Exc. által a vadásztársulat eszméje felelevenittetvén, miután e czélra gr. Batthyanyi László a társulatnak átengedte csákói pusztáját és ottani épületeit, sőt ott még több e czélra szolgáló épületeket, nevezetesen egy izlésteljes vadászlakot állittatott, azóta hazánk főurai rendesen néhány hetet Csákón töltenek s Csákó ujra megélénkült.

Csarna

Békésvárosa határában van egy Csarnahely nevü határrész s azon egy magas halom. Itt állott hajdan Csarna nevü falu. Róla csak annyit tudunk, hogy a XV. században a Csarnai család birta. Nevezetesen 1415 eszt. a váradi káptalan előtt Csarnai Antal, Csarnai Györgynek fia maga és Mihály, János, Miklós, Benedek, István, Lőrincz fiainak nevében eladja 400 kurta forintért Charna nevü békésmegyei birtókának igaz felét, minden haszonvételekkel Deteri Miklósnak, Deteri György fiának s Tamás és János fiainak s azok örököseinek, oly kikötéssel, hogyha a vevők vagy azoknak örökösei azt idővel eladóvá tennék, másnak, mint a bevalló örököseinek el ne adhassák. Ha pedig a vevök családjának idővel mindkét nemen magva szakadna, akkor a birtok az eladóra, illetőleg annak örököseire visszaszáljon. Innen az látszik, hogy Csarnát a XV. században egészen a Csarnai család birta. Hogy mikor halt ki ezen békésmegyei család, tudni nem lehet. Ugy látszik, hogy a XVI. században, mert már az 1560 eszt. öszveirásban Csarna ugy fordul elő, mint fiskalis jószág. Nagy Iván „Magyarország családai czimü munkájában róla emlités nincs.

Csatár.

Békésvárosának határrésze, melyen a békésieknek szőlőskertjeik vannak. Hajdan ez is falu volt, s mint alább látandjuk, több nemes családnak előneveül szolgált a XV. században.

1454 eszt. Csatári Tamás királyi ember volt, midőn a csanádi káptalan által az orodi káptalan Zelesén nevü birtokba ünnepélyesen beigtattatott.

A Maróthyaknak a szilágyi örökösök ellen intézett s alább „Királyság" alatt bővebben emlitendő pöre alkalmával, midőn a megyei küldöttség Mátyás király rendelete folytán a hely szinén szemlét tartott és a dolgot visgálta, jelen voltak mint szomszédok és tanuk 1461 eszt. csatári Lőkös*) Jakab, csatári Lőkös Dávid, csatári Bedek Demeter, csatári Nagy**) János, csatári Szabó Jakab, Csatári Balás, Csatári János, Lászlónak fia és Csatári Márk, kik ugyan többnyire Halászteleken laktak, de előneveik mutatják, hogy Csatáron is birtokoltak.***)

Hogy az — ugylátszik, — szélesen elterjedt Csatári-család miként esett ki később Csatár birtokából, azt okmányok hiányában megmutatni nem lehet. Elég az hozzá, hogy a XVI század közepén Csatárt már a kir. fiskus kezén találjuk, nevezetesen az 1561 eszt. kir. öszveirás szerént Csatárt és Verebest, Békésvárosával együtt a király birta.

Még a XVII. század végén és a XVIII. elején is falu, még pedig reformált vallásu falu volt Csatár, de Kiba és Tökölyi ráczai ezt is elpusztitották a XVIII. század elején. A reformatus tractus folyamodott is felsőbb helyre, miszerint

---

*) A Lőköscsalád Nagy Iván szerént, jelenleg Borsod és Gömörmegyékben birtokos. Nem tudom, a békésmegyei csatári Lőköscsaládból származik é ?

**) A csatári Nagy család, a török berontása után Erdélybe szakadt. Ott volt csatári Nagy János a XVIII. század elején kam. igazgató és tanácsos és az Apaffy ljoszágok kamarai administratora. L. többet e családról Nagy Iván Magyarország családai VIII. 70.

***) Volt egy sarkadi Csatáry család is kik közül Csatári János sarkadi várkapitány volt 1658 eszt. Valószinüleg ez vette fel a sarkadi előnevet. E családból sarkadi Csatáry János debreczeni senator volt s tudományosan kiképezett férfiu. Tőle van: „Magyar historianak rövid summája" Debreczen 1748 meghalt 1782 eszt. Nagy Iván III. 109.

ujra való benépesitése megengedtessék, de ez meg nem engedtetett.

Cséfán.

Füzesgyarmat közelében fekvő puszta. Hajdan hol Békéshez, hol Biharhoz tartozott s a régibb oklevelekben Cséf, Cséfán, Csépán név alatt fordul elő. Csefán, Chepan hajdan keresztnév volt s annyit tett, mint István. A XIII. századbeli nváradi regestrumban ez a név ily jelentéssel sokszor előfordul, péld. pristaldus Chepan de villa Ladan. Valószinü, hogy Cséfán valamely ily nevü birtokosától kapta e nevét.

Már a XIV. században előjő Cséfán mint falu és egyház. Nevezetesen a pápai tizedbeszedési lajstrom szerént Fabian cséfáni pap a Pápa számára fizetett három garast.

1541 eszt. még szintén falu volt, de már ekkor a török birta s mint ilyen a szolnoki basának hatósága alatt állott. Azonban, ugy látszik, politikai tekintetben némi önallósága felmaradt, a mit onnan lehet következtetni, hogy 1552 eszt. a kir. biztos által mint Biharmegyéhez tartozó község, adózási tekintetből számba vétetett. Ekkori földesurai voltak :

Putnoky Menyhért	birt 4½	portát
Bajomi Ferencz	— 9	—
Litterati Benedek özv.	— 2	—
Bornemissza Miklós özv.	— 2	—
Bocskay György	1	—

Midőn a megye 1715 eszt. visszaállittatott, már akkor Cséfán puszta volt s mint ilyen 1728 eszt. Almássy Jánosnak volt birtoka.

Gacsáry István füzesgyarmati pap, Füzesgyarmatnak kéziratban lévő leirásában emliti, hogy még az ő korában, — 1838 eszt. meglátszottak Cséfánon több régi kőépületeknek funtamentomai.

Csejt.

Szarvas mellett fekvő puszta, polgárilag Szarvashoz, egyházi tekintetben Gyomahoz tartozik. Hajdan falu és a Sárréten sokat birt Simayaknak régi, ősi birtokuk volt. Mint ilyennek nyomát találjuk már a XV. század derekán. Ugyan

is 1449 eszt. keresztelő szent János születése 2-ik napján Budán kelt rendelet szerént Hunyadi János kormányzó Simay Péternek és testvéreinek kérelmére megengedi, hogy Chehth nevü falujok külsö Szoinokmegye hatósága alul Békésmegyébe át kebeleztessék, minthogy ezen utolsónak törvényszéki helyéhez közelebb fekszik.

Az 1561 eszt. öszveirás ezeket emliti Csejt birtokos uraiul ;

Veres György	birt	1	portát	fizetett	1	ft. 10	den.
Boros János	—	1	—	—	1	10	—
Szalay Albert	—	1	—	—	1	10	—
Lantos Mátyás	—	1	—	—	1	10	—
Mező László özv.	—	4	—	—	4	40	—
Móré Mátyás	—	1	—	—	1	10	—
Harangi Gáspár	—	1	—	—	1	10	—
Rákoczy Kelemen özv.							

Mindezek, ugy látszik, Simay jogon birták Csejtet. Hogy Mező László és Harangiak a Simaiakkal osztályos rokonok voltak, azt több okmány igazolja.

A Simayak lassankét tuladtak birtokaikon. 1665 eszt. Simay Miklós örök áron eladta csejti simai és félhalmi részbirtokát 200 birodalmi talléron Végh Mihálynak. A következő 1666 eszt. Frater István és György, Simayjogon birt csejti és simai birtokukat Kecse Bálint és Lukács turi lakosoknak zálogositották el 250 magyar forintban. Ugyancsak Kecse Bálint és Lukács 1670 eszt. 275 magyar forintban zálogba vették Beniczky Mariának s fiának Fay Györgynek részét is Simán és Csejten. Végre 1685. simai Mező László is zálogba adta simai és csejti részbirtokát ugyancsak Kecse Lukácsnak, nejének Kardos Agotának s Kecse Andrásnak és ezek maradékainak 100 magyar forintért.

Midőn Békésmegye Harruckernnek adományoztatott, Csejt és más hozzá tartozó szomszéd birtokok végett bepörlötték őt, illetőleg a kir. fiskust a Frater, Kozma és Szőke családok, de igényeiket bebizonyitani nem tudván, kereseteiktől elüttettek. Csejtet azonban még 1734 eszt. is az akkori megyei öszeirás szerént Szőke Mihály birta.

Csorvás.

Népesitett puszta Csaba és Orosháza közt. Legnagyobb részét a gyulaiak birják, kiknek itt a legelőelkülönzés következtében kapott szántó földjeik vannak.

A török berontása előtt Csorvás népes falu lehetett. A templom, sőt még az egyes házak nyomai is meglátszanak mindekkoraig. Hol a templom állott, a mostani falutól nyugotnak, Stajanovics Szilárd ur birtokán, még most is egész rakás téglák vannak s a földet ezek miatt alig lehet szántani. Mindezek oda mutatnak, hogy e falu nem oly rég pusztulhatott el. A megyei bizottmány, mely a helytartótanács rendeletéből az elpusztult helyeket sorra járta, hogy a még netán szemlélhető düledékekről a helytartóságnak jelentést tehessen, Csorvásról azt mondja: „hogy itt még látta a templomnak nyomát, mely, a mint mondatik, a vásárhelyieké volt s tégláit is a vasárhelyiek hordták el, s hogy a falu, tanuvallomások szerént, csak a rákóczi mozgalmak után pusztult el.“ Innen azt lehet következtetni, hogy Csorvás azelőtt a vásárhelyi határnak volt kiegészitő része s a csorvási egyház a vásárhelyi anyaegyháznak leánygyülekezete lehetett.

A mi már Csorvásnak régibb történeteit illeti. előfordul Csorvás, mint 1217 eszt. fenállott falu a nváradi regestrumban. Ekkor valami német nemzetségü ur birta, mert az idézett helyen az mondatik: hogy a csorvási németnek Baghia (Bagya) nevü jobbágya a tüzesvas és forrovizkezelő törvényszék elébe álittatván, bünösnek találtatott.

1471 eszt. Csorvás ujra előfordul, mint falu. Ugyanis midőn a budai várban lévő szűz Mária templomának prépostja a szenttornyai birtokba bevezettetett, mint tanu és szomszéd jelen volt a csorvási biró Elekes György.

Ekkor Csorvásnak egy részét a gerlai Abrahamffyak birták. Ezeknek egyike, János, ki gyulai pap és nváradi kanonok volt, anyira eladósodott, hogy minden birtokait, azok közt csorvási birtokrészét is zálogba adta Haraszthy Györgynek és utódjainak, 8000 arany forintért. Ezen birtokok voltak, Csorváson kivül: Gerla, Csaba, Mezőmegyer, Vésztő, Mágor, Fás, Ó-Gerendás, Apáti, két Sopron, Csákóhegyes s több más orodmegyei helyek. Igy jutottak lassanként az Abrahamffy szép birtokok, rosz gazdálkodás követ-

keztében, más családok kezeire, mig végre a XVI. század végén e tekintélyes család kihalt.

Az 1561 eszt. öszveirás Csorvást a következő birtokosok kezén találta:

Zterzenkovics Mátyás özv. birt	7	port.	fizetett	adót.	7 ft. 62 d.
Székely Miklós özv. birt	7	—	—	—	7. ft. 70 d.
Nagy Balás — —	6	—	—	—	6. ft. 65 d.
Abrahamffy István — —	6	—	—	—	6. ft. 55 d.
Székely Márton — —	3	—	—	—	3. ft. 30 d.
Békessy Péter — —					
Abrahamffy Boldizsár.					

A mult évtizedben, Csorvásnak egy részét, mint feljebb mondatott, a legelő elkülönzés alkalmával, a gyulai közlakosok kapták s sokan közülök Gyuláról oda tevén át lakásaikat, most már e település következtében Csorváson rendes falu alakult, melynek temploma, iskolája, vendégfogadója, postája van s mindinkább emelkedni gyarapodni kezd. Egy másik részén Csorvásnak, mely a kir. kincstáré, mintegy száz orosházi család telepedett le, kik szintén iskolával birnak s mint leányegyülekezet az orosházi anyaegyházhoz vannak kapcsolva. E szerint a csorvási pusztán most már két falu létez.

Csudaballa.

Déva Ványa mellett fekvő terjedelmes puszta, melyet több mint egy század óta a dévaványaiak birnak haszonbérben s nádas rétül és legelőül használják.

A mi Csudaballának nevét illeti, erre nézve tudnunk kell, hogy a mostani Török Szent Miklós felől Csudabala felé kanyarúló folyócska az előtt Ballának neveztetett s ezen folyócskáról Török Szent Miklósnak is hajdan Balla Szent Miklós volt a neve. Az ér még most is látható s keresztül megy két helyen a pusztán és Csudaballa volt községét szigetképen körülkeriti. Még 1864 eszt. oly viz volt benne a volt falu helyén, hogy a ló meguszta. Ettől a Balla folyótól vette Csudaballa az egyik nevét, másikat ti. „Csuda“ nevét Csuda nevű birtokosától öröklötte, a mint alább látandjuk.

Előjő Csudaballa mint falu már 1211, 1214 és 1216 években a váradi regestrumban Choda, Chuda és Soda nevek alatt.

1326 eszt. Csudaballát Csuda fiai Lád és Csuda birták.*) Ezeknek kérelmére Robert Károly király meghagyta a budai káptalannak, hogy birtokukon a határokat ujitsa meg. Ezen határjárás szerint Csudaballának határai következők voltak: egy részről Sima, más részről délfelé Tur vize, azután Halemföld és Himesegyház nevü falu. Az ecsegtó és ságtó nevü vizek a birtokon belül estek. Sima és Ecseg nevek még most is léteznek, valamint az ecsegi tó is, ellenben a Ságtónak ma Sártó a neve.Tur vize ma Berettyónak hivatik, de hogy hajdan Turnak neveztetett, kitetszik onnan, hogy a mellette lévő községek még most is Tur melléknévvel birnak péld. Mező Tur, Turkeve, Tur Sz.-Márton. Még az 1763 eszt. megyei jegyzőkönyvben is Berettyó máskép Turvizének neveztetik.

A XV században Csudaballát már a Buda feletti Szent Lőrincz kolostorban lakott Paulinusok kezén találjuk. Ugyan is ezen remeték Sofia nevü özvegyasszonynak szomszéd póhalmi birtokán némi foglalásokat tettek volt, mi ellen az özvegy beadta ellenmondását 1479 eszt. Ezen özvegy Csudaballának egy részét is birta s a Csuda családból való volt, a mint kitetszik egy 1476 eszt. határjárásból, melyben világosan emlittetik, hogy Bala falut Csudának fiai birják. A határjárási okmány szerint Bala ekkor annyira vizzel volt körülvéve, hogy a határkijelölő bizottmány oda teljességgel nem mehetett. Ekkor Hevesvármegyéhez tartozott.

A következő században Csudaballa falut már a bozitai Bojnicsith vagy Horváth családnál találjuk. A birtokos, bozitai Bojnicsith Máté, bizonyos feltételek alatt eladta örök áron ezen faluját testvérének Jánosnak 800 forinton. Volt ekkor, az okmány szavai szerint, Csudaballán tiz népésitett házhely és egy külön nemesi telek.

De csakhamar ismét urat cserélt Csudaballa. Ugyan is már a XVII. század elején, neje jogán birtá azt Zthrucz Ferencz, fülekvárialkapitány. Ettől Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, valószinüleg hűtelenségi okon, a birtokot elvette, és Hazy Jánosnak adományozta. Zthrucz nem

*) A Csuda család egyike volt hazánk legrégibb adományos családjainak. Nagy Iván II. 242. szerént később, Nogradmegyei Bodon nevü birtokától a Bodonyi nevet vette fel.

hagyá abban a dolgot, de II. Ferdinandhoz folyamodott birtokának viszaadatása végett s Bethlen halála után a belháboruk folytán zavarba jött birtokviszonyok rendbehozására kinevezett birtosok mellethei Barna György és osgyáni Bakos István csakugyan komolyan felszólitották Betlen özvegyét, hogy Csudaballát Házytól Zthruczra, mint annak törvényes biztokosára, ruházza vissza. Zthrucz Ferencz valószinüleg megtalanúl halván el s rokonságban lévén az Aszalay*) családdal, halála után 1646 eszt. III. Ferdinandtól Zthrucznak rokona, Aszalay István szerezte meg Csudaballát. Ez, ugylátszik, még ugyanazon évben magtalanul meghalt, mert már a nevezett 1646-évben Csudaballát Aszalay Ersébet, Ferencznek leánya és Vámossy Istvánnak neje birta s azon szeretetért, betegségében való gyöngéd ápolásért, mellyel férje hozzá viseltetett, férjére iratta át ezen birtokát. Aszalayakról Vajaiakra, ezekről végre a széki gróf Teleki családra ment át Csudaballa.

Dancsháza

A XVI században Békésmegyéhez tartozott. Most Biharmegye hatósága alatt áll. Fekszik Nagy Bajom közelében a sárréti járásban. Hajdan a Bajomi családbeliek birták. Nevezetesen 1561 eszt. Bajomi Benedek Miklósnak fia, Dancsházán lévő öszves birtokát Miklóssy Ferenczre ruházza II. Lajos kir. jováhagyásával. Az 1561 eszt. öszveirás szerint birták Dancsházát Bajomi István, Dancs Márton és NagyBalás, de már akkor oly elhagyatott állapotban volt, hogy a porták után adó sem vettetett ki. 1572 eszt. végre Miksa király némely részjószágokat Környén és Dancsházán uj adományképen Bajomi Sofiának, Pászthoy János özvegyének adományozott s az özvegy e birtokba az esztergomi káptalan által be is vezettetett. A fentemlitett Bajomiak egyébiránt nem csekély szerepet vittek a haza mozgalmaiban. Benedek, kit fenebb emlitettünk, Perényi Ferenczel és Czibak Imrével 1514 eszt. N-Várad mellett a kuruczok ellen vitézül harczolt. Ő Zápolyának kedves embere volt. Jelen volt az 1526 eszt. tokaji gyülésen s rajta volt, hogy Zápolya királynak választassék. Ennélfogva Zá-

*) Zthrucz Ferencz 1625 eszt. Aszalay Ersébetnek Aszalay Ferencz árvájának gyámja volt. Nagy Iván I. 70.

polya is oly bizalommal viseltetett hozzá, hogy 1540 eszt. midőn Budáról Erdélybe kellett utaznia, Budavárát az ő kezére bizta, Ugy látszik fiörökösei nem voltak s ezen oknál fogva ruházta öszves birtokait örökbe fogadott fiára Miklóssy Ferenczre, ki később a Bajomi nevet vette fel s Biharmegye leggazdagabb urai közé tartozott s az 1552 eszt. öszveirás szerint Bajomot és más 3 helységet egészen birta, 22más faluban pedig közbirtokos volt.

Dánfok.

Csekély puszta, a fekete Kőrös mentében. Békés városa határához tartozik. Mint falu létezett a XV. században, s dánfoki Bekfyek birták. Ezek közül János mint tanu jelen volt, midőn a megye Maróthyak királysági pörében tartotta a visgálatot. Száz évvel később Dánfok földesurai voltak:

Bekfy Miklós birt 4 portát fizetett 4 ft. 40 den.
Kis Tamás — 5 — — 5 40 —

Ezek a törökvilág alatt valószinüleg itt hagyák birtokaikat, mert már 1656 eszt. a falut Vesselényi Ferencz nádor és kir. helytartó Felhalom, Kamut, Endrőd falukkal és Borosgyán pusztával együtt Gergellaky Jánosnak, Török Bálintnak és Bekffy Bálintnak adományozta, kik a török háboruk miatt az ónodi várban longa manu igtattattak be ezen birtokaikba.

Fenállott Dánfok, mint reform. vallásu falu egész a XVII század végeig, nevezetesen 1673 eszt. papja volt Ladányi István, ki ide az ugyanazon évi Sept. 10 Dioszegen tart. gyülésén rendeltetett papnak. Végre a XVIII század elején Kiba és Tökölyi ráczcsoportjai ezt is végkép elpusztitották. Az elszéledt lakosok a Rákóczyforradalom után ismét megszálani kivánták Dánfokot, de ezt a helytartó tanács meg nem engedte.

Décse.

Szarvas városa határához tartozó puszta. Hellebranth Szarvas városa leirásában azt irja róla: hogy a reformatio elején Décsén virágzó prot. gymnasium és könyvnyomtató műhely létezett. A jó Hellebranth itt öszetévesztette Décsét az erdélyi Dés városával. Erdélyországi Désen igen is lé-

tezett már a reformatio hajnalán mind gymnasium, mind nyomda, de nem a békési Décsén. Mind a mellett bizonyos, hogy Décse igen régi falu. Már 1216 eszt..mint ilyenről említés van róla a nváradi regestrumban.

A XV. század elején Décse a hatalmas Maróthy családnak volt birtoka. A Maróthyak igen vallásos emberek lévén, valószinüleg ezek ruházták Décsét az orodi káptalanra, mert már a XVI század elején ennek kezén találjuk azt. Egy a csanádi káptalan levéltárában lévő okmány szerint a brandenburgi őrgróf György, Gyula várának birtokosa, ocsmány kapsiságtól vezettetve, 1509 eszt. Décsét éjjel megrohanta, törvényes birtokosaitól erőszakkal elvette s magát e birtokba éjczaka, a szomszédokat sem hiván öszve bevezettette. Azonban, a dolog törvény elé kerülvén, az őrgrófnak csakugyan tágitania kellett innen s Décse visszaadatott törvényes urainak. 1560 eszt. öszveirásban Décse ugy jő elő mint 132 kapuból álló fiskalis birtok.

1537 eszt. Décse szerencsés volt egy királyt fogadni falai közt. Ugyan is Zápolya János, minekutána Gyulán három napot töltött volna, Hevesmegye felé utazott. Décsén ebédelt s itt hosszas értekezletet tartott Laszky Jeromossal, azután pedig éjszakára Mesterszállásra ment.

A XVII században Décsét a Jakus család birta. Ennek magvaszakadtával Vesselényi Ferencz nádor és kir. helytartó ezt, továbbá Egyházteleket, Orosházát, Fecskest, Csomorkányt Básty Jánosnak adományozta 1655. eszt. s Básty még ugyanazon évben Szendrő végvárában e birtókaiba jászói Conventáltal longa manu be is igtattatott. Ez okmányban Décse már pusztának neveztetik. Décse már a reformatio hajnalán elfogadta a megujitott vallást. Nevezetesen 1569 eszt. N.-Váradon tart. gyülésen jelen volt Ölvödi Gergely décsei pap s a végzéseket aláirta.

Elpusztult a falu a török hódoltság alatt. Lakosai elszéledvén, puszta temploma még soká fenállott, mig végre a török a téglákat Gyulára és Szarvasra hordatta s azokból az ottani fürdőket épittette.

Midőn, más békésmegyei birtokokkal együtt, Décse is Harruckern János Györgynek adományoztatott, Frater Ferencz Décse miatt igénypört kezdett Harrukern ellen, de igényét kellően igazolni nem tudván, keresetétől elmozdittatott.

Décsere.

Most Békésvárósa határának kiegészitő része. A békésiek szőlőskertjei vannak rajta. Az 1561 eszt. öszveirásban Desher név alatt fordul elő, mint oly falu, mely a királyi felségé volt, 16 nádori kapuból állott és ezek után 17 ft. 60 den. adót fizetett.

Diter,

vagy Déter, szintén Békésvárosa határában, amattól külömböző, hatarrész. Fekszik Békés és Kamut közt. Hajdan hasonnevü föl desurak, a Déteriek birták, kikről fenebb is szó volt, hogy Csarna falu nak felét a Csarnaiaktól megvették 1415 eszt. Ezeknek nem sokára vagy magva szakadt vagy birtokukat eladták, mert már 1418. Ditert a hatalmas Maróthyak kezén találjuk. A Máróthyak magvaszakadtával a koronára szállott. Az 1560 eszt. öszveirásban mint 10 kapu ból álló fiskális birtok emlittetik. A török háboruk alatt Diter elpusztult. Rákóczy György erdélyi fejedelem, már mint pusztát ajándékozta Ditert és Muronyt 1649 eszt. Baka Ferencz borosjenői alvárnagynak és Súl Pál ottani zsoldos katonának. Hogy ezek Diternek birtokába jutottak volna, nem hiszem, mert midőn 1723 eszt. a megye Harruckern János Györgynek adományoztatott, Diter is azon helyek közé tartozott, melyekbe ez minden ellenmondás nélkül bevezettetett.

Doboz.

Gyula és Békés, másrészről Csaba és Sarkad közt, a fekete Kőrös mellett, erdőktől körülvett helyen fekvő ősrégi magyar falu.

Helynevek: Deákszegi erdő. Veresgyürüs lapos. Ásászug. Farkaszug. Malomág hajdan folyó. Kispálzugerdő. Szannazug. Sárosérkörnyék. Pogánytelek. Tökföld. Sósszék. Itcze. Kis és nagy Görge. Maróerdő. Maksár. Csanódzug. Faluhely. Tormáskengyel. Görbekengyel. Zilakengyel. Falopó. Czérnás. Rákoskengyel. Vásárhely. Császárerdő. Várköz. Óvár. Lőőrző. Szárazkerék. Papkerék. Ibránzug. Petrezsány. Komlós. Nagysziget. Ráczcsapás. Borosgyán. Sámsonvára. Pömpöly. Bodoreger. Szigetoldal. Madárhalom. Gyenge vésze. Ezek közt :

Pogánytelek emelkedettebb, hátas hely. A név oda

mutat, hogy hajdan itt lakott, még pogány magyaroknak áldozó helye lehetett.

Óvár és Várköz. E két hely egymás mellett fekszik. Hajdan itt feküdt Doboznak földvára.

Faluhely. Doboz hajdan két: Alsó és Felső Doboz nevü faluból állott. Felső Doboz feküdt a most ugynevezett Faluhelyen. Még 25—30 év előtt a templom helye is meglátszott. Az árvizek onnan kizavarták a lakosságot s az mindenestől Alsó Dobozra átköltözött.

Sámsonvára. Sánczok nyomai látszanak rajta. Népmonda szerént nevét vette Samson nevü rabló vezértől, ki czinkosaival egy itteni földalatti üregben tanyázott, lejáratul egy vastag, csonka fának üres derekát használván.

Ráczcsapás. Nevét onnan kapta, hogy a ráczság, midőn a Rákóczyforradalomban a falut feldulta, ezen oldalról rontott a falura.

A mi végre a Kengyel nevet illeti, az alföldi magyar kengyelnek hivja az oly helyet, hol valamely folyó vagy ér félhold formában bekanyarodik s mintegy kengyelnek néz ki.

Doboz helysége hajdan egy nagy tölgyerdőnek közepette feküdt. A tölgymaknak hüvelyét vagy tokját az alföldi magyar még most is doboznak nevezi. Kétségtelen, hogy a falu ettől vette nevét.

Doboz nemcsak vármegyénknek, de lehet mondani, általában hazánknak legrégibb telepitett helyei közé tartozik. Valamint voltak hajdan kir. halászok, vadászok, solymászok, ugy voltak kir. sertéshizlalók vagy kanászok is. Ilyen kir. sertéshizlaló hely volt már szent István idejében Doboz. S valóban nem is roszul szemeltetett ki e czélra ezen makkos erdő közepette, vizek közt feküdt hely, mint ahol a sertés az erdőben elegendő eledelt, a pocsolyákban pedig heverő helyet talált. Midőn I. Géiza királyunk 1075 eszt. a szentbenedeki (de juxta Gron) apátságot alapitotta, azon jogban részesitette az ottani szerzeteseket, hogy sertéseiket a kir. sertésekkel együtt Dobozon hiszlaltathassák.*)E jogban a szerzeteseket megerő-

*) „eodem modo super fluvium, qui vocatur Crys, in villa, quae voatur Doboz, tres domus servorum, porcos S. Benedicti custodientium dedi cum terra eorum, quibus legem dedi, constitui, ut quocunque porcus regius ad pastum ierit, illuc eant et porci abbatis S. Benedicti“

sitette ujra 1124 eszt. II. István, a honnan azt lehet következtetni, hogy Doboz még ekkor is kir. sertés hizlaló hely volt, mint ilyen bizonyosan némi kiváltságokkal birt. Meglehetős hely lehetett ekkor Doboz, mert a XIII. századbeli nváradi regestrum egy Gejza nevü szentszéki ügyvivőt vagy pristaldust is emlit, ki Dobozon székelt, s az ottani lakosoknak ügyesbajos dolgait vitte.

II. András király zavaros korában Doboz kir. sertéshizlaló hellyé lenni megszünt. Vagy maga a mindig pénzszükiben lévő és a koronai javakat elprédált király elidegenitette azt, vagy az országos közzavarban erőszakkal elfoglalták a Hunt-Pázmán és Aba családok. E családok birtokában volt Doboz még 1308 eszt. is, midőn azok a nváradi káptalan előtt a dobozi határra nézve baratságos egyességre léptek egymás közt, mely I. Károly által 1340 eszt. megerősittetett s hiteles akakban kiadatott.

E családokról később Doboz a koronára szállott, nevezetesen az 1561 eszt. öszveirás szerént Alsó és Felső Doboz a kir. Felség birtokaihoz tartozott s mint ilyen, adó alá sem vettetett.

A XVII. század elején Doboz a Veres családnak adományoztatott s ezen család innen vette a „dobozi" előnevet. Dobozi Veres Márton 1616 eszt. sarkadi várkapitány azonban jónak látta, az akkor Magyarország egy részét birt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által is ez adomány megerősitését, a mit ezen fejedelem, Gyulafehérvárott 1623 eszt. május 5. kelt adománylevéllel meg is tett. Ez adománylevélben Márton kir. udvarnoknak (aulae familiaris) czimeztetik. Dobozon kivül birta Márton még Békés városának felét, melyet adományképen kapott Báthory Gábortól 1609 eszt. Innen az látszik, hogy az erdélyi fejedelmeknek hü embere volt. Az ő fia volt dobozi Veres Mihály, a ki 1640 eszt. Rákóczy György erdélyi fejedelem előtt Békésvárosa szabadságai mellett tanuskodott. Márton jó földesur lehetett. Mert a mi szintén a régibb időkben, mikor még a jobbágyság járom alatt nyögött, példanélküli, s a miben a mi időnkben a népszerető Bezerédy István ment elől jó példával, Veres Márton még 1616 eszt. megtette, hogy t. i. Kerék Ferencz, Simandy János, Kis Gergely, Oláh István, Szabó András, Orbán János, Kerék Péter, Kerék Gergely, Kulcsár Jakab, Vig Simon, Erdélyi Máté, Pribék János, Puskás János, Szabó Máté, Szanna Ferencz, Boldi Ferencz, Istenes

János, Megyeri Mihály felső és alsó dobozi jobbágyait és azoknak maradékait mindnyájok által öszvesen fizetett 500 frtokért a jobbágyság alul fölmentette, szabadokká tette, a mint erről a nváradi káptalan előtt kötött szerződés tanuságot tesz. Az ő fia Mihály, a még birtokában volt földeket 1635 eszt. 650 tallérért zálogba adta Simándi János, Kis Balás László és több más dobozi közlakosoknak. Igy a Veres család Dobozon birtokos lenni megszünt. A mi még a dobozi határból a korona birtoka maradt volt, azt Wesselényi Miklós nádor és kir. helytartó, — a mennyiben e birtok t. i. 32 jobbágyteleknél több nem volt — Berénnyel és Gyur pusztával együtt Inczédy Mátyásnak, Galaczi Miklósnak, Marussy Istvánnak és Gombos Györgynek adományozta és a jászói Conventet bizta meg, hogy e birtokba bevezettessenek. Hogy ez megtörtént e? nem tudjuk.

Érdekes még ezen időből Békésnek és Doboznak Veres Márton dobozi, Nádudvary János és Kassay Márton békési földesurak kérelmére Biharvármegye tisztikara által, — hová akkor Doboz tartozott, — 1620 eszt. eszközölt határjárása, melyet az Okmánytárban közlünk. Ebben sok oly nevek fordulnak elő, melyek ma már, tudtommal, sem a békési, sem a dobozi határban nem léteznek, péld. Tölczege, Berczikebér, Emlőstöly, Szélkötő. Ugyanezen határjárásból megértjük, hogy Doboz mindjárt Gyula várának bevétele után szintén török kézre került, mert az 1620 eszt. 57 éves Orbán János tanu azt mondja: hogy legény volt, mikor Dobozt már a török birta. Czáfor bégnek hivták a doboziak földesurát. Látjuk továbbá ez okmányból, hogy a török mily nagy harácsal büntette a községeket, ha határukban megölt török találtatott. A doboziaknak ezért 60 frtot kellett fizetniök. A békésiek inkább eltagadták határuk egy részét, semhogy a harácsnak magokat alávessék. — Furcsa szokás volt az is, hogy mikor határt jártak, valamely gyereket a határdombon jól megvesszőztek, hogy emlékezzék, hogy az a határ, a mint ez okmányban Sáros Tamás tanu beszéli. Azt is tanuljuk ez okmányból, hogy a doboziak hajdan nagyban foglalkoztak szénégetéssel: de hogy Doboznak ne lett volna hajdan tulajdon határa, a mint ez okmányban némely tanuk állitják, az csakugyan nem áll.

A mi az egyházügyet illeti, Doboz már a XVI. században reformált vallásu község volt, s e minőségben megmaradt mostanig. 1634 eszt. a szathmári zsinaton Marossy

András rendeltetett Dobozra papnak, 1666 eszt. pedig Szekeressy Bálint.

Nagy csapás érte a falut a XVIII. század elején. Ugyanis a magyarok ellen fellázitott ráczság Dobozra is ráütött, a lakosságot mindenéből kifosztotta, de azért Doboz lakossága nem széledt el ugy, mint több a ráczság által feldult falu vármegyénkben. Szóval Doboz vármegyénknek azon községei közé tartozik, melyek a vármegye legsanyarúbb állapotjában is létezni meg nem szüntek s méltán dicsekedhetik azzal, hogy több mint nyolczszáz éves község s lakosai még azon ősöknek unokái, kiknek, mint honszerzőknek lovai elsők tapodták az alföldi sik vidéket. Lakosainak száma az utolsó névtári adatok szerint, következő:

Helvét hitvallásu — — —	3064.
Rkatholikus — — — — —	80.
Görög n. egyes. — — —	10.
Zsidó — — — — — — —	20.
Öszv.	3174.

Donát.

Most Csongrádvármegyében, Derekegyháza mellett fekvő puszta.

Legrégibb birtokosa Donátnak volt a Héderváry család. Zsigmond király Donátot, Kutast, Kamarást, Sámsont, két Sopront, Sziondát, Dombegyházát 1437 eszt. Héderváry Lőrincz nádornak uj adomány czim alatt adományozta, honnan kitetszik, hogy a Hédervároak a nevezett birtokokat már azelőtt is birták. Midőn a nádor a nevezett évben e birtokokba bevezettetett, ellenmondott a beigtatásnak a Hédervároakkal osztályos székcsői Herczeg család, nevezetesen Ráfael bosnai püspök, a maga s Fülöp és Pál testvérei nevében.

Ezekről Donát a koronára szállott. Már 1463 eszt. Mátyás király Donátot, Dombegyházát, Krupát (Kupa) Battonyát, Szenttornyát, Kerekegyházát és Nagyfalut édes anyjának Szilágyi Erzsébetnek adományozta udvartartásra.

Ezen vallásos nő nemsokára, fia beleegyezésével, a nyulakszigeti sz. Jánosról nevezett apáczáknak adományozta

Donátot és Királyságot. Birták ezek Donátot egész a török beütéseig. De miután azt a török ellen megvédeni képesek nem voltak, I. Ferdinand mind Donátot mind Királyságot 1557 évben Horváth Marinich Ferencz kezére bizta, oly formán, hogy ez huzza a jövedelem két harmadát, egy harmadot pedig a nevezett apáczák kezére szolgáltasson, ha pedig a béke helyre áll, akkor az egész birtokot köteles legyen az apáczáknak hiánytalanul vissza adni. Azonban Horváth sem birta megvédeni Donátot a török ellen, a mi onnan tetszik ki, hogy az 1561 eszt. öszveirásban Donát már ugy jő elő, mint egészen elpusztult hely, mely ennélfogva adó alá sem vettetett. Az apáczák azonban folyvást fentartották jogaikat Donátra. 1573 eszt. bérbe adták azt és Királyságot, gimesi Forgách Simon dunáninneni kir. fővezérnek évenként sz. Miklós napján fizetendő kilenczven magyar forintokért. E haszonbéri szerződésben ismét ugy fordulnak elő Donát és Királyság, mint lakosokkal ellátott faluk, mellyekben nemesek laktak. Hogy mi sors érte ezután Donátot, arról okmányaink nincsenek.

Ecseg.

Vármegyénknek sárréti járásában fekvő puszta. Hajdan falu volt.

Mint ilyen 1505 eszt. II. Ulászló király által a Ludassy családból származott Bessenyey Györgynek és tarcsai Nagy Demeter nejének Katalinnak adományoztatott, kik e birtokba a jászói Convent által be is vezettettek.

Ecser.

Most Csongrád, hajdan Békésvármegyéhez tartozott puszta. Valaha népes hely lehetett. Midőn 1733 eszt. a helytartó tanács rendeletéből egy vármegyei küldöttség bejárta a vármegyét, hogy a területén találkozó romokról értesitést adjon, Ecseren még fennállott a toronnyal ellátott puszta templom, sőt Korabinszky földabrosza szerént még e

század elején is fennállottak annak düledékei. Hogy mikor virágzott Ecser és mikor s mi módon pusztult el? okmányok hiányában földeriteni nem tudjuk.

Edeles.

Kőrös Tartsa határához tartozó puszta. Nevét még Azsiából hozta. Etel, itel, etil, Szabó Károly tudósunk szerént, tatár és a vele rokon nyelveken vizet jelent. Innen: Etelköz, azaz Vizköz, vagyis a Volga és Dniester folyók közötti tér. Innen a magyarban maig felmaradt ital szó. Edeles a sebes Kőrösnek az egyesült fehér és fekete Kőrösbe való beszakadásánál feküdvén, hajdan, mig a vizek szabályozva nem voltak, ősszel, tavasszal csupa vizzel volt boritva, csak itt ott látszott ki egy hát. Igy hát csakugyan ráillett az Edeles azaz Vizes név.

Edeles hajdan hasonnevü családnak volt birtoka. 1461 eszt. a Maróthyaknak „Királyság" alatt bővebben emlitendő pörében tanuskodott Maróthyak mellett Edelessy Ambrus.

1472 eszt. midőn urozi Veer András Tartsa és Szarvas birtokába bevezettetett, jelen volt mint szomszéd és tanu Edelessy Benedek.

Edelessyekkel egyidőben birta Edelesnek egy részét a gerlai Abrahamffy család. Nevezetesen 1360 eszt. gerlai Abrahamffy János, Jánosnak fia, Dénesnek unokája Vésztő, Mágor, Lászlótövisse, Fás és Edeles birtokait, a csoltói és edelesi egyházak felett gyakorolt kegyuri, és a vésztői hidi vámjoggal együtt, Lajos király beleegyezésével Katalin nevü nővérére, Lépes Demeter nejére, átruházza.

1484 eszt. Abrahamffy Sebestyén és Péter az Abrahamffyféle birtokrészt zálogba adják muroni Veer Andrásnak nyolcz arany forintért. Később ennek egyik utódja, szintén András, örökösen kezére keritette a zálogba birt birtokot s abba az orodi káptalan által 1591 eszt. ellenmondás nélkül be is vezettetett.

1514 eszt. Edelessy Gergely, István nevü fiának terhét is magára vevén, Edelesen lévő nemesi udvarházát hozzá tartozandóival cserébe adja Radák Balázsnak és testvérei-

nek egy csabai jobbágytelkökért s 32 arany forintért, a honnan Radákék egyideig edelesi Radákéknak irták m agokat.

Az 1561 eszt. öszveirás szerint Edelesnek ezek voltak birtokosai: Veer György özvegye, Nemey László özvegye és Ráday*) László. Az első 1 frt 10 den. országos adót fizetett: a két utóbbinak birtoka adó alá nem vettetett.

Mindezekből immár azt látjuk:

1) Hogy Edelesnek birtokosai voltak hajdan az Edelessy, Abrahamffy, Veer, Radák és Nemey családok.

2) Hogy Edeles hajdan templommal, parochiával birt falu volt. Mint ilyen, előfordul az 1334 eszt. pápai tizedbeszedési lajstromban is s akkori papja Tamás a pápa számára 4 garas segélyt fizetett.

Az Edelessy család ugylátszik Edelessy Gergelyben, vagy annak fentnevezett István fiában halt ki a XVI. század közepén. Legalább azután már nyomát nem leljük. Mikor pusztult el a falu? btzonytalan. Már az 1733 eszt. vármegyei küldöttség semmi rommaradványokat nem talált Edelesen, melyek a falu hajdani hol fekvésének helyét mutatták volna.

Midőn a vármegye Harruckernek adományoztatott, Edelesre, Szarvasra és Tartsára nézve a beigtatásnak ellene mondott a Veer család, de keresetétől elüttetett.

Ege.

Gyoma határához tartozó puszta. A XIII. században tekintélyes falu lehetett. Nevezetesen egyike volt azon községeknek, melyekben a váradi szentszék ügyvivője vagy pristaldusa lakott.

Egét a legrégibb időktől fogva birta az Egey család, nevezetesen az 1435 eszt. határjárási oklevél szerént birtokos urai voltak Egey Jánosnak fiai, László, Miklós, István, András, János, Imre, Márton. Ezek közül a családot terjesztették Miklós és János. Ugyanis az 1466 határjárási okmányban emlittetnek Egey Jánosnak fiai, László, Antal, András és Imre, s Miklósnak fiai Gergely és Antal. Ezek vagy fiatal korukban haltak el, vagy talán nem nősültek, s

*) A leiró bizonyosan tévesen irt Rádayt, Radák helyett.

igy maradékot nem hagytak, mert már 1518 eszt. az egész egei birtokot a fentnevezett Antalnak, Miklós fiának kezén találjuk. Antal szintén magtalanul halt el s igy benne a család elenyészett. Nehogy azonban birtoka halála után idegen kezekre jusson, az orodi káptalan előtt 1518 eszt. maj. 25. készitett végrendelete nyomán birtokát részint az egei templomban lévő szüz Mária oltárának, részint a Komlóssy, Keményi, Miskey, Eördögh, hozzá rokon családoknak hagyományozta.

Ezen családokról örökösödés ujján a Glezsán családra szállott Ege. Erről a mezőmegyeri Székelyekre, kik közül 1549 eszt. mezőmegyeri Székely Miklós, András és Bernát birták azt. 1564 eszt. uj adományt nyer Egére mezőmegyeri Székely Ferencz, Benedeknek fia és neje Glezsán Anna, Lászlónak leánya Miksa királytól. Azonban a Simayaknak is volt némi kis birtokuk Egén, mert Simay Ferencz 1650 eszt. egy Egén lévő jobbágytelkét elzálogositja Tóth Gergelynek és testvérének.

Fennállott Ege mint falu, egész a XVIII. század elejéig. Ekkor 1705 év táján a Rákóczy ellen Bécsből felbujtatott ráczság a falut megrohanta, felprédálta, felgyujtotta. A védtelen lakosság az ugynevezett egei zugba menekült, melyet azóta Siratózugnak is neveznek, minthogy innen siratták az egeiek falujok végképeni pusztulását. Ege azután többé föl nem épült. A mindenétől kifosztott lakosság ki ide, ki amoda vándorolt. Csak maga az egei templom állott még egy ideig disztelenül. Ennek is tégláit széthordták azután a gyomaiak s midőn a vármegyei küldöttség 1733 eszt. erre járt, már alig látszottak meg fundamentomai. Feküdt a falu az ugynevezett Bodorhalom közelében, hol még most is látszanak nyomai az egeiek hajdani temetőjének.

Endrőd.

Népes magyar falu, Gyomával csaknem átellenben, a tiszai vaspálya jobb oldalán, ettől m. e. félórányira.

Helynevek: Nádassziget, Kisrét, Ördögoldal, Kis Kondoros, Kügy, Örménykut, Polyákhalom, Zöldhalom, Farkaszug, Kaplonka, Udvarnok, Sz.-Miklószug, Csejt,

Sima, Simai berek. E három utolsóról, mint hajdani faluról, alább lesz szó.

A mi az Endrőd határán talált régiségeket illeti: a forradalom előtt a Kőrösből roppant nagyságu állatfogakat és lábszárakat huztak ki. Soká őriztettek e csontok a faluházán, végre 1848 eszt. a Kőrösbe visszadobattak. 1835 eszt. két vörösréz kereszt ásatott ki. A leirás szerint XIII. századbeliek lehettek. 1858. csatorna ásáskor a Kügyben egy vaspánczélba öltözött vitéznek csontváza találtatott, oldalán vertarany (?) markolatu karddal. A találók e becses találmányt széttördelvén, egymásközt felosztották.

Dicséretet érdemel az endrődi lakosság tisztaságszeretete. Jól esik az utasnak e csinos falun végigmenve, látni mind a házakat tisztán kimeszelve, mind a házak elejét és az udvart tisztán kiseperve.

Mit más, sokkal nagyobb községek sajnosan nélkülöznek, azzal dicsekedhetik Endrőd, t. i. hogy szegényeket ápoló háza van. Alapitotta azt 1806 eszt. urad. praefectus Vida Imre, eredetileg 32 ezer forintnyi tőkével, mely azonban devalvatiók következtében tetemesen csökkent, ugy hogy már 185/1 év végével csak 19976 frt 30 krt tett. Ekkor a vármegye vette felügyelete alá s a vármegyei pénztárnok által kezelteti. Van a jótékony intézetnek saját háza, melyben jelenleg 12 szegény férfi és nő vegyesen kap ellátást. Az intézetre felügyel a lelkész, ki évenként beküldi jelentését a megyés püspöknek.

Létez azonkivül még Endrődön a Kalmár Mihályféle alapitvány, eredetileg 4285 frt tőkével, melynek kamatjai évenként szegények és koldusok közt osztatnak ki.

A mi Endrődnek hajdanát illeti, ez is a régibb községek közzé tartozik. Lakosai azelőtt egytől egyig nemesi kiváltsággal birtak. Ez kitetszik Bethlen Gábornak egy 1625 eszt. endrődi lakos Pálffy György részére kiadott nemesleveléből, melyben azt mondja Bethlen, hogy annál kevésbé késett Pálffy részére a nemeslevelet kiadni, minthogy Endrődnek minden lakosa, már ottan lakásánál fogva is nemes.

A XV. században Endrődöt az Endrődi és Verbőczi osztályos családok birták. E két család közt soká fennállott a birtok miatti viszály, mely nem egyszer vérengzéssel végződött, mig végre 1416 eszt. Endrődi András, Tamásnak fia, atyjának és István nevü tesvérének nevében, másfelől

Verbőczi Benedek ardói plébánus s testvére Dávid, Pál testvérük nevében is a nagyváradi káptalan előtt barátságos egyességre léptek, a birtokot egymásközt felosztották, hozzá tévén, hogy a Berettyón lévő malomnak fele illesse a Verbőczieket mindaddig, mig az Endrődiek külön malmot épithetnek.

Ez okmány kelte után alig ötven év mulva már Fodor, Kamuthy és Harangiak kezén találjuk Endrődöt, nevezetesen a Maróthyaknak Királyság miatti pörében 1461 eszt. tanuskodtak endrődi Fodor Barna, endrődi Harangi Antal és endrődi Kamuthy Pál. E családok több helyütt is voltak birtokosok Békésben s valószinüleg az Endrődi vagy Verbőczi családba való beházasodás által jutottak Endrőd egy részének birtokába.

A XVI. században már egy része Endrődnek, valamely család magvaszakadtával a kir. fiskusra szállt, mert az 1549 eszt. öszveirásban Endrőd ugy emlittetik, mint kir. birtok. Más részét az 1561 eszt. öszveirás szerént birták:

Karozzi Péter*) birt 4 portát, fiz. 4 frt 40 den. adót.
Veres György — 1 — 1 frt 10 — —
Boros János.

A fentemlitett kir. koronai birtokrész egész 1656 eszt. a fiskus kezén volt. Ekkor Wesselényi Ferencz nádor és kir. helytartó több más békésvármegyei birtokkal együtt Gergellaky Jánosnak, Török Bálintnak és Bekfy Bálintnak adományozta s ezek az egri káptalan által nem ugyan a helyszinén de Ónodon longa manu, minden ellenmondás nélkül e birtokba be is vezettettek.

Ez a régi Endrőd magyar, reformált vallásu község volt. Kik voltak papjai, nem tudjuk. De 1637 eszt. a hivek, rongált templomuk kijavitására hitsorsosaiknál segedelempénzeket gyüjtöttek.**) Létezett a község egész a XVIII. század elejéig. Ekkor a magyarok ellen felbujtatott ráczság Endrődöt megrohanta s annyira feldulta, hogy a lakosság felszedvén sátorfáját, széjjelfutott s többé lakhelyét nem is látta, csak maga a minden ékességeitől megfosztott templom maradt a Kőrös partján, szomoru emlékeül a romlásnak.

---

*) Bél Mátyás kéziratában: Kesserü Péter.

**) Lásd Okmánytár a hódoltság történeteihez. Pest, 1863. 58. l.

Igy hevert Endrőd düledékeiben egész 1718 esztendeig. Ekkor kezdett épülni romjain a második, a mostani falu. Ugyanis a nemeskerekiek, minthogy falujok folytonos árvizeknek volt kitéve, felszedkőzvén, tömegesen átköltöztek Endrődre. Nemsokára hozzájok csatlakoztak Detváról, Zsaluzsánból, Csabáról és Nógrádnak némely vidékeiről számos tót családok, ugy hogy a mostani Endrőd eredetileg magyar-tót rkath. község volt, az iskolában vegyesen tanittatott a magyar és tót nyelv, a templomban is az isteni tisztelet magyarul és tótul felváltva tartatott. Azonban az uradalmi tisztek és a lelkészek egyetértve, s minden kitelhető eszközöket felhasználva nehány évtized alatt a községet annyira megmagyarositották, hogy most már Endrődön tót nyelvet épen nem hallani, csak a családi nevek (Vaszko, Uhrin, Debnár, Jánosik, Szedliak, Kiszel, Kurila, Czemanko) mutatják az egyes családok tót származását. Az utolsó tótul szolgált pap volt Bikályi Péter. (1785—1788 eszt.) Endrődnek lakossága az utolsó névtári adatok szerint igy áll:

Rkatholikus	— —	7929.
Görög n. egyesült	—	79.
Görög egyesült	—	2.
Zsidó	— —	126.
	Öszv.	8144 lélek.

Eperjes.

Most puszta Kigyós mellett, részint elekiek, részint gyulaiak birtokában, a miért egy része Elek-Eperjesnek, más része Gyula-Eperjesnek neveztetik. Nem oly puszta volt ez a hely a XV. és XVI. században. Ekkor két népes falu létezett területén, egyik alsó, másik felső Eperjes. Amaz a Pathóczyakat, emez a gazdag Massay Imrét uralta. Mindkettő, egy 1511 eszt. okmány szerént közös néven Iregdnek is neveztetett. Alsó Eperjesen volt a XVI. században a Pathóczyaknak várként megerősitett derék kastélyok, melyben született Ferencz, a békési főispán. E kastélyt 1550 eszt. foglalta el a török, miután azt az őrség gyáván elhagyta, a nélkül hogy megütközött volna. Ezolta egész 1595 esztendeig a török birtokában volt, mig végre Borbély

György seregei visszafoglalták s lerontották, hogy az ellenségnek többé menedékül ne szolgálhasson. Sánczok, sok ide s tova elszórt téglák és a halastónak némi nyomai maig meglátszanak Eperjesen, de a kastélynak és a diszes uri termeknek helyét ma már a szántóvető ekéje hasogatja. Sic transit gloria mundi!

A mi az eperjesi Pathóczyakat illeti, ezeknek első ismert törzse nem Bertalan volt, a mint Nagy Iván emliti, hanem Imre, ki a XV. század elején élt s ki ellen Maróthy János 1418 eszt. az orodi káptalan előtt tiltakozott, minthogy a fekete Kőrös mentén fekvő birtokain foglalásokat tett más bünrészesekkel. Ennek unokája lehetett a Nagy Iván által emlitett Bertalan, Dermányi Miklósnak fogadott fia, ki 1492 eszt. élt, s az 1505 eszt. országgyülésen Aradvármegyét képviselte. Bertalannak két fia volt: Miklós, aradi főispán és János. Miklós jelen volt a tokaji országgyülésen, hol Zápolya királynak kikiáltatott. Jánosnak fia volt György, ki mint Békéssy Gáspár hive, 1575 eszt. felségsértési bünbe esett. Miklósnak fiai voltak: Ferencz békési, Boldizsár zarándi főispánok, Gáspár, Miklós, Lajos és Bernát, leánya pedig Margit, elébb Abrahamffy Istvánné, utóbb Kochfy Györgyné. Utolsó ivadéka e családnak volt Boldizsárnak leánya Zsófia, Szádvárnak hős védnője, pelsőczi Bebek Györgynek neje, ki neje jogán jutott Elek, Gyulavarsánd s több más itteni helyek birtokába.

A Pathóczyak Zápolyapártbeliek voltak. Utóbb, különösen Ferencz, Ferdinand felé hajoltak. Azután ennek is elvesztették kegyét és felségsértési bünbe esvén, birtokaik lefoglaltattak. Ferdinand azokat 1556 és 1558 eszt. Liszti Istvánnak, Vizkelety Györgynek és Jakabnak adományozta. Kihaltak a Pathóczyak férfiágon 1560 körül.

1607 eszt. az eperjesi kastély helyét (fundum castelli) hozzátartozandóival együtt Rákóczy Zsigmond erdélyi fejedelem sógorának, szentlászlói Kamuthy Farkasnak adományozza. Hogy mi módon volt Kamuthy Rákóczynak sógora, nem tudjuk. A két családnak Nagy Iván munkájában lévő nemzedékrendjéből a sógorságot kideriteni nem lehet.

Már 1649 eszt. Rákóczy György Vizi Jánosnak borosjenői vitéznek adományozza Eperjest. Az okmányban nincs ugyan megemlitve, de valószinü, hogy Kamuthy alsó, Vizi pedig felső Eperjest kapta.

Hogy különösen Alsó Eperjesen, a vár körül, létezett falu is, kétseget nem szenved. Mikor pusztulhatott el, nem tudjuk, de valószinüleg a várral érte a végveszély 1595 eszt. mert már 1649 eszt. Eperjes ugy emlittetik, mint puszta.

Fabian-Sebestyén.

Puszta Szentes mellett. Most Csondrádvármegyéhez tartozik, hajdan Békésnek volt kiegészitő része. Hivatott máskép Sz.-Fabiannak is, s két különálló hely volt: egyik Fabian, másik Sebestyén nevü. Igy elkülönözetten előfordul még Korabinszky térképén is.

Mint falu előfordul először a XV. század közepén. Ekkor a Maróthyak voltak földesurai. Mikor Maróthy Mátyás 1469 eszt. nem tudni mi okból, a gerlai Abrahamffyak jószágait feldulta, bünrészesek voltak az erőszakoskodásban a fabian-sebestyéni jobbágyok is, minélfogva ellenök is meginditotta a keresetet Abrahamffy Tamás.

A Maróthyak a XV. század végén kihaltak, s Fabian-Sebestyén valószinüleg adomány utján a Porkoláb családra jutott. Már 1523 eszt. Porkoláb Márton kezén találjuk Fabian-Sebestyént. Ennek kérelmére a csanádi káptalan megujitotta a határokat Fabian-Sebestyén és Ecser közt, mely utolsó Lajos családé volt; (l. Okmánytárunkat.) Később a Porkolábok megszerezték a szomszéd Mágocsot is s innen Mágocsiaknak kezdték magokat nevezni. Már Porkoláb Mártonnak fia, Gáspár a gyulai várkapitány, mindenütt Mágocsi néven fordul elő. Birt pedig Gáspár 1561 eszt. Fabian-Sebestyénen 32 nádori kapunyi birtokot s fizetett utána országos adóba 35 frtot. Mind a kapuk számát, mind az utánok fizetett mennyiséget tekintetbe véve Fabian-Sebestyén akkor tekintélyes hely lehetett.

Gáspárral egyidőben (1552 eszt.) birta Fabian-Sebestyénnek másik részét Bereczky András, kinek birtoka azonban mint elpusztult állapotban lévő, adó alá sem vettetett.

Mágocsi Ferenczben a családnak magva szakadván, birtokai a vele rokon ecsedi Báthory családra szállottak.

1612 eszt. ecsedi Báthory Gábor erdélyi fejedelem Fabian-Sebestyént több más birtokokkal együtt sövényházi Móricz Mártonnak adományozta, annál inkább, minthogy

erre Móricz némi jogot is tartott, testvérének Péternek neje lévén mágocsi Porkoláb Dora, Gáspárnak, a gyulai várkapitánynak nővére. Ezen Péternek másodunokája Borbála, Keglevich Miklóshoz menvén nőül, a Móriczjószágok is Keglevichekre szálottak s nagyrészt most is azoknak kezén vannak.

A mi már Fabian-Sebestyént illeti, elpusztult ez a falu a török uralom alatt. Az 1733 eszt. itt járt vármegyei bizottmány puszta templomának már csak némi csekély romjait emliti.

Fancsal.

Mint Békésvármegyében 1299 eszt. körül létezett falut Jerney emliti. (Magyar nyelvkincsek.) Ily nevü helyet most vármegyénk területén nem ismerek.

Fás.

Kőrös-Ladányhoz tartozó puszta. Dísziti báró Wenckheim Béla urnak, mostani belügyminister ő excell. gyönyörü vadászlaka. A régibb okmányokban részint Fás, részint Fav vagy Far néven jő elő. Meglehet ez utólsó nevek csak a leirók hibás olvasásának tulajdonithatók.

Fás előjő először a XIII. században. A nagyváradi regestrumban 1221 évnél emlittetik a fási tó*) mint olyan, melynek felét a körülötte lévő földekkel együtt Solt, Soltnak fia birta. A Solt nemzetségnek azon ága, mely Fást birta, a XIII. században felvette a Fási nevet. E Fásiak közül élt 1323 eszt. Fási Mihály, Márknak fia, ki egy akkori oklevélben grófnak neveztetik. Ennek fási birtokait I. Károly király tévedésből Péter grófnak, a kir. kincstartó udvari birájának adományozta. De miután Fási Mihály e birtokhoz való jogát beigazolta, a felek ugy egyeztek meg egymással, hogy Fásnak fele, a templommal együtt Fási Mihály

*) Tudtommal Fáson most tó nincs. Valószinüleg a Kőrösnek némi kiöntése értetik a tó alatt.

kezén meghagyatott, másik fele Péter grófnak jutott. Ez okmányból látszik, hogy Fás akkor templommal ellátott falu volt. A Fási családnak a XIV. század végén Fási Jánosban, István fiában magva szakadt. Ennélfogva Zsigmond kir. 1397 eszt. Fást Upor István grubai prépostnak s osztályos rokonainak adományozta, kik e birtokba a váradi káptalan által be is vezettettek ellenmondás nélkül. Hogy meddig birták az Uporok Fást? fölnem derithető, okmányok hiányában. De bizonyos, hogy nem csupán az ő birtokuk volt az. Ugyanis:

1340 eszt. Fásnak másik részét birta Gerlai Dénes osztályos rokonaival, valószinüleg azt, mely a fenebbi okmány szerént Péter grófnak jutott volt.

1350 eszt. Gerlai Dénesnek fia, Abrahám mester, kiről a Gerlaiak az Abrahamffy nevet vették föl, a leánynegyedre nézve oly egyességre lépett rokonával Harangi Miklóssal, hogy ennek többek közt átengedte 40 ezüst márkra becsült fási birtokát, ugy azonban, hogy a Fáson lévő Lászlótövisse nevü telket és a Szolgaerdő nevü erdőt közösen fogják birni és használni ezentul is.

1492 eszt. gerlai Abrahamffy Benedek Fáson lévő részbirtokát elzálogositotta száz forintban nemes Veer Andrásnak. E részbirtok többé az Abrahamffyak által vagy vissza nem váltatott, vagy Veer által örökáron megvétetett, mert az 1561 eszt. öszveirásban is ott találjuk a Veereket, mint fási közbirtokosokat. Birták pedig Fást 1561 eszt. ezek:

Lajos Imre	birt	9	portát,	fiz.	9 ft.	90 den.	adót.
Abrahamffy Istv.	—	4	—	—	4 ft.	40	— —
Zterzenkovics Mátyás		5	—	—	5 ft.	50	— —
Pejkes Péter	—	3	—	—	3 ft.	30	— —
Veer András	—	3	—	—	3 ft.	30	— —
Veer György	—	4	—	—	4 ft.	40	— —

Az 1560 eszt. öszveirás még Viczmándy Istvánt, Radák Lászlót, Abrahamffy Gáspárt és Székely Mártont emliti, mint fási birtokosokat.

Fás fennálott mint község egész a török hódoltság idejéig. A török hadjáratok alatt elpusztult. A szathmári béke után ismét felépült. Fennállott még 1735 eszt. is s lakosai részt vettek a Peroféle zendülésben, de sokat kelletvén szenvedniök a gyakori árvizektől 1740—1750 közt fölszedték sátorfáikat s mindenestől átköltöztek részint

Tartsára, részint Vésztőre. Igy pusztult el a régi falu s ma már csak az itt ott kiszántatni szokott téglák mutatják, hogy valaha létezett.

Fecskés.

Orosháza határterületének egy része. Fekszik a szegedi országut mellett balkéz felől, az ugynevezett Sóstó és Fehértó közt. A XVI. században falu volt. Nevezetesen 1560 eszt. valami határpör támadt az orosháziak és fecskésiek közt, melyet azonban törvényesen elintéztek törteli Kun Balás gyulavári kapitány, mint főispán, Horváth István békési és Szentmiklósi Balás zarándi alispánok. Ekkor a Jakus család birta Fecskést.

A falu a török hódoltság alatt pusztult el. 1646 eszt. már mint pusztát adományozta Rákóczy György kereszt-szegi Kis Péternek és Andrásnak azon érdemeikért, melyeket mint osgyáni Bakos Gábor alatt szolgált hadnagyok a legközelebbi hadjárat alatt szereztek. Ugy látszik a Kissek nem jutottak Fecskésnek birtokába az akkori zavarokban, mert már 1655 eszt. Wesselényi Ferencz nádor és királyi helytartó Dees, Egyháztelek, Orosháza, Fecskés és Csomorkány pusztákat adományozta Básti Jánosnak, a ki e birtokokba minden ellenmondás nélkül a jászói Convent által bevezettetett Szendrőn 1655 jun. 9. Utódjai lassanként elidegenitették e birtokokat. Nevezetesen Básti László Orosházán és Fecskésen lévő részbirtokát elzálogositotta 1675 eszt. Török Bálint és Szarkó Péter vásárhelyi lakosoknak 66 magyar forintért; 1681 eszt. Básti János a magáét ugyanazoknak és Hódi Andrásnak s Jánosnak szintén 66 forintért.

Fehérem.

Ily nevü falu létezett valaha a fehér Kőrös mentén Vesze és Piski táján, de ma már a név sem ismertetik azon a tájon. IV. Béla 1261 eszt. megerősiti az egri káptalant a neki sz. László által adományozott, fehér Kőrös mellett,

Békés várm. fekvő Fehérem, Vesze, Püspöki (ma Piski) és Ketesd birtokában. E szerént e négy hely már első királyaink korában létezett és népesitett hely volt.

Azonban az Abrahamffy családnak is volt birtoka Fehérmen, a mint a Harangiakkal 1350 eszt. a leánynegyedre nézve kötött egyességből és az Abrahamffyaknak 1383 eszt. létrejött osztályából kitetszik; (l. okmánytár.)

1446 esztendeig birta az egri káptalan Fehérmet, Piskit, Veszét és Ketesdet, ekkor miután a távolság miatt bajos volt ezen birtokokat kezelnie, elcserélte azokat Maróthy Lászlóval, ennek Pest vármegyében fekvő Monár (talán Monor) Ujfalu és Seger nevü birtokaiért. Maróthy László s fiai Mátyás és Lajos még ugyanazon évben a nváradi káptalan által ezen uj birtokaikba bevezettettek. Ezóta Fehérmet okmányaink nem emlitik.

Fehéregyház.

Szent András és Öcsöd közt fekvő puszta. Nevét vette fehérre kimeszelt, valamint a szomszédjában fekvő Vörösegyház vörös szinnel behuzott templomától. Hajdan népes falu volt. Oláh Miklós is „Alba ecclesia“ névvel, mint a Kőrös mellett az ő korában fennállott falut emliti.

Jerney (magyar nyelvkincsek) emlit egy 1292 eszt. okmányt, mely szerént Fehéregyház a Kőrös mellett még a nevezett évben falu volt.*)

1297 eszt. Fehéregyházát és a szomszédjában lévő Heen földet, — ma Hék, — III. András király már mint pusztákat adományozta az Akus nemzetségbeli Akus mesternek, a mint erről feljebb „Szent András“ alatt megemlékeztünk, s ez a budai hévvizi Keresztesek és Fabian, Tivannak fia, mint kir. ember által e birtokba be is vezettetett.

Akos nemzetségnek ezen ága e birtokáról később a Fehéregyházy nevet vette fel. Okmányainkban ezek közül előfordulnak: Fehéregyházy János és Bálint kir. emberek 1455 eszt.**) és Fehéregyházy Benedek, kinek neje, Margit komlósi részjószágát 1454 eszt. Hunyadi Jánosnak adta el.

---

*) Nagy kár, hogy Jerney jeles munkájában ritkán idézi a forrást, melyből meritette az általa használt okmányokat.

**) Teleki, Hunyadiak kora X. 433.

Ugyanezen időben Fehéregyházának egy részét birták a Maróthyak. 1418 eszt. Maróthy János a maga és fia László nevében ellene mondott ama törvényellenes foglalásoknak, melyeket némely szomszédok Bökény, Fehéregyház s más birtokain, Békés vármegyében elkövettek. Hogy pedig itt a Szentandrás melletti Fehéregyházát kell érteni, mutatja az hogy Bökény csakugyan közel szomszédja Fehéregyházának.

A fenebbiek immár azt mutatják: hogy 1292 eszt. Fehéregyház falu volt. 1292—1297 közt ezen első falu elpusztult. Később ismét (1530 év táján) mint falu fenállott. Mig végre a török uralom XVI. vagy XVII. században elpusztitotta.

Félhalom.

Gyoma határában fekvő puszta. Hajdan falu volt s máskép Ujfalunak vagy Fabianvárának neveztetett. Ősi birtoka volt ez a vármegyénk területén valaha nagybirtoku Simai családnak.

Egy a XV. századból felmaradt határjárási okmány szerént Félhalmot birták Simai Péter és Benedek, ki máskép Lengyelnek is neveztetett, testvérek; azután Simai Imre Jánosnak fia, Miklós és Imre, Sebestyénnek fiai, Benedek egy más Jánosnak fia. Ezen határjárásból, mely guti Ország Mihály nádor rendeletére a csanádi káptalan által eszközöltetett, kitetszik, hogy Félhalom 1466 eszt. falu volt s igen alkalmatos helyen feküdt, a mennyiben Félhalmon keresztül vonultak a Gyomáról Békésre és a Turról Váradra vezető országutak. Az okmányban előforduló Keselyüshalom, Ivánfoka még most is e nevet birják; ellenben az ugyanott előforduló Asotthalom, Péterhalma, stb. ma már e néven nem ismertetnek.

A következő században Félhalom tisztán Simai birtok lenni megszünt. Ugyanis az 1560 és 1561 eszt. összeirások szerint Félhalmot a következő családok birták: Porkoláb Péter, Veres György, Szalay Albert, Móré Máté, Lantos Máté, Bekfy Miklós, özvegy Padgocsényiné és özvegy Viczmándyné, kik vagy vétel vagy a Simai családba való beházasodás utján jutottak Félhalom egy részének birto-

kába, mert más része, a mint látni fogjuk, folyvást Simai-jószág maradt.

A XVII. században Félhalomnak egy részét már a szathmári Keczelfy család kezén találjuk. 1640 eszt. szathmári Keczelfy Miklós özvegye szül. Pálfy Judit és fia Sámuel két félhalmi jobbágytelköket 300 tallérért örök áron eladják Nyilas Albert jobbágyuknak s őtet és maradékait egyszersmind a jobbágyság alul fölmentik. Még ugyanazon évben felmaradt félhalmi birtokukat 100 tallérért elzálogositják Kis Istvánnak.

Hasonló sors érte a Simai részt. Ezt viszont 1665 eszt. Simai Miklós adta el örökáron Végh Mihálynak 200 ezüst talléron.

Volt még Félhalmon egy részbirtok a kir. fiskus kezén. Ezt Wesselényi Miklós nádor és kir. helytartó 1656 eszt. Gergellaky Jánosnak, Török Bálintnak és Bekffy Bálintnak adományozta hü szolgálataikért s ezek a birtokba ellenmondás nélkül bevezettettek az egri káptalan által Onodon, 1656 mart. 21.

Félhalom hajdan reformált vallásu falu volt. 1634 eszt. a szathmári zsinaton Belényessy Mihály rendeltetett ide papnak. Fennállott a falu egész a XVIII. század elejéig. Ekkor 1703—1705 közt a ráczság által elpusztittatott s többé föl sem éledt. Ma már a gyomai határban csupán csak egy határrész neve mutatja a helyet, hogy körülbelül hol állott.

Földvár.

Orosháza tőszomszédjában fekvő puszta. Neve azt mutatja, hogy hajdan némi erősség lehetett. Hogy melyik részén e pusztának állott ez erősség? mi sorsa volt? nem tudni. A XVI. században falu volt Földvár. A csanádvármegyei öszveirás szerént Várassy Boldizsár birt Földváron 16 portát. Másik részét Földvárnak birta 1561 eszt. Földváry István, kitől mint kir. biztostól birjuk Békés, Csanád és Aradvármegyék összeirását. Ugyanez a Földváry később Gyulán Kerecsényi mellett hadnagyoskodott.

Földvár a török uralom idejében pusztult el. Harru-

ckern 1736 eszt. adománylevelében mint szált hely emlittetik. Azonban lakosai csakhamar elszéledtek s azóta e helyet többé be sem népesitették.

Fövényes.

Vagy, a mint most hibásan neveztetik, Fényes, terjedelmes puszta Csaba és Gyula közt, melynek csabai részét a csabaiak által ásott csatorna vágja ketté. Hajdan a Kőrös kiáradásainak lévén kitéve, az ezáltal oda hordott fövénytől kapta elnevezését.

Legrégibb birtokos családja Fövényesnek, melyről az általunk látott okmányok emlékeznek, volt az Erdőhegyi család. 1394 eszt. és igy Zsigmond király korában Erdőhegyi Demeter, Erdőhegyi Mihály fiának, mint fövényesi birtokosnak kérelmére Kapla János országbiró meghagyása folytán az orodi káptalan által megujitattak a határok Fövényes és más szomszédhelyek közt. Szomszédjai voltak ekkor Fövényesnek és a hozzá tartozó két Vadadnak, Erdőhegynek, Györkének, Királynak és Székudvarnak Gerlai Ábrahám fiai Dienes, Elek, Miklós és László (Csabán) továbbá Keczer Miklós (Székudvar, Mácsa) s az egri káptalan (Fehérem, Piski, Vesze). Ez a Demeter máskép Sykethnek irta magát s fövényesi előnevet használt.

Ugyanezen határjárás kiadatott 1398 eszt. hiteles másolatban a fentnevezett Demeter özvegye Orsolya s fiai János, Pál, Elek és Tamás részére, és ismét 1420 eszt. György esperes, Péter és Miklós részére, kik mindnyájan Miklósnak voltak fiai és Erdőhegyieknek irattak, valamint Elek, Siket Demeter fia részére, ki Fövényesinek neveztetett.

A fentebb nevezett János, Pál és Tamás fövényesi Siketh Demeter fiai, ugylátszik magtalanul elhaltak 1398 és 1412 közt, mert már 1412 eszt. Elek, fövényesi Siketh Demeter fia Fövényesre Zsigmond királytól adománylevelet nyert és e birtokba az orodi káptalan által be is vezettetett.

1420 eszt. után a Maróthyak kezdék magokat befészkelni Fövényesbe. 1421 eszt. Erdőhegyi György esperes a maga részét Maróthy János macsói bánnak elzálogositotta 50 frtban. 1425 eszt. Jusztina fövényesi Syketh Demeter özvegye s fia Elek azon részt, melyet György esperestől

200 frtban zálogképen birtak ugyancsak 200 frtban elzálogositják Maróthy Jánosnak s fiának Lászlónak. 1426 eszt. már Maróthy János e birtokba az orodi káptalan által ünnepélyesen bevezettetett. Ezóta tehát egész 1470 tájáig, a mikor a Maróthy család kihalt, Fövényes e hatalmas családot uralta.*)

A Maróthyak magva-szakadtával Fövényes a kir. fiskusra szállott. De már 1490 eszt. Gyula vára, környékével együtt Corvin János herczegnek adatván az országos rendek által, Fövényes is a herczegé lett. Halála után özvegye Frangepán Beatrix brandenburgi György őrgrófhoz menvén férjhez, az őrgrófé lett Fövényes, ki azt azonban már 1516 eszt. elcserélte Gál Ispán vagy Istvánnak Gyulán a karkó-utcza végén feküdt nemes curialis házáért.**) Gál már a következő évben fövényesi birtokába az orodi káptalan által magát bevezettette s azóta a Gál család „fövényesi“ előnévvel élt.

Az 1561 eszt. öszveirás szerént Fövényesnek akkori földesurai voltak: Gál András és István és Jász Lukács.

---

*) A Maróthyak lassanként annyira terjeszkedtek, hogy már 1412 eszt. Zaránd, Orod, Békés, Biharvármegyéknek nagy részét ők birták, nevezetesen: Békést, Detert, Berényt, Gyurt, Kéthegyest, Sz. Albertet, Kenderest, Csapcsallyát, Décsét, Tölgyet, Szeghalmot, Irázt, Csökmőt, Szekcsődöt, Bökényt, Fehéregyházát, Kunateleket Békésben és Biharban; Kereszturt, Iregdet, Hoszuaszót, Pálélését Orodban; Gyulát, Pélt, Várit, Váradegyházat, Barázdafokát, Feketehalmot, Dékánhalmát, Veresegyházát, Czéklásegyházát, Kevermest, Tégláshalmot, Koszorushalmot, Bozosegyházát, Lökősegyházát, Köblit, Kávást, Keszit, Fazekasegyházát, Apátit, Megyesegyházát, Rogánt, Benedekegyházát máskép Kerékházát, Hallósegyházát, Gerendásegyházát, Háromlábut, Mékerekét, Erdőközt, Fateleket, Zalcsát, Lapisrétet, Odormantőt, Hordószeget, Hétnyárt, Rétit, Gegmentőt, Gyórkét, Szent-Benedeket, Kakucst, Bozást, Kamarást, Belsőiratost, Tüzmostelket, Sinkóvölgyét, Péterkutat, Szannai-szántást, Abrakutat, Háromfülűt, Tomorcsokot. Kőegyházát, Baróthot, Kétegyházát, Bozásteleket, Szarcsót, Fajdást, Hégenházát, Morachot, Szent-Jánost, és Szent-Albertet Zarándban, és igy a mostani Simándtól kezdve Biharvármegyei Darvasig csaknem mindent. A fenebbi helyek közül soknak már a neve is kiveszett.

**) E házat Gál 1515 eszt. vette volt husz arany forinton ajtósi Török Jánostól. Ennek hasonnevü atyja kapta volt azt Corvin János herczegtől hü szolgálatiért.

Ezóta Fövényes neve az általunk látott okmányokban többé elő nem jön.

Fövényes valaha falu volt. Feküdt pedig a falu a mostani Siórét táján. Itt egy háton nehány év előtt egy terméskövekből épitett sírbolt ásatott ki s benne sok embercsont. Többek közt találtatott itt egy három láb magas, tetején bevájt homokkő oszlop, mely valaha vagy szenteltviztartó vagy keresztelőkő lehetett. Ugylátszik a sirbolt felett templom emelkedett s ennek maradványa a nevezett kődarab.

Gerendás.

Nagyterjedelmű puszta, mely Csaba határához tartozik. A XV. században Gerendásegyház név alatt fordul elő, a honnan azt lehet következtetni, hogy nevét valamely szebb, tartósabb, gerendázattal ellátott egyházától azaz templomától vette, épen ugy, mint a tőle nem messze fekvő Pitvaros valamely pitvarral azaz előcsarnokkal diszitett templomától vagy urilakától.

Gerendás 1846 év előtt Csabának közlegelője volt, de ezen évben megtörténvén a legelő-elkülönzés, egy része a csabai lakosságnak, más része az Apponyi grófoknak jutott. Ez fákkal van körülültetve, derék tisztilakokkal, sőt 1862 év óta iskolával és diszes tornyos templommal ellátva. Birnak még Gerendáson Trautmannsdorf, Batthyányi, Bolza, Stockhammern grófok, Inkeyek, Beliczeyek stb.

Gerendás völgyes halmos hely. Legmélyebb völgye az ugynevezett Hajdu völgy, mely az Apponyiféle Gerendáson huzódik végig s neve a Bocskay korra mutat.

Nevezetes az Apponyiféle Gerendáson egy mély tó, mely a legnagyobb szárazság idején sem szokott kiszáradni, sőt miután áradás idején tölgyfaleveleket vettek észre benne, ugylátszik, a Kőrössel van öszveköttetésben, mi annál valószinübb, mert vize a Kőrösnek állása szerént nő vagy apad.

A mi már Gerendásnak multját illeti, e terjedelmes pusztán, a mint egy XVI. századbeli okmányból kitetszik, hajdan két falu állott: ó és uj Gerendás. Most már helyeiket sem lehet meghatározni, hol állottak. Az 1733 eszt. megyei bizottság sem talált már Gerendáson valami épületnek még

csak nyomára sem, a mi azt mutatja, hogy a faluk régen, valószinüleg mindjárt a töröknek e vidékre való beütésekor elpusztultak.

Légrégibb birtokos urai Uj-Gerendásnak voltak a Maróthyak, kiket, mint e helynek birtokosait emliti az okmánytárunkban lévő 1418 eszt. oklevél. Valószinüleg ők telepitették a falut s elnevezték Uj-Gerendásnak, mert Ó-Gerendás már elébb fenállott s ezt az Abrahamffyak birták.

1508 eszt. gerlai Abrahamffy Jánosnak, gyulai plébánosnak kezén találjuk Ó-Gerendást, ki azt más birtokaival Haraszthy Györgynek zálogositotta el. Többi része Ó-Gerendásnak megmaradt az Abrahamffyak kezén s utóbb több, e családdal rokon családokra ment által. Nevezetesen az 1561 eszt. öszveirás ezeket emliti Ó-Gerendás birtokos uraiul:

Békéssy Péter özvegye.
Székely Miklós birt portát 11 fiz. adót 12 frt 10 den.
Abrahamffy Istv. — 18 — 19 frt 80 den.
Zterzenkovics Máty. — 16 — 17 frt 60 den.
Nagy Balás — 3 — 3 frt 30 den.
Székely Márton — 1 — — —
Abrahamffy Bold. — 2 — 2 frt 20 den.
Abrahamffy Gáspár és Zigmond.

Miután pedig ezen öszveirás szerént Ó-Gerendás több mint ötven kapuval birt, ez világosan mutatja akkori virágzó voltát.

Gerla.

E pusztának a régi fehér Kőrösön inneni része a csabaiak, a tulsó pedig gr. Wenckheim Károly ur birtokában van, ki itt a legközelebbi években diszes kastélyt épittetett, gyönyörü kertet létesitett s családostól állandóan Gerlán lakik.

Gerla e nevét az erdejében fészkelő sok gerliczétől kapta. Sehol e vidéken annyi gerlicze és vadgalamb nem fészkel, mint itt.

Ősi birtoka volt Gerla a Békésvármegye nagy részét birt gerlai Abrahamffyaknak.

Helyén lesz itt e családról nehány szót szólanunk. Az okmánytárunkban lévő 1350 esztendei oklevélből ugy

látszik hogy e családnak eredeti neve Mártonos volt.*) I. Dienes szerezte meg a családnak Gerlát s kezdte magát 1330 körül Gerlai Dienesnek nevezni. Ennek fia Abrahám mester vétel és adomány utján sok birtokot szerzett, a miért azután utódjai hálából róla Abrahamffyaknak kezdék magokat nevezni s a XV. század eleje óta általában e néven fordulnak elő. Abrahám mesternek másodunokája volt II. Tamás, kinek Maróthy Mátyás 1469 eszt. gerlai halastavát feldulta, halait szabadon eresztette, egyéb birtokain is temérdek kárt tett, jobbágyait mindenéből kifosztotta, egy részét török módra rabságba hurczolta, a miért Tamás bepörlötte Maróthyt, de azután halála előtt neki megbocsátott s a pört megszüntette. Tamásnak fiaiban I. Péterben és Sebestyénben érte el a család fénypontját. Amaz a vármegyének 1505 eszt. országgyülési követe, 1526 óta pedig főispánja; emez Mátyás király idejében az alsó magyarországi lovasságnak főkapitánya volt. Ezután a család mindinkább hanyatlani kezdett, rosz gazdálkodás következtében jószágai pusztultak. Különösen VII. János, ki már mint főesperes végezte tanulmányait Krakkóban, visszajövett pedig gyulai plébánossá, később váradi kanonokká lett, 1508 eszt. sok jószágokat elidegenitett. Férfiágon e családnak magvaszakadt Farkasban, ki 1580 év táján élt; leányágon pedig Zsófiában, Pipaly János nejében 1590 körül. Ennek leánya Anna, váradi Pálffy Máté neje még birta 1593 eszt. Mágort, Csabát, Csabacsüdöt, Gerlát, Csákóhegyest, Gerendást, Szenttornyát, Megyert, két Sopront, melyek akkor közönségesen „Abrahamffyjószág" név alatt voltak ismeretesek s azokat zálog czime alatt férjére ruházta. De halála után e birtokokra a kir. fiskus tette rá kezét.

Az Abrahamffyaknak három jól megerősitett kastélyok volt: Gerlán, Csabán és Mezőmegyeren. Legkülömb volt a gerlai, mely mellett II. Péter a szent Ferenczrendü szerzeteseknek fényes zárdát épittetett 1533 eszt. E zárdának tornya e vidéken a legmagasabb épitmény volt. Állott az ugynevezett „monostorere" szigetén. Alapfalai csak néhány

*) A Martonos név sokszor előfordul XIII. századbeli okmányainkban. Péld. 1279 eszt. IV. László király Mártonosnak Sykar földet adományozza az Ottokár elleni háboruban kitüntetett vitézségeért s a bevezetéssel a hantai conventet bizza meg. Fehér cod. dipl.

éve hányattak szét Gerlának birtokosa gr. Wenckheim Károly ur által. Most e helyet százados tölgyek árnyékolják be. Meglehet, e monostor falai közt volt valaha a gerlai Abrahamffyak sirboltja s ki tudja hány jeles vitéz csontjai porladoznak ott!

Megemlitem még azt, hogy sehol a vármegyében annyi régiséget, — bronzkarikákat, ódon idomu bögréket, sarkantyukat, stb. — nem találnak, mint Gerlán; a mi azt mutatja, hogy e hely már a legrégibb időben lakott hely volt.

Gerlának neve okmányainkban 1295 eszt. fordul elő legelőször. Már ekkor falunak — villa — neveztetik. Állott pedig hajdan két külön faluból: alsó és felső Gerla nevezettel. Ki birta? az okmány nem mondja.

A mint feljebb mondatott: 1330 év táján szerezte azt meg családjának Dienes, ki ezóta Gerlai nevet vett föl, utódjai pedig Abrahamffyaknak nevezték el magokat. Ezóta Gerla ezen, vármegyénkben jelentékeny szerepet vitt családnak volt birtoka.

Már az 1383 eszt. okmányban emlittetik Gerlán a sz. Miklós tiszteletére emelt templom, a mi a községnek azon időben virágzó állapotját mutatja. Ezen évben osztozott legelsőbben az Abrahamffy család, nevezetesen annak azon időben élt négy tagja: László, Elek, Dienes és Miklós. Az osztály alá esett birtokok ezek voltak: Al-Gerla, mint az uradalomnak feje, azután: Vesze, Fejérem, Csaba, Megyer, Murol, Tartsa, Fás, Mágor és Vésztő. Ezekhez később hozzászerezték még Sopron, Gerendás, Apácza, Csákóhegyes, Csorvás egy részét s más Békés, Arad és Zaránd vármegyei birtokokat, ugy hogy ennek következtében a vármegye legvagyonosabb családjává lettek.

Miután a török 1566 eszt. Gyula várát elfoglalta, és az Abrahamffy család 1580 év táján férfiágon kihalt, Gerla mindinkább hanyatlani kezdett. Már 1662 eszt. Wesselényi Ferencz nádor mint uratlan birtokot Soldos Istvánnak, Trombitás Istvánnak és Gombos Györgynek adományozta azt több más birtokokkal együtt. De ugy látszik, ezek a birtokhoz nem jutottak. Azonban fennállott folyvást mint község, még pedig reformált vallásu község 1736 esztendeig.

Már az 1716 eszt. öszveirás csak 34 családot talált Gerlán. Ekkor papja volt Ujlaky János. Utána pappá lett a gyulai születésü Gyulai János, kinek papsága alatt a község a gyakori árvizek következtében elpusztult, lakosai

1736 eszt. Gyulára, Dobozra és Békésre költöztek, maga a pap is Gyulára ment, hol mint ottani lelkész 1770 eszt. meghalt.

Most már csak a monostorerén fennálló némi csekély romok mutatják a helyet, a hol a hatalmas Abrahamffyak uralkodtak és parancsoltak, s emlékeztetnek a szentirás azon mondására, hogy „a világ elmulik és az ő dicsősége!“

Füzes-Gyarmat.

Vármegyénknek már a legrégibb időben lakott helyei közé tartozik. Fekszik Békésvármegyének Biharba nyuló csucsán a sebes Kőrös és Berettyó kiöntései közt nád és sásrétek s füzes berkek közt, mely utolsóktól vette a „füzes“ melléknevet. Pecsétjén is nádkévék közt felnyuló füzfa áll.

Határában sok halom van. Neveik: Mihály, Folyás, Bárda, Kothány, Mester, Tátika, Kettős, Jány, Sütött, Pap, Buzás, Csuka, Gorsás, Fürj, és Mártonhalom. Határrészei közt emlitendők: Kődombsziget, hol régi épületeknek nyomai látszanak és Borsalaponyag, hol régenten Borsa vagy Barsa nevü falu állott.

Legrégibb történeti okmány, mely Gyarmatot, mint falut emliti, a váradi regestrum. Az 1219 eszt. emlittetik benne Csekős, — Chequeus — mint Gyarmaton lakott és egy csökmői pörösügyben közremüködött szentszéki ügyvivő vagy pristaldus. Már az oly helynek, hol ily hivatalnok lakott és fogtalkozást talált, bizonyosan nem valami csekélynek kellett lenni. Gyarmat e szerént igen régi hely. Hogy a XIV. században s valószinüleg már elébb is, rendes parochia volt, azt mutatja az 1330 eszt. pápai segély szedési lajstrom, mely János nevü gyarmati papot emlit, ki a pápa számára öt garas segélyt fizetett.

Gyarmat ősi birtoka volt a vármegyénkben szélesen elterjedt és hajdan nagybirtoku kőrösnadányi Nadányi családnak. 1479 eszt. birta Nadányi Mihály, Márknak fia, László nevü kiskoru fiával*) ki ezen évben a váradi káptalan előtt a vele rokon Tordai és Kismáriai családokkal a leány-

*) Lászlót Nagy Iván hibásan nevezi Márk fiának, mert unokája volt.

negyedre nézve kiegyezett. Ezen okmányban „két Gyarmat“ név alatt emlittetik a falu. Egy más, ugyanazon évről szólóban kis és nagy Gyarmat nevek alatt fordul elő. És igy a XV. században a mostani gyarmati határterületen két hasonnevü falu létezett; egyik ott, hol a mostani Gyarmat áll, másik valószinüleg a mostani Kődombsziget táján, legalább oda látszanak mutatni az ott létező régi épületeknek maradványai. Nevezetes ezen okmánytárunkban közlött oklevélben az, hogy abban Kismáriay Lukácsnak három, ugyanazon egy időben élt Lukács nevü fia emlittetik.*)

Az 1560/1 eszt. öszveirás szerént birták Gyarmatot Nadányi János, Nadányi Ferencz, Nadányi Gyárfás özv. és Brankovics Péter, ki valószinüleg a Nadányi családba való beházasodás által jutott Gyarmat egy részének birtokába. A falu akkori virágzó állapotját mutatja részint az, hogy 94 portából állott, részint az hogy ezen porták után több szedetett az országosan kivetett 1 frt 10 denárnál.

A török-hódoltság alatt a Nadányi család lassanként kiesett Gyarmatnak birtokából.

Valamennyi történetiróink ugy emlitik a Nadányiakat, különösen Istvánt és Gyárfást, mint kik már a reformatio elején elfogadták a hitujitást. Sőt Ember Pál (historia eccl. reformatae) azt állitja, hogy a hirhedett 1523 eszt. t. cz. mely szerént a lutheranusok halállal és javaik elkobzásával büntettetni rendeltettek, leginkább Ozoray Imre békési pap, Massay Imre, Nadányi István és Gyárfás ellen hozatott. Miután igy a földesurak elszakadtak az uralkodó egyháztól, bizonyos hogy példájukat követték gyarmati jobbágyaik is, ugy hogy Gyarmat az on községek közé tartozik, melyek a XVI. század elejétől mostanig, csaknem szakadatlanul, mint reformált vallásu egyházak fenállanak.

Közelebbi adatokkal az egyházról nem birunk, csak annyit tudunk régi jegyzőkönyvek nyomán, hogy 1675 eszt. Nyiregyházi Bálint rendeltetett Gyarmatra papnak.

Csakhamar ezután szomoru sors érte a községet. Ugyanis a XVIII. század elején a Rákóczy ellen felbujtogatott ráczok ezt is felprédálták. A lakosság, ki hova tudott,

---

*) Ez azon időben nem volt példanélküli. Hunyady János kormányzó testvérét szintén Jánosnak hivták, a mint sirirata bizonyitja.

oda menekült, de leginkább a szomszéd Biharba. Igy pusztult el 1705 év táján Gyarmat.

Vissza állittatván az 1711 eszt. szathmári fegyverletétel folytán a béke, a gyarmatiak is visszatértek falujokba s pusztán hagyott templomukat kijavitották, azt használták egész 1798 esztendeig, midőn a mostani templom kezdett épittetni. Első papjuk volt 1712 eszt. Helmeczy Mihály, utána 1713. Szathmáry Sámuel. Emlitésre méltó papja volt még Gyarmatnak Gacsáry István (1818—1840) gyarmati fi, ki egyházának történeteit öszveszerkesztvén, kézirata az egyház levéltárában őriztetik.

Uj megszállás óta Gyarmatnak nevezetesebb történetei:

1719 és 1739. pestis pusztitotta a lakosságot.

1777. nagy árviz boritotta a határt, kivált a bucsai részen.

1794 5. nagy szárazság. A kutakban kiapadván a viz, a lakosság a Berettyó medrében próbált kutakat ásni, mely alkalommal rá akadtak a bucsaiak régi kutjaira.

1798. kezdett épülni a mostani templom. Felszenteltetett 1802 eszt. épen akkor, midőn a község mezővárosi szabadalmat nyervén, az első országos vásárt tartotta.

1816. az alföldön dühöngött fergeteg sok kárt okozott.

1831. cholerában 50 egyén halt meg.

1834. földindulás oly mértékben, hogy a torony megingott, a harangok megszólaltak. Földindulás volt még Gyarmaton 1789 és 1819 eszt.

1836. cholerában 90 egyén meghalt. Csudálatos, hogy e járvány csak a község keleti és nyugati részén pusztitott, másutt senki még beteg sem volt.

F.-Gyarmat lakosai az utolsó öszveirás szerént:

Helvét hitvallásu	—	—	4958.
Rkatholikus	—	—	96.
Görög nem egyes.	—	—	31.
Görög egyesült	—	—	9.
Zsidó	—	—	93.
		Öszv.	5187 lélek.

Gyéres.

Egy 1479 eszt. okmányban mint a Nadányiak faluja jő elő. Most puszta F.-Gyarmat mellett.

Gyoma.

Vármegyénknek ezen mezővárosa fekszik a tiszai vasut mentén, az egyesült fehér, fekete és sebes Kőrös mellett.

Helynevek és pedig :

Utczák: városház, poczos, nap, ujvilág, zöldfa, matakert, kisrét, motrogály, mirhóhát,*) csárda, nagypincze, görbe, sinagóga, üveges, német, magyarvég, fegyverneki, holtkőrösi, ujvárosi, kistemplom, edényes, akászfás, vásártéri, salétromi, hantos, halász és füzes utczák.

Szőllők: Hantoskert, állitólag még az itt lakott csehek ültették. Régi épületek nyomait mutatja. Nagykert. Czifrakert, onnan vette nevét, hogy már nem kötéllel, de lánczal mérték, tehát czifrábban mint hajdan. Matakert. Bánomkert, sok hibás földje lévén, a lakosok megbánták, hogy szőllőkertnek hasittatott ki. Csepűskert, azelőtt itt voltak a kenderföldek. Poczoskert, a Kőrösparton lévén, a pocz (patkány) igen rontja.

Hátak: tövises, sóskás, varsányhát, a régi okmányokban sokszor előfordul, mint hajdani falu.

Zugok: nádas, szoros, dancs, kecsegés, halmágy, holtkőrös, egei zug, máskép sirató zug. Mikor Ege falut a rácz elpusztitotta, az egeiek ide vonták magokat s innen siratták falujok romlását. Tengeris, poczos, bodvai, nagykerti, németzug, német katonák menvén Endrődre a nagy ködben itt eltévedtek. Füzfás, templomzug, itt hajdan egy puszta templom állott.

Laposok: görbekút, vidó, révlapos, hajdan itt állott a révhajó. Juhosrév, zöldlapos, korai fűtermő hely. Hölgyere.

Határrészek: magtárkörnyéke. Itt van most az urad. magtár. Fattyos, Félhalom, hajdan falu. Ivánfenék. Kis és nagy juhos, koplaló, varsány, kerektó, poros, nagyposár, bikafenék, vizes hely lévén, sok vizi bika, madár, lakta, kölesér.

Halmok: keselyüs, oláh, csapó, bodvai, pólus, lippai, egei halom, Bődorhalom, Ege hajdani falu közelében; sok

---

*) Mirhónak nevezi az alföldi magyar a lapályos, vizenyős helyeket.

csont ásatik ki benne, mert itt volt az egeiek temetője. Előhalom, Póhalom, hajdan falu. Lepényhalom, lapos alakjáról kapta e nevet. Özed. Kettőshalom. Külsőszék. Rédahalom, csudaballai birtokos Rédey családtól vette nevét. Almásdomb, Istállódomb.

Telkek: egei telek. Itt állott hajdan Ege falu. Póhalmi telek. Itt állott Póhalom falu.

Állások: perjés, sok perjét terem. Jakab, Polgár, Görbe, Nagyállás. Itt állott hajdan Nyárszeg falu. Most itt ván az urad. major, ser és szeszgyár.

Erek: borbély, boronás, feketegyörgy, házi, kisjuhos, konyhaközi, köles és hölgyere.

Szigetek: faragosi, házi, bába, halász, hosszu, bácsi, bogárzó, csapósziget.

Fokok: Iván, zöld, isti, barna, nagy, csergettyüfok.

Örvények: Hasztalan, azért neveztetik igy, mert kevés hal van benne; Karafa, az itt tanyázni szokott sok karakatona madártól vette nevét. Kecsegés, halmágy, disznós, közép, holtkőrös, széles, torzsás, lukos, szilvás, nagy, határörvény az endrődi határnál.

Gyoma valószinüleg hasonló nevü birtokosától vette nevét. E név, mint személynév sokszor előfordul a régi okmányokban, péld. a váradi regestrum 123, 242, 284 §.

Annyi bizonyos, hogy Gyomának határa, hajdan sokkal kissebb volt mint most, mert a mostani gyomai határterületen hajdan több falu létezett. Okmányaink öt ilyennek, melyeknek helyét még most is tudjuk, tartották fel emlékezetét. Ezek: Ege, Pó, Nyárszeg, Félhalom és Varsány.

Gyoma már a XIV. század elején falu volt s plébániával birt. Az 1330 eszt. pápai segély szedési lajstrom Dienest emliti mint gyomai papot. 1421 eszt. Zsigmond kir. Gyomát és más békés és zarándvárm. birtokokat Neczpáli Györgynek és iktári Bethlen Miklósnak és Péternek adományozza, a husszita háborukban szerzett érdemeikért. Bethlen Domokosnak leánya volt Borbála, Dóczy György neje. E jogon a XV. században a Dóczyak lettek Gyoma birtokos uraivá. Ezek közül János*) a maga részét 1515

*) Dóczy János, Dömjénnek fia, 1515 eszt. főkamaramester, azután Zápolya hive. Mint ilyen Zápolya részéről Grittivel Konstantinápolyban követségben járt. Később Grittihez adván magát, fő-

eszt. elzálogositja 700 arany forintban gyulai Gál Ispánnak. Később ez a zálogbirtok a Dóczyak által kiváltatott, mert már 1561 eszt. János kisunokájának Miklósnak kezén találjuk, kiben a Dóczyak ezen ága kihalt.

A XVI. században Gyoma vármegyénk legnépesebb falui közé tartozott, nevezetesen az 1561 eszt. öszveirás szerént 101 kapuból állott. Birtokos urai voltak: Dóczy Miklós, Móré Mátyás,*) Varjassy Boldizsár, Glezsán László özvegye, Bene János, Kemény Bálint, Deres István, Kagyóczky Kelemen özvegye, Sáró Mihály, Keritős Albert, Székely Miklós, Erdődi Mátyás özvegye, Bagdi Ferencz és Keresztel János. A falu reformált vallásu volt, nevezetesen 1634 eszt. a szathmári zsinaton Diószegi András rendeltetett ide papnak, utána Pathy Miklós lett pappá, kiről Vésztő történeteiben szólunk néhány szót.

Fennállott a község egész a XVIII. század elejéig. 1705 eszt. a ráczok egészen elpusztitották s lakosai szétfutottak. Igy hevert düledékeiben Gyoma 15 évig. 1719 eszt. végre részint az elébbeni lakosok visszaszállingóztak, részint mások is hozzájok csatlakoztak. 1719 eszt. a k. kamarai praefectus még csak 27 reformált vallásu családot talált itt, de ezek is csak földalatti putrikban laktak, s minden pillanatban készen állottak az elszökésre, ha vagy az ellenség jönne, vagy vallásuk szabad gyakorlatában háborgattatnának. Midőn Harruckern vette át a megyét, a gyomaiakkal is szerződést kötött, melyben vallásuk szabad gyakorlatát is biztositotta. Ennek következtében a község mindinkább fölvirágzott. Eleinte csupa reformált vallásuakból állott. 1830 eszt. telepitette akkori urad. felügyelő Csepcsányi Tamás Berényből a német ágostai hitvallásuakat. Lassanként katholikusok is gyülekeztek, kiknek számára 1836 eszt. Bely Ferencz tiszttartó ajándékozott egy zsellérházat s azon iskolát s templomot kezdett épiteni, de

---

eszköze volt annak, hogy Czibak Imre megöletett, a miért is a fellázadt erdélyiek által 1534 eszt. Medgyesen Grittivel lekonczoltatott. Lásd Nagy Iván Magyarorsz. családai és Szerémi Gy. emlékirata.

*) Móré Mátyás, Gyula várának a török általi elfoglaltatása után Hontvármegyébe tette át lakását, hol ottani birtokáról Kis kérinek kezdte magát irni. Tőle származik az ipolykéri Kéry család, Nagy Iván szerint.

elhalván, a nváradi püspök és báró Wodianer Sámuel költségén épült fel mindkettő.

1719 eszt. épült az első reform. templom oszlopokra nádból.

1725 eszt. uj templom készült sövényből.

1735. ismét uj vályogból.

1775. ismét uj vályogból.

1791. épittetett a mostani torony.

1795. épittetett az első hid.

1807. épittetett a mostani ref. templom.

1816. az alföldön dult fergeteg a reform. templom tornyát jan. 29. levetette. Tavasszal a következő évben nagy árviz boritotta a határt.

1830. Gyoma mezővárossá lett.

1836. rendkivüli terméketlenség.

1840. megalakult az ágost. hitv. anyaegyház.

1848. apr. 8. nagy tüz, mely 23 házat sok melléképülettel elhamvasztott. Elégett a gyógyszertár, nagy vendégfogadó, városháza, reform. templom tornyostul. A kár 50 ezer frtra ment.

1862. a rkath. plébánia jött létre.

1863. fölszenteltetett az evang. templom.

Lakosainak száma az utolsó öszveirás szerént :

Helvét hitvallásu	—	—	7807.
Ágostai	—	—	466.
Rkatholikus	—	—	185.
Görög nem egyesült	—	—	15.
Zsidó	—	—	141.
	Öszv.		8634 lélek.

Gyula.

Gyula városának két leirása fekszik előttem: egyik Komáromy Miklóstól (N.-Várad, 1834) másik id. Mogyoróssy Jánostól (Gyula, 1858). Mennyire lehet, követem az utóbbit, mint tartalmasabbat, történelmi adatokban gazdagabbat s minden tekintetben jobbat, mindazonáltal nem tehetvén magaméva azt, mit a t. szerző Etelének Gyulán való lakásáról mint kétségtelen igazságot felhoz, valamint azt sem, mit a hajdan Gyulán létezett prépostságról és a köze-

lében fennállott biczerei apátságról mond. Az első alig bir némi valószinüséggel; a két utóbbit történelmi okmányaink megczáfolják.

Gyula városa fekszik vármegyénknek Aradba nyuló keleti csúcsán. Felosztatik magyar és német városra, melyek még nem rég külön előljárókkal birtak. Ékesiti több csinos emeletes ház, ezek közt említésre méltó a vármegye háza és a gr. Wenckheim család kastélya szép kerttel. Van öt, tornyos temploma: három rkatholikus, egy reform. és egy nem egyesült óhitü. Hajdani várából csak egy csonka tornyú, erős, négyszög épület áll fenn, mely most serfőzőházul használtatik.

Lakosainak száma, kik nyelvre nézve magyarok, németek és oláhok, az utolsó öszveirás szerént igy áll:

Római katholikus	—	—	7638.
Helvét hitvallásu	—	—	4198.
Görög nem egyesült	—	—	3735.
Ágostai hitvallásu	—	—	91.
Görög egyesült	—	—	56.
Zsidó	—	—	194.
		Öszv.	15912 lélek.

Helynevek és pedig:

Határrészek: Ökörjárás. Hajósut, valaha itt volt a két Kőrösi összekötött csatorna. Kallósárok, ezen állott régenten egy posztógyár. Remeteháza (most Árendás) valószinüleg valami itt lakott remetétől vette nevét. Sitka, mult század végén a gyulai és vári uradalom közt hosszas pör tárgya volt. Kőröserdő. Roszerdő. Lugaserdő. Ördöngős. Farkaszug. Dugógát. Kispély. Galbácskert, Galbács nevü városi jegyzőtől vette nevét. Az itt lévő halmot az 1566 eszt. ostromkor a török ágyútelepnek használta. Szent-Benedek, hajdan falu. Szabadka. Peszczerő vagy Biczere, hajdan falu. Gyürkehely, hajdan falu. Egy határában lévő dombon nem rég terméskőből és téglából épitett kripta ásatott ki s abban sok embercsont. Töviskesszálás. Pejrét. Tavaszrét. Kuklagát, hajdan itt volt a Kigyósra vezető utnak gátja. Fövényes, hajdan falu. Csikzug. Ebédleső. Egérszék. Porrúgó. Nagyszék. Csattogó. Mekka, azért neveztetik igy, mert az 1566 eszt. Gyulát ostromlott török sereg papjai itt ütöttek sátort, s tartottak isteni tiszteletet. Sándorhegy. Vereskereszti szőllők, mellyek a valaha ott állott veres kereszttől nevez-

tettek el igy. Török zug, igy neveztetik azért, mert a török hatalom hanyatlásakor, itt vert le buzogánnyal Cseke nevü gyulai biró egy előkelő törököt. Hajdan itt állott a ferenczrendüek zárdája. Aranyág. Paradicsom. Csíkosér, a benne tenyészett sok csíktól kapta nevét. Ajtós, hajdan falu. Baláserdeje, nevét onnan kapta, mert itt vivott meg győzedelmesen Toronyi Tamás gyulai vitéznek Vastag Balás nevü szolgája egy Szulkifar nevü török vitézzel. Nagyhajlás. Gerla, hajdan falu. Maró. Almásderék. Póstelek. Dióserdő. Nyulánk. Hosszüerdő. Szálegyháza, máskép Szeregyháza. Nagyfenék. Eszterbokra. Eszterzug.

Vizek: Bárdos, állitólag egy hajdan medrében talált arany bárdtól kapta nevét. Bugyér. Szabadkai ér. Csattogószék. Ebédleső szék. Tavaszrét. Pejrét. Siórét. Lencsés ér. Hidasfok. Veszefok. Monostor ere, itt volt hajdan a gerlai ferenczrendüek zárdája. Csíkos ér. Tekerő ér. Szilvafok. Malomfok. Csilladerék. Homorod, Kőrösfok.

Halmok: hegyes, galbács máskép strázsa, mikó, marinka, szőllő, farkas, téglás, benke, néveri, ökörcsordakuti, szücsbálint, kigyósi, tar, keresztes, hullató, csere, géczi, nagyállási, tavaszréti, fövényesi, sió, biczerei, töviskesszállási, gyürkehelyi, kalváriai, orbán, dézsi, ajtósfoki és ölvödi halom.

Ezek után térjünk át Gyulának történeteire. A mi először is illeti nevét, ezt a vár bizonyosan felépitőjétől kapta. Hogy ki volt azon Gyula, ki a gyulai várat épitette? s mikor élt? azt okmányok hiányában felderiteni nem lehet. Mert hogy ez Etelének hasonnevü vezére lett volna s később a gyulai vártól kapta volna Tuhutumnak Gyula nevü unokája is a maga nevét, a mint Mogyoróssy ur irja, ezek oly hipothesisek, melyeket Mogyoróssy ur ugyan felhoz de be nem bizonyit, ennélfogva a történelmi criticát ki nem állják. A XIII. századbeli Roger Gyulát Insulának azaz Szigetnek nevezi, még pedig azért, mert a gyulai vár akkor egyrészt a mértföldekre terjedt sarkadi tó, más részt a Kőrösvize által bekeritve lévén, mintegy szigeten feküdt. Még Harruckernnek egyik donatiónalisában is igy neveztetik (Insul Gyula) a városnak ezen vizek közt feküdt része. De hogy Roger idejében nem Sziget volt a vár neve, kitetszik onnan hogy Roger nem ugy használja a Sziget nevet, mint tulajdonnevet, hanem mint köznevet, midőn a várról igy szól:

pervenimus ad quandam insulam, azaz: egy bizonyos szigetbe érkezénk.

A fennebbiekből következik, hogy nem lehet meghatározni azt sem, mikor épült a gyulai vár. Nem, már csak azért sem, mert hiszen abból ma már csak egyetlen egy négyszög épitmény áll fen, a mely világosan későbbi, XV. századbeli épitmény. A magyarok bejövetelekor még nem létezett. Legalább a névtelen jegyző nem emliti azon várak közt, melyek akkor már fenállottak és vagy a magyarok által elfoglaltattak, vagy Arpádnak valamely vezére által felépittettek. Ellenben a tatárjáráskor (1241 eszt.) már erős karban volt. Az egykorú Roger ugy emliti azt, mint sánczokkal, bástyákkal, kapukkal jól megerősitett helyet, melyben a szomszéd faluknak lakosai is menedéket kerestek. De hogy akkor épittetett volna, nem valószinü, azért, mert hiszen a tatárok oly véletlenül lepték meg hazánkat, hogy azon rövid idő alatt, mig ők Erdélyből ide betörtek, lehetetlen lett volna oly erősséget felépiteni, mint a minőnek Roger az akkori gyulai várat festi. Miután pedig a magyarok körülbelül 896 eszt. foglalták el ez alföldi rónát: innen az következik, hogy 900—1241 évek közt kellett itt az erősségnek épülnie, mely később a tatárjáráskor tetemesen kijavittatott és megerősittetett. Alig tévedek, ha első épittetését azon korba teszem, mikor Gejza és László vezérek birván a tiszántuli részt vagyis az országharmadot, ennek következtében a főuraknak tekintete mindinkább e sik vidékre fordult, tehát a XI. század második felébe.

Legrégibb iró, a ki a gyulai várat emliti, a mint mondám, Roger nagyváradi kanonok. Ő Nagyváradról menekült e vidékre a tatárok elől s itteni tartózkodásáról ezt irja: „Innen (Tamáshidáról) egy szigetre betérénk, mely az ágyai nép, a gyarmati vajda és több más ezen környékbeli falvak népe által erősen el vala készitve. S minthogy tovább menni nem bátorkodtam, az előljáró és azon egész nép kérésére ott kezdék velök együtt időzni. Mert az emlitett szigetbe senki be nem mehetett, hanemha egy igen keskeny és szoros uton, ugy hogy azon uton egy mértföldön három kapu vala toronyal épitve és ezeken kivül egy mértföldre körüskörül igen erős sánczok. S minthogy a helyet igy megerősitve szemlélém, megtetszett nekem s ott maradtam. De a szigetnek az vala szokása, hogy mindenkit bebocsátott, de vissza senkit sem eresztett. S midőn cselédeim-

mel nehány napig ott valék, kémeink által értesülénk, hogy a tatárok közelebb jönnek. Kimentem titkon a szigetből, hogy megnézzem, miképen menthetnők meg lovainkat, s vezetőt fogadván, egy szolgával, minthogy mindegyikünknek három lova vala, éjjel a Maros partján fekvő Csanád városa felé sieténk, mely azon helyhez nyolcz mértföldre feküdt. S miután a mint csak lovaink bennünket birtak, egész éjjel mentünk, hajnalban Csanádhoz érkezénk.*)"

Ennyit Roger. Hogy elmenetele után Gyula csakugyan a tatárok kezére került, bizonyos, valamint az is, hogy a lakosság, a tatárok szokása szerént, részint lemészároltatott, részint rabságba hurczoltatott. De minthogy igen alkalmatos helyen, csupa vizek közt volt épitve, bizonyos, hogy a tatárok elmenetele után csakhamar felépült. Hunyadi János korában, 1445 eszt. már fenállott s akkori várkapitánya volt Zokoli Bálint, a mint Hunyadinak egy hozzá intézett leveléből kitetszik.**) Ekkori birtokosa Gyulának és valószinüleg a várnak is a Maróthy család volt. Egy 1418 eszt. okmány szerént tiltakozik Maróthy János macsói bán némely szomszéd birtokosok ellen, mint a kik gyulai, péli, várii s más szomszéd birtokain erőszakos foglalásokat tettek.

Érdekes a mit Szerémi György, emlékiratában***) Gyuláról és az ott Hunyadi János idejében történtekről mond: „Hunyadi János korában, mondja Szerémi, volt Magyarországon egy hatalmas (nagyságos) Fekete György nevü ur, ki akkor, midőn Miklós, bosnai király, viselte a nádorságot †) a török császár udvarában tartózkodott. Ez magas szálember és derék vitéz volt s sok rablásokat követett el a török császár által reá bizott ismaelita seregekkel, különösen a Kőrösmarosközén. Végre feljött egész Gyula

---

*) Lásd Roger siralmas éneke Szabó Károly forditása szerént. 37. lap.

**) A levélben arról tudósitja Hunyadi Zokolit, hogy a tőle vett 16 árát a levél átadója által küldi. L. magyar tört. tár. IX. 150.

***) L. Szerémi Gy. emlékirata, kiadta Venczel Gusztáv. 236 l.

†) Érti Ujlaky Miklóst, ki azonban nádori hivatalt nem viselt, de igenis volt kir. helytartó 1448 eszt. És igy a fentebbi esemény ezen év tájára esik.

alá. Táborát Mezőmegyer és Gyula közt állitá fel. Hunyadi vajda akkor Lippán tartózkodott, hol a szerzetesek számára zárdát épittetett s aprilis hava lévén, kert rendezéssel volt elfoglalva.*) Fekete Györgynek nővére a gyulai várban lakott. Ez elküldé szolgáját a vajdához azon kérelemmel, hogy miután György őt erőszakkal törökországba akarja magával vinni, ne engedné ezt s jönne segitségére. Hunyadi a szolga által ezt válaszolá: mond meg, ugymond, urnődnek izenje meg testvérének, hogy kész vele elmenni, sőt hivja meg őt ebédre a várba, de midőn a vár kapuján be megy, huzassa fel utána a hidat s kiséretét be ne bocsássa. Azon esetre pedig, ha György védené magát, rejtse el gyalog katonáit, kik megvédhessék őt és a várat addig, mig én segitségére érkezem. A nő elfogadta a jó tanácsot s ugyanazon szolgáját meneszté Györgyhöz, kit az imént a vajdához küldött volt. Györgynek tábora ekkor már Csabán állott. Ott tanácsot tartott törökjeivel, mit tevő legyen. Volt, a ki cselt gyanitott. De a nagyobb rész javallotta a várba való menetelt. A mint György a várkapun bement, a hid azonnal felvonatott, ugy hogy kisérete kint rekedt. Ő látván, hogy kelepczébe került, igyekezett menekülni s ugyancsak döngeté a várkaput. De az elrejtett katonaság megrohanta s hosszas tusakodás után leverte. Ekkor érkezett meg seregével Hunyadi s a törököket nagyrészt levagdalta. Csak kevésnek sikerült törökországba menekülnie.“ Kérdés: ki volt ezen Szerémi által emlitett Fekete vagy Szerecsen György? Semmi történeti könyvünk, Szerémin kivül, nem emliti. És mégis nem igen vonhatjuk kétségbe Szerémi hitelességét, mint a ki más eseményeket, melyeket emlékiratában feljegyzett, a mennyire azokat felfogni képes volt, meglehetősen megbizható hitelességgel ad elő. Létezett ugyan egy Fekete vagy Jován czár nevü kalandor, kiről feljebb is megemlékeztünk, hogy a tévutra vezetett népsöpredékkel e vidéket pusztitotta. De ez nem Hunyadi János, hanem a mohácsi vész korában élt s 1527 Szeged alatt seregei szétveretvén, ő maga enyingi Török Bálint által ki-

*) A lippai klastromot még Robert Károly épitette 1325 eszt. lásd Thuróczy chron. 93 fejezet. E szerént a mit itt Szerémi épittetésről mond, azt csak javitásra kell érteni, mert Lippán tudtommal csak egy zárda létezett mindig.

végeztetett. Vagy talán Fekete György alatt a szerb despotát Brankovics Györgyöt érti kinek nővére csakugyan Bajazet szultán ágyasa volt? s ki birta Világosvárt, Szolnokot, Turt s a közbeneső vidék egy részét és igy nővére csakugyan lakhatott egy ideig Gyulán. De egy az, hogy Hunyadi Brankovicsal soha Magyarországon nem ütközött meg, más az, hogy Brankovics soká, Hunyadi János halála után mult ki és igy a gyulai várban meg nem ölettethetett. Érdemes volna, ha történetbuváraink Szeréminek ezen episodját tüzetesebb vizsgálat tárgyává tennék.

De térjünk vissza Gyulának további történelmeire.

A Maróthyak gyulai várnagyai voltak fentemlített Zokoli Bálint után 1469 eszt. Macedoniai János és lekcsei Sulyok András s még ugyanazon évben Keméndi László és valami Polyák nevü; a vár tiszttartója pedig volt Bycze Gergely. Ez kitetszik egy okmánytárunkban lévő oklevélből, mely szerént a fentnevezettek, urok inditásából, Abrahamffy Tamás birtokain erőszakoskodást követtek el s ezért a káros által pörbe fogattak.

Maróthyak idejében kezdett mindinkább emelkedni Gyula. Az ily gazdag család itteni tartózkodása ide vonta a kézmüveseket. Az ő korukban már aranymüvest is találunk Gyulán. De egyébiránt is sokat tettek a város szépitésére. Maróthy László 1445 év táján épitteté az apostolok tiszteletére azon kápolnát, melynek Miklós tripolitani püspök és egri püspöki helytartó 1445 eszt. bünbocsánati engedélyt adott. 1451 eszt. Maróthy János özvegye Orsolya és Maróthy László özvegye Borbála a városban szüz. Máriának szentelt parochialis templomot emeltek s a plébánosnak tartására Apáti községet örökösen adományozták. Valószinüleg a Maróthy család hozta be Gyulára a ferenczrendü szerzeteseket is, kiknek zárdája egy 1425 eszt. és igy a Maróthiak korából való okmányban emlittetik.

A Maróthy családnak 1470 év táján magva szakadván, Gyula a Hunyadi család kezére került. Az 1490 eszt. öszvegyült országos rendek megerősitették Corvin János herczeget Gyula, Varsány és más azokhoz tartozó jószágok birtokában s ezt II. Ulászló király is még ugyanazon évben jóváhagyta. A kerczeg Gyulán lakott is. Nevezetesen innen irta 1490 eszt. april 8. Stürtzer Györgyhöz azon levelet, melyben ezt megbizza, hogy Thurzó János krakkói pol-

gármesternek adományozott beszterczebányai házát és az ottani bányákat ennek adja által.*)

A herczeg 1504 eszt. oct. 12. napján 35 éves korában magtalanul meghalt. Ifju özvegye, Frangepán Beatrix, György brandenburgi őrgrófhoz II. Lajos király nevelőjéhez ment férjhez, minek folytán a Corvin birtokok is neje jogán ennek kezére kerültek. Az egykoru Szerémi György ugy emlékezik róla, mint kicsapongó, nyugtalan emberről, ki nemcsak birtokait prédálta, de nejével is roszul bánt: ellenben azt is emliti, hogy jobbágyaihoz igenjó volt, s ezek is, mint jó földesurukat, szerették. Lakott ő is Gyulán, de miután neje elhalt, Németországba költözött vissza, s igy Gyula és vele a Corvin birtokok a koronára szállottak.

Az ő korába esik Dózsa Györgynek lázadása. Ez Békés felől jövén, megállapodott rakonczátlan seregével a gyulai gyepen: de nem hihető, hogy a várat hatalmába ejtette volna. Legalább semmi történetiróban ennek nyomát nem találjuk. Innen küldte Balogh István vezérét Csanád alá, ki után azután maga is elindult. Hogy mily sokan csatlakoztak hozzá a békési köznép közül is, képzelhetjük, ha elgondoljuk, hogy Héken, Sz. András mellett fegyvereseinek száma még csak öt ezerre ment, ellenben a gyulai gyepen seregeit számba vevén, itt már azok száma 33 ezerre rugott.

Nemsokára a mohácsi vész után, 1527—1532 közt Gyulát I. Ferdinand Perényi Péternek adományozta: de ez a Zápolyapártiak miatt birtokába nem vehette azt.

Ezután Gyulát Czibak Imre kezén találjuk, ki Szerémi szerént épen nem egyenes és törvényes uton jutott hozzá. Az ő idejében látogatta meg Gyulát Zápolya János király. Ennek hirére Czibak elébe ment egész Siklóig, de minthogy János király akkor épen Czibakkal feszült viszonyban volt, nem szállott a várba, hanem a város plébánosánál időzött három napig s ugy indult Décse és Mesterszállás felé. **)

---

*) A levél aláirása: datum in oppido nostro Gywla in festo beati Dionysii martyris a D. 1490. Joannes Corvinus dux. L. magy. tört. tár. I. 13.

**) Szerémi ez eseményt 1537 évre teszi; de ez nem lehet, mert Czibak Imre már 1534 eszt. nyáron megöletett.

Czibak Imre halála után mind a város, mind a vár eperjesi Pathóczy Ferencz kezére került, ki egyszersmind a vármegye főispánja lévén, sokszor tartózkodott Gyulán. Birta Pathóczy egész 1552 esztendeig. Ekkor eladta azt I. Ferdinandnak s ezóta egész a török berontásaig Gyula Ferdinand kezén volt, mig végre 1566 eszt. törökkézre került.

Ennyi hatalmas és gazdag főurnak Gyulán való tartózkodása, természetesen mindinkább emelte a várost. Magában a városban sok előkelő urnak volt nemesi curiája és kastélya. Ilyenek voltak: Massay Imréé, eperjesi Pathóczy Margité, Somogyi Benedeké, ajtósi Török Ferenczé (Karkó utczában), gyulai Gál Istváné (sz. Móricz utczában), Vargadeák Ferenczé, Kamochy György csornai préposté (Csapó utczában) stb.

Mindinkább felvirágzottak egyházi ügyei is. Már az 1333 eszt. pápai tizedszedési lajstrom emlit Gyulán parochiát s papjaul Jánost nevezi. Gazdagitották az egyházat különösen a Maróthyak. Az 1559 eszt. Kassán eladott gyulai parochialis ékszerek és drága ruhák*) egy része is bizonyosan e vallásos család adománya volt. Azon kivül Deák István épittetett a XVI. század elején egy urunk mennybemenetelének szentelt kápolnát. Sőt Szentiványi szerént a XV. században itt szüz Máriának „de arundine" czimü csudatévő képe tiszteltetvén, Gyula nagy bucsujáró hely volt. Hogy azonban sem prépostság, sem más ilynemü magasb egyházi hivatal soha nem létezett Gyulán, azt feljebb megmutattuk. Az Ortelius redivivushoz mellékelt kép Gyulán öt, tornyos templomot mutat: kettőt a várban, kettőt a városban és egyet Bartaháza nevü külvárosban.

1520 év körül kezdett Gyulán terjedni a reformatio. Nagy befolyással volt erre különösen az őrgróf, Luther tanitásának ezen buzgó terjesztője. 1530 év táján már az egész város Luther tanait követte. Ennek következtében a városi tanács és némely előkelő családok által felállitatott a protestans gymnasium, mely csakhamar oly hirre vergődött, hogy még a távol Abaujból is ide sietett a tanulni vágyó ifjuság. A városi tanács és a gyulai nemesség ezeket nemcsak élelemmel ellátta, de többeket közülök a maga költségén iskoláztatott Wittenbergben. Ezen virágzó intézet kétségtelenül nagy befolyással volt Gyula közmiveltségére. Szikszai Fa-

*) Lásd okmánytárunkat.

bricius Demeternek Gyulát dicsőitő költeményéből következtetve, ki Gyulán diszes előcsarnokokkal ellátott templomokat, Gyula körül buja termésü szántóföldeket, gyönyörü virág és szőllős kerteket emlit, a gyulai polgárságot mint vallásosat, gazdagot, terjedelmes kereskedést üzőt dicséri, a gyulai nemességnek a tanuló ifjusághoz való nagylelküségét magasztalja: Gyula valóban az alföldnek legvirágzóbb városa volt a XVI. század első felében.

A mi a várat illeti, ez, mint feljebb mondatott, valószinüleg a XI. század második felében épült. Mátyás király uralkodása alatt tetemesen kijavittatott, nevezetesen akkor rakatott a még most is fenálló négyszögépület. Mágocsi és Kerecsényi várkapitányok még jobban kijavittatták, ugy hogy a török berontásakor Gyula vára a legjobb karban lévő erősségek egyike volt, annál inkább, minthogy nemcsak a mesterség mindent megtett, de maga a természet is védte mindenünnen vizzel lévén körüvéve. Schesaeus: de bello pannonico, ezt irja róla:

Arcem planities spatiosaque iugera cingunt,
Irrigui circum fontes crebraeque paludes
Difficilem fecere aditum, si coelitus arva
Humida per se alias modicus madefecerat imber.
Vallum ingens murusque duplex fossaeque profundae
Urbi vicinam formabant fortius arcem.

Gyula egész a XVI. század elejéig nem Békéshez, hanem Zarándhoz tartozott. Innen lehet magyarázni hogy a vármegye is nem ettől, hanem Békésvárától kapta a Békésvármegye nevet. Még II. Ulászlónak azon 1508 eszt. kelt adománylevelében is, mely szerint ez Abrahamffy Mátyás és Bernold birtokait Abrahamffy Péternek adományozza mint Zaránd várm. fekvő hely jő elő. Ellenben, I. Ferdinandnak 1527—1532 közt kelt és Perényi Péter részére kiadott donationalissában, már ugy emlittetik, mint Békésvármegyében lévő erősség. Ennélfogva az 1508—1532 évek közt szakittatott el Zarándtól és kapcsoltatott Békéshez. Hogy valaha Csanádhoz tartozott volna, a mint egy 1608 eszt. okmányban áll, az bizonyosan csak az okmány kiallitónak tévedése.

Mezővárosi előjogait valószinüleg Mátyás királytól kapta, mert már 1469 eszt. oppidumnak neveztetik s heti vásárai emlittetnek. Mikor lett a vármegye fő és székhelye,

azt csak megközelitőleg lehet meghatározni. 1461 eszt. a vármegyei gyülések még Békésen tartattak. 1533 eszt. már rendesen Kamuton, és igy körülbelől Pathóczy Ferencz korába tehetjük székhellyé való emeltetését, a mikor tudniillik a gyulai vár kapitányai kezdettek lenni egyszersmind a vármegye főispánjai is.

A mint a török vette kezébe Gyula várát, attól tartván, hogy a kereszténység megkisérti visszavételét, mindent megtett annak jó karban való tartására. Különösen a vizekre, sánczokra forditotta figyelmét. Uj sánczokat ásatott, a Kőrös vizének medrét kitisztitatta, hogy a viz akadálytalanul a sánczokba folyhasson. De a maga kényelméről sem felejtkezett meg. A hol a környéken valami puszta templomot vagy kastélyt talált, azoknak anyagját Gyulára hordatta s belőle moschékat, minareteket, lakházakat, fürdőket épittetett. Egy ily török fürdőnek helyén áll a helvét hitvallásuak mostani temploma. De ugylátszik, leginkább csak a várra volt gondja. A város lakosait békében hagyta, nem háborgatta, ha csak az adót rendesen fizették. Sőt eltürte azt is, ha a ker. fejedelmek adományozásokat tettek Gyulán. Igy péld. 1608 eszt. Báthory Gábor erd. fejedelem Gyula városát Kozma Balásnak, Mándy Jánosnak és Markus Balásnak adományozta, kik azonban annak soha birtokába nem léptek. Bethlen Gábor 1628 eszt. Merza Andrásnak adományozott Gyulán egy curialis házat és szántóföldeket. II. Rákóczy György a gyulai csizmadiáknak szabadalmakat adott. A török várparancsnokok közül ezeket ismerjük :

1593 eszt. Mehemet bég, ki később budai segédkormányzóvá lett s 1594 eszt. máj. 2. a Zagyva és Galga közti ütközetben elesett.

1595 eszt. egy névtelen gyulai bég a facsádi csatában lekonczoltatott.

1646 eszt. Ali bég, kivel Szalánczy István a foglyokra nézve egyességet kötött. Lásd Kemény notitia archivi albens. II. 343.

1651 eszt. Olaj bég.

1688. Ali basa, magához rendeli Gyulára a kőrösieket és kecskemétieket mart. 21. és ismét május 31. Lásd Hornyik Kecskemét II. 270.

1694. Mahmed basa, ki a várat a keresztény seregnek feladta.

Gyula 1695 eszt. került vissza a keresztények kezébe. Jan. 9. hagyta oda a várat és várost az 1500 főből állott török őrség. Mindjárt rátette kezét a kir. kamara s a szájon forgó monda szerént Edelspacher Zsigmond lett volna a várnak felügyelője és kormányzója. Hogyan állott ekkor a lakosok száma, nem lehet tudni. Az 1717 eszt. öszveirás 49 csupa magyar családot talált Gyulán, de a közgyülési jegyzőkönyvekből kitünik, hogy ráczok is lakták Gyulát feles számmal. Az 1719 eszt. kir. kamarai praefecturai jelentés szerént Gyulán már csak 28 család találtatott. A többi 21 család akkor már valószinüleg máshová költözött volt, a mi azon időben, midőn ez elhagyatott pusztákon időről időre uj faluk kezdtek keletkezni, igen gyakori eset volt. Ezóta Gyula nevezetesebb eseményei közzé számitja a következőket:

1711 eszt. Rákóczy Ferencz tábornoka Károlyi Sándor 17 napig erősen ostromlotta Gyula várát. A vár keletéjszaki oldalán látható nagy repedés ez ostromból való.

1723 eszt. Gyulát és a békés-arad-csongrádi fiskalis birtokokat Harruckern János György kapta.

1730 eszt. a németek kezdtek letelepedni Gyulán.

1735 eszt. a Pero vezérlete alatt felzendült ráczok vették körül Gyula várát s egyik vezérük, Sebestyén János felhivta az alispánt, hogy azt a „kurucz" részére adja fel, de tagadó választ nyert.

1755. sept. 10. a mostani rkath. főtemplom alapköve letétetett, s ugyanaz 1777 eszt. nov. 16. fölszenteltetett.

1795 eszt. épült a mostani reform. templom.

1798 eszt. épült az urad. kastély.

1801 eszt. jul. 9. nagy tüzvész, mely három óra alatt a város nagyrészét, az urad. kastéllyal, rkath., reformatus és oláh templomokkal együtt elhamvasztotta.

1807. maj. 11. első Ferencz király időzött Gyulán.

1816. jan. 29—31 az országos fergeteg sok kárt tett.

1825 eszt. épült a nem egyesült keletiek temploma.

1831 eszt. cholerában 596 egyén meghalt.

1855 eszt. nagy árviz.

1857 eszt. jun. 25. Ő Felsége mostani uralkodónk I. Ferencz József király és fels. királynénk meglátogatták Gyulát. Oct. 1. az eddig külön hatósággal birt magyar és német város egyesült.

Gyúr.

Most puszta, Békés városa szomszédságában s a nép által közönségesen Gyunnak hivatik, s a legközelebbi időkig a békésiek kaszáló rétje volt. Nevét onnan vette, minthogy körösкörül, mint valamely gyürü, vizekkel volt körülvéve. A nagyváradi regestrumban 1235 eszt. emlittetik Gourou azaz Gyuru vagy Gyürü nevü falu s a név alatt valószinüleg a mi Gyúrunk lappang. Mint falu emlittetik 1418 eszt. s ekkor Békéssel, Berényel, Szeghalommal együtt Maróthy birtok volt. A XVI. században is nem megvetendő falu lehetett, mert az 1561 eszt. öszveirás itt 40 nádori kaput talál, melyeket Békésvárosával együtt a király birt. 1584 eszt. a liber regius szerént Rudolf király Gyur és Berény falukat Békés várm. Balásdeák Istvánnak, Sárközy Mihálynak és Kövesdy Bertalannak adományozta hü szolgálataikért s ezek a birtokba valósággal be is igtattattak. De nemsokára mind Berény, mind Gyur tisztán Kövesdy birtok lett, valószinüleg vétel utján. 1627 eszt. a fentnevezett Bertalannak fia Pál birta osztatlanul s miután Sárospatakon lakván, bajos volt ezen távol eső birtokokat szemmel tartania, a fentnevezett évben eladta azokat örök áron 400 magyar forinton Segnyey Borbálának, néhai Károlyi Mihály özvegyének. Károlyiak birták is Gyúrt egész a Rákóczy forradalomig. Ekkor a falu a ráczok által elpusztittatván és a lakosság elszéledvén, de különben is Mihálynak unokája Sándor másutt lévén eltoglalva, az alföldi birtokokra nem fordithatta figyelmét. Igy lassanként a család Gyúrnak és Berénynek birtokából kiesett s a kir. fiskus tette rájok kezét. Még 1715 eszt. visszakövetelte gr. Károlyi Sándor mindkettőt, mint illetményét, de valószinüleg kiegyezett a kincstárral, mert 1723 eszt. ezek is, minden ellenmondás nélkül, Harruckernnek adományoztattak.

Gyürkehely.

Hajdan csupán csak Gyürkének neveztetett. Harruckern 1736 eszt. adománylevelében jő elő legelőször Gyürkehely név alatt s ezóta mindekkoraig ez a neve. Most

puszta Gyula és Csaba közt s az elsőnek határához tartozik. Feliebb említettük, hogy itt egy dombban néhány év előtt egy téglából és termésekövekből épitett nagy sirboltra akadtak s abban sok embercsontot találtak. Többek közt találtak ott néhány lábnyi magas, felül kivájt kerek homokkődarabot. Ez azt mutatatja, hogy a sirbolt felett valaha templom állott s a homokkődarab vagy szenteltviztartó, vagy keresztelőkő lehetett.

Már első királyaink alatt e helyen falu állott. A nagyváradi regestrum emliti Gyürkét, mint 1235 eszt. fennállott falut, melyben akkor Urman vagy Herman nevü szentszéki ügyvivő lakott. Birta pedig Gyürkét a XV. században a gyürkei Lőkös család, mely magát sokszor csupán csak Gyürkeinek nevezte. Ezek közzül Gyürkei János Békésvármegyének másod alispánja volt 1461 eszt. a mint a Maróthyaknak Királyság miatti pörös vizsgálatából kitetszik. A falu valószinüleg a török uralom alatt elpusztult. Egyébiránt nem kell összetéveszteni Gyürkét egy más, szintén Gyula közelében eső Gerke nevü hellyel, melyet a XV. században az erdőhegyi Sikethek, azután 1418 eszt. kezdve a Maróthyak birtak. Ez az utolsó azelőtt Zarándhoz tartozott, most pedig Aradban van.

Halásztelek.

Most a szarvasi határhoz tartozó határrész, melyen részint a szarvasiaknak szántóföldjeik, részint a szarvasi uradalomnak majorságai vannak. Hajdan Halasnak vagy Halásznak neveztetett, s a XV. század táján kapta mostani nevét.

Halásztelek hajdan terjedelmes határral ellátott népes falu volt. Határa kiterjedt Szarvas városának mostani főutczájaig, ugy hogy a városnak innenső része a halászteleki, tulsó része pedig a kákai határon van épitve.

Mint falu először a XIII. században jő elő okmányilag, de már a XI. század első felében is létezett. Szent László király adományozta azt az egri püspökségnek, a mint IV. Béla azon 1261 eszt. kelt oklevelében emliti *) melyben az

*) Item villam Halasz iuxta Crisium tripplicem, in comitatu csongradiensi, cum duabus piscinis vicissim positis, Halasztoua et Asvantou vocatis, cum omnibus piscaturis in Crisio et aliis locis pis-

egri püspökségnek birtokait előszámlálja. Háboritlanul birta azt a püspökség egész IV. László koráig. Ezen feslett erkölcsü, az ország javával mitsem gondoló, folytonosan a kunok közt dőzsölő fejedelem ellen többször kikeltek az ország nagyjai s őt megtérésre intették. Többek közt András, egri püspök, bátran szemére lobbantotta feslett életét. A király ezt avval viszonozta, hogy a püspököt minden birtokaitól megfósztotta, többek közt elvette tőle 1281 eszt. Halászteleket is.*) De csakhamar megbánván ezen elhamarkodott tettét, javulást igért és a püspököt is visszahelyezte birtokaiba.

Valószinü, hogy a püspökség később Halászteleket valami más birtokkal elcserélte, legalább azutáni okmányaink azt mint itteni birtokost többé nem emlitik.

A XV. században már különféle nemes családok birták Halászteleket, melyek mind e birtokról vették előneveiket.

1461 eszt. midőn a Maróthyak Királyság vagy Zeleméres nevü birtok miatt pörbe fogták a Szilágyi örökösöket, mint szomszédok Maróthyak mellett tanuskodtak : halászteleki Meleg Bálint és Bódog, Halászteleki Fülöp, János fia, halászteleki Ölvödy Márk, halászteleki Tálas Miklós, halászteleki Soldos Lukács, halászteleki Olvödy Jakab, halászteleki Tekes Bálint, halászteleki Kalmár Miklós, halászteleki Soky Sebestyén, halászteleki Alasi Péter, halászteleki Mikes Péter, halászteleki Szabó György, halászteleki Nagy Lőrincz, halászteleki Ölvödi Barna, halászteleki Kereky Egyed, halászteleki Ölvödy János, halászte-

---

cationum intra suas metas existentibus quae similiter per beatum regem Ladislaum ecclesiae agriensi sunt donatae et collatae cum loco molendini. L. Fehér codex dipl. IV. 3. E szerént Csongrádvármegyének határai a XIII. században egész Halásztelekig terjedtek. A halastó és ásványtó valami mélyedések lehettek, minők Halásztelekeu még most is több helyen észrevehetők, daczára annak, hogy szántásvetés következtében a föld mindinkább kivetkőztetik régi alakjából. Hogy pedig itt a Halász név alatt nem mást, mint a mostani Halászteleket kell érteni, onnan világos, hogy azt csakugyan a hármas Kőrös beszegi s elválasztja Hevesvármegyétől.

*) „Item villam Halas iuxta Crisium tripplicem, vicinam terrae comitis Peturke et filiorum eius.“ L. Schmidt episcopi agriens. I. 185.

leki Chygán Miklós, halászteleki Acinti Bertalan, halászteleki Bezos László, halászteleki Szabó Mátyás és János, halászteleki Ölvödy Elek, Fülöp, Antal, Péter, János, Demeter, Farkas, Lőrincz, halászteleki Csatáry Lőkös Jakab, halászteleki Nagy Benedek és István, halászteleki és csamai Borsos Miklós, Halászteleky Péter, halászteleki Szakálos György, halászteleki Ölvödy Szabó Pál, halászteleki Ölvödy Keupe Gergely, halászteleki Földes Demeter, halászteleki Ölvödy Csák László, halászteleki Ötvös Albert, halászteleki Tálas Kelemen és István, halászteleki Ölvödy Csenke Tamás, halászteleki Kamuthy Péter, halászteleki Ölvödy Farkas Lőrincz, halászteleki Telek Balint, halászteleki varsányi Dancz Lőrincz, halászteleki Fodor Gál, halászteleki Ölvödy Sertédy András és halászteleki Sárossy János.

Tiz évvel később, 1471 eszt. midőn Szent-Tornya Szilágyi Erzsébet által a szüz Mária nevéről czimzett budai prépostságnak adományoztatott, Mátyás király által a beigtatáshoz kir. emberül voltak kinevezve halászteleki Fodor János és Halászteleky Márton. Jelen voltak a beigtatásnál mint szomszédok halászteleki Szabó Imre és halászteleki Tálas Demeter.

Következő évben, midőn Mátyás király a tartsai és szarvasi részbirtokokat urozi Veer Andrásnak adományozta, a beigtatáshoz kir. embereknek voltak kinevezve, ismét halászteleki Fodor János, azután, Halászteleky Oszvald és Sebestyén. Jelen voltak a beigtatásnál halászteleki Tálas István, Sebestyén és János.

A mint az erre vonatkozó okmányokból kitetszik, ezek csaknem mindnyájan Halászteleken laktak is. Ily sok birtokos nemes által lakott helyen mennyi lehetett a zaj, mily pezsgő és élénk az élet! Most csendes és néma minden! Csak itt ott a földből kiásatni szokott buzogányok, csákányok, régi pénzek, szokatlan hosszúságú sarkantyúk, és régi erős épületeknek fundamentomai sejtetik, hogy itt valaha más világ volt, mint most. Az uri termek puszta helyein most buja gabona nő s

Hantra dül a pásztor s fütyörészve legelteti nyáját,
És nem tudja kinek hős pora nyugszik alant!

A fentebbi családok közöl legtovább tartotta fen magát Halásztelek birtokában a Meleghcsalád. A XVII. század elején ennek is magva szakadván, II. Rákóczi György

1656 eszt. a németi vagyis gyula-ölvödi és halászteleki részbirtokokat diószegi Gellér Györgynek és váradi Tóth János kapitányoknak adományozta, de hogy ezek a birtokba törvényesen be is vezettettek és igy azt elfoglalták volna, nem valószinü.

Egyébiránt Halásztelek reformált vallású község volt. 1675 eszt. Ordassy András rendeltetett ide papnak. Csakhamar azután bekövetkeztek e községnek is siralmas napjai. Ugyanis a Rákóczy forradalom alatt itt garázdálkodott ráczok 1705 év táján ezt is semmivé tették, ugy hogy a lakosok szétfutottak s többé vissza sem tértek. A helvét hitv. tractus kivánta ugyan ujra benépesiteni, de az a kir. helytartó tanács által meg nem engedetetett.

Harang.

Füzes-Gyarmat közelében fekvő két puszta, melyek egyike most kis, másika nagy Harangnak neveztetik, a régi okmányokban pedig belső és külső Harang név alatt fordulnak elő. Ez azt mutatja hogy itt hajdan két falu állott. Mindkettőt birta a hasonnevü család.

1461 eszt. a Maróthyak pörében mint szomszéd tanuskodott endrődi Harangi Antal.

1483 eszt. midőn Mátyás király meghagyta a jászói Conventnek, hogy vizsgálja meg, mennyiben van joga Perényi János nejének szül. Csáky Magdolnának Iraz, Szeghalom, Csökmő és Bökény nevü birtokokhoz, kir. embernek volt kinevezve, Belsőharangi Balás.

1487 eszt. midőn a váradi káptalan Nadányi Jóbnak Bucsa nevü birtokán határjárást eszközölt, jelen voltak mint tanuk és szomszédok Belsőharangi Kelemér Péter, Belsőharangi Imre mester, Pál és Boldizsár Jakabnak fiai, Külsőharangi Kelemen és György, Oszvaldnak fiai.

1492 eszt. midőn Ulászló kir. meghagyása folytán a leleszi Convent azon erőszakoskodást visgálta, melyet Csáky Mihály a váradi káptalannak szeghalmi birtokán és jobbágyain elkövetett, kir. ember volt Harangi Pál.

Az 1560 eszt. vármegyei öszveirásban előfordul Harangi László, mint Békésvármegyének akkori szolgabirája. Ugyanakkor birták kis Harangot Nadányi Mihály és László.

1572 eszt. midőn az esztergomi káptalan Bajomi Sofiát Környe és Dancsháza birtokába törvényesen bevezette, kir. emberek voltak Harangi János, kisharangi Szeghy Márton, László és István.

A falu még 1612 eszt. fenállott, s azok közzé tartozott melyek Halul bég jegyzéke szerént 21 év óta nem fizették meg adójukat a török császárnak. Lásd m. tört. tár II. 213. Valószinüleg már akkor pusztuló félben volt s nem sokára teljesen el is pusztult.

Ugylátszik, hogy a Harangi családnak fiágon a XVI. század végén magva szakadt, s a családba beházasodott Vasváryak és Szeghyek örökölték a Harangi birtokokat. Vagy pedig, a mire szintén elég példa van, a Harangiak Vasváry és Szeghy nevet vettek föl. Mert 1715 eszt. Vasváry István és Szegi Ferencz és Gáspár visszakövetelték, mint tulajdonukat, Nagyharangot, Bélmegyert és Pázmánt, de valószinüleg e jógaikat beigazolni nem tudták, mert nincs nyoma, hogy vagy a fiskus, vagy Harruckern által kielégittettek volna.

Hegy.

Most ily nevü falu vagy puszta vármegyénkben nincs, de létezett hajdan, mint falu, valahol Ladány és Szeghalom közt. A nagyváradi regestrum emliti mint olyat, mely Hektor nevü szentszéki ügyvivőnek volt lakó helye. Volt vármegyénkben a XV. században Hegyi nevü család is, mely e falutól vette nevét. 1472 eszt. midőn Mátyás király a szarvasi és tartsai részbirtokokat urozi Veer Andrásnak adományozta, kir. ember volt Hegyi István.

Hék.

Régenten falu, Öcsöd és Szent-András közt. 1297 eszt. már puszta volt s mint illyen III. András király által az Akus nemből származott Akus mesternek adományoztatott, de a mint az okmányból kitetszik, akkor még fennállott düledékeiben elhagyatott, régi temploma. Valószinüleg a tatárjárás pusztitotta el. Az okmányban, melyet Fehér codex

dipl. VI. 2. közöl, Heemnek van irva, a mi bizonyosan csak a másolónak tévedése. Dózsa György, a mint seregével Túrról Békés felé ment, Héken állapodott meg s itt vette számba seregeit. Emlékezetét fentartotta az Öcsöd és Szent András közt fekvő Hék határrész és az ugyanott létező Hék halom.

Hidas.

A XIII. században falu volt s mint ilyen emlittetik azon adásvevési okmányban, mely szerint zsidói Csáky András Murul (most Murvahely) nevü birtokát 1295 eszt. Sándor grófra ruházza. Feküdt a Kőrös partján Békés várához nem messze s valószinüleg az itt lévő hidtól vette nevét. Emlékezetét fentartotta a Békés városa határában lévő Hidashát határrész.

Himesegyház.

Hogy valaha templommal ellátott falu volt, mutatja a nevéhez ragasztott „egyház" szó. Még pedig ékes temploma lehetett, mert a régi magyar nyelvben a „himes" szó annyit jelent, mint ékes, czifra, e szerént Himesegyház annyi, mint: Czifratemplom. Feküdt valaha Ecseg és Bucsa mellett. Ma már talán neve sem létez, legalább az azon tájról velem közlött helynevek közt sehol nem találom.

Midőn 1326 eszt. a budai káptalan a csudaballai határt járta, Himesegyház mint Csudaballához szomszéd falu emlittetik. Már 1527 eszt. puszta volt s Kinizsi Pálnak özvegye, Magyar Benigna birta. Lásd Jászay m. nemzet napjai II. 377.

Már 1770 eszt. csak csekély puszta rész volt s a váradi Paulinusok tartottak hozzá jogot s fel is szólitották Harruckern Ferenczet, mint kinek e birtok is a többivel adományoztatott, a barátságos egyességre, de sikertelenül, mert jogigényeiket beigazolni nem tudták. Már ekkor Himesd név alatt fordul elő.

Szent-János.

Kőrös-Tartsa határában fekvő puszta, máskép Nagy-Teleknek is hivatott, a mint az 1770 eszt. vármegyei jegyzőkönyv bizonyitja. Neve azt látszik mutatni, hogy valaha a Johanniták vagy sz. János vitézei birták. Ezt igazolni látszanak a közelében fekvő „paprév“ és „paperdeje“ helynevek is. Szentiványi miscellaniaiban 109 l. csakugyan emliti hogy a Johannitáknak volt hajdan a váradi püspöki megyében Conventjük. Feküdt pedig a falu az ugynevezett Köveshalom táján, hol számtalan, a földből kiásatni szokott tégla mutatja hajdani itt fekvésének helyét.

Volt még hajdan vármegyénkben egy más hasonnevü hely is a Zaránd felé eső tájon, mely a régibb okmányokban hol Sz.-Jánosnak, hol Szent János szerinek, hol Jánosházának neveztetik. Most ezen utolsó név alatt ismerjük. Ezt a XVI. század elején zálogképen birta mártoni Kis Ferencztől elébb Csallyai István, utóbb györkei Móré Zsigmond; de miután a 25 arany forintnyi zálogöszveg lefizettetett, Móré Zsigmondnak özvegye Dorottya a maga és Gáspár, Boldizsár, László, Mihály fiai nevében 1517 eszt. az orodi káptalan előtt teljes joggal visszaadta Kis Ferencz leányának Orsolyának, ennek leánya Krisztinának Kamuthi Hathy Pál nejének s Ilona és Agnes nevü leányaiknak.

1553 eszt. I. Ferdinand gyulai Gál Krisztinának s György, András, Bertalan és István fiainak adományozta. Ezek közül András terjesztvén tovább a családot, 1556 eszt. ennek kezén találjuk. De már 1666 eszt. egy részét Dobozy Ferencz és Péter birták s kerekegyegyházi részbirtokukkal együtt némely ölvödi közlakosoknak 110 tallérért elzálogositották.

Ika.

A XIII. század első felében Békés várához tartozott falu, melyben a békési várnak exemtusai laktak, kik a vár számára ökröket hizlaltak és eleséget szolgáltattak. Nevét fentartotta a békési határban lévő Igahalom, melynek közelében feküdt. A XIII. századon tul róla emlités nincs.

Káka.

Szarvas városa határához tartozó puszta. Az előtt, a mint feljebb mondatott, benyult egész odáig, ahol most Szarvas városa áll, nevezetesen a szarvasi főutczának Orosháza felé fekvő oldala, a városháza, a nagy vendégfogadó a kákai pusztán van épitve. Nevét a rétjeiben azelőtt buján termett kákától vette.

A XVI. század elején Kákának egy részét birták a Kubini és a patholti Gyulaffy családok. Ezek közül Kubini László deák, a budai várnak tiszttartója és patholti Gyulaffy István a magok részét 1512 eszt. örökáron eladták Telegdi Istvánnak s örököseinek.

Másik részét Kákának birták az 1561 eszt. öszveirás szerént Ujlaky Sebestyén, Szalay Albert, Toldy Miklós, Bánrévi Péter, Sárossy István és Bagdosy Ferencz. Ezeknek birtokuk csaknem negyven porta volt. A falu a török hódoltság alatt pusztult el. Mikor 1733 eszt. a vármegyei küldöttség ott járt, már régi templomának alig látszottak fundamentomai. Ezeket, még pedig a kákai halom környékén, valamint sánczok nyomait még most is ki lehet venni, a mi azt mutatja, hogy a falu hajdan e tájon állott. Ugyanott kiszántattak sok téglák, bögrék, pénzek, fegyverdarabok. Egy különös nagyságu, gr. Mitrovszky urad. főtisztjénél ma is látható, tallérnagyságu, csillaghegyes, aczél sarkantyú kiváltképen figyelmet érdemel.

Kamut.

Ezen sok tekintetben nevezetes puszta, jelenleg a berényi határnak kiegészitő része. Előfordul a régi okmányokban Kamavlth, vagy Kamavlthér név alatt. Neveztetett Kerekigyúrnak is, azért, mert egyrészt Kereki, másrészt Gyúr közt fekszik.

A XV. században e faluban volt fészke a Kamuthy családnak, mely a békésvármegyei legjelesebb birtokos családok közé tartozott.

1461 eszt. midőn a Maróthyak Zeleméres vagy Királyság nevü birtokukért igénypört támasztottak, a vizsgá-

laton kir. ember volt Kamuthy Tamás. Jelen voltak mint szomszédok és tanuk Kamuthy András, Istvánnak fia, Kamuthy Elek, Domokosnak fia, endrődi Kamuthy Pál, Kamuthy Péter, Kamuthy László, Istvánnak fia, más Kamuthy László és Elek. Később ezen család Erdélybe szakadt s ott tekintélyes szerepet vitt. Ott élt 1569 eszt. Kamuthy Balás, ki sok jószágokat szerzett, többek közt Sz.-Lászlót, a honnan a család szentlászlói előnevet vett föl. Többet e családnak Erdélybe szakadt ivadékairól l. Nagy Iván, M.-Ország családai VI. 61. Még ezután is birta azonban Kamutot a család, nevezetesen a liber regius szerént, Rudolfhoz folyamodtak a Kamuthyak s ő 1582 eszt. Kamut birtokában megis erősitette őket.

Kamuthyakon kivül azonban a XV. és XVI. században más családok is birták e helyet. 1515 eszt. Kolcsi Benedek, maga s Péter testvére, továbbá György, János és Ferencz fiai nevében örök áron eladja kiskamuti és csapcsallyai Békésvármegyében létező részbirtokait, Csapszegh nevü erdőrésszel és Balatonmezőn létező szántóföldjeivel az orodi káptalan előtt 75 arany forintért gyulai Gál Istvánnak, nejének Krisztinának s György, András, István és Bertalan fiainak.

A mint a Gálok egyszer megvetették itt lábaikat, tovább is terjeszkedtek. Nevezetesen 1515 eszt. megszerezték II. Ulászló királytól azon Kamuton lévő két nemesi curiát, melyek egyike azelőtt Varsányi Gergelyé, másika kamuti Nagy Demeteré volt, de miután ezek Dózsa idejében a lázadókhoz adták magokat, hűtlenségi czimen a koronára szállottak volt.

Az 1561 eszt. öszveirás Horváth István özvegyének két nádori kapuján kivül még 130 nádori kapunyi birtokot talált Kamuton, melyeknek birtokosai azonban az öszveirásban megnevezve nincsenek. Mindezek a falunak akkori virágzó állapotját mintegy ujjal mutatják.

Fénykorát élte Kamut a XVI. század elején. Ekkor a vármegye törvényszéki közgyüléseit rendesen Kamuton tartotta,*) a mint az akkori okmányokból kitetszik. Hogy

*) Az okmány aláirása: Datum in Kamuth loco sedis nostrae iudiciariae feria sexta proxima post ferias divi Lucae evang. A. D. 1533.

volt e itt a vármegyének külön tanácsháza, vagy valamely magvaszakadt családnak kastélyában tartattak ezen gyülések, nem tudom.

Most Kamuton semmiféle épületnek nyoma nincs s még azt sem tudjuk, hogy a terjedelmes pusztának melyik részén állott valaha a virágzó község. Hogy még a XVII. század közepe táján is létezett, mutatja egy okmánytárunkban lévő donationalis, mely szerént Wesselényi Ferencz nádor 1656 eszt. Kamut falut Békésvárm. több más részbirtokokkal, mennyiben azok 32 teleknél többet nem tesznek, Gergellaky Jánosnak, Török Bálintnak és Bekffy Bálintnak adományozza, kik minden ellenmondás nélkül Ónodon longa manu e birtokba be is vezettettek.

Midőn a vármegyei küldöttség járta be e vidéket, 1733 eszt. a templomnak már csak némi csekély maradványai állottak fen, de a körüllakóktól azon tudósitást kapta, hogy még nehány év előtt fenállottak a templom falai. Azonban, hogy Kamutot a török pusztitotta volna el, a mint a vármegyei küldöttség jelentésében mondja, az nem áll. Mert Kamut, mint falu, fenállott egész a Rákóczyforradalomig, még pedig, a mi egyetlen a maga nemében, lakosai nyelvükre nézve oláhok, vallásukra nézve pedig helvét hitvallásuak voltak. 1675 eszt. Nógrádi Mátyás debreczeni superintendens Várallyai Györgyöt rendelte ide papnak, mint olyat, ki az oláh nyelvet értette. A ráczok végre 1705 eszt. táján elpusztitották a községet, ugy hogy az többé hamvaiból fel sem éledt. A reform. tractus folyamodott ugyan később a helytartósághoz, hogy ujra való benépesitése engedtessék meg, de sikertelenül.

Kis Károly.

Szeghalom határához tartozó puszta. A XVI. században falu volt s Biharvármegye hatósága alatt állott. Akkori földesurai voltak: Csáky Demeter, Péter, Imre, Mihály, Farkas és Miklós, kiknek birtoka öszvesen 33 nádori kaput tett. Hogy mikor pusztult el, azt homály fedi.

Kászmán.

Most Békésvárosának határrésze. A XI. században Sz.-Kozma volt a neve, a mint feljebb érintettük. 1556 eszt. már mint pusztát birta gyulai Gál András, Kázmán név alatt.

Sz.-Katharina.

Az 1560 eszt. öszveirásban mint falu fordul elő. Még pedig meglehetős község lehetett, mert az öszveirás szerént 75 nádori kapuból állott, melyeknek birtokos urai voltak: Papy Lajos, Ujlaky István, Ujlaky György özvegye és Glesán Miklós. Az 1728 eszt. még előjő mint puszta. Most már ily nevü hely vármegyénk területén nincs.

Kerekegyháza.

Csaba határának egy része, Kigyós felől, melyen jelenleg a csabaiak szántóföldjei vannak. A mint neve is mutatja, hajdan egyházzal, azaz templommal ellátott falu volt. Ezen templomnak alapfalai még most is meglátszanak csabai polgár Gajdács János tanyáján s körülötte nem egyszer régi pénzeket, sarkantyukat, cserépedényeket ásnak ki, mi azt mutatja, hogy a falu is valaha azon a helyen feküdt.

1463 eszt. Mátyás király Kerekegyházának felét, azután Dombegyházát, Kupát, Battonyát, Donáttornyát, Szenttornyát és Nagyfalut édes anyjának Szilágyi Erzsébetnek adományozta udvartartásra. Szenttornyát már 1471 eszt. e vallásos nő a szüz Máriához czimzett budai prépostságnak adta; a többi birtok, és igy Kerekegyháza is megmaradt a Hunyadicsalád kezén egész Corvin János herczeg halálaig. Ekkor ez is a brandenburgi őrgrófra szállott. De ennek Németországba való elköltözése után a kir. fiskus rátette kezét. A liber regiusban olvasom, hogy I. Ferdinand 1557 eszt. Kerekegyházát Gyula városának adományozta, de hogy a város csakugyan birtokába jutott volna, annak nyoma nincs.

Később Kerekegyházának a Hunyadiak által birt részét a gyulai Gál család kezén találjuk. 1562 eszt. birták azt gyulai Gál András, Gergely, István és Bertalan. A falu, ugy látszik, még a törökhódoltság előtt elpusztult.

Kereki.

Most Mező-Berénynek határrésze. Fekszik a Büngösdere és az egyesült fehér és fekete Kőrös között. Nevezte-

tik Nemeskerekinek is azért, mert hajdan nagy curiális nemes hely volt.

Helynevei közt említésre méltók: Döghalom, melybe a pestisben elhaltak vannak éltemetve; Kápolna egy hajdan itt állott kápolnától vette nevét; Templomzug, hol hajdan a kerekiek temploma allott.

Azon hely, hol később Kereki faluja épült, már a legrégibb időben népesitett hely lehetett. Ezt bizonyitják az 1860 évben ott talált Heraclius és Heraclius Constantinus-féle aranypénzek, 12 darab bronzkarika töredékek, nyakék, üveg és korallszemek, melyek mind oda mutatnak, hogy e helyet már a VII. században emberek lakták.

A legrégibb okmány, mely Kerekiről, mint faluról, említést tesz, egy 1284 eszt. egyesség. E szerént Kerekit, mely ott Tarcskeréknek, azaz Tartsakereknek neveztetik, azért, mert a tarcsai határnak tőszomszédja, a Zuard nemzetségéből származott László és Miklós, Budun grófnak fiai és István Apa fia birták, de az barátságos egyesség folytán a nevezett Zuard nemből származott Budun gróf fiaira ruháztatott. Innen azt lehet következtetni, hogy a később, mint Kerekinek birtokosa előjövő Kereky család a Zuardnemből vette származását.

A XV. században már ezen Kereky család kezén találjuk. 1435 eszt. Kereky Egyed kir. ember volt midőn a váradi káptalan Ege és Ladány közt határt járt.

1461 eszt. a Maróthyak mellett mint szomszédok tanuskodtak Kereky Egyed és ennek fiai Mihály, Pál és Gergely és Kereky Tamás.

1469 eszt. Kereky Lőrincz részt vett azon erőszakoskodásban, midőn Maróthy Mátyás az Abrahamffyak birtokait és gerlai halastavát elpusztitotta.

1483 eszt. Kereky Vid kir. embernek volt kinevezve, midőn a jászói Convent Mátyás kir. által megbizatott, hogy Perényi Jánosnénak Iraz, Szeghalom s más birtokokhoz való jogát vizsgálja meg.

Ezen Kerekyek később dunántulra szakadtak. Ismeretes közülök Kereky Gergely, ki Kinizsi Pál özvegyét Magyar Benignát vevén nőül, ez által a Kinizsi jószágoknak, nevezetesen Nagy Vásonnak birtokába jutott s magát nagyvásoni Kerekynek irta. Kicsapongó ember lévén, végre saját neje megutálta s 1512 eszt. körül orgyilkosok által kivégeztette. Vele a Kereky család kihalt.

Utána a Mórocz családra jutott Kereki. De már 1518 esz. Mórocz Albert eladja azt száz arany forinton gyulai Gál Istvánnak s általa wysi Póka Jánosnak, bélczi Sipos János, Balás és Tamásnak s örököseiknek.

A falu 1580 év táján került a török kezére, de igen hanyagul kellett fizetnie a reá vetett adót. Mert 1612 eszt. a Szolnokon parancsoló Omer bég fölkéri Lónyai András kállói kapitányt, szoritaná Nemeskerekit az adó lefizetésére, melyel már 21 eszrendőre tartozik.

A falu csupa kiöntések közt feküdvén, ellenség ide nem igen vetődött. Ugylátszik, még a mindent elpusztitott ráczok is megkiméltek. De volt egy más ellensége: a viz. Ez évről évre mindinkább rontotta mind a határt, mind magát a falut, ugy hogy végre a kerekiek 1718 eszt. felszedték a sátorfát s mindenestül átköltöztek Endrődre. Igy pusztult el Nemeskereki, ellenben feltámadt hamvaiból Endrőd. 1733 eszt. még fennállottak templomának puszta falai. Most már csak a Templomzug név mutatja a falu egykori helyét.

Kérsziget.

Most Ványa határához tartozó puszta. Az 1476 eszt. Ecseg és Ványa közt eszközölt határjárás szerént akkori birtokosa volt Kompolti Miklós. 1584 eszt. birta már Felfalussy Margit, Massay László özvegye, ki azt 330 magyar forintokért zálogba adta Káthay Ferencznek, hogy fiát Lászlót a török rabságból kiválthassa.

Keszi.

Most puszta Gyula mellett, vármegyénknek Biharba és Aradba nyuló legvégső keleti csúcsán. Valamint Gyula, ugy ez is hajdan Zarándvármegyének volt kiegészítő része. Említés van róla egy okmánytárunkban olvasható 1232 eszt. oklevélben, mely szerént II. András király Miklós comesnek, Ugrin érsek testvérének, némely csanádi, orodi és zarándi birtokokat visszaad. Ezen okmány szerént Keszit 1232 eszt. kir. kovácsok lakták s határos volt Krakóval, — mely később Karkónak neveztetett s ettől vette Gyula

városának egy utczája a XVI. században a karkói utcza nevet, — továbbá Elekkel, Chomóddal, Inokkal, Resugával és Kojánnal. E nevek közzül ma már csak Keszi és Elek létez; a többi az idők folyamában elenyészett. Keszi e szerént, mint kir. kovácsok lakhelye, a XIII. században királyi birtok volt. Hogy mikor? és mi módon került magánosak kezébe? arról okmányaink nincsenek. A XVI. század elején birta a Nadaby család. De már 1518 eszt. nadabi Nadaby János, 1519 eszt. pedig nadabi Nadaby Menyhért a magok részbirtokait zálogba adják gyulai Gál Istvánnak s örököseinek, amaz a magáét 61, emez 51 forintért. Ezen birtokrészek többé ki nem váltattak, sőt azokra gyulai Gál István, György, András, Bertalan, Krisztina és Katalin, Istvánnak gyermekei 1553 eszt. I. Ferdinandtól uj adományt nyertek. Egy más részét Keszinek 1564 eszt. I. Ferdinand Dóczy Miklósnak és Gábornak s örököseiknek adományozta. A török hódoltság alatt mind a Gálok, mind a Dóczyak kiestek Keszi birtokából s miután a török e vidéket elhagyta és a vármegye visszakebeleztetett, 1728 eszt. gróf Lövenburg Jakab, első főispán birtokává lett Keszi, kiről Andrássyakra, azután gr. Almássyakra szállott.

Kétegyháza.

Oláh-magyar falu a csaba-aradi vasut mentén. Ugylátszik, már a legrégibb időben kétféle vallásu — rkatholikus és óhitü — nép lakta, melyek mindegyikének saját temploma volt. Innen kapta a Kétegyház nevet, melyen már a XV. században előfordul. Lakosainak száma:

Görög nem egyesült	—	2316.
Rkath.	—	797.
Ágost. hitv.	—	20.
Helv. hitv.	—	13.
Zsidó	—	16.
Öszv.		3162 lélek.

Kik nemzetiségökre nézve többnyire románok.

Legrégibb birtokosa Kétegyházának, kiről okmányaink emlékeznek, volt a fövényesi Syketh család. Zsigmond király 1412 eszt. adományozza Kétegyháza, Fövényes, Gerke, Alabian, Kerali, Szentgyörgy, Sebrith és Görhe egy

részét fövényesi Syketh Eleknek, Demeter fiának, ki is még ugyanazon évben az orodi káptalan által e birtokba bevezettetett. Másik részét Kétegyházának birták ugyanekkor az Erdőhegyiek. De e családok nem soká uralkodtak Kétegyházán, mert már 1420 eszt. egész Kétegyházát örök áron megvette Maróthy János macsói bán fövényesi Syketh Elektől Demeter fiától, Erdőhegyi János és Andrástól Istvánnak fiától, és Erdőhegyi Miklóstól, Györgytől és Pétertől s abba az orodi káptalán által be is vezettetett.

A Maróthy család magvaszakadtával Kétegyháza a koronára szállott s a gyulai várnak appertinentiájává tétetvén, ennek részére a közmunkát teljesiteni tartozott. De már 1556 eszt. I. Ferdinand egy részét Ocsarovich Demeternek, Miklósnak és Péternek adományozta. Demeter, a gyulai hős, az 1560 eszt. öszveirás szerént 31 portát birt.

Más részét 1561 eszt. birta a Nadaby család, nevezetesen egy azon évi egyességlevél szerént Nadaby Lajos mindazon birtokokat, melyeket Nadaby Imre halála után illetéktelenül elfoglalt volt, ugymint Gyarmatot, Keszifelhidát, Nadabot, Zinekét, Szent-Mártont, Peschért, Erenyét, Veresegyházát és Kétegyházát visszaadja unokahugának fentnevezett Nadaby Imre leányának Fruzsinának, liszkai Kuthassy Imre deák nejének a leleszi Convent előtt.

Egy harmadik részét Miksa király 1572 eszt. adományozza alsó szászi Szászy Andrásnak s Kardos Benedeknek és örököseiknek. De hogy ezek a birtokba törvényesen be is igtattattak e, nem tudom.

Valamelyike ezen családoknak később felvette a Kétegyházy nevet, mert egy 1660 eszt. szeghalmi határjárásban emlittetik mint jelen volt tanu kétegyházi birtokos Kétegyházy István.

Valamint Gyula, ugy Kétegyháza is ekkor Zarándhoz tartozott.

A török kiüzetése után Kétegyháza Lövenburg J. Jakabé, vármegyénk legelső főispánjáé lett. De a magyarok sehogy sem tudván megférni a románokkal, a földesúr 1718 eszt. amazokat Várira áttelepitette. Lövenburgtól megvette Kétegyházát és Várit siklói Andrássy Zigmond aradi alispán. Ennek azonban István fiában magva szakadván, most valamint Kétegyháza ugy Vári is a gr. Almássy családé.

A mult század derekán Kétegyháza lakosai: magyarok, románok és tótokból állottak. A tótok később mind

megmagyarosodtak, de a magyar családok közül is sok elolláhosodott, ugy hogy ma már sok, eredetileg magyar családok ivadékai csak oláhul beszélnek s csupán neveik mutatják, hogy valaha magyarok voltak.

A XVII. században Kétegyháza reformált vallásu község volt. Legalább Kolosváry György akkori esperes jegyzékeiben mint ilyen fordul elő.

Ketesd.

Valahol a fehér Kőrös partján, Vesze táján létezett falu. Most már neve sem fordul elő az ottani helynevek közt. Szent László király ajándékozta volt Fehéremmel, Püspökivel (most Piski) és Veszével együtt az egri püspöknek. Az adományt megerősitette 1261 eszt. IV. Béla kir. Már ezen okmányokban ugy fordul elő Ketesd, mint falu.

Egész 1446 esztendeig a püspökség birta Ketesdet. Ekkor elcserélte azt a Maróthyakkal, ezeknek Pestvárm. fekvő némely birtokaiért és igy Ketesdnek birtokosai a Maróthyak lettek.

Utoljára 1525 eszt. Csaba határjárási okmányában fordul elő Ketesd. Ezután többé semmiféle okmányban e nevet nem találjuk.

Kigyós.

Ezen, Csabához egy órányira fekvő hely két részből, ugy mint Ó és Uj-Kigyósból áll. Ó-Kigyóson van az uradalmi kastély, angol kert, több derék uradalmi épület, továbbá egy dombon a csinos 1844 eszt. fölszentelt templom, ezalatt az urad. családi sirbolt, melyben fekszik Kigyósnak alapitója, népének felejthetetlen atyja, a derék gróf Wenckheim József és két neje. Uj-Kigyós emettől délre, Komlós felé fekszik. Keletkezett 1815 eszt. mint kertész-község, mely alkalommal 40 évre szerződött az uradalommal, de a 40 év elteltével a szerződés megujittatott.

Kigyós e nevet a határán élősködött számtalan kigyótól vette. Lapályos, vizenyős helyen feküdvén, a kigyóknak nagyon is alkalmas tenyésző helye volt. Emlékezem, hogy gyermekkoromban sokszor hallottam, hogy annyi volt ott

a kigyó, hogy nem egyszer a csabai kaszáló visszatérvén tarisznyában hagyott eleségéhez, a mellett kigyót talált.

Kigyósnak és a hozzátartozó terjedelmes uradalomnak birtokosnője jelenleg gr. Wenckheim Józsefnek egyetlen leánya gr. Wenckheim Krisztina kisasszony. — Ó-Kigyós lakosainak száma 498, Uj-Kigyósé 3048 lélek, kik többnyire rkatholikusok és mind magyarok. Az ujkigyósi csinos templom 1857 eszt. épült.

Kigyósnak bővebb ismertetését lásd „Vasárnapi Ujság" 1862 évfolyam. Mi a vármegye hajdanának földerítését tüzvén ki feladatunkul, Kigyós mostani állapotjának leirásánál nem időzhetünk s áttérünk hajdanára.

Legrégibb birtokosa Kigyósnak, kiről okmányaink emlékeznek, volt az Ajtóssy család. Ez Ajtóson, Gyula szomszédságában lakott, hol a családnak kastélya is volt, de birta Kigyósnak is nagy részét, ugy hogy a XV. században Kigyósnak ezen része Ajtóshoz volt kapcsolva, mint az uradalom fejéhez s azzal együtt egy birtokot képezett.

1456 eszt. Maróthy János macsói bánnak fiai Lajos és Mátyás zálogba vették Kigyósnak egy részét Ajtóssy Krisztian nejétől Hedvigtől s e birtokba nádori parancs következtében az orodi káptalan által ünnepélyesen be is vezettettek. Többi része Kigyósnak tovább is az Ajtóssyak kezén maradt, nevezetesen 1517 eszt. Ajtóssy Miklós és Ferencz Ajtóson egy és Kigyóson szintén egy jobbágytelket adományoznak Oláh Jánosnak, hü szolgálatiért. 1518 eszt. pedig Ajtóssy Katalin hajadon Kigyóson és Ajtóson lévő öszves birtokát testvérbátyjának Ferenczuek elzálogositja. Még 1525 eszt. is, a mint a csabai határjárási okmányból kitetszik, ugyanezek birták Kigyóst. De bennök, ugylátszik, az Ajtóssy családnak nemsokára ezután magva-szakadt, legalább későbbi okmányaink e családról többé nem emlékeznek.

Ezen okmányokban mindenütt falunak (possessio) neveztetik Kigyós, e szerént fennállását egész a XV. századig lehet fölvinni.

Az Ajtóssy és Maróthy családok magva-szakadtával Kigyós vagy adomány, vagy vétel utján több szomszéd birtokos családok kezére került, nevezetesen az 1560/1 eszt. öszveirások szerént birták azt a Mező, Békéssy, Pati, Pándi, Horváth, Szentmiklóssy, Móré, Budolyi és Csömös családok. Nem nagy falu lehetett ekkor Kigyós, mert a porták száma alig ment huszra.

Másik részét a terjedelmes birtoknak birták a szentdomokosrendü szerzetesek, kiknek itt zárdájok is volt. E birtok a török által nagyon elpusztulván, később a fiskus kezére került s 1579 eszt. Rudolf király eladta azt Magócsi Gáspárnak, hajdan Gyula vára kapitányának 4500 forinton. A Szentmiklóssy részt pedig, miután Szentmiklóssy Balásban e családnak magva-szakadt, Fehérkövy István kir. helytartó Cseh Jánosnak és Thassa Péternek adományozta, kik e birtokba longa manu Kállón minden ellenmondás nélkül be is vezettettek.

A Mágócsiak magva-szakadtával Kigyós rokonaikra a Rákóczyakra szállott. De már 1649 eszt. a Mágócsi részt I. Rákóczy György Vizy Jánosnak, borosjenői kapitánynak adományozta, hü szolgálatiért.

Ennyit Kigyósnak birtokviszonyairól. Gyula várával együtt e falu is hajdan Zaránd vármegyéhez tartozott s azoknak egyike volt, melyek a reformata vallást követték. Fenállott egész a mult század elejéig. Ekkor megrohanták a Rákóczy ellen felbujtogatott ráczok s 1705 év táján annyira elpusztitották, hogy a lakosok tanácsosabbnak tartották ott hagyni falujokat s mindenestül a szomszéd Arad és Bihar vármegyékbe átköltözni. Igy pusztult el Kigyós. Midőn a szathmári fegyverletétel folytán helyre állott a béke, a ref. tractus folyamodott benépesithetése iránt a helytartósághoz, de czéljától elüttetett. Igy hevert tehát lakatlanul mindaddig, mig végre ez is a többi békésvármegyei birtokokkal együtt Harruckern J. Györgynek adományoztatott s a család egyik derék ivadéka gr. Wenckheim József uj életre ébresztette.

Királyság.

Szentes városa közelében Csongrádvármegyében lévő puszta, mely azonban azelőtt Békéshez tartozott.

E helynek különös története van. Már a XV. században falu volt s akkor Szeleméresnek vagy Zileméresnek neveztetett s a Maróthy család birtoka volt. Rosz szomszédjok volt itt a Maróthyaknak horogszegi Szilágyi Mihályban, ki 1451 eszt. megvette volt Harkács László macsói albántól a közellévő Szőllőst. Nem tudni, miféle viszálkodásnál fogva, elég az hozzá, hogy egyszer a hatalmas kényur megrohanja hadával Szelemérest s azt elpusztitván, a lakosokat arra

kényszeriti, hogy elhordván mindenüket, falujokat egy oda nem messze, de egyébiránt ugyanazon határban fekvő helyen épitsék fel. Hogy pedig a Maróthyaknak annálinkább megnehezitse a dolgot, ha netán ellene valaha törvényes keresetet inditanának, meghagyta a lakosoknak, hogy azon helyet ne merészeljék többé nevezni Szeleméresnek, hanem ezóta Királyság legyen a neve. A Maróthyak nem merték bepörölni a hatalmas kényurat, a királynak nagybátyját, az országnak kormányzóját, mig élt; de minekutánna Konstantinápolyban kivégeztetett, s a birtok a királyra szállott, előállottak törvényes keresetükkel. Maróthy Lajos és Mátyás 1461 eszt. a tényállást Mátyás elébe terjesztvén, kérték birtokuk visszaadatását. Mátyás, az igazságos, a dolog megvizsgálásával Ölvödy Mihály és Györkey János békésvármegyei alispánokat bizta meg s ezek a hely szinére kimenvén, öszvehivták a szomszéd birtokosokat s miután ezek egyenlő vallomásából kitünt, hogy a dolog csakugyan ugy áll, a mint azt a Maróthyak mondták, a tényállást a királynak fölterjesztették. Nem lehet kételkedni, hogy az igazságos király a törvényes birtokosokat birtokukba vissza ne helyezte volna. De a régi név csakugyan elenyészett s többé e hely sehol Szeleméres név alatt elő nem fordul.

Miután a Maróthyaknak Maróthy Lajosban férfiágon magva-szakadt, Királyság a koronára szállott s Mátyás kir. azt először édes anyjának Szilágyi Erzsébetnek, azután fiának Corvin János herczegnek adományozta. Felhasználta a herczegnek gyenge, tapasztalatlan korát roszlelkü tanácsosa Dámffy Márton és álnokul kicsalta tőle e birtokot. Később megbánta ugyan a herczeg ezen elhamarkodott tettét s II. Ulászlóhoz 1498 eszt. jun. 5. fölterjesztett folyamodványában kérte magának Királyságot viszaitéltetni, mint olyat, melyet még akkor adományozott, midőn adományképtelen volt: de a birtok csakugyan a Dámffyak kezén maradt s a herczegnek többé visza nem adatott.

Más részét Királyságnak birta a Királysági család. 1472 eszt. midőn urozi Veer András a tarcsai és szarvasi birtokokba bevezettetett, jelen volt mint tanu Királysági Tamás.

Harmadik része végre a Szent Jánosról nevezett apáczák birtokában volt, melyek elébb a Nyulakszigetén, később Nagyszombatban laktak. Ez a birtokrész az 1561 eszt. öszveirás szerént 34 kapuból állott, nemcsak népesitett hely

volt, de ott több nemesember, mint haszonbérlő, lakott, kik az apáczáknak bizonyos haszonbérleti öszveget fizettek. I. Ferdinand király e birtokrészt az apáczák beleegyezésével 1557 eszt. Horváth Marinich Ferenczre bizta, azon feltétellel, hogy az évi jövedelem egy harmadát az apáczáknak fizesse, ha pedig békésebb idők jőnek létre, akkor a birtokot nekik szolgáltassa vissza. Később, 1573 eszt. az apáczák e birtokukat évi kilenczven forintért gimesi Forgács Simon dunáninneni fővezérnek adták haszonbérbe.

A törökhódoltság alatt az apáczák e birtokból kiestek s Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1608 eszt. egész Királyságot Szentandrássy Gyögynek a borosjenői lovasok hadnagyának adományozta, de valószinü, hogy ez a birtokba törvényesen be sem vezettetett. Mert már 1654 eszt. Királyságnak egy részét III. Eerdinand Krechidt Györgynek, Balog Mihálynak és Fodor Ferencznek, 1655 eszt. pedig egész Királyságot ezeknek és Somogyi Jánosnak s mindkét nemü örököseiknek adományozta. Fenállott a falu, mint reform. vallású község, Kolosváry György esperes jegyzetei szerént egész a XVIII. század elejeig, a midőn a ráczok elpusztitották. Még 1733 eszt. is midőn a vármegyei küldöttség e tájon járt, fenállottak a puszta templomnak falai. Ma már nyomuk sem látszik.

Kolth.

Máskép Kóth, Csót, Csólt, Csoltó, néhol Kulcs is. Most Vésztőnek határrésze. Nevét fentartotta a csóti fok, Vésztő határában. Nevezetes azért, mert itt volt hajdan a csoltói vagy kulcsi apátság. Kettős tornya még 1786 eszt. fenállott a mágori dombon, a mikor a szomszédhelyek lakosai anyagját széthordták. Emlittetik ezen apátság a váradi regestrumban 1217 évnél és a pápai tizedbeszedési lajstromban 1330 évnél. A XVI. században az apátság körül falu létezett, melyet 1552 eszt. a Kolthiak (János, Barna, Benedek és Gáspár) továbbá Thasházy Balás, Nagy Dienes és az Abrahamffyak birtak. Sem azt, ki alapitotta az apátságot, sem azt, mikor enyészett el ez és a falu, tudni nem lehet.

Komlós.

Vagy a mint most, más hasonnevü helyektől való megkülömböztetés végett neveztetik: Tót-Komlós, virágzó evang. tót község az ugynevezett Szárazér*) mellett, Békésvármegyéhez tartozik, de Csanádvármegye által, mint egy sziget, minden oldalról körül van véve. Határterülete most csak 12442 hold. Azelőtt terjedelmesebb volt, de egy 1754 eszt. bevégzett határpör következtében hétezer holdnyi terület a komlósiaktól elvétetett s a kincstárnak, a csanádi püspöknek és gr. Károlyiaknak oda itéltetett.

Komlósnak földesurai, a mostani település óta helyben soha sem lakván, a komlósi földmivelő az urbért, a robotot, a dézmát nevéről is alig ismerte s lévén a községnek malmai, fekvőségei, a komlósi nép házi adót sohasem fizetett.

Nevezetes Komlós arról, hogy hol Békés, hol Csanád vármegyéhez tartozik. Nevezetesen a legrégibb időktől a mohácsi vészig, azután 1560—1745 eszt. ismét 1747 eszt. továbbá 1849—1861 eszt. végre 1863—1865 eszt. Csanádhoz, a közben eső években pedig Békéshez volt kapcsolva. Ennek az volt a következménye, hogy sokszor Békés is Csanád is adó alá vetette.

Lakosainak száma :

Agostai hitvallásu	—	7796.
Római kath.	—	204.
Helvét hitvallásu	—	32.
Zsidó	—	50.
Összv.		8082 lélek.

A mi Komlósnak multját illeti, bizonyos, hogy itt már a XV. században falu volt, még pedig azon helyen, hol az egyházi földek vannak, mint a hol nemcsak a népnél szájon forgó hagyomány szerént a hajdani Komlós állott,

*) Szárazér, valaha a Marosnak egy ága, Arad mellett szakadt ki a Marosból s Makónál ömlött ismét ebbe. Érinti Tornyát, Komlóst, Földeákot. S ámbár most már egészen kiszáradt s szántás alá vétetett, mindazonáltal medre még most is néhol 10—12 öl széles. 1816 eszt. medre még oly mély volt, hogy egy csapat katona, az akkori fergetegben eltévedvén, egy lábig a Szárazérben lelte halálát.

de ezt a földből kiásatni szokott sok tégla és némi épületeknek fundamentomai is igazolják.

Legrégibb birtokosai Komlósnak, kikről okmányaink emlékeznek, voltak az orosházi Komlóssy, a komlósi Keserü máskép Keresztes, továbbá a Simonkereky és a zayhani Paszthos családok.

1451 eszt. komlósi Keserü János neje Margit s ennek fia János, ki máskép Keresztesnek neveztetett, bevalják Komlóson lévő részbirtokukat a csanádi káptalan előtt Kölkedy János nejének Ilonának, nevezett Keserü János nővérének.

De már 1453 eszt. fentnevezett Kölkedy János és neje Ilona ezen részbirtokukat örök áron eladták, még pedig 60 magyar forintokért, Hunyady János beszterczei grófnak s László és Mátyás fiainak.

A következő évben Hunyady János az által szaporitotta e birtokát, hogy hatvan tiszta arany forintokért megvette Fehéregyházy Benedek özvegyének, Simonkereki Pál leányának, Tamás unokájának komlósi részbirtokát. E vételek következtében Komlósnak tetemes része a Hunyadyházé lett. S miután Mátyás király 1463 eszt. még a szomszéd Dombegyházát, Kupát, Battonyát, Donáttornyát, Szenttornyát, Kerekegyházát és Nagyfalut is édes anyjának adományozta, a XV. század második felében a Hunyadyaknak itt egy terjedelmes birtokuk lett, mely, tekintetbe vevén V. László királynak 1445 eszt. adományát, Hunyadtól egész Szentandrásig terjedt s hosszában több mint harmincz mértföldnyi tért foglal el. Ugy látszik, ez volt a legterjedelmesebb birtoka a Hunyadyaknak.

Más részét Komlósnak birta a zayhani*) Paszthos család. Nevezetesen muroni Kónya Demeter özvegye, Agota, zayhani Paszthos Tamás leánya, Detrének unokája, Csanádvármegyei Zayhan, Sooth, Faluhel, Temérdekház, Komlós, Nyolczszegü, Peterd, Damjanfalu, Zakatháza,**) Kencze, Chychked, Ecose és Tornos***) részint örökölt, részint zálog utján reá szállott birtokait lelkének örök

*) Zayhan most Sziondának neveztetik.

**) Zakatháza, most Székegyháza, vagy máskép Majlát, falu Komlós és Pitvaros közt, Csanád várm.

***) Tornos Orosháza mellett fekszik s most Szenttornya a neve.

üdveért az ó budai sz. Péter templomának örökösen adományozza 1479 eszt. gyümölcsoltó boldogasszony napján. Ugy látszik azonban, hogy a nevezett templom papjai ez adománynak birtokába nem léphettek, legalább róluk, mint itteni birtokosokról, későbbi okmányainkba sehol említés nincs.

A fentnevezett orosházi Komlóssyak még a XVI. században is birták Komlósnak egy részét. Közülök Ferencz birta egész Orosházát, részbirtokokat pedig Komlóson, Apáczán, Földváron, Egén, Földeákon stb. Nem lévén figyermekei, II. Lajos király 1525 eszt. a birtoklási jogot Erzsébet, Borbála és Anna leányaira is kiterjesztette. Ugylátszik a Komlósyak ezen ága a nevezett leányokban elenyészett, mielőtt férjhez mentek volna s Ferencz testvéreinek gyermekeire szállott, vagy pedig Ferencz valamelyik vejét fiusitotta s ez fölvette a Komlóssy nevet. Ezek közül az 1560 eszt. öszveirás emliti Komlóssy Kelement, mint Komlós, és Kálmánt mint Orosháza birtokosát. Utolsó sarjai a Komlóssy családnak voltak Kálmánnak fiai Ferencz és Antal, kik a XVI. század végén magtalanul meghaltak.

A Hunyadiház komlósi részbirtoka később a koronára szálván, azt, a liber regius szerint, I. Ferdinand 1559 eszt. Bornemissza Gáspárnak, Zólyomi Miklósnak és békési Paraszthy Ferencznek adományozta.

Végre az 1560 eszt. öszveirás szerint még következők birtak Komlóson részbirtokokat: Jász Lukács, a gyulai hős, Erős Kelemen, Kentos György és Bánrévy Péter.

Ennyit Komlósnak birtokviszonyairól a XV. és XVI. században.

A község mindig csekély volt. Legalább ezt bizonyitja az 1560 eszt. öszveirás, mely Komlóson csak tiz portát emlit. Elpusztult végre a török hadjáratok alatt. Mint ilyet birta 1648 eszt. Székey Péter Pitvarossal, Veresegyházával együtt s ezen és más birtokokon a vele rokon onodi Papcsaláddal a nevezett évben osztozott. A folytonos háborúk végre ezeket is kiszoritották Komlós birtokából, ugy hogy III. Károly király 1731 eszt. mart. 2. kelt adománylevelével Komlóst már mint pusztát Száraz Györgynek ajándékozta, ki viszont azt Balta Péter nevü örménynek adta haszonbérbe s ez haszonbérelte a pusztát egész 1746 esztendeig.

A Száraz családnak György fiában Tamásban fiágon magva-szakadván a Szárazbirtokok, nevezetesen Szent-

András, Komlós, Szenttornya, Ötvenablak, Csabacsüd, Györgynek vejére, Rudnyánszky Józsefre szálottak. Feje az uradalomnak volt Szent-András községe, ahol vegyest laktak helvét hitv. és rkath. magyarok és ágost. hitv. tótok. E három felekezet folytonos czivódásban élt egymással. Rudnyánszky maga is ágostai hitvallásu lévén, hitfeleinek pártját fogta s Markovicz Mátyás szarvasi pap tanácsára őket komlósi pusztájára áttelepitette, megengedvén, hogy magokkal vihessék papjukat, tanitójukat s az uj telepen templomot, iskolát épitvén, meggyőződésük szerint szolgálhassanak Istennek.

Az 1746 év tavaszán tehát a szentandrási tót atyafiak felszedvén sátoraikat papostul átvándoroltak a komlósi pusztára. Igy támadt a mostani Tót-Komlós községe.

A települők eleinte földesuri adóul 700 frtot fizettek, de minekutánna 1754 eszt. a határ tetemes részét pör utján elvesztették, ezen mennyiség 500 frtra leszállittatott.

Eleinte magányházban tartották az isteni tiszteletet. De már 1749 eszt. imaház épitéséhez fogtak. Ekkor azonban a vármegye beavatta magát, a papot a községből kitiltotta, az épittetni kezdett templomot a járásbeli szolgabiró és esküdt által lepecsételtette, zár alá vétette s a további épitkezést betiltotta. Rudnyánszkynak sok utána való járása következtében végre megengedte a helytartóság egy csekély imaháznak fölállitását.

A község idővel annyira gyarapodott, hogy nem lévén elegendő a szük határ a megszaporodott népnek, Komlós kénytelen volt rajokat bocsátani. Ilyen rajai Komlósnak Nagylak és Alberti.

Megemlitjük még, hogy a község 1852 évig csak a Szárazérig terjedt. Ekkor, hogy a község által elvállalt cs. k. költsön lefizettethessék, a Szárazéren tuli gyepnek egy részét portáknak kiosztotta és elárusitotta. Igy épült az 1852—1855 években Komlósnak a Szárazéren tuli része.

Kondoros.

Csaba és Szarvas közt fekvő terjedelmes puszta, kis és nagy Kondoros nevezettel. Amaz Csaba, emez Szarvas városa hatóságához tartozik. Vannak, kik azt tartják*)

*) Hellebranth, Szarvas városa története. Pest, 1822.

hogy e hely valaha a Kúnsághoz tartozott s nem Kondorosnak, de Kúndorosnak neveztetett. Ezen állitás azonban nem áll. Mert egy az, hogy semmiféle okmánnyal bebizonyitani nem lehet, hogy a Kúnság valaha egész idáig terjedt volna; más az, hogy e helynek neve a régi okmányokban nem is Kundoros, hanem Kundurus, a mi a mostani olvasás szerént teljesen megfelel e névnek: Kondoros. (V. ö. Almus Almos helyett, Zomus Szamos helyett, Budrug Bodrog helyett.)

Sokkal természetesebb Kondorosnak nevét azon sasnemtől származtatni, melyet a magyar nép kondornak vagy kondorsasnak nevez s mely azelőtt, mig a marha tenyésztés nagyobb mérvben divatozott és a puszták szántás alá nem fogattak, nagy mennyiségben tanyázott különösen a terjedelmes kondorosi pusztán.

Kondoros a váradi regestrum szerént, már a XIII. század elején mint falu fenállott s Mikó nevü szentszéki ügyvivőnek volt szék és lakhelye. A XV. század közepén Kondoros a hatalmas Maróthyakat uralta, kikről a koronára szállott. Az 1560 eszt. öszveirás szerént a kir. fiskus birt Kondoroson 80 portányi birtokot, mely után 88 frt adó volt fölvéve.

Hogy a terjedelmes pusztának melyik részén állott a falu? mikor pusztult el? mindazt homály fedi. Mikor 1733 eszt. a vármegyei küldöttség járta be a pusztákat, már akkor itt semmiféle régibb épületnek nyoma sem látszott.

Konsicz.

Bél Mátyás kéziratában Konisse, mint Békésvármegyei falu előfordul az 1560 eszt. öszveirásban. Birták: Bajomi István, Székely Antal, Bocskay György és Abrahamffy István s 11 nádori kapuból állott. 1590 eszt. Bocskay István megerősittetik Kenisse birtokában, mint melyet ősei is békével birtak, Báthory Zsigmond fejedelem által. Előjő még mint puszta az 1728 eszt. öszveirásban is. Most már se Konise se Konsicz név Békésvármegye területén nem létez.

Környe.

Most Kőrös Ladány határához tartozó puszta. Hajdan falu volt. Az 1560 eszt. öszveirás szerént birták: Bajomi István, Bocskay György, Horváth János és Abrahamffy István. Bajomi Sofiát, Pászthói János özvegyét és mindkét nemü örököseit Környe birtokában 1572 eszt. megerősitette Miksa király s az özvegy, ellenmondás mellett az esztergomi káptalan által e birtokba bevezettetett. A jelenvolt tanuk közt előfordul Bagos András Szóvátról, Melius Péter debreczeni predikátor jobbágya. E szerént a hires ref. püspök Szóváton földesur volt. A nép száján forgó hagyomány azt tartja, hogy Környe a mult század elején a ráczok által pusztult el.

Kőrös-Ladány.

Vármegyénk sárréti járásában fekvő népes magyar község a sebes Kőrös mellett. Diszesiti a rkatholikusok és helv. hitvallásuak templomain kivül a báró Wenckheim családnak kastélya és gyönyörü kertje. Lakosainak száma:

Helvét hitvallásu	—	3837.
Rkatholikusok	—	1075.
Agostai hitv.	—	7.
Zsidó	—	101.
	Öszv.	5020 lélek.

Helynevek: Büngösd, a Kőrösnek egy ere, a honnan a körülötte lévő föld is Büngösdnek neveztetik. Cserepes, nevét vette egy Cserepes nevű erélyes községi birótól, ki itt földeket birt. Dióér, környékén hajdan sok diófa volt. Dongorog. Édesér, sok édes gyökér termett rajta. Fás hajdan falu, mely 1750 év táján pusztult el s lakosai többnyire Ladányra költöztek, honnan Ladánynak azon része még most is fási végnek neveztetik. Szomszédjában állott a XIII. században a szőlősi vár. Göröglapos, hajdan egy görög birta haszonbérben. Kiskároly, hajdan falu. Kengyel, a Kőrös vize itt kengyel alakú kanyarulatot tesz. Kihi. Korhany. Környe, hajdan falu. Körtvélyes, hajdan sok vadkörte fával volt boritva. Kuruttyoló. Majta. Méhes, hajdan falu. Nádor, nád-

termő hely. Ördögárka. Pakacz, hajdan falu. Lakosai állitólag csehek voltak, kiket a ráczok dulásai szoritottak ki innen. A falu helyét sok égetett tégla mutatja. Paphalma, e halmon hajdan állitólag, zárda állott. Pinczezug. Siskás, siskatermő hely. Tekerő. Tikos vagy csikos, vizeiben hajdan sok csik tenyészett. Tüdőslapos. Tuzokos. Várhely, Fásnak a szeghalmiak által birt részén, hajdan állitólag vár volt. Vermes, hajdan sok farkasfogó verem állott itt. Vesszősér, sok korczvesszőt termett.

Kőrös Ladány a régi okiratokban hol Ladány, hol Nadány névvel fordul elő. E nevet Palugyay Imre a „ladány, nadány" szótól származtatja, mely zsidó és chaldeai nyelven tokot, hüvelyt jelent. Szerinte ez elnevezését a hely még Azsiából hozta volna.

Régi, ősi birtoka volt Ladány a kőrösnadányi Nadányiaknak. Családi hagyomány szerént még első foglalás jogán birták azt. Első tudvalévő birtokosa és igy a Nadányiaknak egyik valószinü őse volt a főispánok közt már emlitett Péter gróf, ki a zástyi apátságot alapitván 1067 eszt. erre ruházta ladányi birtokának egy részét is, nevezetesen öt halastavat és hét ekényi földet. Az alapitó levélben Ladány még pusztának (praedium) neveztetik. Ellenben a nagyváradi regestrum szerént a XIII. század elején már falu volt, még pedig egy a tekintélyesebbek közül, mint melyben a nevezett regestrumban gyakran emlitett Csépán vagy István nevü szentszéki ügyvivő lakott. A XIV. század elején már plébániája is emlittetik, nevezetesen 1330 eszt. Miklós nevü papja a római pápa számára fizetett 10, 1334 eszt. pedig Gergely papja hat garas adót. Ha ezen adómennyiségből vonunk következtetést, e szerént Ladány valamennyi körülfekvő egyháznál jövedelmezőbb volt, mert kivévén Békést és a kulcsi apátságot, egynek papjára sem volt róva oly tetemes adó, mint Ladányéra.

Ugyanezen században, nevezetesen 1370 eszt. nagypéntek utáni 19. napon László nádor és oppelni herczeg a békés és zarándvármegyei nemességgel Ladány gyepén tartott közgyülést, a mint egy, Bélmegyert és a Kanya családot érdeklő, a gr. Károlyiak levéltárában lévő, okiratból kitetszik.

1479 eszt. emlittetik már Ladánynak a Kőrösön lévő hidja, melyről a vám a Nadányi családot illette, valamint a Nadányiak kastélya, mely akkor Nadányi Mikályé volt s

neki három telek föld becsárában adatott. Fenállott ezen kastély még a XVI. század közepén is. Petrovics Péter, a szolnoki török basához igyekezvén Zápolya János Zsigmond ügyeiben, e kastélyban irta 1553 eszt. aug. 11. kelt s Zaberdin Mátyás püspökhöz intézett levelét.*)

A mi már a Ladányt birt kőrösnadányi Nadányiakat illeti, ezek közül többen szolgálták különféle pályán a hazát. Mi, Nagy Iván jeles munkáját (Magyarország családai, VIII. 6.) követve a következőket emlitjük :

I. László, Miklósnak fia, 1377 eszt. erdélyi vajda. Élt még 1425 eszt. mert ez évben Csáky Miklós erdélyi vajda panaszt emelt ellene és Márk fia ellen, mint a kik Antal nevü jobbágyának ökreit erőszakkal elhajtották.

Márk, elébbeni Lászlónak fia, Lajos királlyal Olaszországban harczolt.

II. László, Márknak fia, Békésvármegye követe volt az 1505 eszt. rákosi országgyülésen.

István és Gyárfás, a reformatiónak hatalmas terjesztői Békésvármegyében.

Gergely, Erdélybe költözött s mint bünrészes Báthory Gábor fejedelem megöletésében 1614 eszt. Medgyesen agyonveretett.

Miklós, nógrádi, utóbb verebélyi kapitány. Hadi erdemeiért I. Leopoldtól 1659 eszt. bárónságot nyert.

Mihály, a fenebbi Gergelynek fia, mint Barcsay Ákos hive Rákóczy György pártbeliei által megnótáztatván, elfogatott és Fogarason feje vétetett. Erdélyi itélő mester volt.

János, a most emlitett Mihálynak fia, miután a hazai és külföldi iskolákon tanult volna, elébb nagyenyedi tanárrá, utóbb nagybajomi lelkésszé lett. Ő a „florus hungaricus“ czimü könyvnek szerzője.

Megemlitjük még, hogy a Nagy Iván által közlött családfából kimaradtak ezek :

Mihály, Márknak fia, Lászlónak, II. Miklósnak és Jóbnak atyja, a mint az okmánytárunkban lévő 1479 eszt. okmányból kitetszik.

Péter, 1514 eszt. Krakkóban tanult.**)

---

*) „Datum in castello Ladan. d. 11. aug. 1553.“ L. M. tört. okmánytár III. 18. 23.

**) Regestrum bursae cracov. hungaricae.

Ladány a XVI. században vármegyénk legnépesebb helyeinek egyike volt. 1660/1 eszt. öszveirás szerént 77 portából állott. Földesurai példáját követve, természetesen korán elfogadta a reformatiót. Fenállott mint reform. egyház még 1675 évben is s akkori papja Hiripi Márton volt.

A XVIII. század elején végkép elpusztitotta a ráczság. Azonban nem soká hevert düledékeiben. Ugyanis a szathmári béke létrejöttével lassan lassan visszaszálingózott az elszéledt lakosság, ugy hogy már az 1716 eszt. öszveirás 42 családot talált itt. Ezek a romokban hevert templomot kitatarozták és jó soká tartották benne szokott isteni szolgálataikat. Számuk bővült az 1750 év táján ide átköltözött fásiakkal és az 1780 év körül letelepedni kezdett római katholikusokkal.

1778—1784. épült a mostani reform. templom.
1794. nagyobbittatott és mellé törony épittetett.
1786. alakult a rkath. egyház.
1805. fölépült az urad. kastély.
1822. épült a mostani rkath. templom.
1821. nagy tüzvész, mely a község nagy részét elhamvasztotta.
1830. nagy árviz, mely a községbe is becsapott.

Lajosszállás.

Mint Gyula és Doboz közt, a fekete Kőrös balpartján fekvő falu előfordul a XVII. századbeli földabroszokon. Bizozeti, Magyarország leirásában azt mondja, hogy ott még az ő korában (1683 eszt.) meglátszottak romjai Lizicis nevü római gyarmatnak. Most ily nevü helyet Gyula és Doboz közt hiában fogunk keresni.

Mágor.

Vésztő és Szeghalom közt fekvő puszta, nevezetes kivált arról, hogy a mint már feljebb volt emlitve, a mágori dombon állott hajdan a csoltói apátság és annak kéttornyú temploma.

Legrégibb birtokosai Mágornak, kikről okmányaink tesznek említést, voltak a gerlai Abrahamffy és a harangi Vida családok. Ezek 1350 eszt. osztozván a családi birtokokon, Mágort is kétfelé osztották. Az okmányban Mágor „possessionak" neveztetik, emlittetnek malmai, szántás alá vett telkei (loca sessionalia) ahonnan méltán lehet azt következtetni, hogy már ekkor falu volt, valamint azt is, hogy ezen két családok valamelyike alapitotta a mágori dombon létezett csoltói vagy kulcsi apátságot.

Hogy idő jártával micsoda családokra szállott a Vidaféle birtokrész, azt okmányok hiányában földeriteni nem tudjuk. Az Abrahamffyféle birtoknak egy része megmaradt egész a XVI. század végeig e család kezén, más része ellenben, a családnak roszabbul gazdálkodott tagjai által, a XV. és XVI. század folytán elidegenittetett. Igy 1492 eszt. gerlai Abrahamffy Benedek a maga részét zálogba adta Veer Andrásnak, 1508 eszt. János a magáét Haraszthy Györgynek, 1593 eszt. Pipaly Anna, Abrahamffy Sofiának leánya a magáét férjének váradi Pálffy Mátének. Ez az utolsó okmány, melyben az Abrahamffy név előfordul s ugy látszik, ez a nevezett Sofia volt utolsó ivadéke a hajdan oly gazdag és tekintélyes gerlai Abrahamffy családnak.

Az 1560 eszt. öszveirás szerént Mágort Lajos Imre, Zterzenkovics Mátyás, Békéssy Péter, Abrahamffy István, Székely Márton és Nagy Balás birták. Állott pedig ekkor Mágor 41 kapuból és igy a tekintélyesebb községek közé tartozott.

Mágor is azon faluk egyike, melyek a hosszas török háboruk alatt pusztultak el.

Maráz.

Valaha ily nevü falu létezett Békésvármegye területén, de hogy melyik tájon feküdt, azt ma már meghatározni nem lehet. Csak annyit tudunk róla, okmányaink nyomán, hogy a XV. század elején a szondi Varjas család birta s szondi Varjas Miklós és Péter unokatestvérök Illyés marázi birtokából ennek özvegyét Ilonát 1412 eszt. a jegyajándékra és hozományra nézve kielégitették és hogy 1657 eszt. Wesse-

lényi Ferencz nádor által, több birtokokkal együtt, békésvármegyei Maráz is Krechich Györgynek, Szalatnay Györgynek és Tanturich Istvánnak adományoztatott.

Marony.

Orosháza közelében fekvő puszta. A régi okiratokban Murony és Monor név alatt fordul elő. Ezen utolsó néven már a nváradi regestrum 45 §. előjő és igy már a XIII. század első felében falu volt.

Murony a vegyesházi királyok korában a vármegyénkben sokat birt muronyi Veer családé volt. Később ezen család Kőröstartsát, azután Doboznak egy részét szerezte meg, a honnan a Vérek a „kőröstartsai" és „dobozi" előnevet vették fel. Amazok a mohácsi vész után Erdélybe költözködvén, még most is e testvérhazának legtekintélyesebb családjai közé tartoznak.*)

Az 1560 eszt. öszveirás szerént Maronynak birtokosai voltak: a királyi felség, Kis Tamás és Banoviczi György. Állott pedig akkor a község 22 kapuból.

A török hadjáratok alatt elpusztult. Rákóczy György, már mint pusztát, adományozta azt 1649 eszt. Baka Ferencz borosjenői alvárnagynak és Szél Pál ottani zsoldos lovaskatonának, azon hű szolgálataikért, melyeket még boldogult atyja életében a borosjenői vár megtartása körül tettek. Hogy ezek valósággal bevezettettek-e törvényesen a birtokba vagy nem? annak nyoma nincs.

Megyer.

Másképp Mezőmegyer. Igy neveztetik Csaba határának Berény felé eső része s rajta a csabaiaknak részint szőllőskertjeik, részint szántóföldjeik vannak. Másik része Doboz községének birtoka s ez Dobozmegyernek neveztetik.

---

*) A békési köznép még most is emlegeti, hogy mikor Gyula vára a töröknek feladatott, ott vitézkedett többek közt Monornak földesura „borzas bajuszú" Monory István is. Vajjon ez a borzas bajuszú vitéz valóban történeti személy-e? Azon történetirók könyveiben, kik Gyula vára veszedelmét leirták, sehol róla említés nincs.

Ez a név: Megyer, még Almos vezérrel jött Európába. Ugyanis biborban született Constantin szerént azon hét kabar nemzetségek egyike, melyek, uj hazát keresendők, Almossal egyesültek, a Megyernemzetség volt. Annyit tehetett e név kabar nyelven, mint a németben die March, Mark, azaz határ, határszél. Innen származhattak e szavak: vármegye (der Umkreis, die Begränzung, die Mark einer Festung) és mesgye (die Begränzungslinie zwischen zwei benachbarten Feldern). A Megyernemzetség a nyolcz kabar nemzetségek közt szélről lakhatott s mintegy határőrséget képezhetett s azért neveztetett Megyernek.

Mezőmegyer már a XIII. század elején falu volt. Mint ilyen emlittetik az 1219 évnél a nváradi regestrum 117 §. és egy 1295 esztendőről szóló határjárási okmányban, mely okmánytárunkban olvasható, s melyben Megyer Metheunek van irva s ugy jő elő, mint Murullal (most Murvahely) határos falu. Hogy ki birta ekkor Megyert, azt az okmány nem emliti. De már a következő században a nagybirtokú gerlai Abrahamffy család kezén találjuk. E hatalmas családnak egyik főbirtoka volt Megyer. Minélfogva Megyeren a XV. században várként megerősitett kastélyt épitettek. E kastélyban lakott Abrahamffy Tamás, Péternek a főispánnak s Sebestyénnek a tiszántuli lovasság fővezérének atyja, s gutaütésbe esvén, ugyancsak e kastélyban békélt meg a Maróthyakkal az orodi káptalan küldöttei jelenlétében s megszüntette az ellenök inditott hatalmaskodási pört. E kastély később, valószinüleg az Abrahamffy családba való beházasodás utján, a mezőmegyeri Székely család kezére került. A XV. század elején birta mezőmegyeri Székely Benedek, Zápolya János királynak egyik fővezére. Halála után 1556 eszt. Mágocsi Gáspár gyulai várkapitány földig leromboltatta s sánczait behuzatta, minthogy Benedeknek fiai Márton és Miklós a Zápolyapártiakkal czimboráltak. Hogy mely helyen állott e kastély, azt teljes bizonyossággal meghatározni nem lehet. Ugy látszik azonban, hogy a mostani Szemian Samuféle tanyán, mert ott, egy domb körül, még most is találnak régi pénzeket, fegyver és sarkantyú darabokat, házi edények töredékeit s temérdek téglát hánytak ki a földből.

Mezőmegyer már a XIV. században templommal ellátott virágzó egyház volt. Ez kitetszik az 1383 eszt. osz-

tozkodási okmányból, hol az áll: hogy az atyafiságos egyesség következtében a templom melletti rész Abrahamffy Miklósnak jutott.

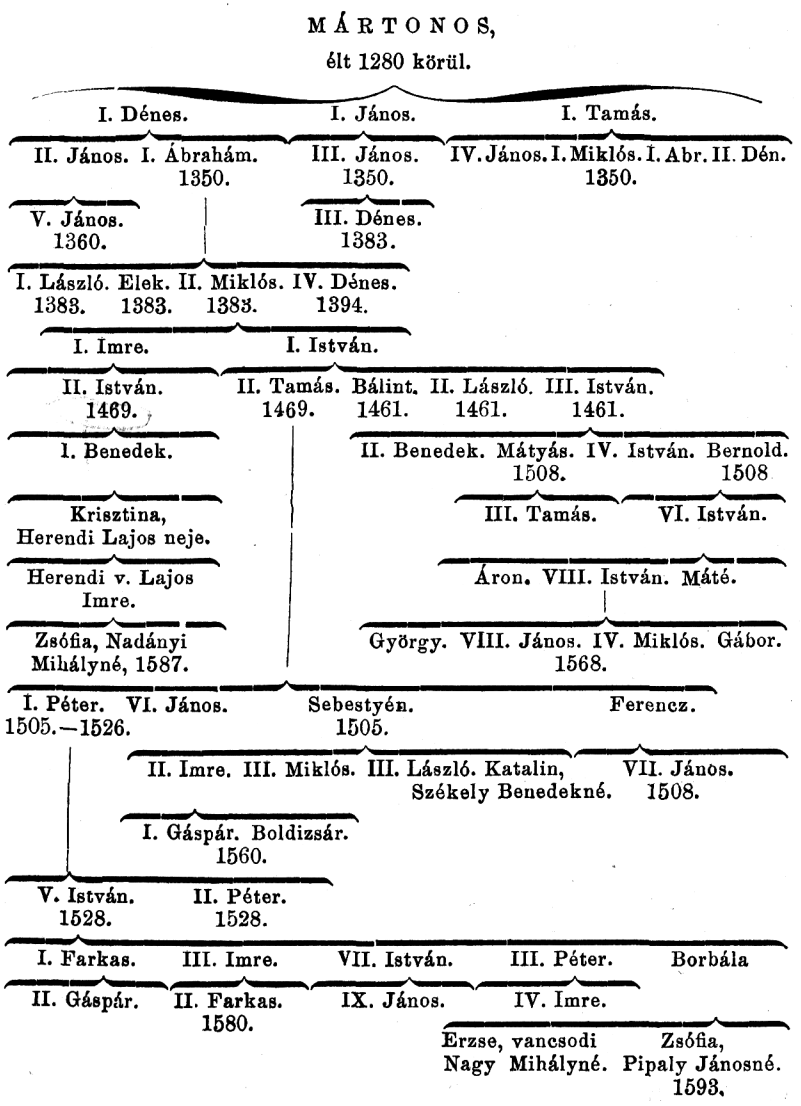
Az 1560 eszt. öszveirás szerént Mezőmegyernek, mely ekkor 42 portából állott, birtokosai voltak: Székely Márton és Miklós, Zterzenkovics Mátyás, Lajos Imre, Nagy Balás, Békéssy Péter, Abrahamffy Gáspár, István és Boldizsár. A Lajos család az Abrahamffy családba való beházasodás által jutott Megyer egy részének birtokába. Herendi Lajos, elvette Abrahamffy Benedeknek egyetlen leányát Krisztinát. Herendi Lajosnak fia Imre fölvette a Lajos családnevet. Leánya Lajos Sofia Nadányi Mihály neje volt. Igy örökölték az Abrahamffy birtokok egy részét a XVI. század második felében a Nadányiak. — Hasonló módon jutott a Székely család is az Abrahamffy birtokokhoz. Abrahamffy Sebestyénnek leányát Katalint elvette 1500 körül Székely Benedek, kinek fiai voltak Márton és Miklós.

Mezőmegyernek határterülete hajdan Csaba városának csaknem mostani középpontjáig terjedt. Még 1738 eszt. a mostani gymnasium és a szolgabirói lak közt lévő utcza helyén egy mély árok állott, mely a megyeri határt a csabaitól elválasztotta.

Fenállott pedig Megyer, mint falu, egészen a mult század elejéig. Lakosai helvét hitvallásuak voltak. Kolosváry György esperes jegyzékében ez is azon egyházak közt jő elő, melyeket 1705 eszt. táján a ráczság tett semmivé.

Helyén találom itt közleni, a már sokszor emlitett gerlai Abrahamffyaknak családi nemzedékrendjét, amint azt okmányok és tabularis pörök nyomán öszveállitottam.

Az okmánytárunkban lévő, 1350 eszt. egyességlevélből kitetszik, hogy a családnak neve hajdan Mártonos volt. Mártonosélése nevü hely létezett a XIV. században vármegyénkben, sőt e hely később is Mártonteleke név alatt előfordul. Fehér codex diplomaticusában is többször emlittetik Mártonos, ki a XIII. század végén élt s IV. Lászlónak hasznos szolgálatokat tett, a miért ettől több kedvezményben részesült. Ezen Mártonostól származtak I. Dénes, I. János és I. Tamás, kik Algerlát szerezvén meg, fölvették a Gerlai nevet. Innen kezdve a család nemzedékrendje igy áll:

Mártonosnak fiai Dénes, János és Tamás már Gerlai vagy Algerlai néven jőnek elő.

Dénesnek fia, I. Abrahám mester Harangi Vida Miklóssal Fás, Vésztő és Fehéremre nézve kiegyez. Ugyan ő sok birtokot pénzen szerez családjának, a miért utódjai hálából az Abrahamffy nevet veszik föl.

V. János 1357 eszt. birtokait nővérére Katalinra, Lépes Demeter nejére ruházta.

I. László, Elek, II. Miklós és III. Dénes 1383 eszt. barátságos egyességre lépnek Algerla, Vésze, Fehérem, Csaba, Megyer, Murol, Tartsa, Fás, Mágor, Vésztő és Csoltra nézve.

IV. Dénes, mint I. László, Elek és II. Miklós testvére előjő 1394 eszt. Fövényes határjárási okmányában.

Bálint és III. István, Istvánnak fiai jelen voltak mint tanuk 1445 eszt. midőn Hunyadi János az orodvármegyei birtokba bevezettetett. Ugyanezek és testvérök II. László tanuk 1461 eszt. a királysági vizsgálatnál.

II. Tamás birtokain Maróthy Mátyás 1469. eszt. erőszakoskodást követ el s gerlai halastavát feldulja, a miért általa pörbe fogatik. Tamás meghalt Mezőmegyeren 1469 eszt. derék fiakat hagyván maga után u. m.

I. Pétert, a békési nemzeti párt egyik vezérét, Zápolya János kitartó hivét, a vármegyének követjét az 1505 eszt. rákosi országgyülésen, majd 1526 eszt. főispánját és

Sebestyént, Mátyás király korában az alföldi lovasság főkapitányát s vármegyénk 1505 eszt. országgyülési követjét.

II. Tamásnak harmadik fia volt VI. János, ki magtalanul halt el, negyedik pedig Ferencz, kinek fia VII. János, papi pályára adván magát, már mint esperes a krakkói egyetemen tanult, később gyulai plébánossá, végre nagyváradi kanonokká lett. 1508 eszt. minden birtokait elzálogositotta Haraszthy Györgynek.

III. Istvánnak fiai Mátyás és Bernold, mint hamis pénzverők 1508 eszt. felségsértési bünbe estek s jószágaik elkoboztattak.

III. Miklós, Sebestyénnek fia, tituli vajda volt 1526 eszt. Czibak Imrével. † Esztergomban 1535 eszt.

I. Gáspár és Boldizsár III. Miklósnak fiai előfordulnak többször az 1551 és 1560 eszt. öszveirásban.

V. István és II. Péter, I. Péternek, a főispánnak fiai, 1513 eszt. birtokaikat egymás közt kicserélik. Amaz a gerlai, emez a csabai kastélyt választja lakóhelyeül.

IV. Imre, V. Istvánnak unokája a csabai kastély ostrománál 1556 eszt. nőtelen korában elesik.

György, VIII. János, IV. Miklós és Gábor, VIII. Istvánnak fiai szerzik 1568 eszt. Achint és Méhest.

II. Farkas és IX. János éltek 1580 eszt. Bennök a család fiágon kihalt.

A terjedelmes Abrahamffy birtokok, melyek rendesen „Abrahamffy jószágnak“ neveztettek, leányágon a Székely, Nadányi, vancsodi Nagy es Pipaly családokra szállottak. A török háborúk azonban ezeket is kizavarták a birtokból. 1771 eszt. gróf Zsigray Károly, Abrahamffyjogon, mint báró Nadányi Mihálynak másod unokája kezdett igénypört Harruckern, illetőleg a kir. fiskus ellen, de keresetétől elüttetett.

Méhes.

Kőrös-Ladány szomszédságában Büngösdere és a Siketfásér közt fekvő puszta. Már a váradi regestrumban ugy emlittetik, mint 1217 eszt. fenállott falu, melyben Machia, (talán Mathia, azaz Mátyás) nevü szentszéki ügyvivő lakott. A XV. században tisztán Nadányi birtok volt, de nagy község soha sem lehetett. Egy 1479 eszt. okmány ugy emliti, mint 12 jobbágytelekből állót. Az 1560 eszt. öszveirás 21 portát talált Méhesen, melyek közül Nadányi Gyárfás özvegye birt tizenegyet, Bánrévi Péter pedig tizet. A fennebbiekből kitetszik, hogy, mint falu, a XIII. század elejétől a XVI. század végeig fenállott. Valószinüleg a török hadjáratok alatt pusztult el.

Szent-Miklós.

B.-Csaba határterületéhez tartozó, a szarvasi országút mindkét oldalán fekvő terjedelmes puszta, melyen részint a csabaiak tanya földjei vannak, részint gr. Apponyi György és más magánosok birtoka. Az elsőnek Szent-Miklóson példánygazdászata van és jeles tiszti és gazdászati épületei.

Szent-Miklós a XVI. szazadban két külön faluból állott. Legalább az 1560 eszt. öszveirásban két külön helyen van fölvéve. Az egyik falu állhatott a mostani Karassiay Istvánféle birtokon, nevezetesen annak Kamut felé eső részén, mert ott egy emelkedettebb helyen, még most is temérdek téglát ásnak ki, magát a helyet pedig a nép kostoliskónak azaz templomhelynek nevezi, a mi azt mutatja, hogy e

templom csak azóta pusztulhatott el egészen, mióta e vidéket a tótság lakja. Valószinüleg szent Miklós püspök tiszteletére volt emelve e templom s ez adta a falunak a nevet. — A másik falu valamivel feljebb Szarvas felé, a mostani Mudrony Samuféle birtok táján állhatott, mert itt szintén igen sok tégla kerül ki a föld gyomrából s néhány év előtt nagy sirveremre találtak, melyben gyermek, férfi, nő csontok összevissza voltak hányva, a mi azt mutatja, hogy e sirverem már egyszer bolygatva volt; vagy azt, hogy a hullák pestis alkalmával temettettek közös sirverembe.

Fénykorát élte Szent-Miklós a XV. század derekán. Ekkor a hatalmas Maróthyakat uralta. Maróthy Lajosnak és Mátyásnak kastélya volt Szent-Miklóson. E kastélyban tartatott 1461 eszt. Ölvödi Mihály és Györkei János békésvármegyei alispánok elnöklete alatt a vizsgálat, a Szilágyi Mihály által Királyságon vagy Zeleméresen elkövetett erőszakoskodás tárgyában. Jelen volt e nevezetes vizsgálaton több mint száz szomszéd birtokos nemes, mint tanu. Soha Szent-Miklós ennyi uri vendéget nem látott.

A Maróthyak magva-szakadtával Szent-Miklósnak ezen része a koronára szállott, azután a Hunyadiaké lett. Birta még Mátyás halála után fia, Corvin János herczeg is, de ifju korában tanácsosának, Dámffynak adományozta. Ez a Dámffy fiörökösök nélkül halt el. Halála után özvegye nagy nehezen tudta magát megtartani a férje után maradt birtokokban, melyek az ő kimultával ismét a koronára szállottak. Igy Szent-Miklós is.

Most már adomány utján különféle nemes családoké lett. János király 1535 eszt. fő étekfogó mesterének Vid Bereczkffy Mihálynak, ki Szakács néven is előfordul a régi öszveirásokban, adományozta Szent-Miklóst, s midőn ez a birtokba törvényesen bevezettetett, Abrahamffy István fegyveresen ellentállott a beigtatásnak. Minél fogva Mihály mester jónak látta Ferdinand király kegyéhez is folyamodni s ez meg is erősitette őt 1552 eszt. Szent-Miklós birtokában. Ámbár pedig ez adománylevélhez a beigtatási bizonyitvány mellékelve nincs, mindazonáltal bizonyos, hogy Bereczkffy Mihály törvényesen az adománynak birtokába lépett, mert az ő örökösei birták Szent-Miklóst még a következő XVII. században is. Ugyanis az 1560 eszt. öszveirás Zakács (Szakács) Andrást, Bereczkffy Mihály fiát mutatja, mint olyat, ki Szent-Miklóson nyolcz portát tevő részt birt. 1596

eszt. a Vid Bereczkffy örökösök osztoznak a szentmiklósi birtokon. Andrásnak fia Ferencz kapja a birtoknak felét, másik felét pedig Andrásnak unokái Balás, Anna és Ilona. 1642 eszt. a Vid Bereczkffy örökösök egymás közt cserét eszközölnek, melynek következtében Bagossy Pálné Borbála, Vid Bereczkffy Ferenczuek leánya a maga részét Szent-Miklóson egészen átengedi Paksy Györgynek. Szent-Miklósnak melyik része volt az, melyet Bereczkffy birt, azt megmondani nem tudjuk, valamint azt sem, hogy mikor és mi módon estek ki a Bereczkffy örökösök annak birtokából.

1775 eszt. Bogárdi Lajos, mint Bereczkffy örökös bepörlötte Harruckernt Szent-Miklós végett. A pör egész 1781 esztendeig folyt, Bogárdira nézve kedvezőleg, ugy hogy a Harruckern örökösök tanácsosnak tartották a barátságos kiegyezést. Fizettek Bogárdinak ezer forintot s ő a további keresettől elállott. Hogy mi jogon pörlötte be Harruckerneket Bogárdi azt a pöriratokhoz mellékelt következő családfa mutatja:

VID BERECZKFFY MIHÁLY.
János kir. étekfogó mestere és közszerző. 1535 eszt.

Vid Bereczkffy András, máskép Szakács.
1560.

Miklós. | Ferencz.

Balás. | Anna. | Ilona. | Erzsébet, Paksi Jánosné. | Borbála, Bagossy Pálné.

Paksi György.
1642.

Erzsébet, Fülpösy Andrásné.

Sofia, Ilosvay Péterné.

Borbála, Lázár Pálné.

Mária, Bogárdi Bálintné.

Bogárdi György.
1754.

Bogárdi Lajos, perlő.
1775.

Az 1560/1 eszt. öszveirás szerént szentmiklósi birtokosok voltak: Litterati vagy Ujlaky György özvegye, Zupák vagy Grupák András, Szakács András és Jász Lu-

kács. Ezeknek birtoka többre ment harmincz portánál. Azonkivül birt Szent-Miklóson Kerecsényi László gyulavári kapitány, ki azonban ezen birtokát hatszáz arany frtért Pathóczy Margitnak adta volt zálogba. I. Ferdinand 1561 eszt. meghagyja Kerecsényinek, hogy e birtokot az özvegytől váltsa ki.

A mi Szent-Miklósnak többi részét illeti, azt a liber regius szerént, 1561 eszt. I. Ferdinand Czellenk Balásnak, Szilágyi Bertalannak és Alpáry Bertalannak adományozta. De hogy ez melyik része volt a terjedelmes birtoknak? és hogy az illetők valósággal birtokába jutottak-e, nem lehet tudni.

1654 eszt. III. Ferdinand bizonyos birtokrészt Szent-Miklóson Krechich Györgynek, Balogh Mihálynak és Fodor Ferenczenek s mindkét nemü örököseiknek; ugyanaz 1655 eszt. Szent-Miklóst, Királyit, Kovácsit, Laponyagot Békés várm. Krechich Györgynek, Nagy Balásnak és Somogyi Jánosnak s mindkét nemü örököseiknek adományozza.

Még ezen utolsó adománylevelekben ugy fordul elő Szent-Miklós, mint falu, a mi azt mutatja, hogy csak a XVII. század végén pusztulhatott el.

Murvahely.

Békés városának határrésze, melyen a békésiek tanyai földjei vannak. Fekszik Doboz, Megyer és Kamut közt. A régi okmanyokban Murul, Murol, Mwryul néven jő elő.

Érdekes okmányt tartalmaz Murvahelyről okmánytárunk. E szerént a XIII. században Murvahelyt, vagy az okmány szerént Murult, mely Kamuttal, Megyerrel, Hidassal és Gerlával volt határos, birta a sedteői vagy zsidói Csák család. III. András zivataros uralkodása alatt, midőn a zsarnokoskodó olygarchiát még a király és a törvény sem volt képes féken tartani, történt: hogy egy hatalmaskodó, garázda főur, István, Márkusnak fia, (az okmány szavai szerént „fortissimus tyrannus regni nostri") fogságba ejtette Csák Andrást, Adorjánnak fiát s e sanyarú és huzamosabb ideig tartott fogságból csak akkor bocsátotta szabadon, miután váltságdijul 400 finom ezüst márkot lefizetett. András e váltságdijat rokonától, Sándor gróftól, Egyednek fiától, ki

akkor a jenei várnak volt várnagya, vette kőltsön. Elmulván a kiszabott határidő, Sándor gróf visszakivánta kőltsönadott pénzét s miután Csák András eleget tenni képes nem volt, ugy egyeztek meg, hogy annak árában örökösen átirandja Sándor grófra Murul nevű békésvármegyei birtokát. András király, a helyett, hogy a zsarnok Istvánt megfékezte volna, beleegyezett a Csák és Sandor gróf közt létrejött egyességbe s az orodi káptalant bizta meg, hogy a kir. emberrel egyetemben a hely szinére kimenvén s a szomszédokat, nevezetesen a békési kir. vár jobbágyait öszehiván, szerezzenek magoknak tudomást arról, hogy a kérdéses Murul jogosan illeti e Csákot s örököseit? és igy, általa jogosan eladható e? és ha igen, akkor, megtévén a határjárást, Sándor grófot abba törvényesen vezessék be. A dolog csakugyan ugy állott, amint Csák állitotta, minélfogva Sándor gróf Murul birtokába törvényesen, minden ellenmondás nélkül bevezettetett. Ezen határjárási s örökbevallási okmány kiadatott 1423 eszt. az orodi káptalan által hiteles másolatban Dánfoky Gergelynek, Dánfoky Bek fiának, hogy Murulhoz való jogát kimutathassa. Innen kitetszik, hogy a dánfoki Bekek az okmányban emlitett Sándor grófnak utódjai voltak. Határos volt pedig akkor, midőn Sándor gróf a birtokba bevezettetett, Murul Megyerrel (az okmányban Methew) Kamuttal (az okmányban Kamatolth) Hidassal, mely valahol Békés mellett a Kőrösparton fekhetett és Gerlával. Sok oly név fordul elő ezen érdekes okmányban, mely ma már nem létez, péld. Teluklabrét, Körtvélyértő, Balatonmező, Középrét, Tövisesszék, Poklostelek sat. Hogy pedig Murvahely akkor tekintélyes helység lehetett, mutatja nemcsak a jó ár, melyen eladatott, hanem az is, hogy az oklevélben két temploma emlittetik: egyik szent Mártonnak, másik szent Miklósnak szentelve.

Különösen a genealogra nézve sok tekintetben érdekes ezen örökbevallási okmány. Világos abból, hogy a Csáknemzetség már a XIII. században Sedtőről azaz Zsidóról irta magát és Békésvármegyében is birtokos volt. Látjuk abból továbbá, hogy az okmányban nevezett Sándor gróf a Csáknemzetségből eredett, mert hiszen maga Csák András is rokonának (cognatus) nevezi őt. Látjuk abból végre, hogy a vármegyénkben hajdan sokbirtokú Dánfoki Bekek vagy Vekek is a Csáknemzetségnek voltak sarjai. Ezt igazolja azon körülmény is, hogy Nagy Iván szerént még a XV.

század elején élt II. Csák István is hol zsidóinak, hol bekynek irja magát.

Az okmány szerént a Csákyak ezen ágának következő nemzedékrendje jő ki:

CSÁK ADORJÁN,
élt 1270 év táján.

Zsidói Csák András,
eladja Murult Sándor grófnak, 1295. eszt.

Péter. János.

A mi Murvahelynek további sorsát illeti, birták azt egész a XV. század elejéig a fentnevezett Sándor grófnak utódjai, a dánfoki Vekek vagy Bekek, kiknek egyik ága e birtoktól vette fel a Muroli nevet.

1412 eszt. Dánfoki András, Gergely és Benedek, Jánosnak fiai, Veknek pedig unokái az orodi káptalan előtt örökáron bevallják Békésvármegyében fekvő Murol nevü birtokuknak egy harmadát Muroli Antal, Bereczk, Benedek, Anasztáz és Erzsébetnek, Muroli Sebestyén gyermekeinek, s azok örököseinek, mint valódi rokonaiknak.

1424 eszt. Dánfoki András és Benedek, Dánfoki Beknek fiai békésvármegyei Mwryul nevü birtokukat, az orodi káptalan előtt, 100 uj forintokért elzálogositják Maróthy Jánosnak s fiának Lászlónak.

1426 eszt. ugyanazok a fenebbi birtokot Maróthy Jánosnak s fiának Lászlónak, az orodi káptalan előtt 200 ezüst márkáért, egy márkát 4 frttal számitva, örökáron eladják.

Birtak még ezeken kivül Murvahelyen a gerlai Abrahamffyak is néhány telket, mint az 1383 eszt. egyességlevélből kitetszik.

A XV. századon tul már Murvahely mint község okmányainkban elő nem jő. Csak a későbbi időkben emlittetik itt ott, mint Békés városa területéhez tartozott puszta.

A mi már a fentebb emlitett, a Csáktörzsből eredett Beke családot illeti, annak egy ága később Dánfokról, másik ága Bélmegyerről irta magát. Okmányaink nyomán e családról következő nemzedékrendet lehet összeállitani:

BEKE de BÉLMEGYER.

Mihály. Mátyás. András. György.
1373.

János.

András, Gergely, Benedek,
de Dánfok. 1412.

Adorján. Tamás. László. János.
1426.

Németi.

Hogy hajdan, nevezetesen a XVII. században Gyula városa neveztetett volna Németinek, a mint Mogyoróssy János ur állitja, az nem áll. Alapszik pedig Mogyoróssy urnak ezen tévedése azon körülményen, hogy ő az általa idézett károlyfehérvári oklevélben az interpunctiokat nem olvasta helyesen. A nevezett okmányban ugyanis, ha azt helyesen olvassuk, nem az áll: hogy Rákóczy György Németit másképen Gyulát, továbbá Ölvödöt, vagy másképen Halászteleket adományozza diószegi Gellér Györgynek, hanem ez: hogy Német másképen Gyula-ölvödöt; (Németh alias Gyula Ölved) és igy a Német melléknév nem Gyulára, hanem Gyula-ölvödre vonatkozik.

Németi, melyről itt szólunk, jelenleg Vésztő határához tartozó puszta. Róla csak annyit tudunk, hogy 1560 eszt. falu volt s hét portából állott, melyeknek birtokosai voltak Horváth Petrovics György és Bene János.

Harruckern J. Gy. 1736 eszt. adománylevelében Nemeskereki neveztetik másképen Németinek, pedig ez, tudtommal soha e nevet nem viselte.

Nyárszeg.

Egyike azon faluknak, melyek valaha a mostani gyomai határterületen léteztek. Azon helyen állott, hol most az ugynevezett Nagyállás lévén, az urad. szesz- és serfőző gyár áll.

Az 1560 eszt. öszveirás emliti mint falut. Somogyi Mátyás özvegye birt benne egy portát. 1601 eszt. pedig Vámossy Bálintné született Cserepy Anna birt itt részbirtokot s azt az egri káptalan előtt végrendeletileg férjére és Ferencz fiára ruházta. A családnak ezen ága kihalván, Nyárszeg Vámossy Bálint testvérére, Istvánra szállott, ki előbb Csongrád, azután Heves, végre Pest várm. volt alispánja s magtalanul elhalt, minélfogva Nyárszeg rokonára, Hamvay Ferenczre szállott, ki azt viszont, 1661 eszt. végrendeletileg nejének, Mocsáry Juditnak adományozta.

A falut a ráczok pusztitották el 1705 eszt. táján.

Öcsöd.

Békésvármegyének Hevesvármegye szélén, az egyesült hármas Kőrös mellett fekvő, virágzó, áldott határu, reformált vallásu magyar községe.

Helynevek: Atrács. Büdösoldal. Gödénylapos. Gyalu. Gyiger. Hékkő. Horga. Homokhát. Őzeleje, Tatárszállás, hajdan falu. Telek, hajdan Fehéregyházának hivatott s hogy itt falu állott, a földből kiásatni szokott sok kődarab mutatja. Veresháza, vagy a sok erektől Eresháza.

Halmok: Büdös. Hék. Kenderesi, hol vizapadáskor még most is látszanak egy hajdankori hidnak maradványai. Mogyorós. Hegyes. Atalag. Vágó. Két. Atrács. Közép. Kajla. Horga. Szőr. Csóva. Csekő.

Szőllők: Félegyházi. Közép. Füzfászugi. Csekői. Kenderesi, itt hajdan a népmonda szerént falu volt. A mellette lévő halomból sok idomtalan koponya és cserépnemü ásatik ki.

Erek: Csökény. Kontra. Atrács. Horgas. Horga. Veker. Büdös. Hék. Kiritó. Csorcsány.

Zugok: Kis. Harang. Császár. Kerekes. Gyigér. Őzény. Takács. Alom Papandrás. Füzfás.

Laponyagok: Lencs. Vágotthalmi. Kovács, mely körül sok tüzkova darab találtatik.

Öcsöd igen régi község. Mint 1217 eszt. fennállott falu emlittetik a váradi regestrumban. Ezen első falut valószinüleg az 1241 eszt. tatárjárás pusztitotta el, mert már a XV. század elején ugy emlittetik, mint puszta. Ugyanis 1421 eszt. Zsigmond király Öri, Bodon, Apres, és Gyema

falukat, továbbá Öcsöd, Miklóslaka és Tokás pusztákat Békés és Zaránd várm. Naspáli azaz Neczpáli Györgynek s László, Demeter, István és János nevü fiainak s osztályos rokonaiknak, iktári Bethlen János fiainak Miklósnak és Péternek adományozza, azon hű szolgálataikért, melyeket irányában György, különösen pedig annak vitéz fia László a husszíták elleni háborukban tanusitottak. Lászlóról különösen azt emliti az okmány, hogy a Neubruck melletti ütközetben kitüntette magát. Ez a László, Nagy Iván szerént, 1435 eszt. trencséni várnagy, 1437 eszt. ottani várkapitány, végre Trencsén vármegyének főispánja volt. A mi pedig a Bethleneket illeti, hogy mi módon voltak azok a Neczpáliaknak osztályos rokonai, az a Nagy Iván által közlött nemzedékrendből ki nem tünik. Miklósról annyit tudunk Nagy Iván jeles munkája után, hogy ő vette fel az Apaffy nevet s tőle származik a később Erdély fejedelmi trónján ült Apaffy család. E szerént Öcsödöt valaha a szélesen elterjedt Bethlen családnak azon ága birta, mely később erdélyi fejedelemségre vergődött.

Hogy már most visszatérjünk a fenebbi okmányban megnevezett birtokokra, hogy ezek közül melyik feküdt Zaránd és melyik Békésvármegyében, az az okmányból ki nem tünik. Öri, Apres, Miklóslaka, Tokás napjainkban sem Békés, sem Zarándvármegyében nem léteznek. Bodon, vagy mostani elnevezéssel Kisbodon, Zarándvármegyei község s még 1560 eszt. is, az akkori öszveirás szerént, a Bethlen család birta.*) Gyema alatt a békésvármegyei Gyoma értendő, melyet hajdan csakugyan a Bethlen család birt s ennek jogán szállott a XV. században a Dóczyakra. Öcsöd pedig nem más, mint a mostani békésvármegyei hasonnevü község.

Ugy látszik, hogy a fentnevezett Neczpáli családnak csakhamar ezután magva-szakadt. Legalább nem láttam okmányt, mely e családról a XV. századon tul említést tenne, hacsak a neczpáli Juszth család nem ágazott ki belőle. Valószinü innen, hogy Öcsöd és a többi nevezett birtokok később tisztán a Bethlen családéi lettek. Hogy meddig volt Öcsöd Bethleneké? valamint mikor alakult másodszor faluvá? azt bizonyossággal meghatározni nem

*) L. Fabian G. Arad várm. leirása.

lehet. De a kezeink közt lévő okmányok a XV. század végére vagy a XVI. század elejére mutatnak. Mert mint adózó község előfordul egy a budai kam. levéltárban eredetiben, a gr. Károlyiak levéltárában pedig hiteles másolatban lévő 1555 esztendőről szóló öszveirásban. Ezen öszveirás szerént akkor Öcsöd, vagy legalább annak egy része, a Kunsághoz tartozott.

Valamint az első falut a tatárjárás, ugy a másodikat a török háboruk pusztitották el. Igy hevert düledékeiben egész a XVII. század elejéig.

1612 esztendővel kezdődik Öcsödnek harmadik időszaka. Ekkor t. i. Wesselényi Ferencz nádor és kir. helytartó Öcsöd pusztát Rédey István, Pál, László, Péter és János testvéreknek, néhai Rédey Pál fiainak adományozta, mint a ki valamint általában a török hadjáratok alatt, ugy különösen Eger vára védelmében vitézségét kitüntette. Az okmányban az áll, hogy a Rédeyek Öcsödöt azolőtt is birták s ezt okmányokkal is bebizonyitani tudták, de okmányaik Eger várának a török kezére való jutása alkalmával elvesztek. A fentnevezettek be is igtattattak e birtokukba minden ellenmondás nélkül a leleszi Convent által longa manu Kállón. Hogy azelőtt birták volna Öcsödöt, arról okmányaink nincsenek. Ha csakugyan ugy volt, akkor valószinüleg Bethlen jogon, mint ezeknek rokonaik, birhatták azt.

A mint a Rédeyek Öcsödöt birtokukba keritették, megnépesitették azt. Az uj lakosok, kik Öcsödöt megszállották, részint Heves, részint Békésvármegyeiek voltak. Ezekhez sok felsődobszai reformált vallásuak is csatlakoztak Abaujból. Az utóbbiak ugy látszik nagy csapatban szállották meg Öcsödöt, 1650 körül, mert magokkal hozták a Felsődobszán használt harangot is, mely még most is megvan s körülirása következő: „Me curavit fieri Gener. Dn. Stephanus Geringzy de Paszaczecz S. C. A. M. Part. Hung. Super. Campest. Vice Capit. in propr. Possess. Felső Dobsza mense. — Anno 1633.“

A Rédeyeken kivül a falu egy részét birta a Lasztóczy család. Ugyanis egy a Károlyi-levéltárban lévő okmány szerént Lasztóczy János és nővére Lasztóczy Judit, Bába István neve, Gál Lukács nevü öcsödi jobbágyukat ötszáz tallérért és egy lóért a jobbágyság alul felszabaditják s Bekényben Csongrádvárm. egy jobbágytelket reá ruháznak.

Fenállott ez a harmadik falu egész a XVIII. század. elejéig. Ekkor a magyarság ellen Bécsből feluszitott ráczság, 1705 eszt. táján megrohanta Ôcsödöt. A megrémült lakosok futottak, ki merre tudott, de mégis volt annyi idejök a menekülésre, hogy a Felsődobszáról magokkal hozott harangot az állványról levették és a Kőrösbe, a még most is Harangzugnak nevezett helyre elsülyesztették, azon reményben, ha Isten békésebb időket enged és elébbeni lakhelyeiket elfoglalhatják, majd ott megtalálják azt, vagy ők, vagy maradékaik. Igy pusztult el most már a harmadik Ôcsöd, s miután a pusztán hagyott házakat a ráczság felgyujtotta, összerombolta, csupán csak a templomnak falai maradtak fenn éktelenül a Kőrös partján.

A szathmári béke létrejöttével negyedszer települt Ôcsöd. Történt ez 1715 eszt. Némely elébb Ôcsödön lakott, de a falu elpusztulása után Ujvárosra menekült jobbágyok, nevezetesen Török Lukács, Makai István és Török János, azon folyamodvánnyal járultak magok és több társaik nevében, Piskolton lakott Rhédey Mihályhoz, engedné meg, hogy elébbeni lakhelyeiket elfoglalhassák és Ôcsödöt ujra fölépithessék. Rhédey ezt megengedte ezen foltételek alatt:

1. Hogy minden külön kenyéren lévő gazda évenként szent György napkor két máriást tartozik fizetni a földes urnak.

2. Három évre minden taxától fölmentetnek, ugy azonban, hogyha valamelyikök ezen idő alatt elköltözni fogna, tartozik az egy forint elmenőpénzen kivül az ott tarttózkodása idejére esett taxát is a biró kezébe letenni.

3. Ezen föltételek alatt átadatik nekik Ôcsödnek egész határa, valamint Tatárszállás és minden szántó, kaszáló, marhajáró helyekkel és halászati joggal együtt.

De az volt most a bökkenő, hogy Ôcsödre, mint elpusztult helyre, már elébb a kir. fiskus is rátette volt kezét. Azonkivül ezen zürzavaros időben, midőn Békésvármegyében tulajdonképen földesur nem is volt, minden község azt tette, a mit maga akart. Igy történt, hogy az Ôcsödön települni kezdők, a szomszéd turiak, szentesiek, kürtiek által folyvást háborgattattak, kik marháikkal az ôcsödi határra tömegesen rámentek és marháikat azon legeltették. Minélfogva jónak látták a települők a szegedi kir. kamarai praefecturához is folyamodni és annak pártfogását is kikérni. Comet Jozsef, akkori praefectus, ki is adta 1715. febr. 6.

részükre a védlevelet, szigoruan letiltván a szomszédokat, hogy azok az öcsödieket háborgatni ne merészeljék. Igy mindkét részről segittetve, a falu 1715 eszt. szerencsésen, most már negyedszer, megtelepült. Az uj lakosoknak első gondja volt, magokat egyházilag szervezni. Ennélfogva az elébbeni, pusztán állott templomot, kitatarozták és a harangzugba sülyesztett harangot is kihuzván, egy a templom előtt felállitott haranglábra felhuzták s azt mai napig is használják.

Most már az öcsödi határra nézve elkezdődött a pör a kir. fiskus és a Rhédey család közt. Már 1715 eszt. az első alakuló és tisztválasztó vármegyei gyülésen fölkelt kisrhédei Rhédey László és a fiskus által elfoglalt Ôcsödöt és Tatárszállást magának vissza adatni kérte, de a rendes törvénykezés utjára utasittatott. Midőn 1723 eszt. Harruckern J. Gy. első, 1736 eszt. pedig másodizben birtokaiba bevezettetett, a Rhédey család Ôcsöd, Bélmegyer, Ôsvény és Tatárszállásra nézve mindannyiszor ellene mondott a beigtatásnak, nevezetesen 1723 eszt. Rhédey László, Ádám, Sándor és Ferencz, 1736 eszt. pedig László és Ferencz. Hogy később miként egyenlittetett ki ez ügy, nem tudom. De most Rhédeiek Ôcsödön nem birnak.

De más részről az öcsödiekkel a vármegyének gyült meg a baja. Miután t. i. a vármegye 1715 eszt. megalakult, az öcsödieket is adó alá fogta. Ezek azonban ragaszkodván a Rhédeyek által kiadott szerződéshez, melynél fogva három évre minden taxa alul fölmentettek, az adónak semmi áron magokat alávetni nem akarták. Ennélfogva oly zendülés támadt a községben, hogy 1716 eszt. az oda rendelt vármegyei öszveiró bizottmány be nem mehetett a községbe. De csakhamar lecsendesült a felzaklatott lakosság s már a következő évben megtörtént az öszveirás és az öcsödiek is elvállalták a reájok vetett adót. Ekkor Ôcsödöt csak 24 család lakta s vagyonuknak öszves becsára 2570 frtot tett.

Ezóta a község nevezetesebb eseményei közé számitja a következőket :

1734 eszt. készült az első révhajó a Kőrösön.

1744. a szentesi földből $^1/_3$ rész, mely Veresházának neveztetik, az öcsödi határhoz kapcsoltatott. Ugyanezen évben készült Ôcsödnek maig használatban lévő pecsétnyomója.

1747. igazittatott el az öcsödiek és a kunszentmártoniak közötti határpör.

1770. az eddig öcsödiek által birt báboczkai puszta törvényesen a Keglevich családnak oda itéltetett.

1784. nagy árviz boritotta a határt, különösen Veresházát. Ugyanez évben a mostani templomnak alapköve letétetett Kuthy Ádám lelkész és esperes idejében.

1804. épült a mostani torony.

1816. nagy árviz, mely magában a községben is sok kárt tett.

1831. cholerában meghalt 93 egyén.

1856. a torony magasabbra épittetett és rézzel befedetett, de már a közetkező évben a füstvezető kémény kigyuladván, az egész torony leégett, minélfogva 1858 eszt. ujra kellett azt fölépiteni.

1864/5 megtörtént a legelő elkülönzés. Jutott minden telek után 18 hold.

Öcsöd lakosainak száma, az utolsó névtári adatok szerént, most következőleg áll:

Helvét hitvallásuak	—	5515.
Agostai hitvall.	—	51.
Rkatholikusok	—	48.
Óhitüek	—	7.
Zsidók	—	73.
	Összv.	5694 lélek.

Ölvöd.

Most puszta Gyula mellett. Gyulai gróf Wenckheim család allodialis birtoka. A hajdani falunak nyomai még a mult század derekán meglátszottak, de ekkor a hely vadaskertnek alakittatván át, eltüntek.

Ölvöd régenten derék curialis nemes hely volt, ugy hogy vármegyénk területén, Halászteleken kivül, alig lakott valahol több birtokos nemes a XV. században, mint Ölvödön. Ezek közül némelyek, mint tisztviselők is szolgálták a vármegyét, péld. Ölvödi Barnabás Békésvármegye követje volt a hires budai 1447 eszt. országgyülésen, midőn Hunyadi János kormányzói hivatalában megerősittetett. Ölvödi Mihály alispáni hivatalt viselt 1461 eszt.

Sok birtokos magyar nemes család, a mint a következők bizonyitják, Ölvödről irta előnevét. Ezek valószinüleg hajdan egy törzsből eredtek s csak később, az egymástól való megkülömböztetés végett, vettek fel különféle mellékneveket péld. Vörös, Szakálos, Farkas stb. ugy hogy a hajdan vármegyénkben szélesen elterjedt, de most már innen elpusztult Ölvödi családot méltán sorozhatjuk vármegyénk legrégibb, legősibb családai közé.

Midőn 1461 eszt. Maróthy Lajos és Mátyás Zeleméres vagy Királyság nevü birtokukért igénypört támasztottak s Mátyás király által a hely szinére vizsgáló bíróság volt kirendelve, ezen bíróságnak elnöke volt a fentnevezett Ölvödi Mihály alispán, birótársa ölvödi Chegzei Balás szolgabiró. Jelen voltak, mint szomszédok és tanuk: Ölvödi Simon Márknak fia, ölvödi Vörös Jakab, Ölvödi Barnabás (valószinüleg az, kit elébb mint országgyülési követet emlitettünk) Ölvödi János Antalnak fia, ölvödi Szabó János és Mátyás, Ölvödi Antal Gálnak fia, ölvödi Nagy István, Ölvödi Péter és János, ölvödi Szakálos Péter és Gergely, ölvödi Szabó Pál, ölvödi Kenpe Gergely, ölvödi Földes Demeter, ölvödi Chák László, ölvödi Uras Demeter, Ölvödi Gergely, ölvödi Eötvös Albert, ölvödi Chenke Balás, ölvödi Farkas Lőrincz, Ölvödi János Lőrincznek fia, ölvödi Fodor Pál és ölvödi Serteldi András. Miután pedig mindezekről azt mondja a nevezett okmány, hogy a vizsgálat alkalmával a hely szinén személyesen jelen voltak, innen azt lehet következtetni, hogy legnagyobb részük Ölvödön lakott is. Mert azt nem igen lehet föltenni, hogy egy idegen család érdekében valahonnan messziről oda fáradtak volna. Most már Ölvödön, hol oly sok birtokos nemes udvarában oly pezsgő lehetett valaha az élet, élettelen némaság honol. Más helyek, melyek akkor puszták voltak, egypár század leforgása alatt népes falukká, virágzó városokká lettek: Ölvöd ellenben, mely akkor számos uri lakhelyekkel diszelgett, elpusztult ugy, hogy még nyoma sem látszik s csak a történetbuvár kutatja ki poros okmányok nyomán, hogy az valaha mily virágzó hely volt. Igy változik a világ sora!

De menjünk tovább. 1472 eszt. midőn Mátyás király által a tartsai és szarvasi birtokok urozi Veer Mihálynak adományoztattak, a bevezetéshez királyi embernek volt kinevezve ölvödi Földes Demeter.

1469 eszt. midőn gerlai Abrahamffy Tamás Maróthy Mátyás ellen hatalmaskodási pört inditott azon oknál fogva, minthogy ez birtokait fegyvereseivel megrohanva fölprédálta, jobbágyait rabságra hurczolta, gerlai halastavát földulta, a dolog megvizsgálására Mátyás király által a káptalaniak mellé királyi emberekül voltak kinevezve ölvödi Földes Demeter, ölvödi Chenke Balás, ölvödi Serteldi András, es László, ölvödi Aranyos Bálint, ölvödi Telek Bálint; az Abrahamffyak ügyvivője és meghatalmazottja pedig volt ölvödi Szakálos Gergely. Végre Maróthy Mátyás bünrészese volt ölvödi Lőrincz János, kiskirályi birtokos.

1470 eszt. a fentnevezett gerlai Abrahamffy Tamás és fia Sebestyén követtek el hatalmaskodást rokonuknak, gerlai Abrahamffy Istvánnak gerlai és mezőmegyeri birtokán. Bünrészeseikül emliti az ezt tárgyazó okmány Telek Albert, Kolcsár János, Ötvös Benedek és Kenézy Bertalan ölvödi nemeseket.

1505 eszt. élt Ölvödi János nádori itélő mester, ki II. Ulászló királytól Némethire, mely a terjedelmes ölvödi birtoknak egy kiegészitő része volt, uj adományt nyert.

1612 eszt. midőn Öcsöd Rédey Pál fiainak adományoztatott, a beigtatáshoz kir. emberekül voltak kinevezve ölvödi Békéssy István és ölvödi Nagy László.

Mindezek, a különféle vezetéknevek alatt létezett Ölvödi családnak vármegyénk területén való hajdani elterjedettségéről tesznek tanubizonyságot, valamint azt is mutatják, hogy e családnak egyes ágai még a XVII. században is léteztek és Ölvödön birtokosok voltak. Hogy hogyan és mikor pusztultak el innen? vagy léteznek e netán más vezetéknevek alatt más szomszéd vármegyékben? azt ki nem fürkészhettem.

A mi már magát a falut illeti, a fennebbiekből kitetszik, hogy annak jóval a XV. század előtt kellett településnie

Az 1560 eszt. öszveirás nem emliti az akkor adó alá vetett községek sorában, pedig bizonyos, hogy akkor még létezett. De a gyulai várnak csaknem falai alatt lévén, valószinüleg másnemü szolgálatokat tettek az ölvödiek a vár körül, azért nem vetettek adó alá.

Létezett még a XVII. század végén is, mert Rákóczy György azon részét, mely a Melegh család magva-szakadtával szállott a koronára 1656 eszt. diószeghi Gellér György-

nek és váradi Tóth Jánosnak adományozta. Ez a része neveztetett máskép Németinek vagy Gyula-ölvödnek.

Hogy még 1666 eszt. is fenállott mint falu, mutatja egy akkori, okmánytárunkban közlött záloglevél, mely szerént Dobóczy Péter és Ferencz testvérek szentjánosi és kerekegyházi, Békésvármegyében létező részbirtokukat huszonöt évre zálogba adják Ólvöd falu lakosságának, névszerént a falu meghatalmazottjainak Kincses Miklósnak, Gyerleki Istvánnak és Vad Benedeknek. Lakosai ekkor Kolosváry György esperes jegyzéke és Ember Pál egyh. történelme szerént helvét hitvallásu magyarok voltak.

Végre ütött Ólvödnek is végzetes órája. Ez is, oly sok mással az 1705 eszt. körül itt pusztitott ráczok garázdálkodásainak esett áldozatul s többé hamvaiból föl sem éledt.

Orosháza.

Hazánknak ezen legnagyobb, legnépesebb magyar faluja, fekszik Békésvármegyének Csongrádba nyuló legdélibb csúcsán, termékeny rónaságon. Földesura a gr. Károlyi, Apponyi és Trautmannsdorf család, mely Orosházán Harruckern jogon birtokol. Diszesiti, több magánépületen kivül, két evang. és a rkath. paplak, a jó karban álló piaczon lévő evang. iskola, egy evang. rézzel fedett toronnyal ellátott és rkath. templom.

Helynevek:

Kakasszék, tulajdonképen Kákásszék, nevét vette az itt sürün termett, hasonnevü növénytől. Gyopáros, 25 holdnyi területü lugsavas vizállás, a partjain termő gyopárfűtől (Ruhrkraut) neveztetett el. Gyopárhalma, 517 hold területü földdarab, nagyobb részben szőllővel beültetve. Borzum. Kisszék. Kishalom. Mécseshalom, a szájon forgó monda szerént tulajdonképen Mecsethalom, azért, mert itt valaha török mecset állott. Monor, hajdan falu. Szenttornya, hajdan falu. Báró Eötvös birtokrészén kivehetők még a hajdani templomnak nyomai s ezek körül a temető helye, hol az eke még most is sok embercsontot kifordit a föld gyomrából. Csákó, hajdan falu.

Hogy honnan vette Orosháza ezen nevét, azt bizonyossággal meghatározni nem lehet. Sokan, köztük a hires Dugonics András is, azt állitják, hogy e helyen valaha oroszok, keleti vallásuak laktak volna s Orosházának neve tulajdonképen Oroszháza lenne. Ezt azonban semmi történeti érvvel bebizonyitani nem lehet, sőt minden okmányok, melyek eddig kezeimen átmentek, nem Oroszházának, hanem Orosházának nevezik azt. Véleményem szerént a hely ezen nevét valamely, még a legelső település alkalmával itt létezett, oszlopokon nyugvó előcsarnokkal s mintegy előre nyúló orral ellátott épülettől vehette s onnan neveztetett el Orrosháznak, később pedig Orosházának. Ezen véleményemben megerősit az: hogy Arad, Csanád és Békés vármegye területén sok oly helyet találunk, melyek kétségtelenül az ott létezett épületek különféle alakjáról nyerték elnevezésöket, pél. Ajtós, Gerendás, Kamarás, Pitvaros, stb.

A szájon forgó monda szerént a mostani orosházi határon hajdan két hasonnevü falu létezett, az egyik a mostani községtől nyugot felé, mintegy negyed órányira, hol még most is észrevehetők a régi sánczolatok és sok embercsont ásatik ki; a másik a jelenlegi községtől délfelé. És csakugyan, ha a kezeinknél lévő okmányokat vizsgáljuk, azon meggyőződésre jutunk, hogy a XV. és XVI. században a mostani orosházi területen két Orosháza nevü községnek kellett léteznie.

Ezeket előre bocsátva, lássuk már most mikor létezett ez a két Orosháza? mikor pusztult el? és kik voltak birtokosai? Lássuk elébb az első, nagyobb Orosházát, mely a mostani falutól nyugotnak feküdt.

Fennállott ezen Orosháza mint község, már a XV. század derekán. Birtokosa volt a hasonnevü család, mely a XVI. század elejéig pusztán csak Orosházinak nevezte magát, de a nevezett század elején fölvette az orosházi Komlóssy nevet. Ez a család birta mind Orosházát, mind Komlóst a hozzájok tartozó pusztákkal, egész a XVI. század végeig, a midőn kihalt. Közülök ezeket ismerjük:

1471 eszt. midőn Szilágyi Erzsébet, Mátyás királynak édes anyja, az Orosháza tőszomszédjában lévő Szenttornyát a szüz Máriáról nevezett budai prépostságnak adományozta, királyi emberekül voltak kinevezve Mátyás király által Orosházi Mihály és Balás.

1517 eszt. tehát épen a reformatió kezdetének évében Gyulay Lászlóval és Péterrel a krakkói egyetemen tanult Orosházi Tóbiás. Hogy a fentnevezett kettő közül melyiknek volt fia? papi pályán volt-e? és az egyetemről hazajövet hol működött? az nem tudatik. Egyébiránt a krakkói anyakönyv sokakat emlit, kik a XVI. században ezen vidékről látogatták meg e távollévő egyetemet, mielőtt a tudományt szomjazó ifjak szeme Wittenberg felé fordult.

1525 eszt. élt orosházi Komlóssy Ferencz. Ez osztatlanul birta Orosházát. Azonkivül birta Békés vármegyében Egye falut, Csanádban Komlós falunak egy részét a hozzá tartozó Földeák és Somogyteleke pusztákkal. Birtokaihoz tartoztak azonkivül Orosháza körül a következő puszták: Apáthateleke, Keresztelőkő, Gellértkuta, Óthegyü, Tekéletlen, Szilasegyház, Komokegyház, Monyorósegyház, Földvárteleke. Apáthateleke valószinüleg a mai Apácza, Szilasegyház: Szőlős, Földvárteleke, Földvár. A többi helynevek Orosháza táján, tudtommal, már nem léteznek. Ebből látszik, hogy Ferencz nagybirtokú ur volt. Azonban fiai nem lévén, II. Lajos királytól kieszközölte a beleegyezést, hogy halála esetére, a különben csak fiágot illető birtokai Erzsébet, Borbála és Anna leányaira száljanak. Valószinü, hogy valamelyik vejét fiusitotta Ferencz s ez fölvette az orosházi Komlóssy nevet, mert Ferencz halála után is emlitetnek az orosházi Komlóssyak, mint Orosházának birtokosai, nevezetesen Kálmán, ki 1560 eszt. élt s két fiai voltak, Ferencz és Antal, kikben a család 1590 év táján kihalt.

Igy már most ezen Orosháza a kir. fiskusra szállván, Fejérkövy István nyitrai püpök és kir. helytartó azt, a mennyiben tudniillik a 32 jobbágytelket meg nem haladta, Szász Györgynek, Tegzes Jánosnak és Pesthy Pálnak adományozta s ezek 1591 eszt. Invocavit vasárnap előtti kedden az egri káptalan által, nem ugyan a hely szinén, de Egerben, longa manu a birtokba be is vezettettek. Ellene mondott a beigtatásnak Serényi Miklós, mint kereszturi Torma Dániel, János és Miklós nevü árvainak gyámja, ezeknek nevében, honnan azt lehet következtetni, hogy a kereszturi Torma család igényt tartott Orosházához. Valószinüleg a kihalt orosházi Komlóssyaknak valami vérrokona lehetett.

Ez az Orosháza nem csekély község lehetett. Az 1560 eszt. öszveirás ugy emliti mint 72 nádori kapuból állott

falut, melyek közül Komlóssy Kálmán birt tizennyolczat, Glésán Miklós özvegye nyolczat és Glésán László özvegye negyvenhatot. Ezek után itélve lakosainak száma, ha egy nádori kapura csak öt lelket számitunk, háromszáznál több volt.

A mi a Glésán családot illeti, ez eredetileg Székely-család volt és Geysesről irta magát. Közülök kitünt Miklós, kit Csabacsüd alatt emlitettünk. Később e család ismét Erdélybe tette át lakását. Itt élt 1571 eszt. Miklós maros-széki ülnök és 1601 Kristóf, Székely Móses hive. (L. Nagy Iván M.-orsz. családai.) Valószinüleg a Komlóssy családba való beházasodás által jutott Orosháza egy részének birtokába, mert birtokai a Komlóssyakéval együtt emlittetnek.

Hogy micsoda vallásuak és nemzetiségüek lehettek ezen Orosházának lakosai, azt tudni nem lehet. Csak azt tudjuk okmányaink nyomán, hogy még 1591 eszt. létezett mint falu, mert a fenebb felhozott adomány levélben még possessionak és nem praediumnak neveztetik s colonusai emlittetnek. Mikor 1733 eszt. a vármegyei küldöttség erre járt és a helytartó tanács utasitása nyomán az itt ott felmaradt templom düledékeket vette számba, az orosházi templomnak még meglátszottak dülekéi, ugy hogy azokból ki lehetett még azt is venni, hogy a templom rkath. vallásu templomok formájára volt épitve. Mikor 1744 eszt. a mostani orosházi lakosság ujra telepitette a helyet, talált a régi falu helyén még egy vén körtefát, hellyel-hellyel árkolásokat s azok közt szőlőtőkéket. A szájon forgó monda szerént végre, mikor Orosházának lakosai szétfutottak, harangjokat a földvári pusztán egy mély kutba sülyesztették. Mondják, hogy e század elején Hengermüller Mihály haszonbérlő kerestette is azt és a kutban szerencsésen reá is akadtak, de mikor már annyira kihuzták, hogy a harang meg is látszott, akkor a reá kötött láncz elszakadt és a harang annyira visszasülyedt, hogy a további munka sikerhez nem vezetőnek látszott s abban hagyták. Mindezek oda mutatnak, hogy Orosházát is 1705 eszt. táján a ráczok pusztitották el, mint oly sok mást.

A mi a másik Orosházát illeti, mely a mostani falutól délfelé feküdt, ez szintén a XVI. században falu volt. Birták pedig egy akkori öszveirás szerént a Thuróczy, Csanády és Jakus családok. Ez hamarább pusztult el, mint amaz. Már 1655 eszt. midőn a Jakusféle birtokrészt Wesselényi Ferencz

nádor és kir. helytartó Básty Jánosnak adományozta, ugy emlittetik, mint puszta. Básty e birtokba minden ellenmondás nélkül bevezettetett a jászói Convent által longa manu Szendrő végvárában 1655 eszt. jun. 9.

Egy más részét ezen Orosházának Rákóczy György erdélyi fejedelem keresztszegi Kis Péternek és Andrásnak adományozta 1646 eszt. azon vitézségükért, melyet mint osgyáni Bakos Gábor kapitánysága alatt állott csapatvezetők az 1644 eszt. hadjáratban tanusitottak.

De még azon évben III. Ferdinand ugyanazon birtokrészt Kovács Jánosnak, Szél Mihálynak, Zólyomy Györgynek és Török Bálintnak adományozta. Midőn ezek, szintén Szendrőn, 1647 eszt. decz. 2. a birtokba bevezettettek, a beigtatásnak, törvényes harmincz nap alatt, ellene mondott a fenebbi keresztszegi Kis András a maga és testvérei nevében.

Hogy e családok közül, melyik jutott valósággal az adomány birtokába, nem lehet tudni.

Annyit tudunk még ezen másik, kisebb Orosházáról, hogy lakosainak 1560 eszt. a szomszéd fecskésiekkel valami határvillongása volt, melyet törteli Kun Balás gyulavári kapitány, Horváth István békési és Szentmiklóssy Balás zarándi alispánok intéztek el.

Elpusztult ezen kisebb Orosháza, a fenebbiek szerént, az 1560—1646 évek közt.

Legtovább tartotta magát ezen Orosháza birtokában a Básty család. 1675 eszt. Básty László a maga birtokrészét elzálogositotta Török Bálint és Szarka Péter, 1681 eszt. Básty János a magaét ugyanazoknak és Hódi András és János, mindnyája vásárhelyi lakosoknak, egyenként hátvanhat magyar forintokért. Ez az oka, hogy midőn a mostani orosházi magyarok a községet ujra telepitették 1744 eszt. a vásárhelyiek minden módon háborgatták őket, igényt tartva az orosházi területhez.

Midőn a török végre e vidékről elüzetett, a kir. fiskus Orosházára is, mint uratlan birtokra rátette kezét. 1723 eszt. pedig, a többi fiskalis birtokokkal együtt ez is Harruckern J. Györgynek adományoztatott s ő még azon évben a birtokba bevezettetett. Ellene mondott a beigtatásnak szendrői Török Sándor, de ugy látszik, sikertelenül. Ellenben Básty János Harruckernt, illetőleg a kir. fiskust, pörbe fogta. A pör végre azzal egyenlittetett ki, hogy Harruckern Ferencz Básty Jánosnak Orosházáért 1750 eszt.

1600 forintot kénytelen volt lefizetni, minélfogva ez a további keresetet megszüntette.

Igy hevert düledékeiben Orosháza egész az 1744. évig s a terjedelmes határ a vásárhelyiek által közlegelőül használtatott.

1744. Orosháza ujonnan való településének epochalis éve. Erről ezt irja Orosházának első jeles lelkésze Horváth András az első számu anyakönyvben: „Tolna vármegye Zomba nevü helységében, mely mint fiókgyülekezet a szentlőrinczi anyaegyházhoz volt kapcsolva, több évig szabad vallásbeli gyakorlatnak örvendett egy ágostai hitv. evang. gyülekezet, szent beszédeket és a tanuló ifjuság oktatását a tudós és jámbor Dénes Sándor oktatótól nyervén. Idővel szaporodván Zombán a rkatholikus hivek, a földes uraság elébb rkath. lelkészt hivott, azután nagyhamar az evangelikusoknál a szent beszédek tartását, utóbb a mindennapi könyörgéseket betiltotta, végre az evangelikusok imaházát is elvette. Keserü fájdalmak közt a szegény evangelikusok elhagyták házaikat, szántóföldjeiket s fölszedvén családjaikat, bujdosva jobb hazát keresni indultak. Az uj lakhely keresésében fő ügyvivőik voltak Ravasz György, Rajki Pál, Szilasi István, Szalai János, Sitkei Mihály, Német György, Győri István és Kövze István. Ezek a Tiszán átkelvén, B.-Csabán megállapodtak s lakhelyért könyörögtek báró Harruckern Ferenczné́l. A jó Isten ugy igazgatta szivét ezen urnak, hogy kérelmök meghalgattatott s kiadott szerződési oklevelében nem csak szántó és legelő földeket s lakhelyeket, hanem még szabad és nyilvános vallásgyakorlatot is biztositott számokra. Az igy czélhoz jutott honkeresők hirt adván többi zombai atyafiaiknak, időközben többen is jöttek utánok és miután mindnyájan B.-Csabán, az ottani lakosok emberszerető, kitünő jószivüségökben részesülve közel egy évig tartózkodtak volna*) 1744 esztendő szent György napján megvetették a helység fundamentomát. A gyarmat csakhamar hetven párra szaporodott s miután

*) Még ezen időből felmaradt a szivélyes baráti viszony a csabaiak és az orosháziak közt. A csabai tót barátibb viszonyban él az orosházi magyarral, mint a berényi, komlósi és szarvasi tóttal. Ritkán fordul elő Csabán nagyobb gazdánál lakodalom, temetés, sőt disznótor, hogy ott az ember orosházit ne látna.

eddig a velök jött Dénes Sándor tanitó szolgálatával élt volna, még ezen esztendőben meghivta rendes papjául Horváth Andrást, ki szent hivatalát sept. 3. meg is kezdette." Ennyit a derék Horváth András Orosháza keletkezéséről.

A vásárhelyiek, kik eddig, mint bitangot, bitorolták az orosházi határt, kaján szemmel nézték az uj község keletkezését, a jövevényeket minden módon háborgatták, midőn azok házaikat épitették, szilaj lovaikat és szarvasmarháikat rá eresztették sátraikra, nem egyszer éjjel sátrairakra ráütöttek, mint az ellenség, és azokat fejeik felett szétrombolták, sőt egyszer épen maga a biró és az egész tanács rájok mentek, megnézendők, hogy miféle jogon foglalják el az eddig általok használt határt.

De mindez mitsem használt. Orosháza csakugyan fölépült és évről évre nagyobb virágzásnak, gyarapodásnak indult. Hogy mindjárt eleinte nagy remények voltak hozzá kötve a többi evang. egyházak részéről, mutatja az, hogy már az egykorú Markovicz, nagynak, roppantnak (ingens) nevezi, midőn verses krónikájában keletkezéséről az 1744 évnél igy szól:

Emergit campis ingens Orosháza venustis;
azaz
Áldott rónán a roppant Orosháza merül fel.

S valóban Orosháza is azon alföldi községek közé tartozik, melyeknek lakossága kedvező viszonyok folytán évtizedről évtizedre szemlátomást szaporodott. A névtárakat és a népszámlálási adatokat egybevetve volt Orosházán:

1745 eszt. hetven pár azaz m. e.		210 lélek.
1819 eszt. — — — —		8680 —
1827 eszt. — — — —		9581 —
1837 eszt. — — — —		9911 —
1852 eszt. — — — —		10915 —
Most a lélekszám igy áll:		
Ágostai hitvallásu	—	11964.
Rkatholikus	—	569.
Helvét hitvallásu	—	249.
Görög nem egyesült	—	70.
Görög egyesült	—	18.
Zsidó	—	210.
Ösz.		13107 lélek.

Ha már most hozzá tesszük Szénást, Földvárt, Sámsont, Csorvást, Sz.-Tornyát, Gyopárhalmát, Csákót, Bánfalvát, melyeknek lélekszáma a háromezeret meghaladja s melyek mind orosházi rajok, innen az tünik ki hogy itt a magyarfaj ötven év alatt még egyszer annyira szaporodott.

De mindennek daczára a nép még soká nem tudta megszokni e vidéket. Igy péld. még 1790 évben komoly lépések történtek a községben, hogy az öszves orosházi nép fölszedi sátorfáját és elmegy innen, minthogy a transennalis katonaság élelmezésével, szállitásával nagyon sanyargattatott. A vármegyének kellett közbelépnie, hogy más szándékra téritse.

Egyébiránt Orosháza ujabbi települése óta nevezetesebb eseményei közé számitja a következőket :

1744. épült az első, csak sárból öszvevert templom. Ugyanekkor Orosháza a vármegye által három évre minden adó és közmunka alul fölmentetett.

1747. és 1748. a vármegyéhez felsőbb helyről rendelet érkezett, hogy az orosházi evangelikusok templomát hányassa szét és az istenitiszteletet szüntesse meg. Erre a nép ijedve a templomba sietett és ott a régi gradual szerinti 727 sz. éneket énekelte, de a rendelet teljesedésbe nem ment.

1773 eszt. virágvasárnap hetében nagy fergeteg, mely sok marhát egész a Marosig hajtott és elpusztitott.

1777. megengedtetett, hogy erős anyagból, de a templomtól különálló tornyot épithessenek az orosháziak.

1785/6. fölépült a mostani templom.

1784. alakult a rkatholika egyház.

1795. nagy aszály következtében jóformán aratás nem volt.

1816. gyertyaszentelő hetében a gyászos emlékezetü fergeteg sok kárt tett. Ekkor történt, hogy egy csapat lovaskatona Orosházáról indulva, a sámsoni Szárazérbe veszett.

1817. a tüz 40 házat elhamvasztott.

1830. az ev. templom megnagyobbittatott.

1831. jul. 16-tól sept. 2-ig 1406 egyén lett a cholera aldozatává.

1832. épült a rkath. templom.

1844. apr. 24. ünnepelte a község fenállásának százados ünnepét, mely alkalommal a község a kórházra és az egyházra 800 pft. alapitványt tett.

1862. alakult a helvét hitv. egyház.

Ösvény.

Füzesgyarmat határában a Berettyó mentén fekvő puszta. A XV. és XVI. században falu volt. Felét Izsákai Zorárd, másik felét pedig a Bessenyey nemzetség*) birta. Zorárd a maga részét 1440 év táján pázmáni Birossy Antalnák és Benedeknek, István fiainak elzálogositotta. E birtokrész később kiváltatott, mert 1552 eszt. Izsákai Oszvald birt Ösvényen 22 portát, az akkori öszveirás szerént. A Bessenyeyrész erőszakos foglalás utján szintén idegen kézre került volt, de azt sok költség és fáradozás után végre Bessenyey László visszaszerezte, s nem nézvén azt, hogy ő fáradott és költekezett annak visszaszerzésében, mint jó testvér és rokon a jászói Convent előtt 1433 eszt. bevallotta testvérének Istvánnak s unokatestvérének Lászlónak, az öket illető részt. A bevallási okmányból a Bessenyeyeknek ezen nemzedékrendje jő ki:

BESSENYEY LŐRINCZ.

Miklós.		László.
László.	István.	László.
1433.		1433.

A XVI. század közepe táján Ferdinand király Ösvényt szebeni Strausz Jeromosnak adományozta, ez viszont e birtokát 1560 eszt. a pozsonyi káptalan előtt kisserényi Serényi Mihálynak 40 forintért és egy fehér szőnyegért örökáron eladta.

Ösvénynek további sorsáról és birtokosairól hallgatnak okmányaink. Csak annyit tudunk róla, hogy mikor 1723 és 1736 eszt. Harruckern J. Gy. e birtokba bevezettetett, a kisrédei Rédeyek ellene mondottak a beigtatásnak, de sikertelenül.

---

*) E szerént a Bessenyey család valaha birtokos volt Békésben. Különböző ez a Nagy Iván által közlött Bessenyeyektől. Legalább a nemzedékrend össze nem vág. Mikor halt ki, nem tudom. De egy 1453 eszt. okmány szerént a biharvármegyei Dancsházát hivták valaha Bessenyőnek. Ezt a dancsházi Danczok birták a XVI. században s valószinü, hogy a Bessenyeyek e birtokról változtatták később nevöket Dancznévre.

Pata.

Mint 1299 eszt. Békésvármegyében létezett falut emliti Jerney a m. nyelvkincsekben. Hogy honnan meritette ezt Jerney, nem tudom mert fájdalom, nem igen idézi állitásaiban a forrást. Most Pata nevü hely, tudtommal, Békésvármegye területén nem létez.

Pázmán.

Füzes Gyarmaton felül, Biharvármegye szélén fekvő puszta. Területén, Rábé felé van egy náddal benőtt ösvény, mely királyutjának neveztetik, nem mintha valaha valamely királyunk erre utazott volna, hanem mert hajdan erre vezetett a Berettyón keresztül a rendes királyi vagyis országút.

Pázmánt, a XIV. században, a Czobor család birta, a mint kitetszik egy a Tudom. gyüjt. 1831. 3. füz. közlött okmányból.

De nagyobb részét birta Pázmánnak a hasonnevü család, mely Szánthóról irta magát s külömböző volt a panaszi Pázmán családtól, vagy meglehet, ennek egy mellékágát képezte.

1422 eszt. Zsigmond király parancsa folytán szánthói Pázmán János és szánthói Pázmán András, Kozmának fia, a váradi káptalan által bevezettettek a békésvármegyei pázmáni részjószág birtokába, melyet zálogban birtak Miklóstól és Fülöptől, Lászlónak fiaitól.

Talán ezeknek valamelyike vette fel később a Biróssy nevet. Mert egy 1449 eszt. okmány szerént pázmáni Biróssy Mihály, Antal és Benedek, Istvánnak fiai, a váradi káptalan előtt atyafiságos osztályra lépnek ösvényi és pázmáni részbirtokaikra nézve.

A következő században a Nadányiak kezén találjuk Pázmánt. Az 1560 eszt. öszveirás szerint birtokos urai voltak: Nadányi Mihály, Miklós és Györgynek özvegye, azonkivül Litterati György özvegye is birt két portát.

Ezen családok valamelyikének jogán tartott igényt Pázmánhoz a Vasváry család. Mert az első alakuló gyülésen, mely 1715 eszt. Békés városában tartatott, felszólalt Vasváry István a kir. ffskus ellen, hogy ez Pázmánra, Bélme-

gyerre és N.-Harang ra rátette kezét, mely az ő családját illeti, de a rendes pör utjára utasittatott.

Pázmán már a XIV. században falu volt. Az 1330 eszt. pápai tizedbeszedési jegyzék ugy emliti, mint egyházat, melynek Gergely nevü papja a pápa részére adózott.

Halulbég lajstroma szerént már 1541 eszt. törökkézen volt s Cséf, Sima, Királytelek és Miráddal együtt a szolnoki praefecturához tartozott. Az 1615 eszt. török lajstromban is előfordul azon faluk közt, melyek már 21 év óta a töröknek az adóval tartoznak. Innen azt lehet kivenni, hogy még a XVII. században is falu volt, s valószinü hogy ezt is a XVIII. század elején itt garázdálkodott ráczság pusztitotta el.

Peszczerő.

Csekély puszta a fehér Kőrös mentén, Gyula és Vesze közt. Némelyek, a név hasonlatosságánál fogva, de minden hivatkozás nélkül valami okmányra, azt hiszik, hogy itt állott hajdan a régi okmányokban gyakran előforduló bíczerei apátság. Ez azonban nem áll, mert:

a) Ez a hely régibb időkben mindig Pescereu, Peszczera, soha Biczere név alatt elő nem jő. Az utóbbi név csak később ragadhatott reá. Még Harruckernnek 1736 eszt. adománylevelében is Peczér a neve.

b) A régi okmányok tanubizonysága szerént a biczerei apátság nem Békés, de Orodvármegyében; nem a váradi, de a csanádi püspökségben feküdt, a mint ezt kétség alá nem eshető okmányokkal bebizonyitotta Fabian Gábor Arad vármegye leirásában, kimutatván az apátság hol fekvése helyét is.

Mindamellett Peszczerő igen régi hely. Már a XIII. század elején falu volt. A váradi regestrum mint oly helyet emliti, melyben Hollós nevü ügyvivő lakott.

Az 1560 eszt. öszveirás szerént birtokosai voltak: Abrahamffy István, Székely Márton, Lajos Imre, Zterzenkovics Mátyás és Békéssy Péter. Állott pedig ekkor a falu 48 portából.

Pél.

Nagy-Pél jelenleg Gyula mellett fekvő falu; Kis-Pél ugyanannak határában fekvő puszta.

Előfordul Jász-Pél név alatt is, nem azért, mintha lakosai valaha netán jászok lettek volna, mert azt tudjuk, hogy a Jászság soha idáig nem terjedt, hanem azért, minthogy tán egy részének birtokosa valaha a Jász család volt. Jász Lukács csakugyan birta a XVI. század derekán a szomszéd Fövényest s valószinüleg Pélnek is egy részét. E birtokosától neveztethetett el Jászpélnek, épen ugy, mint napjainkban Simándnak egyes részei Bánhidi Simándnak, Edlspacher Simándnak stb.

Legrégibb birtokosa Pélnek, kiről okmányaink emlékeznek, volt a Maróthy család. Maróthy János macsói bán és fia László 1418 eszt. a csanádi káptalan előtt tiltakoznak a gerlai, nadabi, erdőhegyi stb. birtokosok ellen, mint a kik illetéktelen foglalásokat tesznek Gyula, Vári, Apáti, Pél s több más birtokaikon.

A Maróthiakról Pélnek ezen része a kir. fiskusra, majd a Hunyadiakra szállott. Birta még Corvin János herczeg is. Utána a brandenburgi őrgrófé lett. Majd ismét, ennek elköltözése után, a kir. fiskus tette rá kezét. Még az 1560 eszt. öszveirás is a fiskust emliti, mint Pél egy részének birtokosát.

Más részét Pélnek a Haraszthy család kezén találjuk a XVI. század elején. Ezt azonban Haraszthy Ferencz, szörényi bán és orodi főispán 1510 eszt. némely bánáti, fehér- és pozsegavármegyei birtokaival együtt 25 ezer forintért örök áron bevallotta lévai Cseh Zsigmondnak, János nevü fiának és Bakos Mihálynak. Talán e családból való volt azon Harasztos Domokos, ki Békésvármegyét az 1447 eszt. országgyülésen képviselte.

Végre 1560 eszt. birtokosok voltak még Pélen Mágocsi Gáspár, Abrahamffy István és Pászthory János.

Lehoczky szerént létezett vármegyénkben a XVII. században Pélyi nevü birtokos család. Nem tudom, honnan merithette a nevezett iró azt, hogy 1690 eszt. vármegyénknek alispánja Pélyi András lett volna, a mi épen nem valószinü, mert hiszen ekkor a vármegye még török kézen volt s csak 25 évvel később kebeleztetett vissza és igy nem hihető, hogy akkor alispánja lett volna.

Piski.

Még az 1728 eszt. vármegyei öszveirás ugy emliti, mint Csaba határához tartozott pusztát. Most itt e nevet nem ismerjük. Valahol a fehér Kőrös mentén fekhetett, Vesze körül.

Eredetileg neve Püspöki volt s már szent László korában fenállott, mint falu. Szent László a fehér Kőrös mellett, Békés vármegyében fekvő Püspöki, Fejérem, Ketesd és Vesze falukat, lakóikkal együtt az egri püspöknek adományozza. Ezen adományt átirja és megerősiti IV. Béla 1261 eszt.

Birta pedig Püspökit az egri püspökség egész 1446 esztendeig, amikor, minthogy a püspöki székhelytől távol feküdt, a többi három faluval együtt elcserélte a Maróthy családnak némely Pestvármegyében lévő birtokaiért.

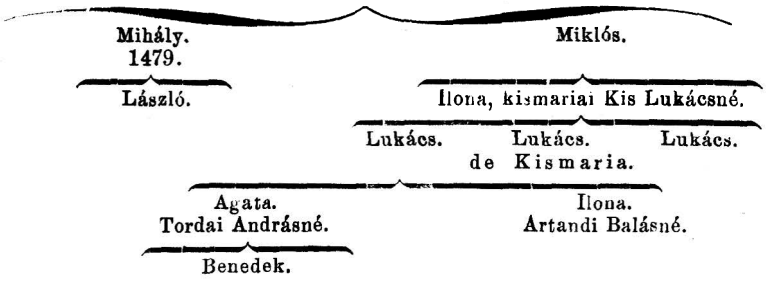
A Maróthy család magva-szakadtával ez is a koronára szállott. Az 1560 eszt. öszveirás is ennek birtokában találta. Állott pedig ekkor már csak négy kapuból, ennélfogva félig meddig puszta volt.

Póhalom.

Azon öt faluknak egyike, melyek hajdan a mostani gyomai határterületen léteztek s melyeket 1705 év táján a ráczság elpusztitott. A falu helye még most is meglátszik.

Ősi birtoka volt a kőrösladányi Nadányiaknak. 1479 eszt. birtokos ura volt Nadányi Mihály, Márknak fia s akkor még kiskorú Lászlónak atyja, testvére pedig Miklósnak, kinek leánya Ilona kismariai Kis Lukácshoz ment férjhez s ezzel három, egyidőben élt Lukács nevü fiakat szült. A legöregebbnek egyik leánya Agata Tordai Andráshoz, másik leánya Ilona Artandy Baláshoz ment férjhez, minélfogva Nadányi Mihály 1479 eszt. nádori meghagyás folytán kénytelen volt a Kismariai családhelieket a hozományra és a jegyajándékra nézve Nadány, két Gyarmat, Gyéres, Kovácsi, Póhalom, Méhes, Siveltő, Bucsa, Barsa és Boldogasszony teleke nevü birtokból kielégiteni. Az okmányból következő nemzedékrendet lehet kiállitani :

NADÁNYI MÁRK.

Kovachich, formulae solennes styli 230 l. szokása szerént, a vezetékneveket kihagyva, egy okmányt közöl, mely szerént Sofia nevü özvegyasszony a maga, továbbá Mihály és István fiainak, nem különben Krisztina és Margit leányainak nevében 1479 eszt. valamely káptalan előtt tiltakozik a Budán, sz. Lőrincz klastromában lakó Paulinusok ellen, mint a kik a határjárás alkalmával póhalmi birtokán törvényellenes foglalást tettek. A fenebbiekből ugy látszik, hogy ez a Sofia valamely Nadányinak volt özvegye, jóllehet a Nadányiaknak Nagy Iván által közlött leszármazási táblájáu a XV. századbeli Nadányiak közt Mihály és István testvéreket nem találni.

Az 1560 eszt. öszveirás szerint birták Póhalmát Nadányi Gyárfás özvegye, Nadányi János, Nadányi Ferencz és Nadányi István. Állott pedig ekkor Póhalma 39 nádori kapuból.

A Nadányiak, idő jártával, a török háborúk alatt Békésből elköltözvén, kiestek Póhalma birtokából, de a falu, mint feljebb mondottam, 1705 évig fenállott, mig végre a ráczok elpusztitották. A még fenmaradt templomnak anyagját a turiak hordták el s templomuk épitésénél fölhasználták. Midőn 1733 eszt. a vármegyei bizottság Póhalmát szemügyre vette, élt még olyan, a ki azt vallotta, hogy ő is egyike volt azoknak, kik a póhalmi templom anyagját Turra szállitani segitették.

Serkecz.

Mint pusztát, emliti az 1728 eszt. vármegyei jegyzőkönyv. Most ily nevü helyet vármegyénk területén nem tudok. Valahol Varsánd körül kellett lennie, mert egy 1232

eszt. okmány, Zerhet név alatt mint olyat emliti, mely Varsánddal volt határos, a Kőrös mellett feküdt és azon birtokok közé tartozott, melyeket II. András Miklós grófnak, Ugrin érsek testvérének vissza adott. Lásd Árpád kori uj okm. tár VI. 504.

Az 1560 eszt. öszveirás szerint birták Mágocsi Gáspár, Mágocsi András, a nyitrai káptalan és a kir. fiskus.

Sima.

Most puszta Kőrös-Ladány és Tur közt. Hajdan e terjedelmes pusztán két falu létezett: egyiket hivták Simának, másikat Simaszigetnek.

Némi csekély rommaradványok mutatják még most is a két falunak hol fekvését. Simán még most is van egy mély pincze, mely azonban annyira be van hányva, hogy tatarozás nélkül bemenni nem lehet. Az ugynevezett Simai berekben pedig, fák közt észrevehetők egy régi épületnek, templomnak vagy zárdának fundamentomai. A hagyomány azt tartja, hogy apácza zárda volt. Ez a simai berek hajdan meglehetős terjedelmü erdő volt, most azonban mindinkább pusztul.

Simától vette nevét a hajdan vármegyénk területén nagybirtokú, szélesen elterjedt Simay család, melynek most már csak egy ága birtokos vármegyénkben. Közülök okmányaink nyomán a következőket ismerjük:

Simai Jánosnak fiai János, Imre és Sebestyén mint kir. emberek emlittetnek Ege határjárásánál 1435 eszt.

Simai Péter, csejti földesurnak kérelmére megengedi Hunyadi János kormányzó, hogy Csejt külső Szolnok vármegyéből Békéshez átkebeleztessék 1449 eszt.

Simai Gergely, jelen volt mint tanu, midőn Hunyadi János Kerekegyháza, Battonya stb. birtokába beigtattatott 1455 eszt.

Simai László, Mátyás király udvari embere, kinek Mátyás király megengedi, hogy Sima és Félhalom birtokait érintő Kőrös vizén hidat épithessen és azon vámot szedhessen 1471 eszt.

Simai Gergely békésvármegyei rovásoló (adószedő) 1503 eszt. Neje volt muroni Veer Borbála.

Simai Lengyel Péter és Simai Lengyel Benedek, testvérek; továbbá: Imre, Jánosnak fia, Miklós és Imre, Sebestyénnek fiai, Benedek, Jánosnak fia, Gergely és Simai Naszpáry Gergely félhalmi közbirtokosok 1466 eszt.

Simai Gergely az orodi káptalan által határjárást eszközöl Simán, mely alkalommal Simai István kivont karddal ellenáll a határjárásnak 1520 eszt.

Simai Mátyás békésvármegyei alispán, kinek alispánsága alatt a vármegye törvényszéki közgyülései rendszerént Kamuton tartattak, 1533 eszt.

Simai Ferencz és Gáspár birtokaikra nézve 1533 eszt. barátságos egyességre lépnek. Gáspárnak neje Veer Katalin.

Simai Borbély György, jeles hadvezér, az erdélyi öszves hadak fővezére. † 1603 eszt.

Simai Borbély András, egri hadnagy, az előbbinek testvére.

L. Bethlen Farkas VI. 526. és Nagy Iván II. 163.

Simai Menyhért 1561 eszt. simai közbirtokos.

Simai Miklós, Ferencz és Mátyás testvérek, simaszigeti birtokaikat zálogba adják Tóth Mihálynak és Jánosnak 1656 eszt.

Simai Miklós Sima, Csejt és Félhalom birtokait örökáron eladja Végh Mihálynak 1665 eszt.

Simai János, Györgynek fia, meghalt 1765 eszt. Mándon, Szabolcs várm. hová Békésből költözött volt.

Ugyanezen Györgynek testvére volt Sándor.

Simai Péter Békésből Szabolcs vármegyébe költözött, Kálló-Semjénben és Ujfehértón lakott, de onnan 1767 eszt. Kenderesre, Hevesbe jött. Ettől kezdve a családnak nemzedékrendje ez:

PÉTER.

János.		Péter.	Mihály.	Ferencz.	
Péter, † nőtelenül.		István.	János.	András, † debr. tanuló.	Ferencz.
István. Hosszupályiban.	József. Sámsonon.	Imre.	Janos, békésvárm. csendbiztos.	Lajos. Kunhegyesen.	János. Túron.

E szerént a családnak ivadékai most Hosszúpályiban, Sámsonban, Kunhegyesen, Túron és Szeghalmon vannak

szétszórva, kik azonban a régi Simai birtokokból mit sem birnak.

A család, a XV. századnál régibb, mert már a XIV. század elején emlittetik Sima és igy már ekkor kellett léteznie az azt birt Simaiaknak is, csak hogy okmányaink egynek sem tartották fenn nevét. Egyes ágaik, mint feljebb láttuk, különféle mellékneveket vettek föl, péld. simai Borbély, simai Lengyel, simai Naszpáry stb. Ezek közül ma már egy sem létez. Legalább Nagy Iván jeles munkájában nem találom.

A mi már magát Simát illeti, ez már egy 1326 eszt. csudaballai határjárási okmányban ugy emlittetik, mint falu. Az 1330 eszt. pápai tizedbeszedési jegyzék szerént, parochia volt s akkori papja, Domokos nevü, a pápa részére adózott.

1561 eszt. Simának birtokosai voltak: Szalay Albert, Kagyóczky Kelemen özvegye, Mező László özvegye, Harangi Gáspár, Móré Mátyás, Bőtő János, Simay Menyhért, Vatay János, Mező Mihály; Simaszigetnek pedig: Szalay Albert, Várasy Boldizsár, Mező László öszvegye, Móré Mátyás, Horváth Gáspár, Viczmándi István özvegye és Badóczy Kelemen özvegye.

Innen látjuk, hogy a hajdan nagybirtokú Simaiak már a XVI. században mindinkább elszegényedtek s birtokaik más családok kezére jutottak. Végre Simai Miklós, Ferencz és Mátyás, a XVII. század derekán, a még meglevőt is elidegenitették, ugy hogy unokájok Péter, kénytelen volt Szabolcsvármegyében uradalmi tisztséget vállalni, ahonnan 1767 eszt. került le Kenderesre.

Mind Simát, mind Simaszigetet a török hadjáratok pusztitották el. 1730 eszt. a Szőke család birta. Mi jogon? nem tudom.

Sopron.

B.-Csaba határához tartozó puszta, a csabai határ legvégén, Orosháza felé. A csabai római kathol. atyafiak 1750 év körül telepedvén le Csabán, midőn már az evangelikusok m. e. harmincz éve itt laktak és a határ birtokukban volt, nem lévén másutt kiosztható urbéri föld, Sopronon kapták ki részüket s még most is ők birják s ha vannak is Sopronon

itt ott evang. tanyák, azok csak később, vétel vagy csere utján, jutottak emezeknek kezére.

A terjedelmes soproni pusztán hajdan két falu létezett, a mi onnan tetszik ki, hogy a régi okmányokban mindenütt igy emlittetik „két Sopron.“ Hogy a pusztának melyik táján állottak e faluk, azt ma már meghatározni nem lehet. Midőn 1733 eszt. a vármegyei bizottság a m. kir. helytartó tanács rendeletéből erre járt, még meglátszottak a hajdani soproni templomnak fundamentomai s a nép azt állitotta, hogy az anyagot a török hordotta el Gyulára és Szarvasra. Ma már, a szántás következtében, ezek is eltüntek.

Az árpádházi királyok korában Sopront a szekcsői Herczeg család birta s miután a Herczeg és a Héderváry családok egy közös törzsből eredtek, a Németországból jött Henneburgi Hedrik és Volfger grófoktól, valószinüleg ezen jogon adományozta Zsigmond király 1437 eszt. Sopront Héderváry Lőrincz nádornak és örököseinek, de a beigtatásnak ellene mondott szekcsői Herczeg Ráfael, a maga és testvérei nevében.

Később, ugylátszik „két Sopron“ a korona birtokába jött, mert V. László király azt Kerekegyház, Asszony, Veresvinga, Kerekvinga, Baktornya, Batonya, Iratos, Dombegyház, Szihond és Kinged nevü birtokokkal együtt, 1455 eszt. Hunyadi Jánosnak és fiainak adományozta, s Hunyadi e birtokba 1455 eszt. febr. 24. minden ellenmondás nélkül be is igtattatott az orodi káptalan által. Van ugyan Aradvármegyében is hasonnevü hely, mely szintén e birtokokhoz közel esik: de hogy itt a békésvármegyei Sopront kell érteni, mutatja az, hogy az aradvármegyeinek neve nemis Sopron, hanem Sofronya, mig ellenben a békésvármegyei az 1561 eszt. öszveirásban is ugyanazon néven fordul elő, mely a Hunyadiféle adománylevélben áll, t. i. két Sopron.

Már az 1561 eszt. öszveirás szerént két Sopront különféle nemes családok kezén találjuk. Birták pedig: Zterzenkovics Mátyás, Székely Miklós, Békéssy Péter, Abrahamffy István, Gáspár és Boldizsár, Nagy Balás és Székely Márton.

Ezentul két Sopron többé mint falu, elő nem fordul. A török hadjáratok alatt pusztult el.

Szarvas.

Vármegyénk ezen legvirágzóbb mezővárosainak egyike, fekszik a Berettyóval egyesült hármas Kőrös mellett, Békésvármegyének Hevesbe nyuló csúcsán, termékeny síkságon, melyet itt ott hátasabb, völgyesebb helyek és halmok váltanak fel. Utczái, szabályozás következtében, egyenesek és szélesek. Diszesebb épületei: az evang. és rkath. templom, a két evang. paplak, az emeletes gymnasium és vendéglő, a casino, azonkivül gr. Bolza kastélya a Kőrösparton, diszes kerttel, több uradalmi és magánlak.

Lakosainak száma évtizedről évtizedre tetemesen növekedett. 1819 eszt. volt 11730; — 1821 eszt. 14126; — 1839 eszt. 15452; — 1850 eszt. 17,530. Most a lelkek száma Szarvason igy áll:

Agostai hitvallásu	—	19428.
Római katholikus	—	1285.
Görög katholikus	—	352.
Helvét hitvallásu	—	98.
Nem egyesült görög	—	63.
Zsidó	—	612.
	Öszv.	21838 lélek.

Helynevek:

1. Puszták: Káka, Halásztelek, Décs, Nagykondoros, Nagycsákó, Csabacsüd, hajdan csupa faluk.

2. Határrészek: Hurkás, Halászteleknek egy része, hol Jancsovics István lelkésznek szép kertje és selyemtenyésztése megnézésre méltó. Örménykut, kis Décsén, hajdan örmény haszonbérlők birták. Cselin, valaha nagy méhtenyésztő hely volt. Cholerás, az 1831 eszt. elhalt szőllőbeliek temetőjével. Rózsás. Sirató, állitólag onnan vette nevét, mert vizállásos, szikes föld lévén, az utas nem egyszer megsiratta rosz utját. Ezüsthegy, azért neveztetett el igy, mert a kiosztáskor a tulajdonosok az urad. tisztet ezüst tallérokkal kenték. Érpart. Öregszőllős. Maczóér, egy Maczó vagy Mátyás nevü hirneves pásztortól vette nevét, ki e tájon legeltette nyáját. Nagyér.

3. Halmok: Strázsahalom a csabai országuton. Balczó. Kishalom, Középhalom. Szappanos. Öreg. Gyilkos. Kettős. Farkas. Kákahalom. Bogdán. Hegyescsúcs. Rózsás. Zöld-

halom. Azonkivül számos halom van a tanyákon, melyek tulajdonosaiktól vették neveiket, péld. Simo, Galohalom stb.

4. Erek: Nagyér, Gyilkosér, Keresztér, Nagyfok, Kisfok, Határér, Kákafok, Bogdánér, Maczóér, Sirató.

5. Zugok: Nyulzug, oly keskeny, hogy a nyulat benne el lehet fogni. Mangol, hajdan a festőknek volt mángorló helye. Maczózug. Motyózug. Bikazug. Kis erdő, most a városnak füzes erdeje. Krinolin, azért neveztetett el igy, minthogy legujabban apró részletekben kiosztatván, többnyire krinolinban járó tisztesb nők vették haszonbérbe.

* * *

Markovicz Mátyás szarvasi pap s e vidék multjának a mult század derekán élt szorgalmas kutatója azt állitja, hogy Szarvas hajdan sem mint falu, sem mint puszta nem létezett, hanem a mostani Szarvas városa főutczájának egyik feléig terjedett a halászteleki, más feleig a kákai puszta, ugy hogy Szarvas városa e két pusztán van fölépitve. Markovicz ezt bizonyosan egy, az ő idejében szájon forgott hagyomány után állitja s állitását támogatja az, hogy Szarvas csakugyan, egész a XV. századig mint különálló birtok sehol elő nem fordul s csak a nevezett századbeli okmányaink kezdik azt mint ilyet emliteni, még pedig fölváltva hol Szarvas, hol Szarvashalom név alatt.

Ez utolsó nevét kapta a hely egy feltünő magasságu halomtól, melyet Szarvashalomnak neveztek s Béla királynak névtelen jegyzője feltünő magasságánál fogva monsnak azaz hegynek nevezi. Feküdt Szarvas városa mostani főutczáján, közel a Kőrös vizéhez. Fenállott egész a XVII. század végeig. Ekkor a szarvasi török bég széthányatta s helyén mély sánczokat ásatott s azokba a Kőrösvizét eresztette. Markovicz Mátyás idejében még éltek oly aggastyánok, kik hajdan a törököt szolgálván, e halom széthányatása körül dolgoztak.*)

---

*) Tumulus ingens intra oppidum, formae sphericae, coelum versus elevatus, sed a turcis postea ligonibus disiectus et in terreum propugnaculum, profundissima in circuitu fossa excavata aquisque ex Crysio, iuxta latus propugnaculi septemtrionale eo derivatis bene provisa, nunc desolata et quisquiliis opleta conversus, propter cer-

E halom sok tekintetben nevezetes. A mint mondtuk, már Béla kiraly névtelen jegyzőjénél előfordul. A névtelen jegyző azt mondja: hogy Árpádnak vezérei Ösöb és Velek, Marót ellen indulván, miután a kórógyi érnél a Székelyekkel egyesültek volna, a szarvasi halom alatt*) usztatták át seregeikkel a Kőröst. E szerént a szarvasi halom neve, ha nem is egykorú a magyarok bejövetelével, de kétségtelenül legelső királyaink korából való.

Ujra emlittetik e halom a XIII. század végén. A kunok közt időzni szeretett s épen azért „kun" melléknevet kapott IV. László királyunk két izben ütteté fel királyi sátorát a szarvasi halmon t. i. 1284 eszt. octoberben és 1284 eszt. deczemberben. E halmon kelt azon két oklevele, melyeket Fehér codex diplom. V. 3. 254 és IX. 2. 270. közöl.

E halom, a környékén nagy mennyiségben tanyázni szokott szarvasoktól vette nevét. Most nálunk szarvast látni nem lehet, de hogy hajdan mily sok volt itt, mutatják a következő adatok. Bél Mátyás, a nemzeti muzeumban lévő kéziratában azt mondja Békésvármegyéről: „e vármegyében, különösen a fási, méhesi és bélmegyeri pusztákon temérdek szarvas van. Azt mondják, hogy néha hatvannál több is legel egy csomóban." — Markovicz Mátyás szarvasi pap, Szarvas városának kéziratban maradt leirásában igy szól: „az én hallgatóim gyakran emlegetik, hogy hajdan itt a város körüli réteken és cserjésekben igen sok volt a szarvas s ők magok is nem egyszer jókora borju nagyságuakat lődöztek le." — Ugyanaz szintén kéziratban maradt verses krónikájában emliti, hogy az általa jól ismert csabai pap, Szalay János (csabai pap volt 1725—1728 eszt.) szeliditett szarvasokat fogott hámba s azokon járt Szarvasra.

vorum copiam, declivitates eius amantium, etiam testibus viris ob senium venerabilibus, turcarum bego huius loci olim servientibus, nomine Szarvas apellatus fuit.

*) Usubu et Velek fluvium Thysciae in portu Beuldu transnavigantes et inde equitantes iuxta fluvium Couroug castra metati sunt — inde equitare coeperunt et fluvium Cris in monte Cervino transnatáverunt — — et iuxta fluvium Tekereu castra metati sunt. Anonym. Cap. 50.

Perque ea successit Schuhajdae tempora Szalay
Csabae, ridicula notus ab arte mihi.
Nam domuit cervos fecitque repente iugales,
Queis Csaba ad Szarvas sueverat ille vehi

azaz

Csabai papságban Szalay felváltja Schuhajdát,
Egy különös dolgát a kinek ismerem én.
Mert ő szarvasokat befogott kocsijába s Csabáról
Gyakran járt azokon szarvasi társaihoz.

Különösen kedves legelő helyük lehetett e szarvasoknak a szarvasi halom, részint feltünö magassága, részint az alatta termett buja fű, részint végre a közelben folydogált Kőrös vize miatt. Hiszen tudjuk már az énekből is, hogy: „a szép hives patakra a szarvas kivánkozik." Ezen itt nagy mennyiségben legelt szarvasoktól vette először is a szarvasi halom a maga nevét, később pedig az annak környékén épült község, ugy hogy Szarvas városa méltán viseli czimerében az előre haladó, délczeg szarvast.

Ezeket előre bocsátva, lássunk már néhány, Szarvas multjára vonatkozó adatot.

Legrégibb okmány, melyben Szarvas mint község előfordul, Zsigmond királynak egy 1425 eszt. oklevele, melynek tartalmát Horváth de initiis et maioribus Jazygum czimü munkájának 97. lapján s utána Fessler a magyarok történelmeiben idézi, de sem ez, sem amaz magát az okmány szövegét nem közli, nevezetesen Horváth csak elejét és végét adja. E szerént Szarvas 1425 eszt. a Jászsághoz tartozott s Ujszásszal együtt egy családnak gondviselése alatt állott. 1425 eszt. kapitányai voltak: János, Tamás és Péter, kik nem tudni mi oknál fogva a jászkún pénztárba a közadót fizetni vonakodtak. Az ügy Zsigmond király elébe terjesztetett elintézés végett. Jóllehet pedig az igazság a jászkun kerület részén volt, Zsigmond mégis, nem akarván a három testvért elkedvetleniteni, mint a kik már eddig is neki nem egyszer hasznos szolgálatot tettek, a dolgot ugy intézte el: hogy a szarvasi és ujszászi kapitányságot továbbra is meghagyta nálok és örököseiknél, azon föltétel alatt, hogy János és Péter évenként husz, Tamás pedig tizenhat arany forintot fizessenek a jászok közpénztárába s valahányszor a jászok fegyverre fognak szólittatni, a három

testvér köteles legyen hat ijas vitézt a maga költségén állitani, egyébiránt minden egyéb közterhektől fölmentve legyenek.

Már most az a kérdés, hogy vajjon itt a békésvármegyei Szarvast kell e értenünk? Igaz ugyan, hogy nem látszik valószinünek, hogy Ujszász és Szarvas, melyek egymáshoz csaknem kilencz mértföldnyire feküsznek, egy embernek igazgatására bizattak volna; de más részről, miután Ujszászhoz közelebb eső, Szarvas nevü hely nincs, — én legalább sem Fényes Elek geogr. szótárában, sem az egyházi névtárakban ilyet nem találtam*) — s miután Szarvas csakugyan most is a kunsággal határos, ezek a körülmények oda mutatnak, hogy itt nem másról, hanem a mostani békésvármegyei Szarvasról van szó. Minthogy pedig ott, hol kapitányság volt, kellett népnek is laknia, innen az következik, hogy a mostani Ssarvasnak helyén már a XV. század elején létezett falu.

Melleslegesen megemlitem, hogy Hellebranth János „Szarvas városáról" czimü, történelmi tekintetben igen gyarló munkájában emliti, hogy a békésvármegyei Szarvast 1279 eszt. Hegun gróf birta. De az okmány, melyet Hellebranth idéz, nem a békési, hanem az Erdélyben belső Szolnok vármegyében maig is létező Szarvasd nevü helyre vonatkozik. Emlékezem, hogy az erre vonatkozó oklevelet a tudományos gyüjtemény valamelyik kötetében olvastam, ahol többek közt az is mondatik, hogy ezen belső szolnokvármegyei Szarvasdot még most is a fentnevezett Hegun gróf maradékai birják, ha jól tudom, hégeni Szénásiak.

Ugylátszik, a XV. század derekán szakittattott el Szarvas a jászkún kerülettől s kapcsoltatott Békésvármegyéhez, mint melyhez geographiai fekvésénél fogva, czélszerübb is volt tartóznia, miután a szarvasi és a jászkun határ közt természetes elválasztó vonalt képez a Kőrös vize. Legalább a XV. század közepén tul sehol többé

---

*) Igaz, hogy a Horváth Péter munkájához mellékelt földabroszon Ujszász tőszomszédjában oda van jegyezve a Szarvas név s innen azt lehetne gyanitani, hogy Ujszász mellett csakugyan létezett valaha Szarvas nevü falu. De én ugy hiszem, e nevet csak ugy gondolomra jegyezte a térképre Horváth, mert az egyházi névtárakban Ujszász mellett ily hely, még mint puszta sem jő elő.

Szarvas mint jászkun hely elő nem fordul, sőt Mátyás királynak a Veerek részére 1472 eszt. kiadott adománylevelében már ugy emlittetik, mint Békésvármegye hatósága alatt állott falu.

Birta pedig Szarvast a XV. század derekán a nagybirtoku gerlai Abrahamffy család. A Maróthyak zileméresi pörében, 1461 eszt. ezek emlittetnek szarvasi birtokosokul: gerlai Abrahamffy Tamás (I.), Bálint, István (III.) és László (II.). Azonban ugyanekkor II. István is birt Szarvason, mert 1469 eszt. egy akkori okmány szerént, a fentnevezett Bálinttal, a szarvashalmi birtokra nézve, atyafiságos egyességet kötött.

Más része Szarvasnak ugyanekkor a kir. fiskus kezén volt. Mátyás király azt 1472 eszt. urozi Veer Andrásnak, édes anyja, Szilágyi Erzsébet udvari emberének adományozta hű szolgálatiért s Veer András e birtokba a budai káptalan által minden ellenmondás nélkül be is vezettetett.

A Veerek békességesen birták Szarvast egész addig, mig a török e vidéket elfoglalta. Ekkor Erdélybe tevén át lakásukat, lassanként Szarvas birtokából tettlegesen kiestek. De mindazonaltal folyvást jogot tartottak hozzá, s midőn Szarvas a többi békésvármegyei helyekkel együtt Harruckernnek adományoztatott, Veer Farkas 1798 eszt. igénypört támasztott a Harruckern örökösök ellen, de a kir. fiskusnak a beterjesztett családfa ellen alapos kifogásai lévén, keresetétől elüttetett.

A mi az Abrahamffyféle birtokrészt illeti, ennek egy része, idő jártával az Abrahamffy családba való beházasodás révén a mezőmegyeri Székely és a Herendi máskép Lajos családokra szállott; más részét a Nagy, Békéssy, Harangi és Zterzenkovics családok kezén találjuk. Hogy ezen utolsó családok mi módon lettek Szarvasnak birtokosaivá? vétel, csere vagy adomány utján-e? azt okmányok hiányában földeriteni nem tudjuk. Elég az hozzá, hogy az 1560/1 eszt. öszveirás Szarvas birtokosaiul ezeket mutatja:

Lajos Imre birt portát	—	3,	fiz. adót	3 frt 30 den.
Nagy Balás	—	— 5	—	5 frt 50 den.
Veer András özv.	—	5	—	5 frt 50 den.
Székely Miklós	—	5	—	5 frt 50 den.
Veer Mihály	—	2	—	2 ftt 10 den.
Zterzenkovics Mátyás özv.				

Békéssy Péter özv.
Harangi Gáspár birt 1 portát.

Ezeken kivül birt még Szarvason némi kis részbirtokot a XVI. században tót sámboki Tárnok Ferencz, a mi onnan tetszik ki, hogy az ő udvari tisztje Juhos János, 1595 eszt. a leleszi káptalan előtt tiltakozott az ellen, hogy miután ura jelenleg Egerben katonáskodik, senki ne merészelje annak Békésvármegyében lévő szarvasi birtokára kezét rátenni. Ezen Tárnok Ferencznek neje volt Derencsényi Margit. A mint feljebb láttuk, ősének, Derencsényi Péternek adományozta volt 1496 eszt. Corvin János herczeg Berényt. Neje jogán birhatta tehát e birtokot Tárnok Ferencz, mely tulajdonképen talán nem is Szarvas, hanem a vele szomszéd Berény határához tartozott.

A fenebbi öszveirás azt mutatja, hogy a 23 portából állott Szarvas ekkor igen csekély község lehetett; legalább, sokkal csekélyebb, mint a vele határos Szent András és Csabacsüd.

Hellebranth János fent idézett munkájában azt mondja, hogy ezen régi Szarvasnak lakosai reformált vallásuak voltak, sőt egész bizonyossággal állitja, hogy a XVI. század elején a Szarvassal határos Décsén protest. főiskola és könyvnyomda létezett. A mi az utóbbit illeti, fentebb mondottam, hogy itt Hellebranth öszvetéveszti az erdélyi Deés városát a békésvármegyei Décse pusztával; a mi pedig illeti az elsőt, hogy Szarvasnak lakosai reformatusok voltak, valószinü, de nem bizonyos. E részben Hellebranth Markovicz után indult, a ki ezt csak szájon forgott hagyomány után irta.

Hogy mikor került Szarvas a török kezére, azt bizonyossággal megmondani nem lehet. 1541 eszt. a töröké még nem volt. Legalább Halul bégnek jegyzékében, azon alföldi helyek közt, melyeket akkor már a török birt, Szarvas nem emlittetik. Valószinü, hogy Gyula várának eleste tehát 1566 eszt. után, miután a török magát e vidéken teljesen befészkelte, került Szarvas is az ő hatalmába s egyrészt a Kőrös, másrészt annak kiöntései, erei közt feküdvén s igy alkalmas védhelynek találtatván, ugy látszik nem a magyar de a török épittete a szarvasi várat, mit azon körülmény is bizonyit, hogy a török hódoltság előtti időkben sehol a szarvasi várról még említést sem találunk. Hellebranth János idézett munkájában közli a szarvasi várnak rajzát, ugy amint azt Han

„Alt und neu Pannonien“ czimü munkájának rajzából lemásoltatta.

A vár valóban igen alkalmatos helyen feküdt. Egy részt erre vezetvén Buda felé az országut, a vár ura uralkodott a Kőrösön való átkelésen. Más részt a gyulai és a szolnoki várak közt középpontot képezvén, szükség esetén mind ebből, mind amabból nyerhetett segitséget.

Ezen időből Szarvasról csak annyit tudunk, hogy 1591 év táján szipahiája vagyis birtokosa, földesura Mezith nevü volt, ki a Bihar vármegyében fekvő Hosszuaszót hódoltatta meg a török részére.*) Már ekkor oly nevezetes pontnak tartotta a török a szarvasi várat, hogy Paproky Bertalan kronikája szerént, 1593 eszt. Szolnokról és Csongrádról 130 ezer fegyverest küldött segitségére Tiffenbach császári vezér ellen.

1595 eszt. került Szarvas a keresztények kezére. Miksa főherczeg ezer huszárt, ugyanannyi gyalogot, 360 arbusirt és 200 német fegyverest 4 ágyuval menesztett Szarvasra. A török ennek hirét vevén, odahagyta a várat s futásban keresett menedéket, de a huszárok által eléretvén, nagyrészt levágatott, tizenöt pedig elfogatott. A főherczeg 300 fegyverest hagyott Szarvason helyőrségül. Ez történt oct. 22.**)

1677 eszt. ismét a törökök hatalmába került Szarvas s ezek azt, mennyire lehetett, kiépitették, megerősitették, körülötte uj sánczokat vonattak. De mindez nem sokat használt. Ugyanis a mieink megértvén, hogy a szarvasi török őrség nem a legjobb lábon áll, 1685 eszt. véletlenül meglepték, ugy hogy a töröknek alig maradt ideje a menekülésre. A futók közül 150 levágatott, 23 elfogatott, a többinek sikerült Gyulára menekülnie. Azonkivül a mieinknek kezébe került 27 ágyú, sok puskapor és élelmi szer. Őrizetül ott hagyatott öt ezred u. m. Gondola, Castelli, Fürstenberg, Mansfeld és egy, nevéről ismeretlen. A mansfeldi gyalogság magában a várban helyeztetett, a többi ezred a községben szállásoltatott el, s nem lévén elegendő istálló, hirtelenében ujak állittattak. Ekkor attól tartván a mieink, hogy miután Gyulán még a török uralkodott, a szarvasi vár is még annak kezére juthat s a mieinknek csak ártal-

*) L. Akad. ért. III. 51.

**) L. Ortelius redivivus 296 l.

mára lehet, jobbnak látták a várat egészen szétrombolni. Igy pusztult el a szarvasi vár 1685 után, miután a lakosság már elébb elszéledt volt.

Minő állapotban találta a helyet Markovicz Mátyás szarvasi pap (1734—1762 eszt.) azt ő maga, Szarvas városa leirásában, igy beszéli el: „Azon időtől fogva, a mint a török e vidéket itt hagyta. e hely 37 évig pusztaság volt, de meglátszottak az egyes épületek, kertek és szőllők nyomai, ugy hogy én magam is láttam szőllőtőkéket és a Kőrös vizében észrevettem a hajdani hid oszlopok maradványait. A török épitmények közül egy, a Kőrös partján lévő, égetett téglából épitett boltozaton kivül más fen nem áll. Mondják, hogy ez török fürdő volt. A moschea, ettől alig egy hajitásnyira, azon helyen állott, hol most a tanitónak istállója van. A föld szine felett meglehetős magasságban fenállott romjait Acsianszky Simon közlakos hányatta szét, midőn lakházát épité. Találtam itt még árkolásokat a váron kivül, miből az látszik, hogy e hely valaha nem nyilt, de bekeritett város volt. Ez árkolások meglátszanak még most is (1760 eszt.) jóllehet már tele vannak hordva szeméttel és trágyával. Magában a mostani városban ki lehet még most is venni a hajdani, négyszögü várnak alakját, melynek gátjai a mostani településkor még oly magasak voltak, hogy azokat alig lehetett megmászni a sáncz mélysége miatt. Ha a viz kimossa a gátak partjait, azoknak gyomrából még most is vastag gerendák végei tünnek elő. A viz, ugylátszik, a Kőrösből vezettetett át a vár sánczaiba s körülfolyta a várat. A várnak szegletein kellett lenni bástyáknak, mert ezeknek nyoma, mind a négy szegleten most is meglátszik. A sánczok ma már pusztulófélben vannak s sok helyütt kocsival is át lehet menni rajtok. A mint szemmel lehet kivenni, a vár négy szeglete a világ négy tájára nézett. A mostani templom ott van, hol hajdan a várnak közepe volt."

1722 azon év, melyben a hajdani Szarvasnak romjain a mostani Szarvas épült. Ezen év elején némely csabai s hozzájok csatlakozott felföldi lakosok azon folyamodvánnyal járultak az akkori uradalmi főtisztséghez, miszerént engedtessék meg nekik, hogy a hajdani szarvasi területen letelepedhessenek. Az engedély részükre, — az ugyanakkor hason czélból folyamodott berényiekével együtt, — ugyanazon az egy napon t. i. 1722 eszt. jul. 23. és ugyanazon egy alakban kiadatott. A települők nagyobb része, ugy-

látszik, gömörvármegyei volt, kik tájbeszédjük szerént e szót: nuž (hát) tušnak ejtik s azért neveztetnek a többi tót atyafiak által gúnynéven tusjakoknak. Ezekhez időjártával sok aszódi jövevények csatlakoztak. A főutcza választotta el őket egymástól. Innen van az, hogy a városnak egyik fele még most is tusjaki, másik fele pedig aszódi oldalnak neveztetik; (tušjacka strana a asódska strana.)

Áldott, terjedelmes határa lévén, népe évtizedről évtizedre gyarapodott számban, jólétben Hiressé tette a várost a mult század végén Thessedik Sámuel által felállitott gazdasági intézet. Nagy befolyással van vagyonosságára, miveltségére az 1834 eszt. Mező Berényből ide áthelyezett esper. főiskola. Mindkettőről szólottunk már feljebb.

De hogy mégis az utókornak fogalma legyen Thessedik Sámuel roppant munkásságáról, jónak láttam itt közleni legalább czimeit, többnyire kéziratban maradt s fájdalom, elveszett munkáinak, dolgozatainak, ugy a mint azokat közli családi jegyzőkönyvében Thessediknek egykoru hivatalnok társa Kristoffy György tanitó. A dolgozatok száma 135 s következők.

Kéziratban maradtak:

1. Verschiedene öffentlich gehaltene Reden über die so höchstnöthige Verbesserung der Schulen auf dem Lande aus Veranlassung der Theresianischen Verordnung, dass die Landschulen in Ungarn nach dem Muster der ausländischen bessern Schulen eingerichtet werden sollen. Im Jahr 1781, 1782, 1783, 1785 bis 1793.

2. Die Beantwortung der Frage des Kaisers Joseph: Ob und wie ferne die Normal Methode auch in den Protestantischen Schulen eingeführt werden könne?

3. Meine Gedanken von Einrichtung einer practisch oekonomischen Landschule im Jahre 1779.

4. Das Lesebuch für die Landschulen in Böhmischer Sprache.

5. Die Schemata meiner Vorlesungen im Jahr 1781, 1782, 1783, 1784.

6. Plan einer Haupt Industrie Schule auf dem Lande, entworfen im Jahr 1789. Auf Begehren des königl. Schulen Inspectors Herrn Jacob v. Werner.

7. 12 §. über das Schulwesen in Ungarn zur Beherzigung für die königliche Literair Deputation im Jahre 1792.

8. 12 Hindernisse der ungarischen Industrie, besonders in der Gegend an der Theiss, im Jahr 1791.

9. Regulirung der Ortschaft und der Schule, der sicherste und kürzeste Weg Industrie und Seidencultur empor zu bringen.

10. Etwas zur Erleichterung der ruinirten Colonisten an der türkischen Gränze, nebst einem Plan, eines mit wenigen Kosten zu errichtenden regulirten Dorfes.

11. Wie könnte dem Rauben und Plündern auf dem Lande gesteuret werden? 1791.

12. Entwurf einer praktisch oeconomischen Industrie Schule für Szarvas und die umliegenden Gegenden in Nieder Ungarn.

13. Erleuchterung der praktischen Lehr Methode, ihrer Lehrgegenstände und der Anwendung des dazu gehörigen Fonds Seiner k. k. Majestät, im J. 1793.

14. Die ersten Linien einer grammatischen Schilderung des praktisch oeconomischen industrial Schul Instituts. Zu Szarvas in Békéscher Comitat in Ungarn 1791.

15. Entwurf der Arbeiten bei einer ländlichen Industrie Schule.

16. Schreib Formulare für Hirten, künftige Landwirte, Bienenwärter, Weinberg Cultiwatoren.

17. Erprobte Mittel wider ein dürres Frühjahr, trockene Sommer, harte Winter.

18. Oekonomischer Industrial-Catechismus nach Ungarns jetzigen Bedürfnissen.

19. Notae für die reelle Aufnahme der Pressburger ev. Schule für einen reisenden Conventual Herrn, auf dessen Verlangen zu Papier gebracht.

20. Pädagogischen Ideen, und Grundsätze nach welchen die Prüfung einer Schule, oder eines Instituts vorgenommen werden soll, um die wahre Beschaffenheit desselben ins helle Licht zu setzen, und ein adequates Urtheil darüber zu fällen.

21. An das ungarische besonders protestantische Publicum detailirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten praktisch Oekonomischen Industrial Instituts zu Szarvas, von seinem Stifter, 1796.

22. S. T! Vorstellung an die ungarischen Patrioten, was braucht das Institut? wer könnte dem Institute helfen? und wie? Die 31 Maj. 1799.

Nyomtatásban megjelent müvek:

23. Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er sein könnte, nebst dem Plan eines regulirten Dorfes, im Jahr 1784.

24. Neuer Wiesen Rectifications Plan, deutsch und ungarisch in Ofen gedruckt 1800—1801.

25. Über die Ursachen der Rindfleisch Theuerung, und specifische Mittel ihr abzuhelfen. (In dem Brünner Patriotischen Blatt 1802. die 10. Jul. abgedruckt.)

26. Unmassgebliche Beantwortung der Frage: wie könnte die Seiden-cultur in Ungarn empor gebracht werden? Gedanken und Vorschläge über Emporbringung der Seiden-cultur durch die Landschulen, den 25. Mai. (Abgedruckt in dem Brünner patriotischen Blatt Nr. 71. Anno 1803.)

27. Über das Oel aus Bücheln. (Im Lübeckischen patriotischen Wochenblatt, Monat März 1804. S. 357.)

28. Beanwortung der Frage: Wo sollen die Güter-Besitzer zu der Melioration und bessern Benützung ihrer Güter Geld hernehmen? (In dem Lübeckischen Patriotischen Wochenblatt, Monat Jan. 1804. S. 115.)

29. Beschreibung des Orts Rákos-Keresztur. (In dem Lübeckischen W.-B. M. Jan. S. 97.)

30. Was kann, was soll der Oeconom machen, um sich vor den traurigen Folgen einer vielleicht erfolgenden trocknen Zeit Periode bei Zeiten zu schützen und sicher zu stellen? (In den Lübeckischen ungarischen Miscellen 1. Heft. S. 56.)

31. Über die Erhaltung des Klee-Samens v. Carolina Thessedik. Ibidem 1804. S. 300.

32. Plan der praktisch Oekonomischen Industrie Schule zu N.-Sz.-Miklós, nebst der Erleuchterung des Plans. (Abgedruckt in Schaedius Zeitschrift von und für Ungarn.

33. Wenn dem Landmann so wie im J. 1801 an vielen Orten geschehen ist, im Frühjahr dürres Wetter und späte Reife, kalte Nächte, im Sommer viele Regen, Hagel und heftige Winde um die schönen Hoffnungen einer gesegneten Erndte gebracht haben, wie kann er sich aus seiner Verlegenheit herausreissen, um den Schaden zum Theil wenigstens wieder gut zu machen, und sich vor künftigen Misswachs zu sichern? (Abgedruckt in dem Brünner Patr. Blatt. Nr. 183. Die 16. Sept. 1801.)

34. Über die Cultur und Benützung der so genannten Székes-Felder in der Gegend der Theiss. (In dem Lübeckischen Patr. W.-Blatt.)

35. Fragen über vaterländische Producte, gemeinnützige Einrichtungen, Erfindungen, Oekonomischen Phaenomene. (Zum Theil in dem Lüb. Patr. W.-B. abgedruckt.)

36. Recension der Wedreschichen Schrift über den Szegediner Theiss-Canal. (Abgedruckt in den ungarischen Miscellen. V. Heft, S. 32.)

37. Pro memoria, für die ungarischen Landwirthe von Herrn Prof. Caspar Bretschneider bearbeitet. (Im Lübeck. P. W.-B. 1804. M. Mai. S. 24.)

38. Über die gangbahre Meinung vieler Ausländer, dass das Dasein der Rindviehseiche in Deutschland, allein dem ungarischen Rindvieh zuzuschreiben ist. (Bearbeitet von H. Prof. Bretschneider, in den ung. Miscellen. 11. Heft.)

39. Etwas über den Ahornbaum, wo besonders die Zuckerbereitung aus demselben in Betrachtung kommt. (Bearbeitet von Samuel Brodszky abgedruckt in der Ofner Zeitung.)

40. Einige Hindernisse der Industrie in Ungarn, besonders in der Gegend an der Theiss nebst sehr möglichen Wegräumung. (In Schaedius Zeitschrift von und für Ungarn. III. Heft. S. 306.)

Részben vagy egészben még kéziratban levő müvek:

41. Fünfzig Antworten auf die Frage: Wie könnte die Volksmenge in Ungarn auch ohne ausländischen Colonisten sehr stark vermehret werden?

42. Kurze Übersicht der Vortheile und Vorzüge des neu regulirten Dorfes, die es vor andern unregulirten alten Dörfern besitzen würde.

43. Mittel, die Seidencultur in dem löbl. Békéscher Comitat empor zu bringen. 1796.

44. Unmassgebliche Beantwortung der Frage einer Hochlöbl. k. Statthalterei: Wie könnte die Seidencultur in Ungarn emporgebracht werden?

45. Oeconomische Arbeiten nebst ihrem Zweck und Nutzen im J. 1797.

46. Ausgebreitete Früchte des Kleebaues, in dem Fehljahr 1797.

47. Oekonomische Arbeiten, Maximen, Manipulationen, in dem praktisch oekonomischen Garten 1798.

48. Kurze Übersicht der Oekonomischen Manipulationen mit den Runkelrüben im Jahr 1800.

49. Oekonomische Maximen und Manipulationen in dem Jahr 1799.

50. Nachricht an das ungarische Publicum über Runkelrüben Zucker, nebst den hieher gehörigen Gärtingerischen Documenten von der Zucker-Fabrication aus Runkelrüben in Eperies.

51. Naturalien zu der Lehre und oekonomischen Manipulation mit dem Akacienbaum und Auszüge aus dem XXII. Bändchen des Herrn Medikus über den Akacienbaum.

52. Unvorgreifliche Gedanken über die Frage der k. Statthalterei: Quomodo populus, etiam pastores silvestres et campestres, in moralitate ac religionis principiis non solum imbui, sed etiam exerceri valeant?

53. Zwei Fragmente über die Ursachen des Brodmangels im J. 1802. und über die effectiven Mitteln solchen abzuhelfen.

54. Fragment über die zweckmässige Benützung des auf den Dörfern in Quartier liegenden Militairs.

55. Beantwortung der so wichtigen Petersburger Preissfrage: Welche Massregeln wären zu nehmen, um den Geist der Thätigkeit und des Erwerbs fleisses in der untern Volks Classe besonders bei den Weibern und Kindern des Landmanns so zuerwecken, dass ihnen die Arbeit zum nothwendigen Bedürfniss und zur Gewohnheit werde?

56. Oekonomischer Dialog von den Bedürfnissen jetziger Zeit, zwischen einem 70jährigen Oekonomen und seinen 6 Söhnen.

57. Oekonomische Bemerkungen auf einer Reise von Szarvas bis Sz.-Endre über Ofen in Monat Oct. im J. 1801.

58. Diarium, die 3, 4, 5, 7-bris, oekonomische Bemerkungen in dem dürren Jahr 1804.

59. Reise Journal im Jahr 1804. von 11. Oct. bis 27.

60. Acht Hefte der Beiträge zu dem Lübeckischen Patr. Wochen-Blatt, von S. T. und Caspar Bretschneider.

61. Über die Cultur und Benützung des Morastes nomine Blatta im Ungvárer Comitat.

62. Dreissig wesentliche Vorzüge der neuern Oekonomie vor der Alten.

63. Die an den Herrn Agenten von Sock übersendete Übersicht der Verdienste S. T.

64. 34 Haupttheile der verbesserten neuen Oekonomie, welche bei einer gehörig organisirten praktisch oekonomischen Industrial Schule vorgetragen werden sollten, nebst der Anzeige der übrigen nöthigen Erfordernisse.

65. Collectanien zur Industrie Schule aus verschiedenen Schriftstellern.

66. Bücher, welche man wünscht geschrieben zu sehen, und die noch schwerlich geschrieben sind.

67. Grundlinien zu einem Biblisch Oekonomischen Catechismus für die lieben Landleute und ihre Kinder.

68. Paralellen der neuen und alten Schule in Szarvas v. J. 1767 bis 1807.

69. Memorabilia Szarvasiensia, oder Oekonomische Chronik des Markfleckes Szarvas, nebst stillen Winken für die Güter Besitzer, für die Landleute, Bürger, Oekonomen, Kaufleute, Naturforscher, Reisende, Geographen, Wetterbeobachter, Volkslehrer, Kirchen und Schul Vorsteher, Aerzte und Statistiker, durch Darstellung interessanter Thatsachen in chronologischer Ordnung pragmatisch bearbeitet, zur Beherzigung für Ungarns ächte Patrioten, vom Jahr 1722—1798.

70. Entwurf solcher ins Detail gehender Arbeiten, durch welche Verbrecher Züchtlinge im Sommer und Winter ihren Unterhalt zu ihren und des Publici Besten immer finden könnten.

71. S. T. Observationes circa novum Systema Scholasticum evangelicor Aug. C. in Hungaria.

72. Über die Mittel die Landwirthschaft in Ungarn zu befördern, und Anzeige einiger Hilfsquellen die Finanzen zu verbessern, Sr. kön. Hoheit dem Landes Palatin eingereicht.

73. Wie können sich 10,000 Maleficanten die in Frühjahr, Sommer, Herbst und Winter an den projectirten Szolnoker Canal arbeiten (werden) auch in den drei, vier, fünf Wintermonaten so nützlich beschäftigen, das sie: ihr Brod selbst verdienen, dem Publico nützen, durch Fleiss ihre Strafjahre sich selbst verkürzen, besser werden, im Winter arbeiten und wenn ihre Strafjahre zu Ende gehn, sie nicht durch Noth zu neuen Missethaten verleitet werden?

74. Sechzehn unbegründete Beschuldigungen, der Nacht Eulen das Szarvascher Institut betreffend.

75. Detailirter Plan einer regulirten (rationellen) ungarischen Landwirtschaft nach den Umständen und Bedürfnissen jetziger Zeit so entworfen, dass zugleich die effectiven Mittel angezeigt werden durch welche die intendirten Zwecke sicher und gewiss erreicht werden können.

76. Volks Ergötzlichkeiten, wie die schädlichen wegzuräumen und nützliche zuveranstalten und einzuführen wären?

77. Das Bettelwesen, desselben Quellen und Ursachen, böse Folgen, specifische Vorschläge und Mittel wie ihnen abzuhelfen wäre?

78. Auserlesene Materien, über welche, wenn ich lebe und gesund bleibe, mehr nachgedacht, gelesen, gepredigt, gearbeitet und geschrieben werden soll?

79. Ausarbeitungen der im ersten Trimestre abgehandelten Materien des ersten Jahrganges in dem praktsich Oekon. Industrial Institut zu Szarvas.

80. In zweiten Trimestre.

81. In dritten Trimestre.

82. In vierten Trimestre.

83. Ausarbeitungen des zweiten Jahrganges des ersten Trimestre.

84. Zweiten Trimestre.

85. Dritten Trimestre.

86. Vierten Trimestre.

87. Ausarbeitung des dritten Jahrganges des ersten Trimestre.

88. Zweiten Trimestre.

89. Dritten Trimestre.

90. Vierten Trimestre.

91. Meine von mir abverlangte ohnmassgebliche Meinung oder Gedanken zur Aufklärung der Krankheiten und des Fallens der Pferde bei dem löbl. Chevauxleger-Regiments Sr. Majestät des Kaisers.

92. Die wahren Ursachen der heut zu Tag herrschenden Verachtung der Geistlichkeit, freimüthig gezeigt und aufgedeckt, aus einer 40jährigen Erfahrung an der Seite dreizehn mitarbeitender Collegen.

93. Welche Mittel könnte der Staat anwenden, um alle Volkslehrer in Kirchen und Schulen zur Mitwirkung für das allgemeine Beste effective zu bewegen.

94. Hundert und etliche wichtige Preissfragen, aus allen Theilen der Gelehrsamkeit und der Sphäre des gemeinen Lebens aufgestellt von einem Weltbürger.

95. Das Anerbieten des Ritters von Hagenmüller einer Reisegesellschaft ins Orient Fragen mitzugeben, nebst diesen Fragen von einem Volkslehrer und Oekonom auf dem Lande, die 20. Aug. 1807.

96. Wie soll und kann der Oekonom auf Reisen beobachten, wenn er seine Reisen zu seiner und des Vaterlands Vortheil gut benützen will?

97. Von der Schädlichkeit der elenden Pferdmühlen und Vorschläge, wie diesem Uebel abzuhelfen wäre?

98. Die Impopulation eines Cameral Praedii als dem Publico und der Viehzucht nicht nachtheilig; sondern beiden sehr vortheilhaft. Vorgestellt nebst den Opinionen Sr. Excellenz dem Herrn B. Joseph v. Podmaniczky.

99. Übersicht des Szarvascher prakt. oekon. Instituts von seinem Entstehen im Jahr 1779 bis 1806.

100. Praktische auf eigene Erfahrung so wohl, als auf die Natur der Bienen und auf die Zeugnisse der berühmtesten und bewährtesten Bienenkenner gegründete Bemerkungen und Regeln in der Bienencultur, gesammelt in den Winterabenden im J. 1808.

101. Plan eines oekonomischen Bienenhauses für Mokra nebst der Critik des Herrn Stuhlrichters Joseph v. Nándory: warum ein solcher Plan wegen dem Locale nicht Statt haben kann?

102. Wie haben wir im Jahre 1808 die achtzehn tüchtigen Johannisregen, welche so vielen Wirtschafts-Schlendriatischen so sehr schädlich waren, recht gut benützt?

103. Wie hat sich ein alter Oeconom im Jahr 1808 wider die Folgen eines trocknen Jahres effective geholfen?

104. Ein Fascikel Miscellen, Excerpten, Notata, Fragen, Antworten, Critik, Bücher Anzeigen.

105. Copia des Briefes an Seine Gnaden den Herrn Consulair v. Csupor in Rücksicht der Subsidien auf das Jahr 1807, den 5. Aug. nebst Beilagen über das Subsidien-Wesen bis 1815.

106. Vorstellungen, Bitten, Vorschläge und Wünsche S. T. bei dem zweiten Einschlafen des Instituts an S. kön. Hoheit den Landes-Palatin, und eine hoch löbl. kön. Statthalterei, 1806.

107. Zwölf §. über die Pflege der Melk-Kühe aus eigenen Erfahrungen gesammelt.

108. Meine reichen Saaten im Jahr 1808—1809.

109. 40 §. über die effectiven Ursachen der jetzigen Theuerung in Ungarn, und dennoch immer steigenden Preisen der täglichen Bedürfnisse, nebst einigen effectiven Mitteln solchen abzuhelfen.

110. Biographie meines Vorfahrers im Amte des seeligen sehr verdienten Pfarrers Mathias Markovitz.

111. Plan der bessern Weincultur für Mokra.

112. Beschreibung der in Ungarn vorfindlichen wie auch der ausländischen Trauben Sorten.

113. Zwölf §. über die Mängel, Lücken zum Ausfüllen in der Weincultur in Ungarn. (Ist eingedruckt in die Andräische oekonomische Zeitschrift. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen vom Jahr 1811. Monat April, Nr. 17, Seite 12.)

114. Fortsetzung der 12 §. über die Mängel der Weincultur in Ungarn im Jahr 1812, Monat Nov. Nr. 58. S. 456.

115. Fortsetzung der 12 §. über die Weincultur in Ungarn im J. 1812, M. Dec. S. 471.

116. Fortsetzung der 12 §. über die Weincultur in Ungarn, im J. 1812, M. X. S. 465.

117—118. Fortsetzung dieser §. theils schon in Druck, theils noch in Manuscript.

119. Durch welche Mittel könnte der Preis der Grundstücke ohne Nachtheil des Landmanns aufs Höchste gebracht werden?

120. Detailirter Plan einer regulairen Landwirthschaft nach den Umständen und Bedürfnissen jetziger Zeit.

121. Plan, nach welchem S. T. das durch Ihn zu impetrirende Gut N. zu behandeln gedenkt.

122. Skizzen der Biographie S. T.

123. 24 durch 48 jährige Erfahrungen erprobte specifische Mitteln, Mittelst deren Anwendung N. N. dahin gebracht hat, dass seine Obstbäume auch dann, bald mehr, bald weniger Früchte gebracht haben, wenn in seiner Gegend andre Obstbäume fast ganz versagten, 1810.

124. 24 Materialien zur Beantwortung in Preissfragen auszusetzen zur Belehrung und Vervollkomnung der Bürger und Landleute durch die Kalender.

125. Beantwortung der Preissfrage : Wie ist ein Fond zu der Erbauung neuer oder abgebrannter Städte so zu etabliren, dass er nicht nur nie ersehöpft werden könne, sondern sich immer vermehre und wachse, je mehr, je länger und je solider gebaut wird? (Abgedruckt im Hesperus, 1814. IV. Heft, 142.)

126. Fragment einer oekonomischen Excursion den 9. und folgenden Mon. Jun. 1811.

127. Was kann der reisende Oekonom noch im Jahr 1811 zu Szarvas sehen um aus den Ruinen-Überbleibseln des Instituts zu schliessen, was es war, und was es hätte sein können?

128. Etliche 30 effective Mittel, den so stark herein brechenden Mangel des Holzes in Ungarn noch vorzubeugen.

129. Nur für meine Kinder und vertrautesten Freunde ein pro Memoria, damit man dem Guten, was ich bewirke nicht noch mehr Hindernisse in Weg lege, und immer noch mehr Prügel zwischen die Füsse werfe.

130. Erste Ideen einer oekonomischen Gesellschaft für Vedresháza.

131. Der Bericht über die Witterung und Erndte im Jahr 1814, als Beilage zu Herrn Franz Pethe Briefe und Ankündigung.

132. Die Cultur eines Kukuruz-Feldes, wie dasselbe durch 3, 4, 5 Producte in einem Jahr zu benutzen, um den Kukuruz auch in einem nassen Jahr, wie das 1814 war, zur vollkommenen Reife zu bringen, und es zu einem gesegneten Getreidebau vorzubereiten, und vor Vogelfrass effective zu sichern.

133. Materialien zur Beherzigung bei einem Protestantischen General Kirchen Convent, oder Synode.

134. Bemerkungen und Beiträge zu Schuderoff's Werk über das protestantische Schul und Kirchen Wesen in Ungarn.

135. Gedankenzunder für die in Krieg und durch den Krieg so sehr leidende Menschheit, oder Plan zu einem Werk über den ewigen Frieden. — Jes. cap. 2, 3. 4. Mich. 4, 2. 3. 4.

Ha már magok a becses munkák elvesztek, jónak láttam közleni legalább czimeiket. De térjünk vissza Szarvashoz.

Szarvas települése óta nevezetesebb eseményei közé sorozza a következőket:

1723 eszt. a község pecsétet nyert.

1739. februárban pestis uralkodott Szarvason, melyben 15 személy meghalt.

1746. Bánréve miatti pör bevégződött. Fele Szarvasnak, felé Túrnak jutott. Ugyanez évben a mostani rkath. templom körül létezett temetőbe kezdtek temetni. Ott fekszik Markovicz Mátyás is, Szarvasnak derék papja.

1754. sok család, Petrikovics János szarvasi lakos vezérlete alatt Nyiregyházára költözött s az ottani ev. egyházat alapitották.

1785. alakult a rkath. egyház.

1789. épült a mostani templom.

1790. megalakitotta Thessedik Sámuel a gazdasági intézetet.

1806. ugyanazt megszüntette.

1831. a cholera nagy pusztitást tett.

1834. áthelyeztetett Szarvasra az esper. főiskola.

Szeghalom.

Vármegyénk legrégibb helyeinek egyike. Nevét vette, most a helység közepén fekvő azon halomtól, melyen gróf d'Orsai magtára áll s mely hajdan a Kőrösnek kiöntései által annyira körül volt véve, hogy mintegy szegletet képezett.

Helynevek: Torda, hajdan falu. Simándi. Felső rét. Halas. Fás. Mágor. Megyer. Balkány. Károly, hajdan mind meg annyi faluk. Réda, itt is meglátszanak nyomai egy hajdani falunak. Simasziget. Ördögárka, hajdan csatorna. Csikér. Kéktó.

Szeghalom előfordul e néven már első királyaink alatt. Béla királynak névtelen jegyzője könyvének, 28. fejetében azt mondja: hogy Árpádnak vezérei Tas és Szabolcs, midőn seregeikkel Marót ellen indultak, Szerepről Szeghalom alá jöttek s itt akartak a Kőrös vizén átkelni, de minthogy Marótnak serege erősen védte a tulpartot, kénytelenek voltak e szándékukkal felhagyni s visszatértek Árpádhoz. Ez történt 892 eszt.

A névtelen jegyző I. Béla király uralkodása, tehát nem sokára 1063 év után irta krónikáját. E szerént az ő korában Szeghalom már birta mostani nevét.

'Szintén ez időbeli okmány, mely Szeghalmot emliti, a zástyi apátságnak alapitó oklevele, mely 1067 eszt. kelt. E szerént Szeghalmot, Ladányt és Békést Péter gróf birta s a zástyi apátságot alapitván, e birtokait erre ruházta. Szeghalomról az oklevélben ez áll: „adományozom (az apátságnak) a szeghalmi pusztát minden hozzá tartozandóival. A szolgáknak ez lesz tartozásuk: évenként két ökröt adnak s azon szőllőből, melyet a vinczellérrel együtt adományoztam, négy akó bort, négy akó sört, tiz kenyeret, egy tyukot és két-két lakó együttesen egy-egy ludat." Hogy ki lehetett ezen Péter gróf, Szeghalomnak, Ladánynak, Békésnek akkori ura, arról elmondottuk véleményünket feljebb. (L. főispánok.) Itt lássuk csak azt, hogy mit lehet következtetni ezen okmánynak szavaiból Szeghalomnak akkori állására nézve? Az okmányban Szeghalom pusztának neveztetik, de másrészt emlittetnek lakói, kik a zástyi apátságra évenként némi adót kötelesek voltak fizetni. Kérdés, hogy miért neveztetik még is pusztának? Én azt hiszem azért, mert jóllehet voltak lakói, még pedig állandó lakói, mint minőket az okmányban érintett szőllőmivelés, apró marha tartás csakugyan föltételez; de ezen lakók nem képeztek egy különálló egyházat, saját felsőséggel ellátott complexet és igy még sem lehetett a helyet falunak nevezni. Hogy melyik helyen állott ez a régi Szeghalom? azt homály fedi. Csak annyit tanulunk az okmány nyomán, hogy ezen első, ős Szeghalom még a vezérek korából való telepitvény lehetett. A mennyiben pedig az okmányban már szőllők mivelése és sör készités emlittetnek, látjuk már az iparnak is némi nyomait Szeghalmon ezen ős korban. Nagyon kevés hely volt még ekkor hazánkban, hol szőllők miveltettek volna.

A puszta nemsokára azután faluvá nőtte ki magát. Ez nem is csoda. Hiszen természetes dolog, hogy az akkor még nem annyira szántásvetéssel, mint inkább baromtenyésztéssel foglalkozott magyar faj a folyók mellékein szeretett letelepedni, hol barmainak jó ivó vizet és buja legelőket talált. Ilyen volt a Kőrös vize mellett áldott lapályon fekvő Szeghalom is. Már maga ez a kedvező fekvés is arra szolgált, hogy őseink e helyet alkalmasnak találván, már első királyaink alatt itt falut telepitettek.

A XIII. század elejétől fogva már széltiben ugy emlittetik Szeghalom, mint falu. A nváradi regestrum szerént

1216 eszt. már parochia volt s akkori papjaul Beniamin nevü emlittetik. Nem sokára annyira megnépesedett, hogy az ugynevezett Sárréten a legvirágzóbb egyházzá lett, minélfogva a szomszéd egyházak hozzá kapcsoltattak s ezen egész vidék Szeghalomról, mint e tájon a legvirágzóbb egyházról neveztetett el szeghalmi esperességnek. Virágzó állapotját világosan bizonyitja az is, hogy a pápai tized beszedési jegyzék szerént 1330 eszt. két rendes papja volt, t. i. Bálint és Gergely, kik mindketten a pápa részére adóztak. Ezeken kivül a szeghalmi esperes, Jakab, a XIV. századbeli oklevelekben több izben előfordul mint olyan, ki eszes, alkalmatos ember lévén, többször különféle ügyek elintézésével megbizatott.

Emlékezetes még ezen időből Szeghalomra nézve az, hogy 1339 eszt. septemberben Robert Károly király időzött Szeghalmon. Innen adta ki 1339 eszt. Kozma és Dömjén vértanuk napján azaz sept. 27. Sárosvármegyéhez szóló rendeletét, hogy Perényi Miklós apródjának Jánosnak Peteuch fiai János és Mihály ellen intézett pörében intézkedjék. (l. Fehér codex diplom.) Hogy pedig itt nem mást, hanem a békésvármegyei Szeghalmot kell érteni, mutatja az, hogy még ugyanazon napon kelt egy más rendelete az ide közel fekvő Ughalmon.

Lássuk már most, kik voltak Szeghalomnak birtokos urai a legrégibb időtől fogva, egész addig, mig az első község elpusztult.

Két országos öszveirás fekszik előttünk a XVI. századból; egyik Biharvármegyéé 1551 évről, másik Békésvármegyéé 1560/1 évekről. Mindkettőben emlittetik Szeghalom, amabban mint Bihar, emebben mint Békésvármegyéhez tartozott község. Innen azt lehet következtetni, hogy a mostani szeghalmi határterületen, épen ugy mint a gyarmatin, sopronin, hajdan két, hasonnevü falu létezett. Amannak, a biharinak, a nevezett öszveirások szerént, földesurai voltak a Csákyak és a nagyváradi káptalan; emennek, a békésinek a kőrösladányi Nadányiak és a görögmezői Veerek.

A mi az elsőt t. i. a bihari Szeghalmot illeti, hogy melyik helyen feküdt, azt ma már meghatározni nem lehet. De bizonyos, hogy előbb pusztult el, mint a békésvármegyei, mert 1662 eszt. gróf Csáky István már mint pusztát elzálogositotta azt Nadányi Mihálynak. Jókora község lehetett,

mert az 1551 eszt. öszveirás szerént 74 kapuból állott. Birtokosai voltak:

Csáky Demeter	birt	31	portát.
Csáky Miklós	—	14	—
Csáky Mihály	—	5	—
Csáky Imre	—	3	—
Csáky Farkas	—	5	—
Csáky Péter özv.	—	6 s fél	—
Bérlő Sebestyén	—	2	—
A nváradi káptalan	—	7 s fél	—
	Öszv.	74 porta.	

Helyén lesz itt a Szeghalmot birt Csákyakról, okmányaink nyomán, szólnunk nehány szót.

1483 eszt. éltek Benedek, Ferencz és Mihály, Csáky Ferencznek fiai, szeghalmi birtokosok. Nővérök volt Magdolna, Perényi Jánosnak neje. Miután a nevezett testvérek Magdolnát a szeghalmi birtokból kielégiteni nem akarták, Mátyás király Budán 1483 eszt. mart. 12. kelt rendeletével a jászói conventet bizza meg annak megvizsgálásával: hogy a szeghalmi birtok a női ágat is illeti e vagy sem? A nevezettek közül:

Benedek, a szerencsétlen csanádi püspöknek, Miklósnak, ki Dózsa által kegyetlenül kivégeztetett, atyja, törzse lett a maig virágzó keresztszegi Csáky grófi családnak.

Mihály, Mátyás királynak udvarnoka, kitől sok birtokot kapott. Meghalt 1511 eszt. táján. 1492 eszt. a váradi káptalannak szeghalmi birtokán, melyet ennek ősei adományoztak volt, erőszakoskodást követett el, termésüket erőszakosan lefoglalta, jobbágyaikat fogságba ejtette és a keresztszegi hidról a Kőrös vizébe taszittatta, minek folytán a leleszi Convent utján a király elébe idéztetett.

Ferencz, atyjával s testvéreivel együtt erdélyi birtokait elcseréli Hunyadi János bihari birtokaiért. Lásd Nagy Iván III. 74.

1511 eszt. élt ezen Ferencznek fia, Gábor. Ez prédáló, adósságokba merült, gondatlan ember lehetett. Egy okmánytárunkban lévő oklevél szerént keresztszegi, adorjáni, mártonfalvi és szeghalmi részbirtokait kétszáz arany forintért zálogba adta Melamen budai zsidónőnek, Jane budai zsidó özvegyének, Mendel Fekete budai zsidó leányának. Látjuk ezen érdekes okmányból, hogy II. Ulászló korában micsoda

zsarolásnak voltak kitéve az adósok a hitelezők részéről. Csákynak egy bizonyos határidő rendeltetett tartozása lefizetésére. Miután ezt nem teljesitette, a tartozás megkettőztetett, azaz az adós négyszáz forint lefizetésére itéltetett, s ujra egy hónap rendeltetett a tartozás kiegyenlitésére. Ez is lefolyván s Csáky a négyszáz forintot le nem fizetvén, az ismét megkettőztetett, azaz Csáky nyolczszáz arany forintok lefizetésére itéltetett. És igy Csákynak kétszáz forintnyi tartozása két hó alatt nyoczszázra rugtattatott. Végre Bakacs Tamás esztergomi érsek és konstantinápolyi patriarcha, lefizetvén a zsidónőnek a nyolczszáz forintot, a maga kezére juttatta Csákynak e részbirtokait. Különös ezen okmányban az is, hogy abban Melamen hitetlen zsidónőnek, de amellett mindig urunőnek is (domina) czimeztetik.

1662 eszt. végre Csáky István országbiró, e szeghálmi birtokot 700 tallérban elzálogositototta Nadányi Mihálynak. Már ekkor ez a Szeghalom puszta volt. Hogy meddig birták a Nadányiak? visszakerült e ismét a Csákyak kezére? nem tudom. Annyi bizonyos, hogy jogot tartottak hozzá még a mult században is s 1795 eszt. a Csáky család Szeghalomért bepörölte a Harruckern örökösöket, de sikertelenül. Legalább ugy tudom, hogy most Szeghalmon a Csákyak nem birnak.

A mi a másik, t. i. a békési Szeghalom falut illeti, ez tovább tartotta fenn magát mint a bihari, jóllehet amannál tetemesen csekélyebb volt. Birtokos urai voltak : a kőrösladányi Nadányiak és a görögmezői Veerek.

Ez utóbbiaknak birtoka, görögmezői Veer László hütelensége folytán, a koronára szállott, s Zsigmond király e czimen mind ezt, mind Csökmőt 1405 eszt. Maróthy János macsói bánnak, János fiának adományozta, ki abba a nagyváradi káptalan által még azon évben minden ellenmondás nélkül be is vezettetett. Ez volt az első birtok, melyet a Maróthyak Békésvármegye területén szereztek s a hol, ugyszólván lábukat megvetették. Lassanként azután annyit szereztek öszve, hogy a XV. század végén Zaránd és Békésvármegyéknek legnagyobb része, Gyula várával együtt őket uralta. Hogy a Maróthyak magva-szakadtával kié lett a szeghalmi birtok? nem tudom. De valószinü, hogy ez is, ugy mint a többi Maróthy birtokok a Hunyadiak kezére került.

A mi a Nadányiakat illeti, ezek régi, ős birtokosai

voltak Szeghalomnak. Meglehet épen ugy, mint Ladányt, még első foglalás jogán birták. Közülök 1560 eszt. birt Szeghalmon Gyárfás 9, János pedig 10 portát. Gyárfás buzgó pártolója volt a reformatiónak s kétséget nem szenved, hogy példáját követték szeghalmi jobbágyai is, s már a XVI. század közepe táján reformatusokká lettek. Ezt bizonyitó okmányt ugyan felmutatni nem tudunk, de tanusitja azt Ember Pál, ki „Historia eccl. reformatae in Hung." czimü munkájában ugy emliti Szeghalmot, mint a turi esperességhez tartozott, de az ő idejében már elpusztult reformált vallásu egyházat; tanusitja továbbá azon szájról szájra maradt hagyomány, hogy ezen régi Szeghalom reformált vallásu volt. Felmaradt ezen időből mostanáig a reformált egyház birtokában egy urvacsorai óntányér, melyen e betük vannak : G. M. R. M. 1630. Hogy mit jelentenek, s kinek nevét örökitik e betük? azt senki nem tudja, sőt kérdés, hogy ezen tányér nem máshonnan került e ide?

Megemlitjük még, hogy 1551 eszt. Izabella királynénak fővezére Petrovits Péter Szeghalomnál öszpontositotta seregeit, midőn Tahy és Zaberdin, Ferdinand király vezérei ellen indult.

Fenállott ez az első Szeghalom, a török időben sok zaklatásnak kitéve, egész a XVIII. század elejeig. Ekkor a Rákóczy ellen felbujtogatott ráczság 1705 eszt. táján megrohanta, kirabolta, fölperzselte. A lakosság a szomszéd nádasokba vonult, de minthogy még ezután is folyvást tartott a belháboru, uj megrohanásoktól tartván nem mert visszamenni s időjártával egészen elhagyta e vidéket s a szomszéd Biharba költözött, ott biztosabb menedékhelyet találván. Csak a mindenéből kirablott házak és a templomnak puszta falai mutatták, hogy itt valaha virágzó község állott. Igy hevert Szeghalom düledékeiben mintegy öt évig.

1710 eszt. ujra népesedni kezdett a hely. Már a következő évben rendes falu volt, mert a falu pecsétje is az 1711 évet mutatja. Pár év alatt annyira nőtt a lélekszám, hogy már 1717 eszt. Békés után vármegyénknek legnépesebb helye volt, s a vármegye is nem egyszer itt tartotta gyüléseit.*)

---

*) Bél Mátyás, a muzeumban lévő kéziratában ezt mondja Szeghalomról : „locus antiquitus celebris, sed temporum iniuria adflictus adeo, ut vix specimen vici referat."

Az első kunyhók ott épültek, hol most a templom áll. A régi templomnak anyagja pedig széthordatván, annak helye temetőül használtatott. Eleintén ugy látszik magánházban tartották az isteni tiszteleteket. 1718 eszt. épitettek e czélra külön épületet, amint ez a mostani templom egyik szegletében maig meglévő régi papszék következő feliratából kitetszik: „Anno Domini 1718. 15. Jun. E szék épittetett Isten dicsőségére Tiszt. T. Ujvárosi Benedek akkori lelkipásztor és Főbiró Kerekes Mihály uramék idejökben.“

A mi a község és az egyház további eseményeit illeti:

1738/9 eszt. a pestis nagy mértékben uralkodott Szeghalmon. Meghalt e ragályban 625 egyén.

1768. az első templom kijavittatott s mellé fatorony épittetett.

1780. épült a mostani templom.

1794. fölépittetett a mostani torony.

1836. cholerában meghalt 240 egyén. Különös, hogy 1831 évben itt cholera nem volt, legalább az akkori anyakönyvben egyetlen egy halott sincs bejegyezve, ki cholerában meghalt volna.

1847. rendkivül szük év s ennek folytán nagy drágaság. Hálás megemlékezésre méltó, hogy ez inség közepette a község földesurai gróf Festetics Vinczéné szül. Weuckheim Franciska és horgosi Kárász Miklós naponként 100 inségesnek nyujtottak élelmet.

Az egyház régibb lelkészei közül megemlitjük még, mint irodalmi férfiut, Angyán Jánost (1798—1807) ki imakönyvet és halotti beszédeket adott ki, ily czim alatt: „Halotti predikácziókra való rajzolatok.“ Pest 1816.

Szeghalom lakosainak száma az utolsó öszveirás szerént:

Helvét hitvallásu	—	6595.
Római kathol.	—	196.
Óhitü	—	47.
Ágostai hitvallásu	—	35.
Görög kathol.	—	3.
Zsidó	—	112.
	Öszv.	6988 lélek.

Szénás.

Terjedelmes puszta Orosháza és Szarvas közt. Multjából annyit tudunk, hogy a XV. században a hatalmas Maróthyaké volt. Ezt igazolják a következők:

1469 eszt. Maróthy Mátyás, nem tudni mi oknál fogva, gerlai Abrahamffy Tamással viszálkodásba keveredvén, fölfegyverezte gyulai, simándi, békési, berényi, décsei, fabian-sebestyéni, vörösegyházi, szénási és kondorosi jóbbágyait s azokkal rablóképen az Abrahamffyak birtokait megrohanván, jobbágyaikat rabságra hurczolta, gerlai halastavukat feldulta.

1470 eszt. ismét rajta követtetett el hasonló hatalmaskodás. Ugyanis nagylaki Jaxith István, Demeter és Farkas (Vuk) felfegyverezvén csomorkányi jobbágyaikat megrohanták Szénást s Maróthy Mátyás ottani gabonáját erőszakkal elvitték. Az ügy megvizsgálásával Mátyás király Békésvármegyét és a csanádi káptalant bizta meg.

1471 eszt. midőn Mátyás király jóváhagyásával a budai, szüz Mariáról nevezett prépostság, a neki Szilágyi Erzsébet által adományozott Szent-Tornyába bevezettetett, jelen volt Szénáson lakó Bánya Lukács, mint Maróthy Mátyás meghatalmazottja.

A Maróthyak magva-szakadtával Szénás a koronára szállott. Ennek kezén találta az 1560/1 eszt. öszveirás. Ekkor Szénás Békésvármegyének legnagyobb faluja volt. Állott 109 portából.

Hogy a mostani terjedelmes pusztának melyik helyén állhatott e virágzó falu? mikor pusztult el? azt okmányok hiányában földeriteni nem tudjuk.

A mult század elején templomának falai még fenállottak. A szegedi kamarai praefectura ezt mondja róla 1719 eszt. „ruinirte Fundamente von einer öden Kirche sein noch vorhanden.“ A vármegyei jegyzőkönyv pedig 1733 évben: „haec ecclesia funditus est eversa et materialia eiusdem per turcas in aedificia conversa.“

Az 1715 eszt. vármegyei gyülésen Frater Ferencz visszakövetelte Décsét és Szénást, mint családjának birtokát. Hogy mi jogon? nem tudom. Keresetétől azonban elesett.

Szokor.

Mint békésvármegyei, Békés várához nem messze fekvő falu emlittetik a váradi regestrumban (1216 eszt. 324 §.) Hogy hol feküdt, azt meghatározni nem lehet. Azon okmányban, mely szerént Péter gróf 1067 eszt. némely békésvármegyei birtokokat a zásiyi apátságnak adományoz, előfordul Békés városa határában Zacharia helynév. Talán ez a Zacharia név változott idővel Szokorrá.

Szövő.

A nagyváradi regestrumban fordul elő, mint a XIII. század elején a békési várhoz tartozott falu. Lakosai az exemtusok, azaz olyanok közé tartoztak, kik a vár földjeit mivelték, ökreit hizlalták s a vár számára eleséget szolgáltattak. Most ez a név a békési helynevek közt elő nem fordul.

Szurdokbene.

Előjő Jerneynél (magyar nyelvkincsek) mint Békésvármegye területén 1299 eszt. létezett falu. Hogy honnan meritette Jerney ez adatot, nem tudom. Most itten vagy ehez hasonló helynév vármegyénk területén nincs.

Tartsa.

Reformált vallású magyar falu, az egyesült fehér és fekete Kőrös mellett, minélfogva más, hasonnevü helyektől való megkülömböztetés végett Kőrös-Tartsának neveztetik.

Lakosainak száma:

Helvét hitvallásu	—	4539.
Rkatholikus	—	59.
Ágostai hitvallásu	—	34.
Görög nem egyesült	—	15.
Görög egyesült	—	3.
Zsidó	—	15.
	Öszv.	4665 lélek.

Helynevek és pedig:

1. Utczák: nagyutcza, hajnalutcza, a falu keleti oldalán, zug a Kőrös területében, Kőrösalj és Kandia. Ezen utolsó név előfordul még Békésen és Füzesgyarmaton. Szabó Károly szerént ez visszaemlékezés Kandia szigetére, hová nem egyszer rabságba hurczoltatott a török által a magyar nép.

2. Szántóföldek: Edeles, hajdan falu. Ösvényhegy. Egy itteni dombocskán állott az 1735 eszt. lázadók egyik vezérének, Nagy Andrásnak tábora; maga a csata Tartsa mellett, az edelesi oldalon történt. Telek, telekes, trágyás föld. Csukás, régenten vizjárta föld, melyen gazdag csukahalászatok estek. Perjés sziget, a rajta termő sok perjétől vette elnevezését.

3. Kaszálók: Nagylapos. Csárdalapos a szentjánosi csárda mellett. Kérhalomlapos, Kérhalom mellett.

4. Erek: Büngösd, eredetileg valószinüleg Bükkösd, a közelében lévő bükkösöktől. Bikkere. Gács. Ösvény. Küküllő, eredetileg Kékellő, vizének szinétől kapta e nevet. Nagyér. Kisér. Holtér.

5. Örvények: Báté, a határban a legmélyebb örvény. Szabó Károly a hellen βάδος névvel hozza rokonságba s én hiszem, hogy ettől származott. Az ily hellenből való származása a magyar neveknek nem példa nélküli. Ilyen péld. piros, pirulni, piritani, melyek bizonyosan e hellen szóból erednek πῦρ azaz tüz. Láposörvény. Nagy és kisásási örvény. Sebeskőröstorokörvény. Nagycsókos. Kiscsókos. Feketeörvény.

6. Zugok: Paprév, a falu közelében. Németjáró, nevét onnan vette, hogy török időben a Szegedről Debreczen és N. Várad felé járó német katonaság, akkor itt közel rév nem lévén, az itteni gázlón szokott átjárni. Tökölyi idejében a felkelők az itt átkelt német katonaságot, a közellévő nádasokból megrohanván, mind levagdalták. Simai zug. Kalló zug. Erdő zug, hajdan az erdőháti erdőség egész idáig terjedt. Szilvarész zug, az itteni szilvásoktól vette elnevezését. Körtvélyes, maig is számos vadkörte fája van. Földház zug, a belháború szüntével a visszaszálingózó lakosok itt kezdtek letelepedni s épiteni földalatti kunyhókat. Harcászug a Kőrösnek Harcsás nevü része mellett. Keskenyzug. Edeleszug, Edeles mellett. Küküllőköz. Csömpölyzug, a csömpöly nevezetü hálótól, melyet a halászok itt szoktak

kiteregetni. Mihályhalomzug, hasonnevü halom mellett. Biristyózug, állitólag oláh eredetü név, mely a Kőrösön lápokkal átjáró arad és biharvármegyei oláhoktól ered.

7. Hátak: Büngösdhát. Gácshát. Ösvényhát. Tuzokhát. Dongóhát, amaz a rajta tanyázó sok tuzoktól, emez dongótól. Mérgeshát. Ürömhát, a rajtok termő üröm és mérges növényektől. Hépehupáshát, hullámzólag gödrös felszinétől neveztetik igy.

8. Halmok: Edeleshalom, Edeles hajdani falu közelében, máskép Kocsishalomnak is neveztetik, minthogy a lovaikat e tájon legeltető kocsisoknak rendes gyülhelye. Telekhalom, a Telek nevezetü földön. Köveshalom, a közelében található sok tégla miatt neveztetik igy. Mondják, hogy itt valaha zárda állott; valószinüleg itt volt Szent János falu. Kúthalom. Mákhalom. Köleshalom. Hideghalom. Mérgeshalom. Farkashalom. Mihályhalom. Vitárishalom. Kérhalom, a tartsai és berényi határ közt. A nép benne rejtett kincset keres.

A mi először is Tartsának nevét illeti, arról e községnek jeles fia s ismert történetbuvárunk Szabó Károly az uj magy. muzeum 1850 eszt. VII. füz. igy vélekedik: „az alföldön ez a főnév: tarts, ha ritkán, de mégis előfordul és használtatik, jelentvén oly helyet, mely magas, meredekpartu, melyre kapaszkodni, magát mintegy tartani kell, hogy arra az ember feljusson, vagy róla lejöhessen, péld. ‚ezen hátnak nagy tartsa van,' azaz: e hát olyan, mely a kocsit meredeksége miatt feltartja, melyről lemenve a kocsit, lovat tartani kell, hogy veszély ne érje. Miután pedig Tartsa az egyesült fehér és fekete Kőrös mellett épen ily partos, meredek, lovat kocsit feltartó helyen fekszik, annál valószinübb, hogy a község a ‚tarts' gyöktől vette nevét, minthogy a többi ily nevü helyek is mind hasonló partos helyen feküsznek péld. Értartsa, stb." Én annálinkább helyeslem e véleményt, minthogy bizonyos dolog, hogy a magyar községek legtöbbjei leginkább természeti fekvéseiktől kapták elneveztetéseiket.

Tartsa igen régi község. A Kőrös vize mellett termékeny lapályon feküdvén, nem csoda, ha már a legrégibb időkben itt emberek települtek. Okmányainkban mint falu, emlittetik először a váradi regestrumban, a 361 §. „villa Terecha" név alatt, 1221 eszt. mint olyan, melyben Pál, Kalanda fia, ügyvivő vagy pristaldus lakott. Hogy pedig itt

a „villa Terecha“ név alatt nem mást, hanem a békésvármegyei Tartsát kell érteni, mutatja azon körülmény, hogy azok, kiknek ügyében a nevezett pristaldus közremüködött, békésiek, szőllősiek, méhesiek, fásiak, e szerént csupa békésvármegyeiek voltak.

Van még e korból egy más okmányunk is, mely szintén ugy tünteti elő Tartsát, mint a XIII. században fenállott községet. Ez egy egyességi oklevél, mely szerént 1284 eszt. István, Apa fia, Lászlóval Budun fiával Tárcskereke nevü békésvármegyei helyre nézve kiegyez. Ez a Tárcskereke nem volt más, mint a Tartsa tőszomszédjában fekvő s most annak határához tartozó Kereki, mely épen azért neveztetett Tarcskerekének azaz Tartsakerekének, minthogy Tartsa mellett feküdt, sőt talán már akkor is Tartsa határterületéhez tartozott. Mindezek mintegy ujjal oda mutatnak, hogy Tartsa már legelső királyaink alatt telepitett hely volt. Hogy ez a legrégibb község épen azon helyen feküdt-e, melyen a mostani, azt egész bizonyossággal állitani nem merjük, de mégis nincs okunk arról kételkedni, részint azért, minthogy a szájon forgó hagyomány azt tartja, hogy midőn 1718 eszt. a mostani község telepittetett, a régi Tartsának helyén települtek le ezen jövevények; részint pedig azért, minthogy még Bél Mátyás korában (e szerént a mult szazad elején) a mostani Tartsán meglátszottak a régi háborus időből felmaradt mély és igen széles árkolások, sánczok. Bél Mátyás igy szól erről kéziratában: „aggeres hic visuntur laxe non minus, quam profunde ducti. Credunt, monumentum esse bellorum, quae hac regione creberrime gerebantur;“ azaz „látszanak itt még most is igen mély és széles sánczok. Azt hiszik, hogy ezek az e tájon pusztitott háborúk maradványai.“ Most ily sánczoknak még csak nyomát sem látni Tartsán, amint nekem az ottani lakosok beszélik.

Birta pedig Tartsának egy részét a XV. század közepe tájáig a Tarchai, más részét már 1383 eszt. a gerlai Abrahamffy család. Az elsőnek Tarchai Kelemenben férfiágon magva-szakadván, Hunyadi János kormányzó 1447 eszt. e birtokot Baabi Dienesnek, Péter fiának, továbbá fivérének Baabi Jakabnak s ezek unokatestvéreinek Baabi Mihály hajadon leányainak Dorottyának és Ilonának adományozta, a fentnevezett Dienesnek a várnai ütközetben kitüntetett vitézségeért. Más részét Tartsának, ugyanezen

okmány szerént, uj adományképen meghagyta Hunyadi néhai Tarchai Pál leányának, Bujai György nejének kezén. Ezen okmány szerént tehát Tartsának birtokosaivá lettek a Baabi és a Bujai nemes családok.

A Bujai vagy másképen Buttay család egész a török időkig megmaradt Tartsa birtokában. Nevezetesen Buttay Imre az 1560/1 eszt. öszveirás szerént birt Tartsán 7 portát. Ellenben a másik, a Baabi család, Tartsán meg nem gyökeresedett. Birtokrésze vagy vétel, vagy a családba való beházasodás utján, már a XV. század végén a Józsa család kezére került. A Buttayakkal osztályos rokonok lehettek a Nemeyek vagy Nemesyek, kik közül László 1560/1 eszt. birt Tartsán 14 portát.

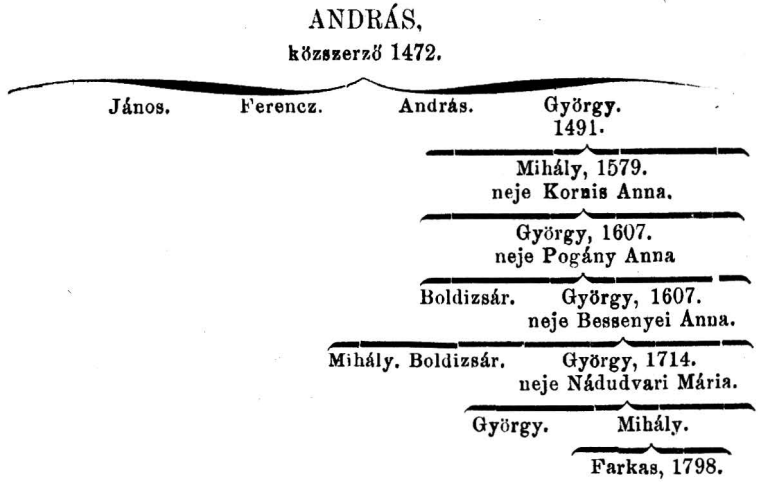
A Józsa családnak Józsa Tamásban magva-szakadván, Mátyás király ezen birtokrészt 1472 eszt. urozi Veer Andrásnak, édes anyja Szilagyi Erzsébet hű udvari emberének adományozta, ki is a király rendeletére a budai káptalan által ugyanazon évi nov. 3. e birtokba minden ellenmondás nélkül be is vezettetett.

Veer András, a mint egyszer a tartsai birtokban lábát megvetette, tovább igyekezett terjeszkedni. Már 1482 eszt. nyolcz arany forintért zálogba vette az Abrahamffyféle részt is gerlai Abrahamffy Sebestyéntől és Pétertől. Nem sokára nemcsak ezt, hanem Edelest is az Abrahamffyaktól örök áron megvette s most már a Buttayféle csekély birtokrész kivételével egész Tartsára és Edelesre II. Ulászló királytól 1491 eszt. adománylevelet nyert s a király az orodi káptalant bizta meg, hogy őt e birtokba bevezesse. Ezen adománylevélben, mely azon a napon kelt, midőn II. Ulászló Székesfehérvárt ostromolta, Veer András már nem urozinak, de muroninak neveztetik, később azonban még maga ezen András fölvette a „kőröstartsai“ előnevet s ezen előnévvel él a család maig.

Mindjárt a következő évben, t. i. 1492 eszt. szaporitotta birtokait az által, hogy gerlai Abrahamffy Benedektől zálogba vette száz arany forintért ennek gerlai, mezőmegyeri, mágori, vésztői és fási részbirtokát, minek következtében András a vármegye legtekintélyesebb birtokosainak egyike lett.

Valószinüleg a fentnevezett Buttayféle rész jutott később a Széky család birtokába. Széky Péter 1648 eszt. e birtokra nézve kiegyez rokonával onodi Pap Jánossal.

A mi már a többször érintett Veereket illeti, ezeknek leszármazási tábláját igy adja elő egy tabularis pör :

Mely leszármaztatás meglehetősen megegyez a Nagy Iván által közlöttel. (Magyarország családai. XII. 116.) Ezek közül Mihály Erdélybe szakadt, hol utódjai meggazdagodtak, főbb hivatalokat viseltek s hol a család virágzik most is. Ezen Erdélybe való beköltözés következtében nem ügyelhettek fel kellőleg békésvármegyei birtokaikra. Ennélfogva 1678 eszt. a családnak akkor élt tagja, Ferencz s neje Kis Anna, kik sem az általam, sem a Nagy Iván által közlött családfán elő nem fordulnak, a tartsai birtokot 1308 forintért ötven évre zálogba adták Ketső máskép Tősér Istvánnak.

Midőn 1723 eszt. egész Békésvármegye Harruckern János Györgynek adományoztatott, a beigtatásnak Kőrös Tartsára, Fásra, Edelesre, Décsére és Szénásra nézve ellene mondott péchujfalusi Péchy István a maga és a többi, Frater és Veer családokhoz tartozandók nevében.

1754 eszt. ujra tiltakozott markusfalvi Máriássy László a maga és a többi, kőröstartsai Veer Máriától származott osztályos atyafiak nevében mindazok ellen, kik a Veer családnak szabolcsi, bihari, békési, zarándi, beregi, baranyai, aradi és szathmári birtokaira, nevezetesen Edelesre, Szarvasra és Kőrös Tartsára kezeiket rátették.

Végre 1798 eszt. a családnak akkori feje, kőröstartsai Veer Farkas, be nem érve a tiltakozásokkal, pört kezdett

a kir. fiskus, illetőleg akkori birtokosok, a Harruckern családbeliek ellen. De a fiskusnak a beterjesztett leszármaztatási tábla ellen alapos kifogásai lévén, keresetétől elüttetett.

A mi már magát a községet illeti, az hajdan meglehetős falu volt. Az 1560/1 eszt. öszveirások szerint 41 portából állott, melyeket Veer György özvegye, Buttay Imre és Nemesy László birtak. Lakosai reformált vallásuak voltak. Legalább Ember Pál (historia eccl. reform. in Hung.) ugy emliti, mint hajdan virágzó református községet, de mely az ő korában már elpusztult volt. Volt benne a XVI. században a kőröstartsai Veereknek uri kastélyuk, a mi kitetszik egy 1743 eszt. tanuvallomásból, melyben Csávás András békési, elébb tartsai lakos, 108 éves, azt vallja: „hogy atyjától hallotta, hogy mikor Veer Mihály birta Tartsát és a tartsai kastélyt, akkor ő vonta a tartsai határhoz Edelest.“

Tartsa nem a ráczok által, hanem még a török hódoltság alatt pusztult el. 1718 eszt. megszállották az elpusztult helyet a fásiak és a nemeskerekiek. Azonban alig települt a község, máris több csapásnak volt kitéve. Ilyen volt az 1735 eszt. Peroféle lázadás, melyben a tartsaiak közül tizenhárman vettek részt, de kegyelmet nyertek. A lázadókkal való ütközet is a tartsai határon történt. Más csapás volt az 1738 eszt. dühösködött pestis, melyben 345 tartsai halt meg. Azóta, kivévén az 1831 és 1849 eszt. cholerát és az 1863 eszt. aszályt, a községet semmi nagyobb csapás nem érte.

Telek.

Máskép Nagytelek, Kőrös-Tartsának határrésze. Ezen helytől vette az érdemekben gazdag széki Teleki család a maga nevét. Nagy Iván szerént a széki grófi Teleki család a horogszegi Szilágyiakkal együtt a mecsinczei Garázda nemzetségből ered. A Garázda nemzetség a XIV. század vége felé két fő vonalra oszlott, az egyik vonal megtartá a Garázda nevet, a másik Szilágyi nevet vett föl. 1408 eszt. kereszturi Garázda Miklós zvorniki várnagy, Imre, László, Janos és Pál testvéreivel, Szilágyi Lászlóval és ennek vérségével csereadomány utján nyerik Horogszeget Temes, és

több más birtokok közt Telek pusztát Békés vármegyében. A XV. század elején a Garázdák Boszniából, hol eddig laktak, Magyarországba teszik át lakásukat s a már elébb birt birtokokhoz megszerezvén Zágorhidat és Széket, három ágra oszlanak, u. m. zágorhidi, széki és teleki Garázdákra. A széki Garázda ág hamar kihalt. Az utolsó leányt teleki Garázda vette nőül. Egyesülvén igy a széki ág a teleki ággal, ezeknek szülötteik anyjoknak előnevét vették atyjoké mellé és igy támadt a széki Teleki családnév. Ennyit maig is létező okmányok nyomán Nagy Iván.

Hogy meddig birták Teleket a Garázda nemzetségbeliek? mikor estek ki annak birtokából? azt okmányok hiányában földeriteni nem tudjuk. Mikor a varmegye Harruckern János Györgynek adományoztatott és az adományos birtokaiba bevezettetett, a Telekiek ellene nem mondottak a beigtatásnak. Innen kitetszik, hogy akkor már jogot nem tartottak hozzá.

Az 1560/1 eszt. öszveirás szerént Massay Imre birt Nagyteleken 16 portát.

1672 eszt. már az Erős család kezén találjuk. Nevezetesen Erős László és neje Kis Erzsébet Nagytelek pusztát a hozzá tartozandókkal együtt 138 tallérért tiz évre a tartsaiaknak elzálogositják.

Hogy Telek valaha falu volt-e? és ha igen : mikor pusztult el? arról okmányaink hallgatnak. Annyi bizonyos, hogy itt még most is nagy mennyiségü téglát, köveket, vastag cserepeket ásnak ki, a mi azt mutatja, hogy ez hajdan telepitett hely volt.

Tenkes.

Mint hajdan vármegyénk területén létezett falu emlittetik 1215. évnél a váradi regestrumban. Emliti Jerney is a m. nyelvkincsekben mint békésvármegyei, 1252 eszt. létezett községet. Hol feküdt, azt nem tudjuk. Ma már ily helynév vármegyénk területén nem létez.

Tőgye.

Most puszta. Régi neve Tölgy. E név alatt fordul elő már a XV. században. 1418 eszt. birta Maróthy János

macsói bán s fia László. E családnak magva-szakadtával a koronára szállott. Később a Dóczy családnak adományoztatott. Az 1560/1 eszt. öszveirás szerént Dóczy Miklós özvegye birt itt nyolcz portát, mi azt mutatja, hogy akkor falu volt. Mikor pusztult el, nem tudjuk.

Tolvaj.

Mint 1216 eszt. Békésvármegye területén létezett falu előfordul a váradi regestrumban. Ma már e nevet nem ismerjük.

Torda.

Biharvármegye szélén, Szeghalom határához tartozó puszta. Mint falu említtetik a XIII. századbeli váradi regestrumban. E szerént Hiliachin azaz Illyés nevü tordai közlakos a békésiek által lopással volt vádolva. Az ügy a váradi szentszék elébe került s Illyés ártatlannak találtatott. 1552 eszt. Biharhoz tartozott. Birtokos urai voltak : Márkus András, Szeghy András, Kereki Balás és Begessy Ferencz. Tizenhárom és fél portából állott. Ugy látszik ezt is a rácz-ság pusztitotta el. Templomának fundamentomai még most is meglátszanak. Melleslegesen megemlitem, hogy vármegyénk területén a XVI. század elején létezett bodoni Torda család. Nevezetesen a „regestrum litterarum iudicialium" szerént 1506 eszt. békésvármegyei bodoni Torda Imre, Andrásnak fia, egy bizonyos ügyben a nádori törvényszék elébe idéztetett s miután meg nem jelent, ex contumacia elmarasztaltatott.

Szent-Tornya.

Orosháza közelében fekvő puszta, melyen legközelebb egy, több mint ezer lélekből álló s Orosházához kebelezett magyar evang. leánygyülekezet alakult. Ez a része a pusztának Szabad-Szent-Tornyának neveztetik, minthogy már régebben a földesuraságtól magát kiváltotta. A többi részét Szent-Tornyának magánosok birják; ezek közt báró Eötvös

József vallásügyi minister urnak ő excell birtoka említésre méltó.

Szent-Tornya a XV. században a Hunyadi család birtoka volt. 1471 eszt. egy részét Szilágyi Erzsébet, Mátyás királynak anyja, a szüz Máriáról czimzett budai prépostságnak, más részét Mátyás király a Nyulak szigetebeli apáczáknak adományozta. Ezen utóbbi adományozás megerősittetett II. Ulászló király által is 1491 eszt. Harmadik része Szent-Tornyának végre tovább is a Hunyadiak kezén maradt. Birta azt, Mátyás király korában, fia Corvin János herczeg, de midőn még fiatalságánál fogva adományképtelen volt, kicsalta azt tőle Dámffy nevü ravasz udvaroncza. Később szerette volna ugyan a herczeg ezen és más Dámffynak adományozott birtokait visszakapni, de nem sikerült.

Dámffynak nem lévén fiörökösei, Szent-Tornya az ő halála után a koronára szállott. Később, adomány utján több nemes családoknak kezére került. Nevezetesen 1560 eszt. birtokos urai voltak: Paksi Lajos, Litterati vagy Ujlaky György özvegye, Zay Ferencz és Mándy Kelemen özvegye. Állott pedig ekkor Szent-Tornya 28 portából.

1646 eszt. Szent-Tornyát, Tömpöst, Zombort, Dálegyházát, Klárafalvát, Ladányt, Kecskést, Lelét, Charpát, Orosházát, Palotát, Tótkutast és Pöröskutast III. Ferdinand király Kovács Jánosnak, Szél Mihálynak, Zólyomi Györgynek és Török Bálintnak adományozza, és a csanádi káptalant bizza meg a beigtatással. Hogy ezek csakugyan e birtokba törvényesen beléptek-e, nem tudom, de alig hiszem. Mert már a XVIII. század elején Szent-Tornya fiskalis jószág volt. Mint ilyent adományozta 1731 eszt. III. Károly király Szent András, Komlós, Ötvenablakkal együtt Száraz György személynöknek, kiről azután vejére, Rudnyánszky Józsefre szállott.

A falu a török hódoltság alatt pusztult el. Pusztán állott templomának anyagját a mult század elején a vásárhelyiek hordták el.

Ványa.

Máskép Déva-Ványa, népes többnyire reformált vallású tiszta magyar község Békésvármegye sárréti járásában. Hol Heveshez, hol Békéshez tartozott.

A ványaiak azt tartják, hogy községük már a XIII. században fenállott. Keletkezését a szájról szájra terjedt hagyomány igy adja elő: az 1241 eszt. nagy tatárjárás idejében, midőn a tatárság Sajónál a magyar sereget tönkre tette, a király futásban keresett menedéket, s a tatárnak most már szabad keze lévén, a falukat és városokat egészen elpusztitotta, a lakosságot vagy lemészárolta, vagy az ennél is keservesebb rabságra hurczolta, a békési és hevesi lakosság, az önfentartási ösztöntől vezettetve ezen, akkor még egészen lakatlan tájra, a mocsárok közé szoritott hátakra és aprő szigetekre menekült. A mint a tatár, miután az országot mindenéből kifosztotta volna, eltakarodott s Béla király is Dalmátiából visszaérkezett, a menekültek egy része visszament elébbeni lakhelyére, más része azonban látván, hogy itt barmainak elegendő legelője, magának elegendő szántóföldje van s hogy azon esetre is, ha a tatárság ujra betörne, a beláthatatlan vizek, mocsárok, nádasok meglehetősen megvédik, állandóul itt telepedett le. A ki hol valami szárazabb helyet talált, a szigeteken, az erek partjain épitette fel lakházát, minden sor és rend nélkül. Innen van az, hogy Ványa utczái még most is görbék, tekervényesek, a házak pedig egyik beljebb, másik kijjebb vannak épitve.

Hogy mennyi igaz lehet ebben, a mit igy a szájról szájra maradt hagyomány mond Déva-Ványa keletkezéséről, azt teljes bizonyossággal megmondani nem lehet. Annyi áll, hogy igen régi község. Már 1334 eszt. a pápai tizedbeszedési jegyzékben ugy emlittetik, mint egyház. András nevü papja fizetett a pápa számára 3 garas adót. Nem különben egy más okmány, mely Ványát mint községet emliti, az 1476 eszt. határjárás. Ez okmánytárunkban olvasható. Hogy nagy község volt e akkor Ványa? ki birta? meddig terjedt a határa? azt az okmány nem emliti. Csak annyi áll benne, hogy a határok közte és Ecseg közt, mely akkor a budai Pálosoké volt, megujittattak.

Határozottabban szól Ványáról Szerémi Györgynek, Venczel Gusztáv által kiadott emlékirata. Ez ismét ugy tünteti elő Ványát, mint virágzó egyházat. E szerént a XVI. század elején Ambrus nevü volt papja, a ki valószinüleg nem más, mint ugyanazon Ambrus, kiről a krakkói egyetemi anyakönyv azt mondja, hogy tanulmányait a krakkói egyetemen végezte. Itt tudományos képzettségével kitünvén, baccalaureussá lett. Ezen Ambrus eleven eszü ember volt.

Midőn Dózsa György erre vezette rakonczátlan seregét, Ambrus a ványai népnek nagy részével hozzá szegődött. Csakhamar annyira megnyerte Dózsának kegyét, hogy ez első titkárává tette. Ő volt ugylátszik, Dózsának mintegy tábori főpapja. Ő adott absolutiót mindazoknak, kik a nép közül az urak ellen fegyvert fogtak. Ő szerkesztette Dózsa nevében a néphez szóló proclamatiókat, felhivásokat, hogy a keresztesekhez szegődjék. Mi lett belőle, midőn Dózsa elfogatott és iszonyú kinzatások után kivégeztetett? sikerült e megszöknie? vagy pedig elfogatott és halálra itéltetett-e? arról Szerémi nem szól. Elég az hozzá, hogy ebből is meglátszik, hogy Ványának, mely baccalaureust, külföldi egyetemen kiképezett férfiut birt papul, kétségtelenül virágzó egyháznak kellett lennie.

Midőn Luther Márton és Zwingli Ulrik az egyházat reformálták, Ványa mindjárt e vallásos mozgalmak kezdetén, elfogadta a reformatiót. 1560 eszt. papja volt Belvári Mihály, kit a Vasárnapi Ujság 1862 eszt. folyamának 12. száma hibásan nevez Belványnak. Ez jeles férfiu volt. Részt vett az 1569 eszt. N.-Váradon tartatott zsinaton s egyike volt azoknak, kik az akkor már lábrakapott szentháromságtagadók ellen erélyesen felszólaltak s téves tanaikat a szentirásból megczáfolni igyekeztek. Az ő idejében épült azon tágas pincze, mely most is a lelkész használatában van.

1646 eszt. Szilágyi Mihály volt Ványának papja és egyszersmind a kunsági egyházaknak esperese. Jelen volt az ugyanazon évben Szathmárnémeti városában tartatott zsinaton.

Midőn a török Eger és Gyula várának eleste után, magát az alföldön befészkelte, Ványa is az ő hatalmába került. Az a szokás uralkodott a töröknél, hogy a hol letelepedett, a földeket vagy az egyes tiszteknek (szipahiknak) hűbérül osztotta ki, vagy a császári kincstár számára tartotta fenn. Ezen utolsó természetü földek khásznak neveztettek s a császári kincstár részére adóztak. Jobb állapotjuk volt az oly községeknek, melyek a khászhoz tartoztak, mint azoknak, melyek hűbéresek voltak. Mert a khászban mégis annyira mennyire fenhagyatott a tulajdoni jog és épen azért a lakosok nem voltak oly sok zaklatásnak kitéve, mint ott a hol a föld hűbéres volt és igy valamely török tisztnek földesuri hatósága alatt állván, ennek önkényétől függött. Ilyen khász volt többek közt Ványa is. Lakosai e szerént a

császári kincstár számára adóztak. Már a szomszéd Póhalma nem volt khász. Ez kitetszik onnan, hogy a ványaiak 1659 eszt. az illető szipahitól 45 talléron haszonbérbe vették, de miután a tatárok folytonos berontásai miatt nem igen használhatták, csakis egy évre fizették a haszonbért.

De mindamellett, hogy Ványa a khászhoz tartozott, mégis sokat kellett a török világ alatt szenvednie. Hol a császáriakat kellett segiteniök a török ellen, hol a törököt a császáriak ellen, a szerént, a mint vagy az egyik, vagy a másik lett a vidéken hatalmasabb. Erről elegendő tanubizonyságot tesznek a község levéltárában lévő ezen korbeli levelek, melyeknek száma többre megy hatvannál. Érdekes ezek közt különösen egy 1664 esztendőből való magyar nyelven irt levél, mely igy hangzik: „Ti ványaiak! ha a császár emberei bemennek közitekbe, ha birtok velek, verjétek meg; ha nem birtok velek, verjétek félre a harangot, adjatok hirt nekünk, mert különben készen a karó, karóban száradtok meg!“

A ványaiak természetesen inkább szitottak a mieinkhez, mint fajrokonaikhoz. Ennélfogva a hol csak lehetett, ezeket segitették. Ennek következtében a török a községet megrohanta s a templom kivételével az egész községet elpusztitotta. A templom mecsetté átalakittatott s mellé fürdő épittetett, a Belvári idejéből felmaradt pincze pedig jégveremül szolgált. A kibujdosottak később visszatértek, de ott termettek a törökök is. A mieink a templomkeritésbe vonultak, onnan védendők magokat, de látván a tulnyomó erőt, szétfutottak Az öregek és a többi futásra erőtlenek a nevezett pinczébe rejtőztek, de ki nem állhatván a hideget, tüzet raktak. Ennek füstje elárulta őket. Kiüzetvén onnan, valamennyien kardra hányattak.

A mint a török a XVII. század végén innen eltakarodott, a ványaiak is visszajöttek falujokba s elpusztult lakházaikat fölépitették. De ekkor ujra harczra szólitotta őket a tábori kürt. Rákóczy Ferencz hazája szabadsága mellett fogván fegyvert, a ványaiak is tömegesen siettek táborába. A ki csak tehette, kardot kötött és a kuruczokhoz állott. Csak az maradt otthon, a ki a föld mivelésére és a nők s gyermekek ellátására okvetetlen szükséges volt.

De mig a fegyverfogható férfiak Rákóczy táborában védték a hazát, azalatt uj veszedelem érte a községet. A Bécsből Rákóczy ellen ellen felbujtogatott ráczság megro-

hanta és mindenéből kifosztotta azt. A lakosság az Őrhalomszeg nevü sárréti félszigetbe vonult s ott sánczolta körül magát. A sánczok most is kivehetők s kurucz sánczoknak neveztetnek maig. A mint ennek hire futott a táborba, Rákóczy 1710 eszt. haza bocsátotta a ványaiakat, hogy feldult házaikat fölépithessék.

Nem sokára azután bekövetkezvén a szathmári fegyverletétel, Ványa is békességesebb napokat ért. Valami nagyobb csapás nem érte a községet egész mostanáig, sőt még az országszerte pusztitott cholera sem látogatta meg.

Ványa lakosainak száma kilenczezer, kik valamennyien tiszta magyarok. Ezek közt kétezer rkatholikus, a többi reformált vallásu.

Vári.

Máskép Gyula-Vári, magyar falu Gyula városa szomszédságában. Lakosainak száma:

Helvét hitvallásu	—	1570.
Római kathol.	—	173.
Ágostai hitv.	—	6.
Zsidó	—	60.
	Öszv.	1809 lélek.

Vári azelőtt Zaránd vármegyéhez tartozott s mint ezen vármegyéhez tartozott község előfordul már 1230 évben. Ugyanis a fentnevezett évben Béla herczeg (később IV. Béla király) atyja II. András király és az ország nagyjai által azzal bizatott meg, hogy az akkor üzött sokféle csalások és erőszakos, törvényellenes foglalások földeritése végett járná be vármegyéről vármegyére az országot s tenne vizsgálatot, hogy ki minő jogon birja a kezén lévő birtokokat. Ennek következtében Zarándvármegyébe érkezvén, itt azt találta, hogy Miklós, Ugrinnak az esztergomi érseknek öccse, sok oly birtokokat bitorol, melyek nem őt, hanem bátyját Ugrint illetik. Ezeket tehát Ugrinnak itélte oda: ellenben azokat, melyeket jogosan birt, meghagyta nála. Az utóbbiak közé tartozott Vári. E szerént Várinak akkori birtokosa Miklós volt, Ugrinnak az esztergomi érseknek testvéröccse. Ezen Ugrin és Miklós a Csák nemzetségből származtak, amint kitetszik Miklósnak végrendeletéből, melyet Venczel G. a hazai okmtár 12 k. 41 l. közöl.

A XV. század elején Vári már Maróthyaké volt. Ez kitetszik egy az anspachi oklevelek közt lévő tiltakozó levélből, mely szerént 1418 eszt. Maróthy János és fia László a csanádi káptalan előtt tiltakoznak a gerlai, nadabi, erdőhegyi, vassányi, ajtósi, nemespéli, tordai, kamuti, csatári, dánfoki, csarnai, bélmegyeri, kereki birtokosok, továbbá Pathóczy Imre, Chura János és Csáky Miklós erdélyi vajda ellen, mint kik az ő erdőiken, mezőiken, földjeiken, vizeiken, névszerént a fehér és fekete Kőrös vizén jogtalan foglalásokat tesznek, mely erdőik, mezőik sat. következő birtokaikhoz tartoznak: Békés, Deter, Berény, Győr, Kéthegyes, Sz. Albert, Kenderes, Csapcsallya, Décse, Tölgy, Szeghalom, Iraz, Csökmő, Szekcsőd, Buken, Fehéregyház, kunateleki puszta Békés és Bihar vármegyében, továbbá: Gyula, Pél, Vári, Apáti, Megyesegyház, Benedekegyház vagy Kerékház, Gerendásegyház, Györke, Sz. Benedek, Kakucs, Bodzás, Kamarás, Belső Iratos sat. Zarándvármegyében. Látjuk ezen tiltakozó levélből, mily szélesen kiterjedt birtokaik voltak e tájon a Maróthyaknak a XV. században.

E hatalmas családnak magva szakadván, valamint egyéb britokai, ugy Vári is a Hunyadi családé lett. Gyula várával együtt birta a XV. század végén még Corvin János herczeg is. Ez kitetszik II. Ulászló királynak egy rendeletéből, mely szerént ez 1495 eszt. ugyancsak Corvin János herczeg kérelmére megbizza a csanádi káptalant, hogy vizsgálatot tegyen gyéresi Czibak Ferencz és János ellen, mint kik varsányi jobbágyaikat felfegyverezvén és a gyulai országutra állitván, ott a herczegnek jobbágyait, nevezetesen Kigyósi Péter vári, Kádár Máté és Kovács Máté péli lakosokat megtámadtatták és megsebesittették.

Corvin János herczeg halála után nejére Frangepán Beatrixre szállott Vári. Később ez György, Brandenburgi őrgrófhoz menvén férjhez, az őrgróf birta. A szomszédok, nevezetesen Abrahamffy Péter és István, Haraszthy György, Abrahamffy Imre özvegye és a gyulai plébános nem egy jogtalan foglalást tettek vári birtokán. Ennélfogva az őrgróf 1528 eszt. Báthory István nádor elébe terjesztette e részbeni tiltakozását.

Az őrgróf nemsokára neje halála után elhagyván Magyarországot, a Hunyadibirtokok, azok közt Vári is, a koronára szállottak. Gyula várához közel esvén, Ferdinand

király Gyula vára appertinentiájává tette. Mint ilyet emliti az 1560/1 eszt. öszveirás. E szerint ezóta Gyula várának sorsában osztozott. A mint Gyulavára török kézre került, azonnal elfoglalta a török Várit is, s ez egy agának, — török altisztnek, — lett állandóul lakhelye. A szájbeli hagyomány azt állitja, hogy midőn a török sereg már régen kitakarodott a vármegye területéről, a vári ága, Arszlán nevü, meg azután is soká itt maradt és csak 1718 év táján hagyta oda Várit.

A török kiüzetése után Vári gr. Lövenburg föispáné lett. A földesur részéről sok kedvezésben részesülvén, lakosai mindinkább szaporodtak. A vármegye, hogy még inkább lekösse őket, 1718 eszt. májusig minden közteher alul őket fölmentette és egy malom fölépitésére is engedélyt adott, 1718 eszt. május 11. pedig a határt, egy vármegyei küldöttség által ujonnan fölmérette és a határdombokat kiigazitatta.

Lövenburg után siklósi Andrássyaké, végre gróf Almássyaké lett Vári, kik jelenleg is birják.

Varsand.

Máskép Gyulavarsand. A gyulai várhoz félórányira fekvő magyar-oláh falu, m. e. 2500 lakossal.

1558 eszt. midőn Mágocsi Gáspár volt a gyulai várnak kapitánya, a török már Varsandig és igy csaknem Gyula várának kapujáig nyomult s hogy a gyulai várat annál könyebben bevehesse, Gyulavarsandon erődöt kezdett épiteni.*) Innen azután sokan azt következtették, hogy Gyulavarsand nevét onnan vette, hogy Gyulának mintegy elősáncza lévén, tulajdonképen Vársáncznak neveztetett volna s csak később változott e név Varsandá. Ez azonban nem áll, mert

---

*) Verancz ezt irja erről Nádasdy Tamás nádornak, 1558 eszt. sept. 17. kelt levelében: „tria turcae castella Gyulae arci opponunt et iam duo confecta sunt. Alterum ad Világos in pago Siri, alterum in Erdőhegy, tertium in Varsány sub oculis ipsius fere Gyulae moliuntur. Casparum tamen Magochy certum est iam quatuor fere millibus hominum armato excitoque ad suum militem et nobilium ordine et plebea turma in castra descendisse, obstaturumque totis viribus, ni hostes sibi pedicas iniiciant. Cui Deus adsit altissimus postquam homines nequeunt.“ Pray epist. procer. III. 139.

mielőtt Varsánd Gyulának m. e. várságcza lett volna, a mi, mint láttuk, csak a XVI. században történt, már megvolt régen a Varsand név. Hiszen maga az erről szóló Verancz is már Varsandnak nevezi.

Lássuk tehát, honnan eredt Varsandnak neve? Varsand a legrégibb okiratokban sehol sem neveztetik Varsandnak, hanem mindenütt Vosiannak, Vasiannak, Vousiannak, még pedig azért, hogy lakosai s tulajdonképeni alapitói Bessenyők (Bisseni) voltak, kik a régi okiratokban többnyire Bossánoknak, Vossánoknak neveztetnek. Egy 1075 eszt. okirat azt emliti, hogy a Vossánok Hevesben, sőt a Tiszán tul odább is laktak. IV. Béla király korában külön herczegök volt, ki „Comes bissenorum" czimmel élt, a mint emliti Horneck Ottokár krónikájában. Egész a XV. századig megtartotta Varsand a Vossian nevet. Ily név alatt jő elő a váradi regestrumban, továbbá az okmánytárunkban olvasható 1232 esztendei adomány levélben, sőt ily név alatt adományozta azt Róbert Károly is Berenda Mártonnak. Nem szenved ennélfogva kétséget, hogy Varsand eredetileg bessenyőgyarmat volt s Bessenyőktől, mint alapitóitól kapta nevét.

Legrégibb okirat, mely Varsandot emliti, a váradi regestrum. Ennek 328 §-ban emlittetik Dienes, Ompudnak fia, mint a zarándvármegyei Vosianban lakott ügyvivő. „Dionysius filius Ompud, pristaldus de provincia Zaránd, de villa Vosian." Ezen okirat szerént tehát Varsand, a XIII. században, épen ugy, mint a szomszéd Gyula, Zaránd vármegyéhez tartozott s nem megvetendő falunak kellett lennie, miután egy ügyvivő választá lakhelyeül, mint olyat, hol elegendő foglalkozást talált.

Ekkor Varsandnak egy részét az orodi káptalan birta, a mint kitetszik egy 1230 eszt. okmánytöredékből, melyet Fehér codex diplom. VII. 5. közöl. A káptalan egész a török hódoltságig megmaradt e birtokban. Még az 1560 eszt. öszveirás szerént is birt két portát.

Más részét a XIV. század első felében birták Been és Bench, kik micsoda családból származhattak, nem tudjuk. Ez a Bench vagy Benche előfordul okmánytárunkban mint olyan, a kinek fia István Barlassi Tamásnak Kemen nevü birtokát 1329 eszt. táján erőszakkal elfoglalta és Tamást onnan kivetette. Istvánban magva szakadt a családnak, mert egy a kamarai levéltárban lévő okirat szerént 1342 eszt. a

kir. fiskus Vossianon Zaránd várm. lévő négy teleknyi földjére kezét rátette. Ellene mondottak ugyan a fiskusnak János és István, Demeter fiai, de sikertelenül. Nevezetes ezen okirat annyiban, mennyiben abból az tünik ki, hogy I. Lajos királyunk a Jakabnap előtti vasárnapon koronáztatott. Szerettem volna közleni okmánytáramban, de másolatát meg nem kaphattam.

Harmadik részét végre a XIV. században birta István, Sándornak fia. Erről sem tudjuk, hogy melyik családnak volt származéka. 1340 év táján e család kihalt férfiágon. Minélfogva vossiani birtokát I. Károly 1341 eszt. Berenda Márton békési főispánnak adományozta, oly módon: hogy Márton a női ágat a leánynegyedre, a jegyajándékra és a női hozományra nézve elégitse ki. Ellene mondottak a beigtatásnak a fentnevezett János és István, Demeternek fiai, de itt is sikertelenül.

A XV. században már a gyéresi Czibakok kezén találjuk Varsandot. 1495 eszt. Ulászló király, Corvin János herczeg kérelmére megbizza a csanádi káptalant, tegyen vizsgálatot gyérési Czibak Ferencz és János ellen, mint kik varsandi jobbágyaikat felfegyverezvén, Gyula városa országutjára állitották és ott a herczegnek jobbágyait, vári lakos Kigyóssi Pétert és pili lakos Kádár Mátét és Kovács Mátét kegyetlenül megverték.

Ugyanazon évben a csanádi káptalan hivatalos jelentést tesz ugyancsak gyéresi Czibak Ferencz és János ellen, mint a kik Varsándon, a fehér Kőrösön hidat épitvén, erre Corvin János herczegnek pili erdejében vágatták a fát és varsandi, sághi, eleki jobbágyaik által azt erőszakosan el is vitették.

Ugyancsak a XV. században, a Czibakokon kivül birtokosok voltak Varsandon a Pető és Dancz családok, kik e birtokukról „varsandi“ előnevet használtak. A többször emlitett Maróthyféle vizsgálat alkalmával, 1461 eszt. jelen voltak mint tanuk: varsandi Pető Jakab és varsandi Dancz Lőrincz.

Az 1560/1 eszt. öszveirás már egészen más családokat nevez, mint olyakat, melyek Varsandot birták. Ezen akkori birtokosai Varsandnak következők: az orodi káptalan, Massay Imre, Nadányi György özvegye, Horváth János özvegye, Mágocsi Gáspár, Bebek György, Horváth Márk özvegye, Dersy István, Pongrácz Kristóf, Glésán Miklós és

Fogacsy Gáspár. Állott pedig ekkor Varsand 17 portából és igy a kisebb községek közé tartozott.

Ugy látszik, hogy ezen község is a ráczok által pusztittatott el. Kolosváry esperes jegyzékében is ugy fordul elő, mint elpusztult reformált vallásu egyház. A török kiüzetése után ujra települt s a modenai herczegé volt. Azonban ez felségsértési bünbe esvén, Varsand a koronára szállott. A mult század közepe táján a Néveryeknek adományoztatott s ezek birták azt a legközelebbi időkig, a midőn báro Névery Károly Sternthalnak eladta.

Verestó.

Előfordul Jerneynél (magyar nyelvkincsek) mint 1299 eszt. Békésvármegye területén létezett falu. Hogy honnan merithette ezt Jerney, nem tudjuk, miután a forrást nem idézi. Most ilyen helynevet vármegyénk területén hiában keresünk.

Vesze.

Vagy a mint most hibásan neveztetik, Veszej. Csaba határterületéhez tartozik s rajta az evang. egyháznak szőllője van. A hajdani fehér Kőrös mentén feküdvén, temérdek korczvesszőt termett s innen kapta nevét is.

A mi hajdanát illeti, említés van róla már a XIII. században. Még I. László király adományozta volt Püspöki, Fehérem és Kötesd nevü szomszédhelyekkel az egri püspökségnek s ez adománylevelet ujra átirta IV. Béla 1261 eszt. De miután Eger városához igen távol feküdt s a püspökségnek bajos volt a távolság miatt e helyekre kellő gondot forditania, 1446 eszt. elcserélte azt az akkori püspök a Maróthyaknak Pest vármegyében fekvő Monar, Ujfalu és Seger nevü birtokaival, reá ruházván a Maróthyakra egyszersmind az ottani egyházak feletti patronatusi jogot is. Még ugyanazon évben be is vezettetett Maróthy János és fia László e birtokokba minden ellenmondás nélkül a nagyváradi káptalan által.

A fenebbiekből immár azt látjuk, hogy Vesze igen

régi telepitvény, sőt hogy a XV. században templommal ellátott falu volt.

Maróthyak magvaszakadtával a koronára szállott Vesze s az 1560/1 eszt. öszveirás szerént 10 portából állott. Fenállott, mint reformált vallású község, egész a mult század elejeig, midőn a ráczok elpusztitották s többé föl sem éledt.

Sehol e pusztán valami régibb épületeknek nyomait észre venni nem lehet. Ellenben Veszével átellenben, a fövényesi pusztának a volt Kőrösbe szögellő csúcsán van egy homokdomb, melynek belsejében sok brouznemüeket és ódon idomú bögrét ásnak ki.

Vésztő.

A sebes Kőrös mellett, Szeghalomhoz két mértföldnyire fekvő reformált vallású magyar falu.

Helynevek: Kisállás. Apáti, sziget és szántóföld. Neve azt mutatja, hogy hajdan a közelében fenállott csoltói apátságnak apátja birta. Aranybaltás. Athai domb. Atka, legelő, kaszáló és szántóföld. Borégető. Bálványosoldal, neve még a pogánykorra mutat. Benchalom. Bikaér. Bocskorér. Borzlyukhát. Büdösér. Csótifok. Czigányfok. Czigoró. Czirjákhalom. Déllősziget. Dióér. Disérhát. Egered. Enyveszug. Farcsa. Falufok. Fitely, kis kerek erdő. Gáborzug. Gálfizug. Görögfok. Gyugyori csárda. Hagymános. Halászörvény. Hebek. Hordószegzug. Jámborsziget. Igrinyak. Iménhát. Irtásfok. Kalaphalom. Kecskészug. Kertmegkert. Konyhazug. Koplaló. Körtvélyes. Lovastó. Lucsár. Mágori domb. Itt állott hajdan a csoltói apátság temploma és zárdája. Malompuszta, hajdan vizi malmok helye. Marhásfok. Németi. Oláhsziget. Oldalsziget. Ormányrét. Ötlegényfok. Példa, ingoványos kaszáló. Panyádhalom. Paperdeje, neve azt mutatja, hogy hajdan a csoltói apátságé volt. Pereczes. Poczrét. Rabsziget. Rónafok. Siligohát. Silyesziget. Szecsőerdő. Szélád. Szélérköz. Szopor. Szuhai halom. Tatárvágás. Tarsoly, különálló erdőcske. Kis és nagy Telek. Tósziget. Urszegzug. Ütmös. Verespéter, kaszáló. Vadas. Vékássziget. Várdomb, valaha vizzel körülvett sánczok, melyeknek nyoma még most is meglátszik. Vidra.

A mi először is Vésztőnek nevét illeti, a község hajdan

minden oldalról vizektől lévén körülvéve, a lakosok fő keresetmódja volt a halászat. Erre egy sajátságos készületet használtak, mely még most is vésznek vagy veszének hivatik. Ezen veszék a község körüli vizekben nagy mennyiségben voltak felállitva s azoknak tövében feküdvén a község, innen neveztetett el Vésztőnek.

De a lakosság szájhagyománya más származtatását adja a Vésztő névnek. A tatárjárás alkalmával, — ezt tartja a nép, — a közel tájak lakosai az itteni ingoványok közt egy szigetre menekültek s itt egy ideig háboritatlanul tartották magokat. Később a tatárok mégis nyomukba jöttek. A menekültek, hogy a tatárcsordát elijeszthessék, az ingoványt környező vizekbe kaszákat állitottak fel élivel. A mint a tatárok neki hajtottak a szigetnek, ott érte őket a vész, mert lovaik az éles kaszák által összevissza sebesittetvén, se ide se oda nem mehettek s a menekülők által lekonczoltattak. Ez, állitólag a pereczesi szigeten történt s onnan neveztetik az oda közel eső róna még most is Tatárvágásnak. Később, miután a tatárság hazánkból kitakarodott, a menekültek közül sokan nem tértek vissza elébbeni lakhelyeikre, hanem alkalmas s bátorságos települési helynek látván a vizek közé szoritott hátat, itt épitettek falut, s az esemény emlékezetére elnevezték azt Vesztőnek, mely név később Vésztőre változtattatott.

Akár mint legyen a dolog, annyi bizonyos, hogy Vésztő igen régi község s bizvást lehet eredetét a tatárjárás korába helyezni. Előfordul mint falu, már a XIV. században. Ekkor a gerlai Abrahamffyaké volt. Midőn e szélesen elterjedt család 1383 eszt. az ősi birtokokon osztozott, Vésztő községét igy osztották el magok közt: egy negyede a községnek, kezdve a Kőrös vizén épitett hidtól Kis Mihály és Nagy Pál házaik mellett egész Ferencz nevü jobbágy házaig jutott Abrahamffy Miklósnak, a többi három negyed pedig Abrahamffy Lászlónak, Eleknek és Dienesnek. A hidon szedetni szokott vám mind a négyet egyformán illette. A Kőrösvizén lévő malmok, nevezetesen a csoltói kolostorral átellenben lévő Miklósnak, a másik a többi háromnak jutott. A mivelés alatt lévő földekre, a család birtokain lévő monostorok és templomok feletti kegyuri jogra és a Kőrös vizén való halászatra nézve ugy egyeztek meg egymás közt, hogy azok mind a négy osztozót egyformán illessék, azon hozzáadással, hogy az ugynevezett vészek segélyével fogott

halakból az őt illető részt mindenki csak saját jobbágyaitól követelhesse.

Ezen osztozkodási okmányból látjuk, hogy Vésztő a XIV. században vármegyénk legvirágzóbb községei közé tartozott. Ott volt tőszomszédjában a mágori dombon a csoltói apátság, mely bizonyosan nem csekély befolyással volt a lakosság miveltségére. A Kőrösön felállitott vizi malmok is előmozditották anyagi jólétét. Sőt, miután határában volt felállitva a Kőrös vizén lévő hid, ezen körülmény azt mutatja, hogy erre ment a Biharba vivő országút is, a mi mindenesetre a községnek nagy előnyére szolgált.

Az Abrahamffyak rosz gazdálkodás következtében, lassanként kiestek Vésztő birtokából. Abrahamffy Benedek a maga birtokrészét 1492 eszt. zálogba adta Veer Andrásnak, János pedig a magáét 1508 eszt. Haraszthy Györgynek. A többi részint Abrahamffy kézen maradt, részint beházasodás és csere utján a Székely, Lajos és Radák családokra szállott, ugy hogy az 1560 eszt. öszveirás ezeket emliti, mint Vésztő birtokos urait : Abrahamffy Istvánt és Gáspárt, Székely Mártont, Lajos Imrét és Radák Balást. Ekkor már, a porták száma után itélve, Vésztő csekély község lehetett. Mindamellett tartotta magát egész a XVIII. század elejeig, jóllehet 1680 év táján a tatárok igen elpusztitották.

1705 év táján érte a végcsapás a községet az itt garázdálkodott ráczság által, ugy hogy a lakosság elunván a sok nyomort, ott hagyta lakhelyét s mindenestül a szomszéd Biharba költözött.

A mint azonban a szathmári béke létrejöttével az ur Isten nyugodalmasabb időket adott, Vésztő is feléledt hamvaiból. 1714 eszt. költözött ide tizennyolcz szekéren Bakonyszegből egy kisded reformált vallású gyülekezet s az elébbeni községből felmaradt templomot ki igazitván, náddal befedvén, Szentbenedeki István lelkészsége alatt abban tartották az isteni tiszteletet. Nem sokára ezután a bakonyszegiek mellé néhány fási család települt. Mindazonáltal a község csak lassan lassan erősödött. Az 1717 eszt. öszveirás még csak 37 családot talált Vésztőn.

Alig hogy letelepedett, máris a Pero féle lázadás rombolólag vonult el az uj telep fölött. A vésztőiek közül e lázadásban tizenheten vettek részt, de nem lévén nagyobb mérvben terhelve, kegyelmet nyertek. Papjuk azonban,

Kecskeméti János egy havi börtönre itéltetett azért, mert jóllehet a lázadók által kényszerittetve, nekik urvacsorát adott, velök isteni tiszteletet tartott s imádságában rájok és fegyvereikre Isten áldását kivánta.

Nevezetes papja volt még Vésztőnek Pathi Miklós. Ez eleinte Szentesen hivataloskodott. Midőn 1686 eszt. a Veterani által szorongattatott török Szentest fölégette, többek közt rabságba került Pathi is szép feleségével Turbucz Katalinnal és kis fiacskájával. A foglyok Törökországba hurczoltattak. Pathyt megvette egy előkelő török, feleségét, gyermekét egy más. Később Kőrös városa kiváltotta Pathit, ki azonban a békók nyomása következtében sántává lett s közönségesen csak sánta papnak neveztetett. Itthon eladván mindenét, sietett nejét kiváltani, a mi sikerült is; de a fiut nem adták ki, minthogy már akkor körül volt metélve. Pathi azután először szentesi, azután gyomai, végre pedig vésztői pappá lett, itt halt meg s a régi templom keritésébe temettetett, oda hol most a prédikátor tanuló háza van. A fiúból később kiaja azaz török titkár lett, s minthogy anyjától tudta, hogy ő magyar s Kőrösön laknak rokonai, midőn egyszer Kőrösön keresztül utazott, maga elébe hivatta azokat és megis ajándékozta.

A mi még Vésztőnek nevezetesebb eseményeit illeti, az nj település óta:

1738 eszt. a pestis 280 egyént ragadott el.

1782 eszt. épittetett a mostani templom.

1797 eszt. a torony.

1859 eszt. az iszonyú szélvész a torony tetejét levetette.

Vésztő lakosainak száma az utolsó öszveirás szerént igy áll:

Helvét hitvall.	—	3751.
Római kathol.	—	49.
Görög nem egyes.	—	35.
Ágostai hitvall.	—	17.
Zsidó	—	87.
	Öszv.	3939 lélek.

Vörösegyház.

Szent-András közelében fekvő puszta. Hogy valaha falu és parochia volt, mutatja mellékneve „egyház“ azaz

templom. Ez a templom vörös szinre lehetett kimeszelve, azért neveztetett Vörösegyháznak.

A XV. század elején Hékedi*) családé volt. Ezen családnak utolsó sarjadéka, Hékedi Anna, Gergelynek leánya, nem lévén gyermekei, fiául fogadta 1453 év körül Sári Pétert, Hunyadi János kormányzónak titkárját s néki a budai káptalan előtt bevallotta örökösen nem csak Vörösegyházát, de többi birtokait is, névszerént Hékedet, Bődöt, Dancsházát.

Az 156/1 eszt. öszveirás szerént birták Vörösegyházát Bánrévi Péter és Horváth István özvegye. Ez a Horváth István 1560 eszt. Békésvármegyének alispánja volt. Az ő fia, Horváth Susalits Ferencz 1583 eszt. tiz jobbágytelket, 1586 eszt. tizenhármat, végre pedig 1593 eszt. egész vörösegyházi birtokát zálogba adta szegedi Kis Istvánnak s nejének Karácsony Erzsébetnek. Ez azonban nem volt a hires reformator, mint Mogyoróssy János állitja, mert a reformator szegedi Kis István már elébb, 1572 eszt. május 2. Ráczkeviben meghalt volt s özvegyét is nem Erzsébetnek, hanem Orsolyának hivták.

Még 1648 eszt. is falu volt Vörösegyháza s Széky Péter birta, ki azonban ugy egyezett meg erre nézve rokonával, Onody Pap Jánossal, hogy miután ennek is joga volt hozzá, a jövedelmet felezni fogják.

Valószinü, hogy ezt is 1705 eszt. körül a ráczság pusztitotta el.

* * *

Ha már most számba vevén az egyes városok és faluk eseményeit, még egyszer végig nézünk vármegyénk történetein, mily változatos képet látunk magunk előtt!

Már a XI. században látunk abban, különösen a Kőrös mentén népesitett helyeket. Ilyenek voltak: Békés, Szeghalom, Ladány.

A XIII. században már a Kőrös vizétől távolabb eső vidékek is népesülni kezdenek. De ezeket csakhamar az iszonyú tatárjárás csaknem semmivé tette.

---

*) Ezen Hékediek a Vörösegyháza közelében fekvő Hék pusztától vehették nevöket, mely már 1297 eszt. Heem név alatt emlittetik.

A XIV. században a vármegye ismét föléled, sőt kebelében egy apátság is virágzik, a csoltói.

A XV. században már sok hatalmas dynasták, Maróthyak, Hunyadiak, Abrahamffyak, Nadányiak, nemcsak mindinkább terjednek, de laknak is benne.

A XVI. században érte vármegyénk virágzásának fénykorát, a midőn csaknem hetven községből s ugyanannyi egyházból állott, Gyulán virágzó főiskolája volt. De ekkor, mint a hirtelen támadt zivatar, meglepték a török hadak s kitörülték az élők sorából.

Csak a XVIII. század első tizedeiben látjuk ismét felelevenedni az egyes községeket hamvaikból. De mily csekélyek voltak azok, mutatják az akkori kamarai és vármegyei öszveirások.

Ma már, még csak másfél százados élet után, hála Istennek, bizvást elmondhatjuk, hogy vármegyénk akár az ipart és szorgalmat, akár a tudományt és miveltséget, akár a józan hazafiságot tekintve, versenyt tart többi társaival, sőt nem egyet e tekintetben megelőz.

Miután igy vármegyénk viszontagságos történeteinek képét honfitársaink szemei elébe állitottuk, letesszük immár a tollat, azon forró, szivbeli ohajtással: hogy a mindenható mennyei Ur Isten, ki jónak látta e szegény vármegyét oly sok és oly különnemü megpróbáltatásoknak tüzén keresztül vezetni, de mindannyiszor, mint a hamvaiból kikelő phönixet, uj életre ébresztette, őrizze azt ezentul minden vésztől, támogassa hatalmas kezeivel minden jóra való törekvéseiben, tartsa meg gyermekeinek szivében az idők végeig az egy, osztatlan közhazához való őszinte szeretetet: hogy igy többi vármegyetársaival versenyt futva s egy czél után törve, az ő közremüködésével is mindinkább felvirágozzék e szép hazának java, boldogsága, dicsősége!

Pótlék.

Alispánok voltak 1861 eszt. Trefort Ágoston és Terényi Lajos.

* * *

Békés vármegye mivelődési történetéhez hozzá adjuk még azt, hogy 1792 eszt. Csabán selyemgyár létezett. Erről ezt irja az 1792 eszt. Hirmondó a 67 l. „Van még a szarvasi szorgalmatosság Oskolán kivül Békés vármegyében más is, a mit haszonnal kihirdethet a „Magyar Hirmondó". Ez a csabai selyem Fabrika. Gyönyörü dolgokat hallottam én erről Uraim! a Nemes Békés és Arad Vármegyékbéli selyemtenyésztésnek Inspektorától Blaskovics Jósef urtól. Meg se gondoltam volna, hogy Békés Vármegyében annyira nevekedett légyen már a selyem produkálás, hogy még magános házak is, saját szorgalmatosságok után, feles számú selyem materia rőföket készittessenek a Fábrikában, mint ezt bizonyitja az itt következő lajstrom, melyet emlitett Blaskovics ur közlött velem.

Csabai oskolabeli tanitó Turdéli János ur készittetett 16 rőföt. Fő Szolgabiró Beliczay József ur 20 rőföt. Tisztartó Seffler József ur ugyan annyit. Neuman János ur 27 rőföt. Helység Notariussa Bajcsi Pál ur 33-at. Komisszár Chvatalidesz Antal ur 40-et. Második Prédikátor T. Miletz Mihály ur 80-at. Posta Mester Masznitziusz Tóbiás ur 130-at. Ez az Ur szép keritésü epres kertet is állitott fel, mellyben hét ezerig való eperj fa vagyon. Ide való első Prédikátor Gyurtsek András ur végre tizenkét oskolabéli Gyermekeknek segitségek által másfél száz rőföt készittetett. Ez a hasznos hazafi leczkéket is tart az oskolai Tanitóknak

bizonyos órákon a selyem tenyésztésről s ennek hasznos voltát igyekszik voltaképpen elhitetni, hogy igy még inkább nevekedjék a számok a selyem termesztőknek.

Ezen Ns. Vármegyének Mélt. Fő Ispánnya Udvari Tanátsos és a Szent István rendjének kis keresztes Vitéze Lovász Zsigmond Ő Nagysága, mihelyest beiktattatott Fő Ispány Hivatalába, mindjárt ki jött Gyuláról Csabára a Selyem-Fábrika meglátására. Az oskolai Ifjuság, mellynek száma reá megy 795-re, ki állott Ő Nagysága tiszteletére lobogó selyem zászlókkal, s Éllyen kiáltásokkal idvezlette a szorgalmatosságnak egy nagy pártfogóját s előmozditóját Erd. Fő Ispányunk személlyében. A zászlók saját produktumaik a tanulóknak s ennek jelentésére következő irás olvastatik azokon arany betükkel ki varrva: „Sic renumeratur ndustria." (Igy jutalmaztat meg a szorgalmatosság.)"

A kert, mely e selyemgyár helyiségeül szolgált, még most is megvan Csabán s rajta még most is senyved egypár régi eperfa. A helyiséghez a vármegye tart jogot s azt évenként haszonbérbe szokta kiadni. Bizonyára különösen a csabai ó szőllősök, hol sok a nehezebb munkára nem való agg és gyermek, volnának hivatva arra, hogy selyemtenyésztésre adják magokat. S ez menne is: csak legyen a selyemgubók eladásának állandó piacza, és a gubók illő áron vétessenek. De mig erről nem gondoskodik a kormány, mig nincs, kinek a termesztő gubóit eladhassa, addig nem csuda, ha a gazdászatnak ezen, különben szépen jövedelmezhető ága, pang.

* * *

Ugyan ezen sorozat alá tartozik még megemlitenünk azt is hogy f. é. october hó óta a Békésmegyei Értesitőn kivül kiadatik Gyulán egy más, határozottan jobboldali hetilap „Békés" czim alatt, Hajóssy Otto szerkesztése mellett. És igy vármegyénk jelenleg két hetilappal bir.

* * *

A mi Békes vármegyének nevét illeti, hogy az csakugyan személynévből ered, abban megerősit engem még a következő adat: már a XIII. században mutatnak okmányaink Beke nevü családot, mely Békés vármegye terü-

letén volt birtokos. Ezen Bekék a vármegyénk területén birtokolt Csákoknak voltak egy mellék ága. (V. ö. Nagy Iván, M. orsz. családai III. 71.) Valószinü, hogy a X. században ők voltak Békés várának is birtokosai, de midőn első királyunk István által a vármegyék rendeztettek, Békés királyi várrá tétetvén, kiestek ennek birtokából. Azonban még a XIV. században is kezükön találjuk, ha nem is a békési várat, hanem az a körül feküdt szomszéd falukat, nevezetesen Murvahelyet (Murult) és Bélmegyert, mely utolsóról folyvást bélmegyeri Bekéknek neveztettek. Épen nem valószinütlen, hogy ezen Csák nemzetségbeli Bekéknek valamelyike épithette a X. században a békési várat s az róla neveztetett el eleinte Beke, később Bekes, Békes, Békés várának. Valamint az is valószinü, hogy ezen Bekéknek ivadékai lehettek azon Békessyek, kik a XVI. században, az 1560/1 eszt. öszveirás szerént sokat birtak vármegyénkben s egyiküknek, Békéssy Lászlónak, még a XVI. század elején is volt nemesi curiája Békésen, melyen született fia, a hires erdélyi trónkövetelő, kornyáti Békéssy Gáspár. (V. ö. Buday polg. lexicon.) Okmányaink, mellyek ezt kétségtelenné tennék, nincsenek ugyan: de én hiszem, hogy sejtelmem nem csal, midőn a békési vár épittetését a vármegyénk területén sokat birt Csáknemzetség ezen Beke nevü ágának tulajdonitom.